LÉPTÉK ÉS IRÓNIA

Szociológiai kalandozások

Szerkesztette

Bozóki András és Füzér Katalin

L'Harmattan mtatk

L'Harmattan – Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont

Budapest, 2018

Tartalomjegyzék

Előszó

A magyar szociológia utóbbi ötven évének egyik meghatározó, és nemzetközileg legismertebb alakja Szelényi Iván. E kötet szerzői írásaikban Szelényi életművének különböző kérdésfeltevéseihez kapcsolódnak, azokat értelmezik, kritizálják és gondolják tovább.

Szelényi ugyanis – szerencséjére – nemcsak kiemelkedő tudós, hanem vitatott szerző is. Azért lehet vitatott, mert írásait a szakmában sokan olvassák, azok mind a mai napig aktuálisak, következtetései pedig egymástól nagyon különböző történeti korszakokban is kiindulópontként vagy hivatkozási alapként szolgálnak. Szelényi ahhoz a szociológus-nemzedékhez tartozik, amelyet a társadalmi tények feltárásán és a belőlük levont összefüggések keresésén túl az elméletalkotás igénye vezet. Nem ragad le a szigorú empirikus megközelítésnél – bár ezt elkerülhetetlennek tartja – hanem arra törekszik, hogy állításait legalább középszintű elméleti keretben fogalmazza meg. Mindezt innovatív és provokatív módon. A közhiedelemmel ellentétben a tények ugyanis nem beszélnek önmagukért, azokat kontextusba helyezve kell értelmezni, majd – ha lehet – a kontextusból kiemelve a szociológiai elméletalkotás részévé tenni.

Szelényi munkássága egyaránt támaszkodik a nemzetközi és hazai társadalomtudományi gondolkodás korábbi csúcsteljesítményeire, amelyek közül elsősorban talán Karl Marx, Max Weber, Polányi Károly és Bibó István munkáinak hatása emelhető ki. Mindez azonban a legkevésbé sem jelent merev ragaszkodást egyetlen nagy előd nézeteihez sem, mert Szelényit mindig is a nyitottság, sőt saját nézeteinek felülvizsgálatára való hajlandóság jellemezte.

Legfontosabb műveiben Szelényi mindig képes volt olyan meghökkentő kérdéseket vagy erős állításokat megfogalmazni, amelyek révén szembefordult a kortárs szakmai konszenzussal, s amelyeket ezért a *mainstream* tudomány képviselői rendre tévedésnek minősítettek. Több ízben rögtön kiderült, hogy Szelényinek volt igaza, később azonban változtak az idők, és újból Szelényi állításai kérdőjeleződtek meg. Máskor viszont téziseit kezdetben egyértelmű elutasítás fogadta, és csak évekkel vagy évtizedekkel később ismerték el felvetéseinek érvényességét. A Szelényi-recepció ilyen hullámzása egyrészt folyamatosan fenntartotta a szerző munkássága iránti érdeklődést, másrészt a szerzőben is megerősítette az alkatától amúgy sem idegen ironikus viszonyt mind művei befogadásával, mind pedig az

átfogó társadalom-magyarázatok érvényességével kapcsolatban. Nincs még egy szerző a hazai szociológia történetében, aki több önkritikus reflexiót írt volna saját korábbi munkásságával kapcsolatban, mint ő. Ezek az önkritikus cikkek azonban minden esetben az adott téma továbbgondolását, a korábbi állítások új kontextusba helyezését, és így a tudományos diskurzus folytatását hozták magukkal. Szelényi tudományos kíváncsisága mindig erősebb volt szakmai hiúságánál. Egyrészt mindig jobban érdekelte a tudományos megismerés, mint az, hogy életműve, úgymond, „koherens" legyen, másrészt bízott annyira önmagában, hogy önkritikus attitűdje révén jobb, még pontosabb elmélet kidolgozására lesz képes.

Saját önreflexióra való hajlama és a külső kritikák Szelényit abban segítették, hogy megtalálja a helyes léptéket, vagyis azt a pozíciót, amelyben kérdésfeltevéseinek relevanciája leginkább kiállhatja az idő próbáját. Másfelől a kritika és önkritika „dialektikája" nemcsak a Szelényire amúgy is jellemző mértéktartás és a dolgokhoz való megfelelő distancia megtalálását könnyítette meg, hanem kifejlesztette benne az ironikus látásmódot is. Például a neoklasszikus közgazdaságtan társadalomtudományi dominanciája idején, amikor fennállt a veszélye, hogy a közgazdasági elmélet egyetlen irányzata „gyarmatosítja" a szociológiát és a politikatudományt, Szelényi a „neoklasszikus szociológia" tanulmányozását ajánlotta alternatívaként. Egy másik alkalommal megvallotta, hogy tévedett akkor, amikor a kilencvenes években támogathatónak ítélte a szellemi baloldal giddensi fordulatát, az „esélyteremtő állam" inkább neoliberális-progresszív, mintsem hagyományos baloldali gondolatát.

A lépték és az irónia fogalmainak szerves beépülése a kutatói attitűdbe különösen fontossá válik, ha a *Zeitgeist* csaknem évtizedeként megváltozik – akár háromszor-négyszer is egy kutatói életpálya során. Mindezek alapján a kötet szerkesztőiként egyenesen a könyv címébe emeltük a lépték és az irónia fogalmait – az első fejezet szerzője, Böröcz József nagylelkű hozzájárulásával – mert úgy látjuk, talán ezek segítségével írhatjuk le leginkább Szelényi Iván tudósi és kutatói habitusát.

A Szelényi életművét párhuzamosan kísérő elismerés és ambivalencia számos esetben tetten érhető. Például a városszociológiai vitákban. Az államszocializmus idején épített lakótelepek azt a tervezői elképzelést voltak hivatottak megvalósítani, hogy az elmaradottabb körülmények között élő társadalmi csoportok modern, összközműves lakásokhoz jussanak, és ezáltal csökkenjen a társadalmi egyenlőtlenség. Amint azonban Szelényi kimutatta, a döntéshozók szándékai nemigen váltak valóra, hiszen a lakótelepi lakásokba a viszonylag jobb módú családok költözhettek be, így a szocialista állami lakáspolitika – deklarált egyenlősítő szándékával szemben – éppen az egyenlőtlenségek növekedéséhez járult hozzá. Igaz, később már nem számított divatosnak a lakótelep, és a rendszerváltáskor a kevésbé tehetősek közül sokan bent ragadtak ezekben a lakásokban, így azok egy

része – főleg a hátrányosabb helyzetű városrészekben – fokozatosan leromlott. Tehát végső soron azok maradtak a lakótelepeken, akiknek azt a redisztributív lakáspolitika szereplői eredetileg szánták, de addigra az ettől remélt életmódváltás gondolata már túlhaladottá vált.

Egy másik példa Szelényi Iván főműve, a Konrád Györggyel az 1970-es évek első felében írt – de angolul csak 1979-ben megjelent – *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv sorsa. A hatvanas években indult magyar szociológusokra még erősen hatott a világ marxi–lukácsi értelmezése, amely a társadalmi átalakulásokat a totalitáshoz való viszonyukban írta le. Mindezt átszínezte ugyan az osztály és osztályhelyzet weberi fogalma, de a szociológia és a filozófiai alapozású társadalomelmélet még viszonylag szorosan összekapcsolódott a marxizmus „reneszánsza" idején. S habár Szelényi már ekkor is a szociológiai kutatás weberi módszertana szerint, „értékmentesen" igyekezett eljárni, e könyvében mégis kitágítja, extrapolálja, sőt társadalomelméleti szintre emeli a kommunista párton belüli reformértelmiség, a technokrácia – utóbb átmenetinek bizonyuló – dominanciáját.

A könyv hatalmas visszhangot keltett – már ahol el lehetett olvasni, mert Magyarországon egészen 1989-ig csak szamizdatkiadásban létezett –, különösen a társadalom-tudományok nemzetközi színterein. Az az elképzelés, mely szerint az értelmiség új formában, mint a tudástőke hordozója, osztályként hatalomra kerülhet, izgalmasan hangzott mind a konvergencia-elmélet, mind a menedzserizmus (*managerialism*) híveinek, csakúgy, mint a kommunista rendszer kritikusai és a nyugati újosztály-elméletek hívei számára. Egyaránt hatott a nyugati baloldal és a felemelkedőben lévő neokonzervatív jobboldal szellemi követőire, akik ezzel egy időben olvashatták az új osztály újbaloldali (Alvin Gouldner, Cornelius Castoriadis, Frank Parkin) és jobboldali (Daniel Bell, Irving Kristol, Helmut Schelsky) értelmezéseit. Természetesen mindez elfogadhatatlan volt a magyar kommunista vezetés számára, amely a munkásosztály hatalmára épülő „szocialista demokrácia" vezetőjének tartotta magát.

Egy pillanatra úgy tűnt, hogy a politikai technostruktúra változásából a professzionalizálódó értelmiség húz hasznot, és ennek a növekvő számú, konvertálható tudással rendelkező rétegnek az osztályuralma hozza el mind a tulajdonosi kapitalizmust, mind pedig a bürokratikus-redisztbutív államszocializmust meghaladni képes új rendszert. A pillanat azonban elmúlt: Keleten befulladtak a reformok és az értelmiséget háttérbe szorította az átmenetileg újra megerősödő pártbürokrácia, Nyugaton pedig a jóléti állam évtizedeit felváltotta a piaci koordináció elsődlegességét hangsúlyozó neokonzervatív korszak. Szelényi mindezt ragyogó önkritikus elemzésben konstatálta az 1980-as évek közepén.

De alig telt el néhány év, és az 1989-es politikai fordulat révén összeomlott a „második világrendszer", az államszocialista kísérlet. A változásban megint csak

az értelmiségiek vitték a prímet, akik a gouldneri „kritikai beszéd kultúráját" tökélyre fejlesztve előbb sikerrel delegitimálták a hanyatló rendszert, majd főszerepet játszottak a rendszerváltó kerekasztal-tárgyalásokban és az alkotmányozás folyamatában. Sokan újra felidézték *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* gondolatait, de Szelényi ezúttal már óvatosabb volt. Úgy tartotta, hogy 1989-ben nem az értelmiség osztályhatalma jött el, hanem egy új kapitalista rendszer, amelyben az értelmiségiek csak a hírvivő, zászlóvivő, törvényhozó szerepeket játszhatták el, mielőtt betagozódtak volna a politikailag pluralissá váló társadalomba: ki tudósként vagy szakértőként, ki újságíróként vagy televíziós kommentátorként, ki pedig újdonsült politikusként. A diszkurzív fordulatot társadalmi és politikai fordulat követte, amelynek fő aktorai már nem a *Bildungsbürgertum* értelmiségi képviselői voltak, hanem az új menedzseri réteg és a születőben lévő tőkésosztály. Később Szelényi, a Lawrence P. Kinggel 2004-ben publikált *Theories of the New Class: Intellectuals and Power* című könyvével „végleg" lezárta az újosztály-elméletek körében tett szellemi kalandozásait.

Hasonlóan hullámzó szellemi utat járt be Szelényi két másik elmélete. A megszakított polgárosodás teóriájában Szelényi az évtizedekre háttérbe szorított kulturális tőke képviselőinek fokozatos visszatérését vetítette előre. Miközben elismerte a második gazdaság társadalomalakító hatását, úgy vélte, hogy nem feltétlenül annak résztvevőiből rekrutálódik majd az új tőkésosztály. A Manchin Róbert, Magyar Bálint, Juhász Pál és Bill Martin közreműködésével készült *Harmadik út?* című kötet Németh László és Bibó István gondolataira is visszavezethető állításokat fogalmaz meg olyan eredeti megközelítésben, amelynek ismerete nélkül aligha érthető meg az államszocialista gazdaság nyolcvanas években lezajlott eróziója.

Ám a könyv amerikai (1988) és magyar (1992) megjelenése közötti időben zajlott le a rendszerváltás, amely mintegy zárójelbe tette a „szocialista vállalkozókat", és megkérdőjelezte várható sikerüket a kialakuló vadkapitalizmusban. A harmadik út eszméje akkoriban már igen népszerűtlen volt Magyarországon, hiszen az új pártok többsége egyértelműen a (szociális vagy liberális) piacgazdaság mielőbbi bevezetése mellett tette le a voksát. A harmadikutas gondolatokat már 1989-ben lesöpörték a tárgyalóasztalról a változás hívei, akik meggyőződéssel vallották, hogy államszocializmus és piacgazdaság között nincs és nem is lehet „harmadik út". Szelényi tehát megint furcsa helyzetben találta magát, amikor a „nemzeti burzsoázia" szükségességéről beszélt a sokkterápiát, radikális változást és gyors gazdasági átmenetet kívánó szakmai (elsősorban közgazdasági) *mainstream*mel szemben. Szerzőnk hiába mondta, hogy a „harmadik út" fogalmát ironikus módon használta, mert a *Zeitgeist* ellene dolgozott. Ennek következtében a *Harmadik út?* állításai hosszú évekre eltűntek a szélesebb diskurzusból, és azokat csak az utóbbi másfél évtizedben fedezték fel újra.

Szelényinek azonban mindez nem szegte kedvét. Ahogy korábban a káderbürokrácia makacsságával, úgy ezúttal a rendszerváltás bekövetkeztével sem számolt, de mindez csak növelte eltökéltségét egy új, a posztkommunista rendszer társadalmi szerkezetére vonatkozó elmélet kidolgozására. Szembe kellett néznie azzal, hogy elméletével szemben erőteljes alternatív magyarázatok jelentek meg, amelyek jobban írták le az elitváltást, mint a szocialista vállalkozók tézise. Jadwiga Staniszkis a „politikai kapitalizmus" fogalmával rámutatott arra, hogy a gazdasági átalakulás nem függetleníthető a politikai erőviszonyoktól, s ezt az elképzelést vitte tovább Hankiss Elemér „nagykoalíció-tézise", amely a gazdasági átalakulást a hatalom konverziójaként konceptualizálta. Ezzel párhuzamosan Szalai Erzsébet az államszocialista elit tanultabb és fiatalabb generációjából rekrutálódó „új technokrácia" csoportjában találta meg a gazdasági és politikai átmenetet levezénylő társadalmi szereplőt, amely domináns szerepet játszott születőben lévő újkapitalizmus kialakításában.

Szelényi több éves kutatás után 1998-ban új elmélettel, a „posztkommunista menedzserizmus" tézisével állt elő a *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe* című könyvében, amelynek Gil Eyal és Eleanor Townsley voltak a társszerzői. Ebben a kötetben a szerzők három társadalmi csoportot jelöltek meg – az értelmiséget, az újdonsült politikai szereplők „politokráciáját" és a menedzsereket – mint a posztkommunista társadalom domináns elicsoportjait. Különösen figyelemre méltónak tartották az előző rendszerben összegyűjtött politikai tőke gyors leértékelődését. A Pierre Bourdieu elmélete által is inspirált tézisükben Szelényi és munkatársai mindhárom elitcsoportban a kulturális tőkét tekintették meghatározónak a szociális és gazdasági tőkéhez képest. Míg az értelmiségiek az átalakulás diszkurzív „élcsapataként", a „politokrácia", a politikai intézményrendszer beindítóiként, addig a menedzserek az újkapitalizmus működtetőiként emelkedtek vetélytársaik fölé. Szelényiék úgy értékelték, hogy míg a fejlett kapitalizmusban a menedzserek az óriáscégek tulajdonosaihoz képest tettek szert egyre nagyobb befolyásra, addig a kelet-európai rendszerváltás nyomán létrejött posztkommunista, „kapitalisták nélküli kapitalizmus" vákuumhelyzetében a menedzserek hasonlóan erős hatalmi pozíciókba jutottak. A menedzserek csoportját már nem új osztályként, hanem új hatalmi elitként írták le.

A könyv azonban – bár tele van ragyogó meglátásokkal – valójában megint csak egy múló pillanatot merevített ki a „menedzser-kapitalizmus" tézisében. Az 1990-es évek *Zeitgeist*-jének meghatározó mozzanatait a szerzők kiválóan írták le, de a könyv megjelenése után csakhamar kiderült, hogy az ott leírt hatalmi szerkezet nem extrapolálható. Az értelmiségiek befolyása látványosan csökkent, a korábban amatőr „politokrácia" új politikai elitként professzionalizálódott, és a menedzserek dominanciáját csakhamar felváltotta az új tulajdonosok mind

erőteljesebb hegemóniája. Az ezredfordulóra kiderült, hogy ami a vadkapitalizmus idején még igaz volt, az a konszolidálóban lévő kapitalizmus időszakára már nem áll. A cégeket egyre inkább az új tulajdonosok kezdték irányítani – a Csányi Sándorok, Széles Gáborok, Demján Sándorok és Matyi Dezsők –, és ekkor már a korábbi menedzserek is a tulajdonszerzésre összpontosítottak, politikai hátszéllel vagy anélkül. Szelényiék tétele tehát – mint a korábbi esetekben – egy adott időszakra továbbra is érvényes maradt, de az idők gyors változásával hamar érvényét veszítette.

De – ahogy már említettük – Szelényi ezeket a pályáját végigkísérő fordulatokat mindig képes volt iróniával kezelni. Amint azt kötetünkben Ladányi János megállapítja, rá elsősorban Szelényi vitastílusa volt hatással. Mint írja: „Szemben azokkal, akik mindenáron ragaszkodnak kialakult álláspontjukhoz, Iván csak addig törekedett álláspontját védeni, amíg be nem bizonyosodott annak téves, vagy részben téves volta. Miért kell félni egy helytelen álláspont megváltoztatásától – szokta mondani –, annál jobban tudunk érvelni új, bizonyíthatónak látszó álláspontunk mellett, minél előbb feladjuk korábbi, helytelen nézetünket."

A társadalomtudósnak nem is feladata a jövő felderítése, épp elegendő, ha érvényes állításokat tesz adott társadalmi-történeti konstellációkról. Szelényi néhány állítása azért tűnhetett „nagy tévedésnek", mert a szerző nem tett le arról a szokásáról, hogy kérdéseit és állításait tágabb elméleti és történeti keretben helyezze el. Épp az elméletalkotás és elmélet-alkalmazás igénye teszi vonzóvá Szelényi írásait az adattenger hínárjában elmerülő szociológusok munkásságához képest. Egy tudományág fejlődésében épp azok a munkák jelentik a mérföldköveket, amelyek egy adott történeti konstellációból kiindulva elméleti hivatkozási pontként fogalmazódnak meg. Így tehát, paradox módon, a tudományos gondolkodás számára sokkal nagyobb jelentőségűek a merész kérdésfeltevések – még ha utóbb „tévedéseknek" bizonyulnak is – mint a szorgosan összegyűjtött, ám keveseket „megszólító" adatok. Az adatok változnak, de a rendszerezett gondolat megmarad, és a jó elmélet több kontextusban is felhasználható.

*

Könyvünk a teljesség igénye nélkül tárgyalja a Szelényi munkásságához szorosan kapcsolódó témaköröket: a megszakított polgárosodás, a településszociológia, az értelmiség és a hatalom, az „illiberális demokrácia" és a társadalmi tőke fogalmai által kirajzolódó kutatási programokat.

Mindezeket azonban megelőzi egy „alapozó" tanulmány, amely globális kutatási program keretei között értelmezi a „lépték" és az „irónia" fogalmait. A kötet első fejezetében Böröcz József az immanens rendszerkritika igényét globálissá tágítva úgy érvel, hogy a kapitalista rendszert nem csupán önmagában, és nem pusztán északnyugati variánsaiból kiindulva kell elemezni. A szerző arra mutat rá, hogy a kapitalizmus működését globálisan értelmezve, annak „tükörkép-oppozíciójával", az alárendelt helyzetben lévő államszocialista rendszerrel együtt célszerű vizsgálni, és erre meggyőző példákkal is szolgál. Ahogy Szelényi – Michael Burawoy-jal folytatott vitájában – a kapitalizmus immanens (és nem külső) kritikájára helyezi a hangsúlyt, úgy Böröcz ezt az eljárást tartja célszerűnek az államszocializmus esetében is. Az immanencia kritériuma azonban a globális térben egymásra is vonatkoztatott két rendszer szélesebb perspektívájú megközelítése.

A második és harmadik fejezet Szelényi „megszakított polgárosodás" tézisét elemzi kritikai szemmel. Dupcsik Csaba a „kettős társadalom" egykor még Erdei Ferenc által feltárt struktúrájának továbbélését elemzi Szelényi polgárosodás-tézise és a Kádár-kori második gazdaság működésének tükrében. Azt állítja, hogy a második gazdaság révén elért fogyasztás-növekedés nem magyarázható a polgárosodással, hanem inkább az egyéni és családi életstratégiák önkizsákmányolásra épülő természetével, vagyis a humán erőforrásokkal folytatott rablógazdálkodással.

Kovács Teréz viszont arra mutat rá, hogy a második gazdaság az államszocializmus végére egyfajta kispolgárosodási folyamatot mégiscsak beindított a vidéki Magyarországon. Mindez ambivalens módon játszódott le, mert míg a „szocialista vállalkozók" szerettek volna továbblépni a kapitalista viszonyok felé, addig a parasztmunkások elfogadták a szocializmust olyannak, amilyen volt, de puhítani akarták a rendszer működését, és minél több informális engedményt próbáltak kicsikarni a hatalomtól.

A könyv 4-6. fejezetei lakásszociológiai, falu- és városszociológiai írásokat tartalmaznak, mindegyikük reflektál Szelényi ezekkel kapcsolatos kutatásaira. A negyedik fejezetben Hegedüs József a lakásrezsimek átalakulását vizsgálja átfogó módon, kelet-európai összehasonlításban, feltárva a rendszerváltás előtti szocialista és a rendszerváltást követő posztszocialista lakásrendszerek sajátosságait. Az ötödik fejezetben Juhász Pál régi történetet elevenít fel az 1970-es évek elejéről, az országos település-fejlesztési koncepció (OTK) szakmai vitáiról és Szelényi innovatív megközelítésének hatásáról. A hatodik fejezetben Ladányi János felidézi régi kutatásukat (és vitáikat) Szelényivel a szocialista városszerkezet átalakulásáról, és a budapesti szegregációs görbe értelmezéséről. Egyrészt, mint kimutatja, Budapesten az államszocialista viszonyok között sem csökkent a területi szegregáció. Másrészt, míg a tehetősebbek nagyobb méretű, a többiektől elkülönülő városrészben éltek, addig a szegények nem egyetlen összefüggő területen, hanem sok kisebb, úgynevezett mikro-szegregátumban találtak maguknak lakóhelyet. E kettő kombinációja tette egyedivé a szocialista városszerkezetet nemzetközi összehasonlításban.

Könyvünk következő nagyobb témája Szelényi értelmiség-elméletéhez kapcsolódik. A hetedik fejezetben Szalai Erzsébet azt vizsgálja, hová vezetett az értelmiség útja a létezett szocializmusból a rendszerváltást követő újkapitalizmus térnyerése során. Megállapítja, hogy az értelmiség – Konrád és Szelényi várakozásaival ellentétben – a technokráciával kötött szövetségében nem tudta megjeleníteni a munkásérdekeket, mi több, viszonylag korán le is tett ennek megvalósíthatóságáról. Az értelmiség az újkapitalizmusban sokáig együttműködött a késő Kádár-kori technokráciával, amellyel szemben a „népi" értelmiségi csoportok a hazai burzsoázia képviselőivel kötöttek szövetséget. Az értelmiség kettéhasadása és élesedő konfliktusaik párhuzamosan zajlottak szerepük jelentéktelenné válásával.

A nyolcadik fejezetben Gagyi Ágnes Szelényi legfontosabb könyveinek értelmiség-felfogását elemzi, és mindezt beilleszti az értelmiségi mobilizációk által a kidolgozott ciklikus modelljébe. Mint megállapítja „az értelmiségi programok gyakorlati hatását nem annyira az ideológiák belső összefüggései határozzák meg, mint inkább az, hogy ezen ideológiákat képviselő értelmiségiek munkája miként épül bele más társadalmi csoportokkal kötött helyi és transznacionális szövetségekbe".

A kilencedik fejezetben Melegh Attila szintén arra mutat rá, hogy a progresszív értelmiség magára hagyta a munkás és az alacsonyabb státuszú alkalmazotti csoportokat az 1980-as években. A hegemóniáért folytatott harcban olyan diskurzusokat sajátított el, amelyek a neoliberalizmushoz és az „Európa-diskurzushoz" kötötték. Melegh szerint Szelényi újosztály-koncepciója épp akkor lett releváns, amikor szerzője már lemondott róla: az 1989-90-es rendszerváltás idején. A következő évtizedekben bekövetkezett jobboldali radikalizálódás társadalmi gyökerei így valójában az 1980-as évek diszkurzív fordulatában gyökereznek, amely más társadalmi rétegek támogatása nélkül is eljuttatta az értelmiséget a hegemóniához, egyúttal azonban el is szakította potenciális szövetségeseitől. Így az alsóbb társadalmi rétegek később akadálytalanul válhattak a jobboldali radikalizmus híveivé.

A kötet 10-13. fejezetei az „illiberális demokrácia" sokat vitatott fogalmával, ennek mindennapi megjelenési formáival, ideológiai előfeltevéseivel, valamint a demokrácia minőségének történetileg determinált sajátosságaival foglalkoznak. A tizedik fejezetben Bozóki András vitába száll Csillag Tamás és Szelényi Iván azon állításával, mely szerint az illiberális demokrácia a demokrácia egyik fajtája lenne. Bozóki szerint az „illiberális demokrácia" – megtévesztő elnevezése ellenére – nem tartozik a demokráciák körébe, ellenkezőleg, ez a rendszer a demokráciák és diktatúrák közötti szürke zónában, a hibrid rezsimek között helyezhető el. A demokrácia ugyanis nemcsak a többségé, hanem mindenkié, ahol a közösen elfogadott játékszabályok biztosítják, hogy a rendszert ne csak az aktuális többség tekintse legitimnek. Az „illiberális demokrácia" viszont épp ezt a lehetőséget vonja meg a kisebbségben maradóktól, amikor a hatalmon lévő csoport önmagát a néppel azonosítja, kritikusait pedig nem vitapartnereknek, hanem a haza ellenségeinek tekinti.

A tizenegyedik fejezetben Szikra Dorottya saját korábbi álláspontját felülvizsgálva – Csillag és Szelényi tanulmánya nyomán – arra az álláspontra jut, hogy az illiberális rendszer családpolitikáját nem az ideológiamentes pragmatizmus, hanem a posztkommunista tradicionalizmus jellemzi. Ennek az ideológiának a jegyében az Orbán-rezsim szisztematikusan elválasztja egymástól a „dolgosak" és „dologtalanok", a „szorgalmasak" és „lusták", valamint a támogatásra „érdemesek" és „érdemtelenek" csoportjait. Az univerzalista jogosultságok helyét a privilégium-alapú, „adható" járandóságok vették át. Mindez a szimbolikus családpolitika szintjén teljes harmóniában van a posztkommunista tradicionalizmus ideológiájával, míg a konkrét családpolitikai intézkedések szintjén már sokkal inkább inkonzisztens ágazati politikát jelent.

A tizenkettedik fejezetben Fodor Éva fenomenologikus kisesszében foglalja össze az „illiberális demokrácia" hétköznapjait, a rendszer folyamatos átalakulását, amelyben csak az egyedi döntések kiszámíthatatlanok, de a folyamat lefelé örvénylő iránya nem kétséges. Mint Fodor rámutat, ebben a sodrásban a CEU példája csak a jéghegy csúcsa, egyetlen példa a sok hasonló jelenség közül, amelyek együttesen tömeges méretű politikai frusztrációhoz és apátiához vezetnek.

A tizenharmadik fejezetben Szilágyi Györgyi és Győrbíró András azt mutatják ki, hogy a rendszerváltás előtti romániai politikai rendszer egyik legszembetűnőbb sajátossága a hatalom képviselői és a lakosság közötti szakadéknyira nyílt távolság volt. Mindezen csak a társadalom informális szerveződései és gyakorlatai tudtak enyhíteni. A demokratizálódással azonban a politikai elit és a nép közötti távolság érzete nem tűnt el. Az állampolgárok egyöntetűen negatív véleménnyel vannak a politikusokról, amelyek ezúttal az erőteljes nemzeti ideológia és az ortodox egyházzal való szoros kapcsolat révén tartják fenn és próbálják legitimálni privilégiumaikat. Az informális kapcsolati hálózatok nemcsak a diktatúra mindennapjait szőtték át, de egyúttal determinálják a demokratizálódás lehetőségeit.

Végül könyvünk utolsó két fejezete a társadalmi tőke és általában a tőkefajták szerepére koncentrál. A tizennegyedik fejezetben Füzér Katalin az értelmiség és a vállalkozók tőkekonverziós stratégiáival foglalkozik a szocializmus, a rendszerváltás és a kapitalista időszak különböző korszakaiban Szelényi Iván trilógiája nyomán. Az elemzésben a trilógia kollektív főhősei – a szocializmus értelmisége, a második gazdaság családi vállalkozói és a rendszerváltó értelmiség – mellé felzárkóznak az ún. neopatrimoniális, illetve a neoprebendális vállalkozók, előrevetítve Szelényi további vizsgálatainak egyik lehetséges nyomvonalát, a „járadék" problémáját.

A kötet tizenötödik – záró – fejezetében Róbert Péter a társadalmi tőke iskolai teljesítményben játszott szerepével foglalkozik, és a szülői generációk

tőkekészleteinek társadalmi egyenlőtlenségeket reprodukáló összetételére utaló összefüggéseket tár fel.

*

Kötetünk nem törekedett teljességre. Nem kívántuk a Szelényi által vizsgált kérdések összességét szisztematikusan feldolgozni. Nem tudtunk reflektálni a szegénység és a társadalmi kitaszítottság különböző formáira és a cigányság integrációjának társadalmi defektusaira, amelyre pedig Szelényi – Ladányi Jánossal közös munkáiban – nagy figyelmet fordított. E kötetben szintén nem tudtunk kitérni a posztkommunista korszak tipikus meggazdagodási útjaira és formáira, amellyel Szelényi – Kolosi Tamással közös könyvében – ugyancsak részletesen foglalkozott. Végül nem volt módunk itt elemezni Szelényi egy másik kedvenc témáját: a Blair és Schröder által fémjelzett „új szociáldemokrácia" progresszív-neoliberális politikai programját, amelyet részben Anthony Giddens harmadikutas – a baloldal és jobboldal dichotómiáját meghaladni kívánó – elképzelése inspirált. Reméljük, hogy a jövőben Szelényinek a társadalmi kirekesztéssel, a szegénységgel, a kihalóban lévő falvakkal, a posztkommunista tőkefelhalmozással, valamint a szociáldemokrácia és a baloldal átalakulásával kapcsolatos munkái hasonló figyelemben fognak részesülni, mint kötetünk fenti témakörei, mert joggal tartanak igényt mind a szakmai, mind a tágabb közönség érdeklődésére.

Ezt a könyvet valóban „szociológiai kalandozásként" érdemes olvasni, amelyet Szelényi pályatársai, tanítványai, tisztelői és kritikusai mesterük 80. születésnapjára állítottak össze. S az előszó végén mit is mondhatnánk? További izgalmas szellemi kalandozást kívánunk, Iván!

Budapest – Pécs, 2018. január

Bozóki András és Füzér Katalin

BÖRÖCZ JÓZSEF[1]

A tükör visszanéz: lépték és irónia az államszocializmus immanens kritikájában

„Akaratlanul is a forradalom reklámjává vált az a Che Guevarát [1967-ben] kivégző bolíviai katona, aki [40 évvel később] kubai orvosok jóvoltából nyerte vissza [betegségben elvesztett] látását."[2]

Az a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójának „szűrt" légkörében született elhatározásom, hogy társadalomkutató leszek, lényegében egyetlen markáns olvasmányélményre, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvvel való találkozásomra vezethető vissza.[3] Szamizdat útján, apám egyik barátjának jóvoltából került kezembe a genfi Európai Protestáns Szabadegyetem kiadásában megjelent kötet addigra ronggyá olvasott példánya.

Az értelmiség útja megtanított arra, hogy a társadalomtudományoknak létezik olyan formája, amely a tények tiszteletét az elméleti megértés iránti elkötelezettséggel és a legjobb értelemben vett játékosságig menő, provokatív fogalmi kreativitással ötvözi. (Ez az addig általam „szociológia" néven ismert beszédfolyamból nem volt érzékelhető.) A könyv azt is megértette velem, hogy az értelmiség osztályhatalomba *nem* kívánkozó részének feladata – a kapitalizmus és a szocializmus körülményei között egyaránt – a társadalmi valóság *kritikai megértése.*

Csakhogy a kritikának több formája lehetséges. A volt államszocialista valóság és a poszt-államszocialista átalakulás kritikai elemzésének egyik alapdilemmáját Szelényi egy negyeszázaddal később, Michael Burawoy-jal folytatott, szívélyes eszmecseréjében plasztikusan megfogalmazta. A nagyrészt a *Making Capitalism Without Capitalists* (1998) című kötetről[4] szóló könyvismertetés-eszszéjében Burawoy a tőle megszokott elánnal és karizmával arra biztatta olvasóit,[5] így Szelényit és szerzőtársait is, hogy a létező valóság kritikai elemzését „a fennálló

[1] A szerző külön köszönettel tartozik Melegh Attilának a témával kapcsolatos beszélgetésekért.

[2] „The Bolivian soldier who executed Che Guevara 40 years ago has had his sight restored by Cuban doctors, turning him into an unlikely advertisement for the revolutionary's ideals" Carroll (2007).

[3] Konrád & Szelényi (1989)

[4] Eyal, Szelényi & Townsley (1998)

[5] Burawoy (2001)

rendszeren *kívülről*",[6] azaz egyfajta, a létező meghaladásának imperatívuszát eleve tételező, teleologikus célképzet – Szelényi rekonstrukciójában: „pozitív utópia" – nézőpontjából végezzék el.

Szelényi barátságos, ám annál határozottabb ellenérvekkel válaszolt Burawoy kihívására. Az utóbbi által proponált, a rendszer-meghaladás „pozitív" utópiájára alapozott kritikával Szelényi az *immanens kritika* programját állította szembe. Kritikájának „lelki szemei" előtt így nem valamely előzetesen posztulált, kívánatos célképzet lebeg. Ehelyett a vizsgált társadalmi rendszer sajátságos karaktere, belső logikája szolgál alapjául, s az immanens kritikával foglalatoskodó, ironikus elemző habitusát a belső ellentmondásokat szellemesen feltáró, „csipkelődő" közlésmód jellemzi.

„Mivel az elemzés célja az, hogy erősítsük a [társadalmi] szereplők kritikai öntudatát, az irónia módszere ugyanúgy érvényes"[7] megértési mód, mint a rendszermeghaladó utópiára alapozott kritika – írja. Minden „rendszeren" a saját, belső jellegzetességeiből következő, ám be nem teljesített lehetőségeket és a működése során szükségtelenül létrehozott korlátokat is számon kell kérni – jutott eszembe, s jegyeztem föl a magam számára e párbeszéd olvastán.

Az *immanens* (azaz nem utópikus) rendszerkritika előtérbe állításával Szelényi – mintegy „mellékesen" – biztos ízléssel határolta el magát a rendszerváltó hevület hegemón ideológiájától, az egyén-társadalom viszony liberális-individualista felfogása és a neoliberális gazdaságideológia különös, e formában józanszerével csak Kelet-Közép-Európában megfigyelhető elegyétől, amely jelentős logikai bakugrásokkal lényegében azt kérte számon az államszocializmuson, hogy nem kellőképp jellemzi geopolitikai ellenpontjának két alapvonása: a liberális demokrácia és a szabadversenyes kapitalizmus. Hogy az e vádakban rejlő leírás mennyiben „állt" a késő-államszocialista valóság egyes változataira – így például a magyarországi társadalmi gyakorlatra –, s mennyiben volt merőben ideologikus vagdalkozás, fölöttébb érdekes kérdés, de itt nincs módunk megvizsgálni.

Polányi Károly kapitalizmuskritikájának és mozaiktipológiájának[8] ismeretében – és a nagyrészt Polányiból kiinduló gazdaságszociológia, szociálantropológia, gazdaságtörténet, stb. művelői, így a Polányi-féle újraelosztás-fogalmat az államszocializmus rendszeralkotó elemeként újragondoló Szelényi számára is – mindez e formában egyszerűen abszurdum. Burawoy viszont részint épp ezen ideológia iránti szimpátiával vádolta Szelényi (Victor Nee-vel közösen) „neoklasszikusnak" keresztelt szociológiai programját. Az immanens kritika alternatívájának megfogalmazásával Szelényi elegáns tőrvágással hárította a támadást. Csak egy utalás erejéig teszem hozzá: az immanens kritika Szelényi által „ironikus elemzésnek" nevezett módozata egyben alternatívát kínálhat a szociológia klasszikus hagyományát jó másfél évszázada terhelő *teleologikus* társadalom- és történelemszemléletből következő korlátok meghaladására is. Már csak ezért is időszerű elgondolkodni a Szelényi-féle, immanens kritikára alapozó, *neo*-klasszikus szociológia lehetőségéről a mai, poszt-államszocialista, újkapitalista valóság közegében.

[6] „Is critical analysis possible without a critical vintage point, which is somehow outside the system I try to develop a critical understanding of? Burawoy's answer is a clear „no" - one needs a critical vintage point - and therefore instead of neo-classical sociology he recommends post-socialist theory, which posits a „positive utopia" as such a vintage point" Szelényi (2002: 64) idézi Burawoy (2001)-et.

[7] „Since the aim of critical analysis is to raise the critical self-consciousness of actors, irony is an equally valid method" Szelényi (2002: 64).

[8] Polányi (2004)

Az „irónia módszere" alatt Szelényi elsősorban azt a – már *Az értelmiség útjá*nak alapkoncepciójában is világosan fellelhető – elemzési eszközt érti, amit David Stark „tükörkép-oppozíciós"[9] nézőpontnak keresztelt el tizenvalahány évvel később.[10] Ennek lényege – fejti ki Szelényi – hogy

> „minden rendszerben az uralkodó „gazdasági mechanizmus" termeli az előjogokat, szolgálja a társadalmi ranglétra tetején elhelyezkedőket és teremti az egyenlőtlenségeket. [...] [A] kapitalizmus és a szocializmus egymás „tükörképei": a kapitalizmusban az uralkodó piaci folyamat termeli az egyenlőtlenségeket, s ezt ellensúlyozza némileg az újraelosztó jóléti állam beavatkozása. Az államszocializmusban az újraelosztó mechanizmus az uralkodó, így ez hozza létre az alapvető egyenlőtlenségeket, melyeket a negatíve privilegizált csoportok informális[11] piaci tevékenysége ellensúlyoz."[12]

Az immanens kritika programjának előnye, hogy – követendő *telosz* híján – definíció szerint nyitott a jövő iránt. A kérdés tehát az, a poszt-államszocializmus körülményei között mire kéne, hogy összpontosítson, s mit tanulhat az államszocializmus immanens kritikájából az a szociológia, amely a mai valóság immanens rendszerkritikájára törekszik – egy generációval a szovjet-központú államszocialista birodalmi kísérlet eltörlése után.

[9] "mirrored comparison."

[10] A fogalom „tükörkép-oppozícióként" magyar fordítását 1992-ben vezettem be (Böröcz, 1992), s itt is ezt használom.

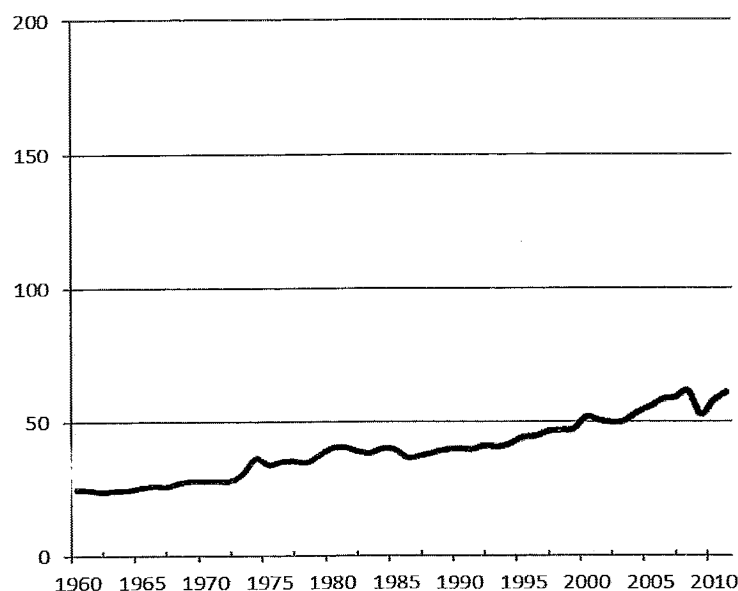
[11] Az informalitás kizárólag egyenlőtlenség-ellensúlyozó „piaci" mechanizmusokkénti elképzelése a kelet-közép-európai „reform-transzform-közgazdaságtan" egyik alapvető fogalmi csúsztatása volt. Mivel az informalitás nemcsak a „piaci" mechanizmusokban van jelen (hanem az újraelosztásban is), továbbá, mivel a teljes államszocializmus-kritikai közgazdaságtan valahogy megfeledkezett Polányi „mozaik-tipológiájának" harmadik, a közép-európai közegben különösen kulcsfontosságú eleméről, a reciprocitásról, amely ismét csak kulcsfontosságú összefüggésben áll az informalitással, másutt (Böröcz 1990, 2000a, 2000b) már részletesebb bírálat tárgyává tettem. Ld. még Éber (2011).

[12] „According to this new theory, in every system the dominant „economic mechanism" creates the privileges, serves those on the top of social hierarchies and generates inequalities. We did not use the term, which later was coined by David Stark, but we meant that capitalism and socialism were „mirror images" of each other: in capitalism the dominant market mechanism creates inequalities, which is counteracted to some extent by the redistributive intervention of the welfare state. In state socialism the dominant redistributive mechanism created the basic inequalities, which were „softened" by the engagement of negatively privileged groups in informal, market activities." Szelényi (2002: 45).

Az alábbiakban egyetlen – látszólag szerény, ám, mint látni fogjuk, a fogalmi rendszer vonatkozásában meglehetősen jelentős következményekkel bíró – paraméter módosításával kínálok új szempontot mindehhez. Nevezetesen arra hívom meg az olvasót, gondoljuk végig együtt, mire jutunk, ha egy nagyságrenddel „emeljük" az immanens rendszerkritika *léptékét,* azaz úgy állítjuk át szociológusi „kameránk" objektívjét, hogy az a létező valóság tágabb, levegősebb képét adja. A „rendszer", amit így az immanens kritika tárgyává teszünk, nem más tehát, mint a *de jure* születőben levő, *de facto* vastagon létező *globalitás, mint társadalmi tény.*

Az elemzés léptéke szerinti szakmai szegregáció a társadalomtudományok egyik szerencsétlen hagyománya. A globális elemzés, a regionális tudományok, az államhatárok által a szó szoros értelmében *definiált* konténertársadalom fogalmát alkalmazó tudományok történeti-összehasonlító és módszertani-nacionalista változatai, valamint a különféle, még kisebb léptékű gondolati „térképpel" dolgozó társadalomtudományok képviselői jobbára diszkrét közönnyel viszonyulnak egymáshoz. Különösen jól érzékelhető a történeti-összehasonlító szociológusok és a globális elemzők közötti viszony hűvössége.[13] (A magam részéről tragédiának érzem ezt, s mindig is e viszony jobbításán dolgoztam – mindkét „oldalon".)

1. ábra. Globalizációs ráta, világ (export + import / GDP), 1960-2012. Forrás: IBRD. *World Development Indicators* Online Dataset, „Trade (% of GDP)", (variable code NE.TRD.GNFS.ZS)

[13] Lásd pl. Arrighi (1994) vagy Spohn (2009).

Mint az 1. ábra szemlélteti, az anarchobalos extremizmussal kevéssé vádolható Világbank által közzétett (ráadásul értelemszerűen „nemzetállami" forrásokból származó) globális adatok szerint világunk *globalizációs rátája* – vagyis az államhatárokat átszelő kereskedelmi tevékenység részesedése az emberiség által előállított, teljes össztermékben – 2000-ben meghaladta az 50 százalékot. A huszonegyedik századba tehát úgy lépett be az emberiség, hogy a gazdasági értéktermelés, mely lehetővé teszi az emberiség fennmaradását, nem „egyebek mellett", nem „mellékesen" globális, hanem *elsősorban, fő jellegzetessége szerint* az.

A globális-makrotörténeti szociológia művelői körében egyébként értelemszerűen alaptétel,[14] hogy a tőkés felhalmozási rend „lényegét tekintve" mindig is – azaz a „hosszú tizenhatodik század" óta egyfolytában – globális volt, s hogy ennek fel nem ismerése a nem globális társadalomtudományok egyik gyengéje. E csoport vérmesebb képviselői[15] négyszáz- vagy akár kétezer évvel korábbra teszik (azaz függetlenítik a kapitalizmus fogalmától) az afro-eurázsiai földrészeket összekapcsoló, s azóta megszakítás nélkül működő, (kvázi) globális társadalmi-kapcsolat-hálózat létrejöttét. Akárhogy is, *ma már* nem szükséges, hogy újra megnyissuk az évtizedes vitát arról, globális-e a világ, s ha igen, mióta: a világ időközben, a maga ellenállhatatlan módján „eldöntötte" a vitát, s alkalmazzuk bármelyik megközelítést, a valóság tisztelete arra késztet bennünket, hogy az új realitáshoz alkalmazkodva *elsősorban* globális, s csak másodsorban lokális társadalmi tényként határozzuk meg világunkat.

Főáramukat tekintve a szociológia és társtudományai eddigelé vajmi kevés jelét mutatják, hogy fölfogták volna, milyen mértékben elavult az egymással csak kivételes esetben érintkező konténer-társadalmakat tételező fogalomkészletük. A társadalomtudományok globális valósághoz alakítására vonatkozó, korábbi felhívások[16] ellenére jószerével el sem kezdődött a világ jószándékú és nyitott gondolkodású társadalomtudósai közötti beszélgetés arról, miként lehetne átrendezni a szociológia kulcsfogalmait, hangsúlyait és elemzési mintáit ahhoz, hogy ezek akár csak távolról adekvát módon leképezzék a globális valóságot.

Az 1960 és 2012 közötti adatokat tükröző világbanki információk szerint *az idő múlása önmagában* 94,4%-át magyarázza az 1. ábrában foglalt görbe által szemléltetett változó (a világ globalizációs rátája) szórásának. Másként szólva: az utóbbi ötvenvalahány évben monoton módon erősödtek – konkrétan: tíz évenként csaknem hét százalékkal váltak szorosabbakká – a világ társadalmait összefűző gazdasági kötelékek.

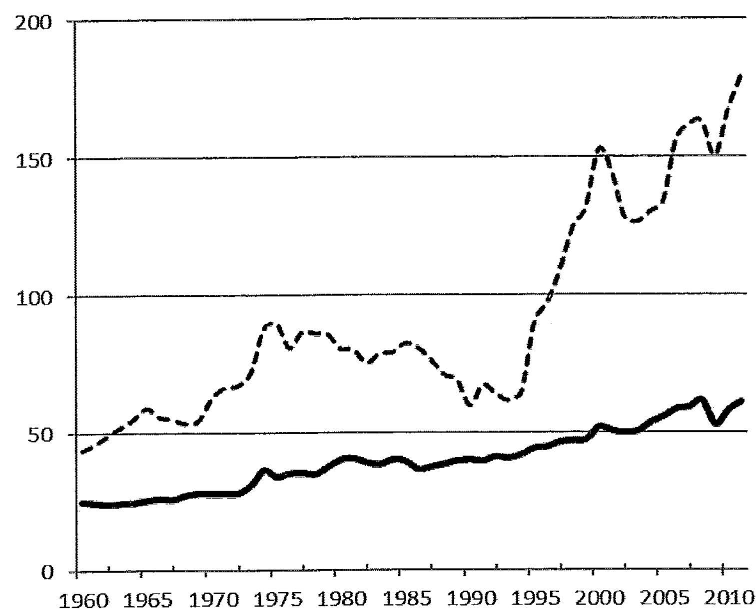
[14] Lásd pl. Wallerstein (1974) és további művei, Arrighi & Silver (1999).

[15] Lásd pl. Abu-Lughod (1989), Shen (1996), Chase-Dunn and Hall (1997), Bagchi (2005), illetve Böröcz (2009).

[16] Lásd pl. Dussell (1993), Wallerstein (1996), Quijano (2000), Bhambra (2010), Go (2013), Gutierrez Rodríguez *et al.* (2016).

Magyarország modern története során mindig is a világátlagot meghaladó mértékben vette ki részét a globális felhalmozásból. Hogy a magyar társadalom ennek ellenére szinte kizárólag „konténertársadalmi" fogalmi keretben képes-hajlandó gondolkodni önmagáról és a világról, „csupán" a nacionalista minimum mint hamis tudat globális erejét jelzi a mai Kelet-Közép-Európában – nemcsak a jobboldalon, hanem a tévesen „baloldalnak" becézett liberális középen is.

2. ábra. Globalizációs ráta: a világ és Magyarország (export + import / GDP), 1960-2012. Forrás: IBRD (2017), „Trade (% of GDP)", (variable code NE.TRD.GNFS.ZS)

E történelem utolsó ötvenvalahány évét tekinti át a 2. ábra. Magyarország globalizációs rátája 1963-ban (azaz derekasan, harminchét évvel megelőzve a világátlagot) lépte át az 50 százalékos küszöböt. Globális integrációjának államszocialista időszak alatti csúcsát pedig véletlenül éppen *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* kéziratának elkészülte évében, 1974-ben érte el (87,6 százalékos aránnyal). 1989 után valósággal repülőstartot vett a magyar gazdaság, s 2011-re már a világátlag háromszorosánál tartott. Némi leegyszerűsítéssel: az államszocializmus vége és a félperifériás újkapitalizmus beköszönte „mindössze" annyit jelentett a magyar társadalom számára, hogy a (tőkés) világgazdaságba való integrációjának mértéke a világátlag duplájáról a világátlag háromszorosa körüli szintre emelkedett.

Mind a világgazdaság egyre szorosabbá váló globalizációja, mind pedig a magyar társadalom világátlagot jócskán felülmúló globális integrációja arra enged következtetni, hogy mindkettő vonatkozásában új, eddig ismeretlen összefüggések feltárásához vezethet, ha végiggondoljuk, miként fest az államszocializmus kontra kapitalizmus fogalmi megkülönböztetés. Milyen fénytörésbe kerül a „tükörkép-oppozíció" logikája *az egyenlőtlenségek* globális összefüggésrendszerében? Különösen e kötetbe kívánkozik ez a megközelítés, hiszen Szelényi Iván munkásságán egyértelműen végighúzódik az egyenlőtlenségeket előidéző logika megértésének igénye.

Újrafogalmazom tehát a nyitó kérdést. Ha igaz az, hogy az államszocialista társadalmak *belső* egyenlőtlenségeinek alapszerkezetét elsősorban az újraelosztás „szférája" termeli, vajon milyen hatással van ugyanez a sajátosság a *globális egyenlőtlenségekre* és *az adott társadalmak globális egyenlőtlenségek mentén elfoglalt*, „külső" *helyére*? Miként fest a tükörképkontraszt, ha a globális egyenlőtlenségek összefüggésében vesszük szemügyre?

Jelen írásnak nem célja – s terjedelmi okoknál fogva aligha volna rá mód –, hogy a témát komplexitásához és fontosságához méltó részletességgel és terjedelemben taglalja. Az alábbiakban egy rövid ízelítő erejéig két alapváltozó – az egy főre jutó GDP és a születéskor várható élettartam – tekintetében vizsgálom meg a „tükörkép-kontraszt" összhatását a volt államszocialista és a poszt-államszocialista időszakban. Az egy főre jutó GDP-adatok Angus Maddison brit gazdaságtörténész Groningeni Egyetemen kifejtett, több évtizedes kutatómunkája során kidolgozott, széles körben használt gazdasági teljesítmény- és népesség-becsléseiből[17] származnak, az élettartam-adatok forrásául pedig a Világbank online adatbázisa[18] szolgált. Az alábbiakban a rendelkezésre álló adatoknak csak töredékét tekintem át, nagyjából évtizedenkénti[19] bontásban. Célom merőben heurisztikus; a részletes elemzésre másutt kell, hogy sor kerüljön.

A legnyilvánvalóbb összefüggés első pillantásra szembeötlő: a világ tőkés országai egy főre jutó GDP-ben mért gazdasági teljesítményének átlaga rendre magasabb, mint a szocialista országok csoportjáé.[20] A lényeg: ha egyetlen tömbként tekintjük a szocialista országokat, akkor arra jutunk, ez gazdaságilag szisztematikusan a tőkés államok csoportjának átlaga alatt teljesít.

[17] Maddison (2010)

[18] IBRD (2012)

[19] Az intervallumok egyenetlensége azzal függ össze, hogy a világbanki adatbázisban a születéskor várható élettartamra vonatkozó adatsor 1961-gyel indul, a Szovjetunió tagköztársaságaira vonatkozó egyetlen, a rendszerváltást megelőző időszakbeli várható élettartam-adat 1973-ból származik, s hogy a 2010-ben elhunyt Maddison eredeti adatsora 2008-cal ér véget. Így az összehasonlítás az 1961-es, 1973-as, 1980-as, 1990-es, 2000-es és 2008-as évre tud információkat közölni.

[20] Az utóbbi csoport összetétele az idősor korai időszakában hiányosan rendelkezésre álló adatok miatt mutat némi fluktuációt.

1. táblázat. Kapitalizmus, államszocializmus és poszt-államszocializmus – globális tükörben. Egy főre jutó GDP (a mindenkori világátlag %-ban) és a születéskor várható élettartam (a mindenkori világátlag %-ban), 1961-2008 (válogatott évek). A számítások alapja: GDP/cap: Maddison (2010); Life Expectancy At Birth: IBRD (2017), (variable code SP.DYN.LE00.IN).

	1961	1973	1980	1990	2000	2008
Egy főre jutó GDP (a súlyozott világátlag %-a)						
kapitalista „tömb”	116.86	118.55	117.37	107.20	112.79	108.97
szocialista „tömb”	80.64	111.87	94.29	102.64	74.72	97.59
Kelet-Közép-Európa	122.51	126.30	128.21	110.67	101.68	119.13
(volt) Jugoszlávia	89.15	106.94	134.24	120.30	101.93	110.41
(volt) Szovjetunió		144.02		125.57	74.39	111.52
Európán kívüli (volt) szocialista ország	32.70	32.06	31.83	32.88	29.03	37.02
Születéskor várható élettartam (a súlyozott világátlag %-a)						
kapitalista „tömb”	99.61	95.24	96.33	97.70	98.10	98.77
szocialista „tömb”	116.70	111.87	104.93	104.13	103.25	103.05
Kelet-Közép-Európa	128.67	114.71	110.86	107.82	107.65	107.02
(volt) Jugoszlávia	120.96	113.32	111.74	109.08	108.89	107.98
(volt) Szovjetunió	119.70	109.08	105.64	103.36	100.27	99.74
Európán kívüli (volt) szocialista ország	95.30	92.44	92.60	98.53	100.00	101.96

A tükörkép-oppozíció logikájának nyelvezetében mindezt így foglalhatjuk össze: az újraelosztás belső egyenlőtlenségeket teremt, s ráadásul negatívan korrelál a globális gazdasági teljesítménnyel. Leegyszerűsítve: a belső redisztribúció, úgy tűnik, nem segít ellensúlyozni a külső viszonyrendszerben megmutatkozó hátrányokat.

Csakhogy, ha itt megállnánk, egy sor további összefüggést figyelmen kívül hagynánk. Egyfelől, mint közismert, az államszocialista „útra” lépett – azaz alapstruktúrájukban a redisztribúció által szervezett – társadalmak korántsem indultak „tiszta lappal” az évszázadokkal korábban kialakult gyarmati-tőkés világrendszeren belüli jövedelemszerző versenyben. Marx explicit várakozásával szöges ellentétben a történelem során máig egyetlen példát sem láttunk arra, hogy államszocialista típusú átalakulás a világrendszer „legfejlettebb” – s így vélhetően leggazdagabb – társadalmainak valamelyikében ment volna végbe.[21]

Az összes államszocialista átmenetet áttekintve azt találjuk, ezek sorában az NDK és a hajdani Csehszlovákia ma Csehországnak nevezett része foglalta el a legelőnyösebb pozíciót a világban, de egyikük egy főre jutó GDP-je sem haladta meg a világátlag 200 százalékát az államszocialista időszakban, azaz a wallersteini terminológia szerint nem lépték át a centrumországgá válás széles körben használt, önkényes empirikus küszöbértékét.[22] A többi államszocialista ország értelemszerűen még nagyobb hendikeppel indult. Az államszocialista társadalmak „gyengébb” világpiaci teljesítménye tehát *részben* arra vezethető vissza, hogy az e csoportba tartozó társadalmak honnan „startoltak” az államszocialista átmenetük idején. Talán más volna a helyzet, ha a Párizsi Kommünt, a müncheni és kieli munkásfelkelést vagy akár csak a Salvador Allende-féle chilei demokratikus szocializmuskísérletet nem fojtották volna el – de „történelmileg”, mint tudjuk, nem így alakult.

Ha részletesebben szemügyre vesszük az államszocialista csoportalakzatot – s ennek megkönnyítésére az 1. táblázatban külön feltüntetem a kelet-közép-európai országok, a (volt) Jugoszlávia, a (volt) Szovjetunió, illetve az Európán kívüli államszocialista társadalmak adatait – némileg provokatívabb meglátásokra juthatunk.

Két alapmegfigyelés adódik. Egyrészt, *gazdasági teljesítmény tekintetében* a hajdani államszocialista „tömb” vajmi kevéssé látszik tömbként viselkedni. A legkonzisztensebb gazdasági teljesítményt a Jugoszlávia nélkül vizsgált Kelet-Közép-Európa mutatja fel: a vizsgált ötvenhét évben e régió országainak átlagteljesítménye végig a világátlag 100 százaléka és 130 százaléka közötti sávban maradt. Az 1970-es évek elejére a szocialista Jugoszlávia is csatlakozott e csoporthoz. A csoport tagjai a Balti-tengertől az Adriáig és a Fekete-tengerig – minden kultu-

[21] Erről sokkal részletesebben ld. Böröcz (2009), különösen a „Geopolitics of property relations: Socialism under global capitalism” című fejezetet (110-150).

[22] Lásd Böröcz (2009), uo.

rális, mentalitástörténeti, egyházi-affiliációs különbségük, s az összes őket érintő politikai, legitimációs, vezetési, gazdasági válság, rendszerösszeomlás és az ezt követő tőkés „restauráció" minden baja (benne a térség két szövetségi államának felbomlása, ebből Jugoszláviában nem kevesebb, mint *öt* polgárháború) ellenére – továbbra is belül maradtak a világátlag és annak 130 százaléka határolta sávjában.

A volt Szovjetunió pályaíve jóval rapszodikusabb képet mutat, különösen a rendszerváltás utáni első évtizedben. A Szovjetunió utolsó „teljes" évét – 1990-et – követő évtizedben a volt Szovjetunió tagállamainak gazdasági teljesítménye *a világátlag mintegy 50 százalékának* (!) megfelelő mértékben (125 százalékról 75 százalék körülire) zuhant, azaz a posztszovjet „rendszerváltás" – amely egyszerre volt poszt-államszocialista átalakulás és e heterogén, birodalmias jellegzetességek sorát felmutató társadalomcsoportot három generáción keresztül összefogó, nagy gazdasági-geopolitikai-ideológiai egység 15 részre bomlása – gazdasági következményei tekintetében még ott is háborús dúlásra emlékeztetett, ahol „amúgy" nem tört ki rendszerutódlási háború. Ami pedig az Európán kívüli államszocialista országok átlagos gazdasági teljesítményét illeti, ez a teljes, itt áttekintett időszakban a világátlag harmada körül mozgott, azaz ők egyértelműen a világrendszer perifériáján foglaltak helyet.

Fő témánkhoz visszatérve: új megvilágításba kerül a kapitalizmus–szocializmus összehasonlítás, ha történeti-regionális alapon részeire bontjuk az államszocialista csoportozatot. Az a térség, melynek kapcsán a tükörmetafora eredeti formája kidolgozásra került – Kelet-Közép-Európa – 1961 és 1990 között végig, majd a rendszerváltás utáni évtized gazdasági összeomlását követően 2008-ra ismét mérhetően *magasabb* gazdasági teljesítményt produkált, mint a világgazdaság államszocializmust meg nem tapasztalt részének átlaga. A különbség nem világraszóló, de végig jól kivehető: rendre pozitív az összehasonlítás eredménye: a világátlag 5,7 százaléka, 7,8 százaléka, 10,8 százaléka, 3,5 százaléka, majd a 2000-es év negatív, -11.1 százalékos adata után újból 10,2 százalék.

Pár bekezdéssel korábban arra a tapasztalati megfigyelésre jutottam az államszocialista országok teljes csoportjának a világ tőkés országaival való összehasonlítása kapcsán, hogy a redisztribúció nemcsak a belső egyenlőtlenségeket növelte, hanem – úgy tűnik – ráadásul negatíve korrelált a „külső" gazdasági teljesítménnyel. Az államszocialista csoport részeire bontása után tapasztaltak alapján annyiban módosítanunk kell ezt az állítást, hogy ami az államszocialista országcsoport *kelet-közép-európai részét* illeti – s ez korántsem mellékes megszorítás, hiszen Victor Nee, Andrew Walder és tanítványaik kínai tárgyú elemzéseitől eltekintve a poszt-államszocialista átalakulás szakirodalmának fő empirikus forrását túlnyomórészt Kelet-Közép-Európa képezte – ezek gazdasági teljesítménye már *nem korrelál negatívan államszocialista jellegükkel.* Teljesítményük nem jelez hátrányos helyzetet a világ tőkés országainak egészéhez képest – sőt. Gazdasági teljesítményük vonatkozásukban nem tűnik érvényesnek a tükörkép-oppozíció szemantikai logikája.

Ami pedig a komoly elmaradottsági problémákkal, helyenként politikai és gazdasági (Kuba), illetve természetföldrajzi (Mongólia) elszigeteltséggel, másutt (Észak-Korea, Kambodzsa, Laosz, Vietnam) gyarmati felszabadító háborúkkal és népirtással küszködő, egyértelműen a „Globális Dél" részét képező néhány, Európán kívül létrejött államszocialista társadalmat illeti, igazából csak ezekről mondható el, hogy a redisztribúció szervezte társadalmi berendezkedésük egyben a gazdasági „lemaradással" is korrelált. Úgy tűnik, rájuk nézvést úgy fordítható le a tükörmetafora, hogy az államszocialista berendezkedésre való átállás *nem oldotta meg viszonylagos gazdasági hátrányaik ledolgozásának feladatát.*

Pontosabban: nem *mindegyikük* esetében oldotta meg. Alvin So releváns megfigyelését[23] kiterjesztve úgy tűnik ugyanis, hogy Kína, illetve a két generáció életét tönkretevő háborúk utáni rekonstrukciót végző Vietnam állama igenis meglehetősen jó hatékonysággal, *fejlesztő államként* működött a vizsgált periódusban. Hogy a szocialista államnak „immanens" feladata-e, hogy megvalósítson egy alapvetően korai tizenkilencedik századi, Friedrich List nézeteire emlékeztető gazdasági-nacionalista programot (a „nemzeti" gazdaság exportorientált felfuttatását) a huszadik század második felében, önmagában vitára érdemes kérdés. Itt csak azt rögzítem, hogy a „Globális Dél" szocialista társadalmai közül Kína és Vietnam – a jól ismert empirikus adatok alapján úgy tűnik – jelentős sikereket mondhat magáénak elmaradottság-ledolgozó, fejlesztőállam-mivoltában.

Ha azonban így fogalmazunk, egyrészt emlékeznünk kell arra, hogy a „Globális Dél" globális felfutásra képtelen szocialista társadalmainak többsége a vizsgált időszakban vagy azt közvetlenül megelőzően effektív hadiállapotban és/vagy népirtás-jellegű, polgárháborús feltételek között létezett. Gyarmati felszabadító és/vagy polgárháborús körülmények között pedig talán enyhe túlzás volna számon kérni a nemzeti fejlesztő állam sikerét. (Épp ez teszi például Vietnam gazdasági felfutását olyan különlegessé.) Mindez amellett szól, hogy a „Globális Dél" szocialista társadalmainak világgazdasági pályafutását célszerű külön, az itt lehetségesnél jóval részletesebben elemezni.

Mindennél erőteljesebb mértékben átrendezi az eddig kialakított képet a *születéskor várható élettartam* megoszlása: ebben ugyanis az államszocialista csoport abszolút globális sikertörténete figyelhető meg. Pusztán azáltal, hogy 1961 és 2008 között a világ (volt) államszocialista részén születtek, ezen államok polgárai rendre a mindenkori világátlag 4.3 százalékától 17.1 százalékáig terjedő mértékben *hosszabb élettartamnak* nézhettek elébe, mint a sosem-szocialista társadalmakban élő embertársaik. Az államszocialista rendszer államai, ha osztatlan csoportként

[23] So (2009, 2010), Beeson (2009)

kezeljük őket, az újraelosztással kapcsolatos egyenlőtlenség-teremtés mellett, így vagy úgy, a társadalom egészének vonatkozásában magasabb születéskor várható élettartamot is garantáltak polgáraiknak – s tették ezt a gazdasági teljesítmény terén megfigyelhető, fent taglalt hátrányaik ellenére.

Mindebből úgy tűnik, az újraelosztásra alapozott társadalomszervezetnek *több, egymásnak némileg ellentmondó hatása különíthető el.* Egyfelől megteremtette és fenntartotta az államszocialista társadalmak belső társadalmi egyenlőtlenségeinek alapstruktúráját. Másfelől hozzásegítette polgárait, hogy az életben maradásért folytatott, globális küzdelemben sikeresebben vegyenek részt, mint a világ tőkés társadalmaiban élő embertársaik. A redisztributív logika szervezte társadalmak, ha a világ egészére vetítve vesszük szemügyre teljesítményüket, sikeresebben garantálták (sőt, újkapitalista utódtársadalmaik máig, azaz a rendszerváltás után több mint egy generációval még mindig sikeresebben garantálják) a legelemibb emberi jog – az élethez való jog – érvényesülését tagjaik számára, mint azok, melyek múltjából hiányzik az államszocialista epizód.

Az e tekintetben megfigyelhető, „rendszer"-specifikus globális egyenlőtlenségek még inkább láthatóvá válnak, ha nem az államszocialista társadalmak teljes csoportozatát, hanem ennek csak kelet-közép-európai, (volt) jugoszláv, illetve (volt) szovjet részét – azaz a tükörmetafora vonatkozásában legrelevánsabb társadalmakat – hasonlítjuk a tőkés országok átlagához. Mint az 1. táblázatból kiviláglik, az összefüggés ugyanabba az irányba mutat, mint az államszocialista csoport egésze és a tőkés társadalmak összehasonlítása, de a *mértéke még nagyobb.* Kelet-Közép-Európa társadalmai 1961 és 1990 között átlagban rendre 29.1, 19,5, 13,2 és 9,7 százalékkal hosszabb élettartamot biztosítottak állampolgáraiknak, mint a tőkés világátlag. A rendszer-összeomlást követő két évtizedben némileg (5,2 százalékra, illetve 8,3 százalékra) csökkent, de a vonatkozó különbség továbbra is fennmaradt. Társadalomszerkezettel és történeti intézményszociológiával foglalkozó szociológusként megvallom, egyszerűen nem tudom elképzelni, hogy az ennyire markáns különbségek valamilyen módon ne függnének össze e társadalmak intézményi sajátosságaival – így a rendszer alapstruktúráját alkotó, újraelosztó intézmények dominanciájával és örökségével.

Még plasztikusabban jeleníti meg az imént megfigyelt összefüggést a (volt) Jugoszlávia esete. Noha ennek 1961-re és 1973-ra vonatkozó várható élettartam-adatai néhány százalékponttal alacsonyabbak, mint Kelet-Közép-Európáéi, 1980-ra már megfordul ez a viszony: Jugoszlávia 1980 és 2008 között született polgárai egészen szenzációs módon 15,4; 11,4; 9,6 és 8,3 százalékkal hosszabb életnek nézhetnek elébe, mint a világ államszocialista intézmények által át nem alakított tőkés országainak polgárai. S ez az összefüggés fönnmaradt a teljes, itt vizsgált korszakban, azaz túlélte a szocialista Jugoszlávia összeomlását, az öt polgárháborút, a többszörös menekültáradatot, a szövetségi állam felbomlását, a

kisállami-nacionalista retorika uralkodóvá válását és az utódállamok egymástól jócskán eltérő időpontban megvalósult (netán elutasított, illetve késleltetett) belépését az Európai Unióba, illetve a NATO-ba.

A nagyságrendek érzékeltetése végett a 2. táblázatban átszámoltam az imént százalékban kifejezett adatokat 1990-es USD-re,[24] illetve évekre.

A világ államszocialista országai, ha egységes tömbként tekintjük őket, noha 1961-ben, 1973-ban és 1980-ban 1025, 272 illetve 1043 dolláros[25] jövedelmi *hátrányt* szenvedtek világ tőkés országainak átlagával szemben,[26] ugyanezen időszakban születéskor várható élettartam tekintetében 9, 10 és 5,5 évvel *hosszabb* élet lehetőségét adták polgáraiknak. Közelebbi térségünk társadalmai talán még érdekesebb számokat mutatnak: átlagjövedelmük 160, 316, illetve 490 dollárral magasabb volt, mint a világátlag, a születéskor várható élettartam vonatkozásában pedig mintegy 15,5 (!), 12, illetve 9 évvel „teljesítettek" jobban, mint a világátlag. Hasonló minták figyelhetők meg a hajdani Jugoszlávia és a volt Szovjetunió utódállamaiban. E három országcsoport tehát, úgy tűnik, annyiban mindenképpen képes volt optimalizálni helyét a világban, hogy mindkét, itt vizsgált dimenzióban sikeresebb volt, mint tőkés versenytársaik.

Ami pedig az 1990-től 2008-ig tartó időszakot illeti – a 2000-es évre vonatkozó, a rendszerváltás utáni átalakulások okozta sokkal összefüggő jövedelemösszeomlástól eltekintve – folytatódni látszik az immáron többségében *volt*-államszocialista, újkapitalista társadalmak viszonylagos versenyelőnye. Különösen figyelemre méltó, hogy a születéskor várható élettartam vonatkozásában még a 2000-es év sem képez kivételt. Akkor, mikor Kelet-Közép-Európa társadalmai 650-675 dolláros hátrányban voltak egy főre jutó GDP-jük vonatkozásában, élettartam-adatuk szinte „rezzenéstelenül" továbbra is 9,5–11 év közötti mértékben meghaladta az államszocialista redisztribúció intézményrendszerétől korábban nem érintett országok adatát.

[24] A Maddison-féle adatbázis vásárlóerőparitáson, Geary-Khamis módszerrel készült 1990-es USD-re vetített becsléseket tartalmaz.

[25] 1990-es, vásárlóerőparitáson számolt USD-ben számolva, lásd fent.

[26] A tématerület (és ezen írás) alapdistinkciója a kapitalizmus–államszocializmus kontraszt. Az ebből következő, egy-az-egybeni, egyenes összevetésen egy specifikus szempont – az államszocialista „tömb" heterogén összetételéből következő „belső" különbségek – erejéig annyiban túllépek, hogy adott pontokon az államszocialista csoportozat különféle alcsoportjait külön-külön hasonlítom össze a világ nagyobbik (kapitalista) országcsoportjának egészével. Ebben az egyszerű (talán túlzottan is egyszerű) összevetésben a kapitalista és az államszocialista országcsoportok eltérő „belső" nemzetijövedelem-eloszlásai miatt rejlenek bizonyos módszertani buktatók. Jóval pontosabb elemzést tenne lehetővé, ha kétdimenziós ábrákkal szemléltetnénk az eltérő megoszlásoka, és regressziós technikával „kontrollálnánk" a fejlettség-elmaradottság és a termelési mód közötti interakcióra. Erre azonban részben műfaji, részben pedig terjedelmi korlátok miatt itt nincs lehetőség – túl a tanulmány utolsó részében foglalt, ide vágó utalásokon. A részletesebb elemzésre másutt kell, hogy sor kerüljön.

2. táblázat. Jövedelem és születéskor várható élettartam: kapitalizmus–szocializmus összehasonlítások. Az egy főre jutó GDP-különbségek (a mindenkori világátlag %-ban, illetve Geary-Khamis vásárlóerő-paritáson becsült 1990-es USD-ben) és a születéskor várható élettartam (a mindenkori világátlag %-ban, illetve években), 1961-2008 (válogatott évek). A számítások alapja: GDP/cap: Maddison (2010); Life Expectancy At Birth: IBRD (2017), (variable code SP.DYN.LE00.IN).

		1961	1973	1980	1990	2000	2008
egy főre jutó GDP							
kontrasztok %-ban	szocialista - kapitalista	-36.22	-6.68	-23.08	-4.56	-38.07	-11.38
	Kelet-Közép-Európa - kapitalista	5.65	7.76	10.84	3.47	-11.12	10.16
	(volt-)Jugoszlávia - kapitalista	-27.71	-11.61	16.87	13.09	-10.86	1.44
	Európán kívüli szoc. - kapitalista	-84.16	-86.48	-85.53	-74.32	-83.76	-71.95
(Intl 1990 Geary Khamis PPP USD)							
	világátlag (év)	**2,828**	**4,078**	**4,517**	**5,142**	**6,029**	**7,614**
kontrasztok USD-ben)	szocialista - kapitalista	-1024.5	-272.3	-1042.5	-234.3	-2295.5	-866.7
	Kelet-Közép-Európa - kapitalista	159.7	316.3	489.6	178.4	-670.2	773.4
	(volt-)Jugoszlávia - kapitalista	-783.8	-473.4	762.0	673.4	-654.8	109.5
	Európán kívüli szoc. - kapitalista	-2380.5	-3526.5	-3863.4	-3821.8	-5050.5	-5478.0
születéskor várható élettartam							
kontrasztok %-ban	szocialista - kapitalista	17.1	16.6	8.6	6.4	5.2	4.3
	Kelet-Közép-Európa - kapitalista	29.1	19.5	14.5	10.1	9.6	8.3
	(volt-)Jugoszlávia - kapitalista	21.3	18.1	15.4	11.4	10.8	9.2
	Európán kívüli szoc. - kapitalista	-4.3	-2.8	-3.7	0.8	1.9	3.2
(év)	világátlag (év)	**53.0**	**60.9**	**63.2**	**65.7**	67.7	**69.8**
	szocialista - kapitalista	*9.1*	*10.1*	*5.4*	*4.2*	*3.5*	*3.0*
	kelet-közép-Európa - kapitalista	*15.4*	*11.8*	*9.2*	*6.7*	*6.5*	*5.8*
	(volt-)Jugoszlávia - kapitalista	*11.3*	*11.0*	*9.7*	*7.5*	*7.3*	*6.4*
	Európán kívüli szoc. - kapitalista	*-2.3*	*-1.7*	*-2.4*	*0.5*	*1.3*	*2.2*

Mit jelenthet mindez?

Először is talán azt, hogy a lépték kérdése közvetlenül relevánsnak tűnik az újraelosztás által szervezett társadalomforma – és tágabban a tükörkép-oppozíció logikája – szempontjából. A szovjet-központú politikai „tömb" egyszerre volt (1) formális-logikai/formációelméleti értelemben ellenpontja, (2) geo-gazdaságtani-geopolitikai értelemben viszont alárendelt része a tőkés világrendszernek. Az ebben az ellentmondásos „felállásban" foglalt konfliktusok a két, fontos alapvonások tekintetében eltérő rendszer egymást néha kioltó, néha fölerősítő interferenciája, hol negatív, hol pozitív kooperációja kulcsváltozója volt a teljes államszocialista időszaknak. (E komplex összefüggésrendszer fogalmi megragadására vezettem be a „kettős függőség" fogalmát a kilencvenes évek elején.[27])

Az újraelosztáson alapuló társadalomszervezési logika e vonatkozásban, úgy tűnik, mintha nem egy, hanem *két*, egymással ellentétes irányú hatásmechanizmust működtetett volna. Egyfelől valóban alapvetően átrendezte az államszocialista társadalmak belső uralmi, munkamegosztási és elosztási viszonyait – amennyiben, Marxszal szólva – „kisajátította a kisajátítókat". Ebben az értelemben (a tőkés típusú kizsákmányolás intézményi alapjának, a profittermelő magántulajdonnak a jogi úton történő „megszüntetése" és alkotmányos tilalma útján) kétségkívül *egyenlőtlenség-csökkentő* funkciót töltött be. Az újraelosztás intézményi mechanizmusai értelemszerűen egy sor társadalmi jószághoz – különösen az osztható közjavakhoz – való hozzáférés vonatkozásában ugyancsak egyenlőtlenség-csillapító hatással voltak. Ugyanakkor a rendies politikai korporációba (a párt vezető pozícióiba) való bekerülés többszintű, erőteljes (formális és informális) korlátozásával és a társadalmi javak elosztásának a hatalmi rendszerben elfoglalt pozícióhoz kötésével értelemszerűen új, érdemek alapján kevéssé indokolható privilégiumokat hozott létre, s így megteremtette saját belső egyenlőtlenség-rendszerét. Hogy miként értékeljük az újraelosztásra alapozott, államszocialista intézményrendszer történelmi szerepét, az nagyban azon múlik, az újraelosztás e két, ellentétes irányú hatásvektora (az egyenlőtlenség-csökkentő és az egyenlőtlenség-teremtő vektor) közül adott történelmi pillanatban melyiket találjuk erősebbnek, meghatározóbbnak.

A „külső", globális viszonyok tekintetbe vétele egyebek mellett a két vektor eredőjének felrajzolására is alkalmas lehet. Azért lehet alkalmas rá, mert az államszocializmus története két „rendszer", két logika együttes működését jelentette. A globálisan domináns elem e kettő közül értelemszerűen a tőkés világrendszer magántulajdonon, piaci egyenlőtlenségeken, gyarmati elnyomáson, imperialista háborúkon és „rassz"-diszkrimináción alapuló logikája volt, amit regionális szinten

[27] Böröcz (1992)

részben kompenzált, részben tovább erősített az államszocialista intézmények köztulajdonon, osztályegyenlőségen és újraelosztáson alapuló logikája. Ha e két rendszer viszonyát tekintjük, úgy tűnik, a második – az államszocialista elem – mind kisebb mérete, mind csekélyebb gazdasági kapacitása, mind pedig az ellene folytatott folyamatos katonai stratégiai hadviselés folytán alárendelt szerepet játszott.

Ha tehát az immanens kritika fegyverét az egész és része közötti „antagonisztikus alárendelődéssel" jellemezhető rendszerre kívánjuk alkalmazni, a rendszer-immanencia – mely kritikánk alapjául kell, hogy szolgáljon – maga is kettős osztatú lesz. A lépték globálissá tágítása révén a tükörmetafora belső logikája is átalakul. Pusztán azért, mert maga a vizsgált tárgy szerkezete olyan, hogy a „tükörkép-oppozíció" „másik", globális-kapitalista „oldala" *tartalmazza, magában foglalja a szocialista „oldalt"*. Egyszerre két, egymástól ilyen mértékben elütő alaplogikát megvalósító rendszer immanens kritikáját egységes fogalmi rendben megfogalmazni – ez a rendszerimmanens, vagy jobb szó híján mondjuk talán így: a dialektikus neoklasszikus szociológia mélyen ironikus alapkihívása.

Hivatkozott irodalom

Abu-Lughod, Janet (1989), *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350.* New York: Oxford University Press.

Arrighi, Giovanni (1999), „Globalization and Historical Macro-Sociology." in Janet Abu-Lughod (ed.). *Sociology for the 21st Century.* Chicago: The University of Chicago Press.

Arrighi, Giovanni & Beverly J. Silver (1999), *Chaos and Governance in the Modern World System.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Bagchi, Amiya Kumar (2005), *Perilous Passage. Mankind and the Global Ascendancy of Capital.* Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Beeson, Mark (2009), „Developmental States in East Asia: A Comparison of the Japanese and Chinese Experiences" *Asian Perspective,* 33,2: 5-39.

Bhambra, Gurminder (2010), „Historical Sociology, international relations and connected histories." *Cambridge Review of International Affairs,* 23 (1): 127-143.

Böröcz József (1990), „A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései" *Mozgó Világ,* 16 (8): 61–66.

Böröcz József (1992), „Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián" *Szociológiai szemle,* 3: 3-20.

Böröcz, József (2000), „Informality Rules." *East European Politics and Societies,* 14, 2 (Spring): 348-80. Magyar változat: (2000), „Kistársadalom-kiskapuk." *2000,* július-augusztus: 3-15, illetve 291-321 in (2017), *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltozásig.* Budapest: L'Harmattan.

Böröcz, József (2009), *The European Union and Global Social Change: A critical geopolitical-economic analysis.* London: Routledge.

Burawoy, Michael (2001), „Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes." *American Journal of Sociology,* 106 (4), 1099-1022.

Chase-Dunn, Christopher K. & Thomas Hall. 1997. *Rise and Demise: Comparing World-Systems.* Boulder: Westview.

Carroll, Rory (2007), „Cuban doctors restore sight of Che's killer" *The Guardian,* 2 October https://www.theguardian.com/world/2007/oct/02/cuba.international

Dussell, Enrique (1993), „Eurocentrism and Modernity" *boundary 2,* 20,3 (The Postcolonialism Debate in Latin America), 65-76.

Éber, Márk Áron (2011), „Which Duality? Why Dual? On the Gains and Losses of Hungarian Sociology's Dual-Society Theories." *Review of Sociology,* 4:4-20.

Eyal, Gil, Iván Szelényi & Eleanor Townsley (1998), *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe.* London: Verso.

Go, Julian (2013), „For A Postcolonial Sociology." *Theory & Society,* 42,1. January, 25-55.

Gutiérrez Rodríguez, Encarnación, Boatcă, Manuela. and Sergio Costa. (eds.) 2010. *Decolonizing European Sociology.* Farnham: Global connections.

IBRD (2012), *World Development Indicators,* Online Dataset, https://databank.worldbank.org

Konrád György & Szelényi Iván. (1989 [1979]) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest: Gondolat

Maddison, Angus (2010), *Historical Statistics of the World Economy, 1-2008 A.D.* Online dataset. https:// www.ggdc.net/maddison/historical_statistics/horizontal-file_02-2010.xls

Polányi Károly (2004 [1946]), *A nagy átalakulás: korunk gazdasági és politikai gyökerei.* Budapest: Napvilág

Quijano, Aníbal (2000), „The Coloniality of Power." *Nepantla: Views from South,* 1.3: 533-580.

Shen Fuwei (1996), *Cultural Flow Between China and Outside World Throughout History.* Beijing: Foreign Languages Press.

So, Alvin (2009), „Rethinking the Chinese developmental miracle." Pp. 50-64 in Hofung Hung (ed.) *China and the transformation of global capitalism.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

So, Alvin (2010), „Globalization and China: From Neoliberal Capitalism to State Developmentalism in East Asia." Pp. 133-154 in Berch Berberoglou (ed.) *Globalization in the 21st Century. Labor, Capital and State on a World Scale.* Palgrave MacMillan.

Spohn, Wilfried (2009), „Historical and Comparative Sociology in a Globalizing World." *Historická sociologie,* 1: 9-27.

Stark, David (1986), „Rethinking Internal Labor Markets: New Insights from a Comparative Perspective." *American Sociological Review,* 51, 492-504.

Szelényi, Iván (2002), „An Outline of the Social History of Socialism Or An Auto-Critique of An Auto-Critique." *The Future of Market Transition.* 19:41-67.

Wallerstein, Immanuel (1974), *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* New York: Academic Press.

Wallerstein, Immanuel (1996), *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences.* Series: Mestizo Spaces / Espaces métisses. Stanford: Stanford University Press.

Dupcsik Csaba

Visszapillantva: a késő Kádár-kori második gazdaság jelenségének újraértelmezési kísérlete

Időnként előfordul a szociológiában, hogy empirikusan árnyalt, esetleg megcáfolt, akár „idejétmúltnak" minősített tézisek megkerülhetetlen jelentőséggel bírnak a szociológiatörténet számára, illetve inspirálóak maradnak elméleti szempontból. A legjobb példa[1] talán Max Weber híres *protestáns etika* tézise. A számos társadalomtörténeti vagy szociológiai cáfolat ellenére nem véletlen, hogy James Coleman[2] ehhez a tézishez nyúl vissza metaelméleti fejtegetéseiben. Hogyan „hozta létre" a protestáns etika a kapitalizmust? A Weber-Coleman séma szerint

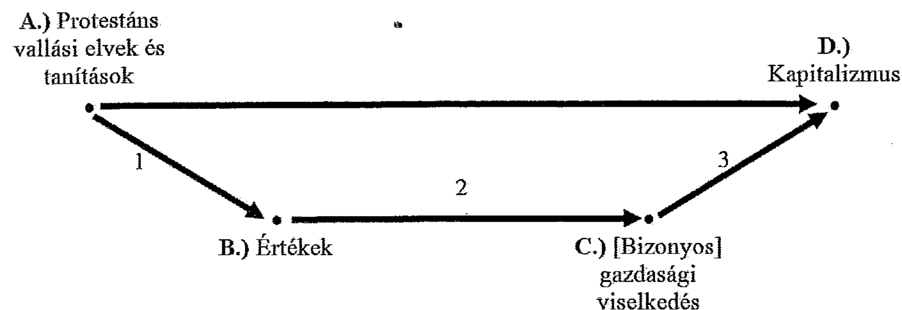
A.) a makroszinten megjelenő és intézményesülő radikális protestantizmus
B.) mikroszinten, az értékek módosításán (1) keresztül elősegítette
C.) bizonyos mentalitások, habitusok, életstratégiák és – ennek részeként – bizonyos típusú gazdasági viselkedés kialakulását és megerősítését (2),
D.) s ez utóbbi vezetett (3), már ismét a makroszinten, a kapitalizmus kialakulásához, ami a hitújítás kulcsaktorai szempontjából nem szándékolt következménynek tekinthető.

A makroszinten maradva: egy vallásos világfelfogástól a kapitalizmusig vezető út (az 1. ábrán: A → D) érthetetlen marad, amíg nem követjük Webert az ő „mikroszintű kitérőjén" keresztül (az 1. ábrán: A → B → C → D). Újrarajzolva Coleman sémáját (1. ábra).

Érdemes felfigyelni arra, hogy a Weber-Coleman séma egyúttal történelmi magyarázatot is nyújthat, tehát a társadalmi változások több generáción átnyúló dinamikájának megértéséhez is hozzájárulhat.

[1] Weber (1982). A részletes tárgyalást az indokolja, hogy – mint majd látni fogjuk – több lesz, mint példa.
[2] Coleman (1990)

1. ábra. Coleman *macro-micro link* sémája a Weber-tézis felhasználásával

Forrás: Coleman (1990:8)

Ugyanakkor, bármilyen szellemes is, a séma *önmagában* nem magyarázza meg a kapitalizmus kialakulását, mivel ez utóbbi *nem csak okozata* volt a protestáns etika nyomán kialakult munkaethosznak,[3] hanem az ethoszra visszaható környezete, újratermelődésének *oka* is.[4] A leginkább munkacentrikus ethosz is sérül vagy elhal, ha adott társadalmi környezet *„nem méltányolja"* az ebből következő élet- és munkastílust, de fordított összefüggés is létrejöhet, tehát amikor a környezet olyan viselkedés kialakulását segíti elő, amely gyökeresen különbözik az adott egyénekbe szocializált mintáktól.[5]

Leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk, hogy a *munkaethosz* és az *intézményi környezet* különböző mechanizmusok által formált, „relatív autonómiával" rendelkező, de ugyanakkor állandó kölcsönhatásban álló szerkezetei együttesen eredményezik a *gazdasági viselkedést*.

A fenti gondolat azért lehet fontos számunkra, mert a megboldogult államszocialista rendszernek ritka módon *mind hívei, mind ellenfelei* egyetértettek abban, hogy a gazdasági alrendszer egyik leggyengébb pontja éppen a hatékony gazdasági viselkedést elősegítő munkaethosz újratermelése volt. A klasszikus rendszer[6] egyrészt *„etikai motivációra"* törekedett – a Kádár-kor második felében azonban Hofi Géza humorista már biztos hatásra számíthatott, ha idézte „nálunk a munka becsület és dicsőség dolga"-szlogent (a poén ugyanis az volt: „tehát a munka nem az én dolgom"). A Rákosi-korban ugyancsak gyakran alkalmazott hatósági felügyelet és kényszer gazdasági értelemben nem volt hatékony, politikai értelemben pedig különösen kontraproduktívnak bizonyult (elég, ha az 1956-os

[3] A továbbiakban *munkaethosznak* nevezem a munkával, illetve a gazdasági tevékenységekkel kapcsolatos értékek, normák, attitűdök, hétköznapi ideológiák összességét.
[4] Ezt klasszikusunk is tudatosította, lásd. pl. Weber (1982) 116.
[5] Weber (1982), 39.
[6] Kornai (2012[1992]).

forradalomra gondolunk). A direkt nyereségelvű motiváció pedig, bármennyit is beszéltek és írtak a témáról az 1968-as gazdasági reform után, alapvetően rendszeridegen maradt.[7]

Ráadásul, mint fent említettem, a tipikus (vagy a kulcsfontosságú csoportokban paradigmatikus) motiváció önmagában nem képes megmagyarázni a gazdasági viselkedést akkor, ha figyelmen kívül hagyjuk az intézményi kereteket. Márpedig a létezett szocializmus ezen a téren leküzdhetetlen szervi problémáktól szenvedett: mint Kornai János már korabeli klasszikusában[8] rámutatott, a rendszer elkerülhetetlenül *hiánygazdaság* volt. Ezt elsősorban az okozta, hogy az államosítás/szövetkezesítés következtében a gazdasági egységek túlnyomó többségénél fellépett a *puha költségvetési korlát* jelensége. Azaz: a vállalatok érzéketlenek voltak a költségekre, nem kellett tartaniuk a tartós veszteség következményeitől, tehát a csőd lehetőségétől, következésképpen a források (beleértve a munkaerő) gazdaságtalan mértékű felhalmozására törekedtek, illetve e források pazarlásában és alacsony hatékonyságú felhasználásában voltak érdekeltek. Mikroszinten ez úgy csapódott le, hogy a munkavállalóknak nem kellett munkanélküliségtől tartaniuk alacsony színvonalú munkavégzés esetén sem, a béreiket pedig nem „csak" az ideológiai megfontolások korlátozták, hanem a gazdasági szükségszerűség is (hiszen egy ilyen gazdasági környezetben a veszteséges vállalatoknál is kiharcolt bérnövekedés az infláció elszabadulásával fenyegetett).

A háztartások költségvetési korlátja ugyanakkor kemény volt, tehát a javakért folytatott fogyasztói versenyben a magánszemélyek nem voltak versenyképesek a rendszerszerűen felhalmozásra törekvő gazdasági egységekkel, így a hiány folyamatosan újratermelődött. Ez az intézményi környezet ideáltipikus formájában olyan munkaethoszt igazolt vissza az egyének szintjén, amely teljesítmény-visszatartásra, a fizikai és pszichikai erőforrások kímélésére, „lógásra" „ösztönzött". Paradigmatikusnak érzem az alábbi, „egy fiatal esztergályossal" készített interjú részletét, amelyet Kemény István rögzített az 1970-es évek elején (s amelyet a rendszerváltásig csak egy nem publikálható kutatási jelentésben rögzíthetett).

> „Hát a Scholz furcsa ember, mondják rá, hogy sváb, talán ezért. Neki a vérében van a munka. Ő tényleg megszakadásig hajtja magát. Annyira szeret dolgozni. Persze ezért pénzt is akar. Nehezen érti meg, hogy nem kaphat háromszor annyit, mint a másik, noha háromszor annyit termel. Mert azért valami közösségi szellem is van. Beszalad az irodába, mondja ennek, mondja annak. De nem sok foganatja van. Szóval az ő érdekei meg a többiek érdeke nemigen vágnak egybe. De hát nem tud más tempóban dolgozni. No de ha mindenki annyi pénzt vinne haza, amennyit dolgozott, akkor sokan nem élnének

[7] Kornai (2012 [1992])
[8] Kornai (1980)

meg. Szóval kevés van olyan, mint a Scholz. De szerintem ő akkor is így csinálná, ha nem kapna érte semmit. Nagyon ritkán előfordul olyan, hogy valaki szokatlanul ráhajt. Jó kedve van, belefeledkezik a munkájába. Olyankor oda szoktunk szólni neki, úgy humorosan: Vigyázz, nehogy összetörd magad!"[9]

Az 1960-as évek elejétől a rendszerváltásig tartó korszakban azonban folyamatosan nőtt egyrészt a ledolgozott munkaidő (az adatokra még visszatérek), másrészt nőtt a fogyasztás is, méghozzá utóbbi nagyobb mértékben, mint amennyit a gazdasági mutatók vagy a hivatalos jövedelmek növekedése „megengedtek" volna. Az ellentmondásos tendenciákra Szelényi Iván – Juhász Pál[10] elképzelései alapján kidolgozott – *megszakított polgárosodásról szóló elmélete* próbált magyarázatot nyújtani. Úgy vélem, a gondolatmenet jól ábrázolható a Coleman–Weber-séma (1. ábra) felhasználásával:

A.) Makroszinten: létezett polgárosodási tendencia a szocializmus kora előtt is, ekkoriban a „rendiséggel" terhelt agrár-ipari társadalom keretei közé szorítva.

B.) Mikroszinten ezen polgárosodás (vidéki) hordozói – a kis- és középbirtokos parasztok – körében „weberi típusú" aszketikus, vállalkozói, felhalmozás-orientált mentalitás alakult ki. Ezt a mentalitást az utolsó nemzedék „beleszocializálta" utódaiba is, beleértve azt a generációt is, amely akkor nőtt fel, amikor szüleiket, illetve őket beleszorították a „kulákprésbe".[11]

C.) Amint az intézményes keretek, azaz a Kádár-kor politikai viszonyai ezt megengedték, e generáció tagjai és a gyerekeik mezőgazdasági árutermelésbe kezdtek a szocializmus által engedélyezett minibirtokokon.

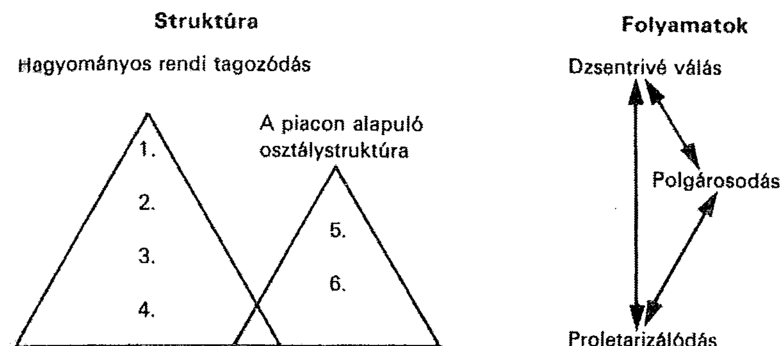
D.) Makroszinten kiterjedt az ún. „második gazdaság" – az 1970-es években a családok mintegy háromnegyedéből legalább egy fő részt vett benne. Különösen népszerűvé vált a Szelényi érdeklődésének középpontjában álló mezőgazdasági kistermelés: 1982-es adatok szerint 10 magyar családból 6, illetve a községi lakosság csaknem 90 százaléka termelt élelmiszert.[12]

Szelényi szerint *„a piacon alapuló osztálystruktúra"* piramisát 1945 előtt a *„hagyományos rendi tagozódás"* piramisa dominálta (2. ábra), s tulajdonképpen ez született újjá a Kádár-korszak derekán, a „redisztributív-bürokratikus" és a második gazdaság „piaci" struktúrái formájában (3. ábra).

[9] Idézi Kemény (1990), 90.
[10] Az írás további részében csak szövegökonómiai okokból nem említem többé a kiváló agrárkutató nevét.
[11] Závada Pál (2006).
[12] Szelényi (1992), 54.

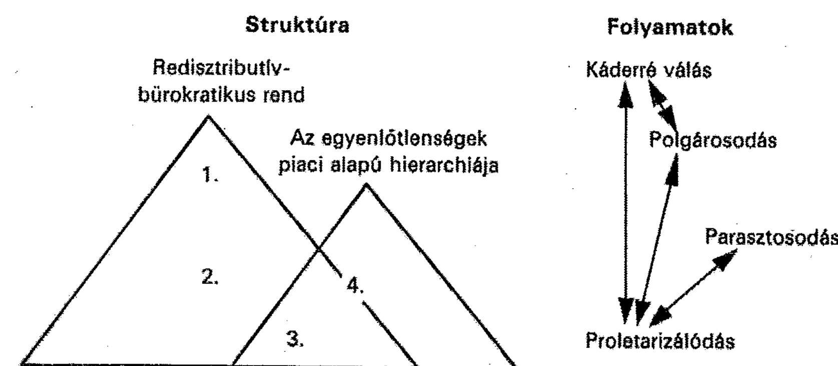

2. ábra. A vidék társadalmi struktúrája és társadalmi folyamatai 1944 előtt és azt megelőzően Szelényi szerint

Strukturális pozíciók:
1. földesurak
2. úri középosztály
3. földbirtokos parasztság
4. föld nélküli félproletár agrárnépesség, uradalmi cselédek
5. polgárok, vállalkozók, paraszt-polgárok; 6. bérmunkások"
Forrás: Szelényi, Harmadik út: 85.

3. ábra. A vidék társadalmi struktúrája és társadalmi folyamatai [az 19]80-as évek elején Szelényi szerint

Strukturális pozíciók:
1. káderelit
2. munkások (az iparban és a mezőgazdaságban)
3. parasztmunkások
4. új vállalkozók (rész- és teljes munkaidőben)
Forrás: Szelényi, Harmadik út: 88.

Zseniális modell: számos, a korban (tehát a kései Kádár-korban és a rendszerváltás éveiben) népszerű szerzőt, tradíciót, intellektuális áramlatot helyezett egy olyan egységes, nem-szociológusok számára is érthetőnek tűnő keretbe, amelyet a piacpártiak, a legkülönbözőbb bal- és jobboldali antikapitalisták vagy a valamilyen elvek vagy intézmények által „moderált" piacgazdaság hívei *egyaránt* figyelemreméltónak találhattak.[13] Egy sor „nagy elmélet" szintjén megfogalmazott előfeltevése ellenére a megszakított polgárosodás modelljének cemtrumába olyan szociológiai középszintű elméletet helyezett, amely empirikus tesztelésnek is alávethetőnek mutatkozott.

„Bónuszként" pedig az elmélet egy olyan vonzó jövőképet rajzolt fel, amely egybevágott a kortárs értelmiségi gondolkodás optimistább változataival. Nem először idézem Hankiss Elemér és társai paradigmatikus sorait:

> „óriási jelentősége van az elmúlt másfél-két évtizedben a második gazdaság terjedésének. Milliós tömegeket tanít meg újra, vagy tanít meg először a fegyelmezett, átgondolt, szorgalmas munkára. Óriási lökést adna a modernizációs folyamatnak, ha ez a magatartásforma az elkövetkező évtizedben a gazdasági élet alapvető szektoraiban, az 'első gazdaságban' is tért hódítana."[14]

Remélem, az olvasók elnézik, ha itt egy reflexív megjegyzést szúrok be – mint ki fog derülni, ezt nem csak a jelen írás keretéként szolgáló kötet indokolja. Pályám kezdetén, egy korai recenziómban[15] alapvetően elfogadó voltam a megszakított polgárosodás modelljével kapcsolatban, bár például a történelmi folytonosságról vallott elképzeléseit kritizáltam, illetve megpróbáltam Szelényi életművére alkalmazni a saját újosztály-elmélete kapcsán megfogalmazott reflexivitás-kritériumot – jóindulatúan értelmezve: ironikusan, rosszindulatúan pedig kissé szemtelenül. Fontos szakmai tapasztalatnak bizonyult, hogy egyes kollégák még ezt az alapvetően elismerő recenziót is értetlenségként és „ideológiai indíttatású" kritikaként értelmezték. E sorok írásakor – 2017 nyarán, csaknem negyedszázaddal később – Szelényi elméletét változatlanul a korszak egyik szociológiai csúcsteljesítményének tartom, miközben sokkal kritikusabb lettem a modell tartalmi elemeivel kapcsolatban.

Jelenlegi kritikám háttérében, úgy vélem, a 2010-es évek társadalmi-episztemológiai perspektívája áll: az elmélet implicit és explicit „előrejelzéseiből" (amelyet Hankissék idézetével illusztráltam) ugyanis egyik sem vált be. Sőt: a rendszerváltás utáni kor egészében, a korábban a „szocialista polgárosodásnak" esélyt sem engedő Csehszlovákia vagy az exszovjet balti köztársaságok utódállamai

[13] Dupcsik (2008)
[14] Hankiss, Manchin, Füstös & Szakolczai (1982), 322.
[15] Dupcsik (1994)

egyaránt gyorsabban fejlődnek, mint Magyarország (s a nagy történelmi ugráshoz „melegít" már Románia is). Szó sincs persze arról, hogy saját korunk politikai és morális csalódásait fordítanám direkt módon szembe egy elmélettel – csak azt állítom, hogy ebből a perspektívából a megszakított polgárosodás elméletének olyan ellentmondásai és gyengeségei ugranak ki, amelyek az 1980-as évek perspektívájából áthidalhatónak vagy akár nem létezőnek tűntek.

Kritikámat az 1944 előtti „rendi szerkezet" és „osztályszerkezet" szembeállítása, illetve a „második gazdaság" és a szocialista gazdaság szembeállítása kapcsán fogalmazom meg; valamint rámutatok néhány problémára a megszakított polgárosodás elméletében rejlő „középszintű elmélettel" kapcsolatban.

Terjedelmi okokból nem tudok részletesen kitérni arra, miért tartom elhibázottnak az 1944 előtt magyar társadalmi struktúrát „rendi" jellegűnek nevezni. Ez ugyanis külön tanulmányt – ha nem kötetet – igényelne, s különben is, ennek kapcsán nem annyira Szelényi Ivánnal kellene vitatkozni, mint inkább Erdei Ferenccel. Erdei ugyanis, nyilvánvalóan akaratlanul, de „megvezette" az 1970-80-as évek társadalomtudományos közvéleményét. 1976-ban jelent meg először a *Valóság*ban Erdei kéziratban maradt híres szövege, „A magyar társadalom a két világháború között"[16] (a továbbiakban: „Kettős társadalom"-tanulmány). A „kettős társadalom" itt megfogalmazott tézise nagy hatást váltott ki, s az értelmezők, többek között Szelényi is, e tézisen keresztül kezdték olvasni Erdei korábbi, az 1930-as évek első felében megfogalmazott „polgárosodással" kapcsolatos írásait is. A szóhasználat változatlanul maradása és Erdei rejtőzködő természete azonban elfedte, hogy az 1930-as évek második felében szellemi fordulaton ment keresztül, marxistává lett, s a polgárosodást 1943-44-ben, a „kettős társadalom"-vázlat megfogalmazásakor tulajdonképpen már nem tartotta sem valószínű, sem pedig kívánatos perspektívának.

Híres, 1943-as szárszói beszédében Erdei úgy fogalmaz, hogy „[a parasztság] társadalmának legjellegzetesebb vonása a polgárosodás,"[17] ami az 1930-as években írt művének szóhasználatát idézi. Szó sincs azonban már a paraszti árutermelés olyan dicséretéről, amellyel például a *Futóhomok*ban találkozhatunk: az ekkor már marxista Erdei számára a polgárosodás egyrészt éppoly romboló folyamat, mint Marx számára a kapitalizálódás; másrészt Erdei ekkor, 1943-ban már – elméletileg zavaros módon, de – a proletarizálódást is azonosítja a polgárosodással. Folytatva az előző idézetet: „Tehát az a folyamat, amelyik érvényteleníti és lerombolja a paraszti hagyományokat és a paraszti izoláltságot, és egyfelől a polgárság és kispolgárság, másfelől pedig a munkásság irányában alakítja át a korábbi parasztgazdákat és parasztmunkásokat."[18]

[16] In: Erdei (1980: 291-346)
[17] Erdei (1987: 41)
[18] Uo.

A kettős társadalom koncepciója súlyos önellentmondásokban szenved.[19] Problematikus mindenekelőtt a parasztság egészének kihagyása a magasabb társadalomszerkezetekből, tehát a „történelmi-nemzeti társadalomból" és a „modern polgári társadalomból" egyaránt. Mivel „a parasztot" Erdei korábban a „rendi kötöttségek között élő földművessel" azonosítja,[20] a 2. ábra baloldali piramisát félreértés „hagyományos rendi társadalomként" azonosítani, s ezzel egyidejűleg Erdei „polgárosodás"-koncepciójára hivatkozni, ahogy azt Szelényi teszi. A kisgazdák (mert Erdei ekkor már ezt a terminust használja, nem a „paraszt-polgárt", mint Szelényi, lásd 2. ábra 5. pont fent) „beemelése" a „polgári társadalomba" ugyancsak roppant aggályos ötlet. Erdei maga is érezhette, hogy elméletileg vékony jégen csúszkál, mert azt állítja, hogy az ellenforradalmi korszak átmeneti aktivizálódása után „a kisgazdák visszasüllyedtek a parasztság alsó népi társadalmába". [21]

„Eric R. Wolf *a parasztokat a piaccal határozza meg* [kiemelés tőlem – DCs]. Véleménye szerint a parasztok a törzsi agrártermelőkkel ellentétben rendszeresen érintkeznek a piacokkal. A parasztok nem paraszti társadalmi rendnek alárendelt résztársadalmat alkotnak. Uraiknak bérleti díjat, adót vagy sarcot kell fizetniük,[22] ezért készpénzre van szükségük, azt pedig csupán termékeik piacra vitelével szerezhetik meg".[23]

Attól tartok, Szelényi ezen a ponton félreérti Wolfot, aki az összetettebb társadalmi rendbe való beilleszkedéssel határozza meg a „parasztokat", szembeállítva a „törzsi agrártermelőkkel". Ebből következően a parasztok termékeinek egy részét mások fogyasztják el. Hogyan jut el e másokhoz a termés egy része? Wolf szerint „nagyon különböző módokon,"[24] e mechanizmusok között a leggyakrabban a „csere" *(exchange)* általános fogalmát használja, hangsúlyozva, hogy a cserének lehetnek egyenlőtlen, kényszerelemeket tartalmazó formái is. Feltételezem, hogy Wolf a „piac" kifejezés hallatán azt válaszolta volna, hogy valóban, ez az egyik

[19] Huszár Tibor szerint az idős Erdei úgy emlékezett, hogy 1944 végén találkozott a moszkvai emigráns kommunista vezetők közül elsőként hazatérő Révai Józseffel, aki elolvasta a szöveget, és fausti alkut ajánlott neki: „neked választanod kell: 'velünk vagy ellenünk'. S ha velünk tartasz – amit őszintén remélek –, a kéziratod érvrendszerét el kell felejtened" (idézi Huszár (2012: 14, lásd még 296). Mint ismeretes, Erdei „velük" tartott, s a Rákosi-korszak egészében miniszterként szolgált – mégsem tűnik olyan egyszerűnek a helyzet, hogy a politikai előnyök (jóindulatúan: a politikai cselekvés illúziójának) kedvéért feladta volna mély meggyőződéssel vallott nézetei hirdetését. Talán csak megragadta a pszichológiai alkalmat, hogy kihátráljon abból az intellektuális zsákutcából, amelybe a kettős társadalom koncepciójával jutott.

[20] Erdei (2004)

[21] Erdei (1980: 342-343)

[22] Wolf (1966: 7-10)

[23] Szelényi (1992: 94)

[24] *„It is important to note, though, that there are many different ways in which this fund of rent is produced, and many different ways in which it is siphoned from the peasant stratum into the hands of the controlling group."* Wolf (1966: 10)

lehetséges struktúra, amellyel a parasztok érintkezésbe lépnek – mindenesetre a Szelényi által hivatkozott négy oldalon egyszer sem használta a „piac" kifejezését.

Van valami történelmi irónia abban, ahogy Szelényi a piachoz kívánja kötni a paraszti létet, ahogy az 1945 előtt paraszti tradíciókat szinte azonosítja a „polgári", „vállalkozói" hagyományokkal. E sorok szerzője Fél Edit és Hofer Tamás legendás Átány-monográfiáját[25] elemezve úgy találta, hogy az 1945 előtti átányi gazdák kiterjedt piaci kapcsolatokkal rendelkeztek, általános volt körükben a hitelfelvétel, stb. – miközben a hétköznapi ideológiájuk igyekezett ezt kiretusálni a képből, az önellátás már csak nyomokban meglévő gyakorlatát emelve normává, ideállá.[26]

Második gazdaság alatt a szocializmus korában, de különösen a Kádár-korban kibontakozó, legális, féllegális és *de jure* illegális, de gyakran megtűrt magángazdasági tevékenységek képlékeny körvonalú konglomerátumát értem. A szóhasználat nem áll ellentétben Szelényi megközelítésével, lásd pl. „A polgárosodás fő színtere a második gazdaság."[27] Sőt, Szelényi volt az egyik leghatásosabb formálója az 1980-as évek diskurzusának, amely a 4. ábrán látható módon állította szembe egymással a két gazdasági szféra ideáltipikus jellemzőit.

4. ábra. A második gazdaság és szocialista állami/szövetkezeti gazdaság szembeállítása az 1980-as évek *mainstream* társadalmi gondolkodásában

Munkacentrikus munkaethosz, ill. a rendszer által „kiutalt" bérnél nagyobb jövedelem elérésére törekvő (a továbbiakban: pluszjövedelem-orientált) gazdasági viselkedés	→←	Nem munkacentrikus munkaethosz, ill. a pluszjövedelmek elérésére pluszmunkával nem vagy csak alkalmilag törekvő gazdasági viselkedés
Helyszíne: **a második gazdaság**	→←	Helyszíne: az állami/szövetkezeti, vagyis **az első gazdaság**
Az átlagnál magasabb jövedelmek lehetősége + autonómia → kreativitás, vállalkozókedv, kezdeményezőképesség a munkában, munkacentrikus attitűdök, teljesítményelv, azaz **polgárosodás**	→←	Gyenge menedzsment, rosszul szervezett logisztika + a teljesítménytől független (és alacsony) fizetés + teljes foglalkoztatottság → alulmotivált, a minőségi szempontokat figyelmen kívül hagyó, gondolkodás nélkül végrehajtott munka, azaz **proletarizálódás**

E sorok szerzője ismét sajnálkozását fejezi ki, hogy e helyütt nem tudja részletesebben kifejteni,[28] de meggyőződése szerint a munkacentrikus attitűdök, a kreatív munkavégzés és a vállalkozókedv jellemezte gazdasági viselkedés markáns

[25] Fél & Hofer (1974, 1997, 2010)

[26] Dupcsik (2015)

[27] Szelényi (1992: 75)

[28] Ez egy kéziratban maradt tanulmányában is csak részben sikerült: *Örökségünk: A Kádár-kori második gazdaság „revizionista felfogása"* (2016).

módon jelen volt az első gazdaságban is. Csak éppen az alább jellemzett *„közgazdaságilag perverz"* módon. A kreativitás, a teljesítményelv és a vállalkozókedv egyáltalán *nem* jellemezte *kizárólagosan* a második gazdaság cselekvőinek munkavégzését sem. Miközben a szocialista első gazdaság intézményes keretei között nem tudták a gazdasági racionalitás elemi kritériumai szerint sem kihasználni a dolgozók „nyolcórás" hivatalos munkaidejét, addig – paradox módon – a *túlóra* formájában tudott lehetőséget biztosítani többlettermelésre (és, ami még fontosabb, többletjövedelem elérésére). A túlórázás 1968-tól az 1970-es évek végéig kétszeresére, 1986-ra 3,5-szeresére nőtt, és megközelítette az első gazdaságban ledolgozott összmunkaidő 7 százalékát.[29]

Ez az önmagában is jelentős túlóramennyiség *nem* egyenletesen oszlott meg: az 1980-as évek derekán, a mintegy ötmillió munkavállaló közül – akkor már a vállalati gazdasági munkaközösségekben (vgmk)[30] dolgozókat is beszámítva – kb. egymillió ember számított „rendszeres túlórázónak", legalább egyharmaduk pedig aránytalanul sokat túlórázott.[31] A korabeli kvalitatív munkásvizsgálatok[32] eredményeivel egybevágó módon, a „túlórázók" között erősen felülreprezentáltak voltak a szakmunkások,[33] illetve, ettől nem teljesen függetlenül, ugyancsak a férfiak;[34] valamint a városiak, különösen a budapestiek.

Ugyanakkor a vidéken, főleg a falvakban élő első generációs (jelentős részben segéd- vagy betanított) munkások domináns stratégiája a mezőgazdasági termelésben való részvétel volt – természetesen túlnyomórészt az első gazdaságban ledolgozott munkaidő *után*. Ha úgy tetszik: *„szintén* túlórában". Mindez nemcsak a mezőgazdasági kisárutermelés sajátossága volt, hanem az egész második gazdaságé: miközben az 1980-as években a második gazdaságban ledolgozott munkaidő az első gazdaság teljes időalapjának már mintegy harmadát tette ki,[35] az előbbiben dolgozók 84 százaléka az első gazdaságban is dolgozott.[36] Mivel – a

[29] Timár (1988:143-144). Fontos kiegészítés: „A statisztikailag nyilvántartott »fizetett túlórákon« kívül a magyar gazdaságban széles körű gyakorlat a »fekete túlórázás«. Ennek mértékéről – a kereskedelmet és a közlekedést kivéve – semmilyen adat nem áll rendelkezésre" (i.m. 139).

[30] Vállalati gazdasági munkaközösség – az 1980-as években engedélyezett forma, amikor a szocialista nagyvállalatok dolgozói ilyen formában dolgozhattak, gyakorlatilag saját alkalmazójuk alvállalkozójaként. A vgmk-ban a vállalat gépein és nyersanyagainak felhasználásával dolgozhattak, (elvileg) túlórában. A korabeli közvélemény a „géemkázás" címkéje alatt gyakran összemosta a gazdasági munkaközösséggel (gmk), amely egy kevésbé kötött kisvállalkozási forma volt.

[31] Tímár (1988: 279)

[32] A legjelentősebbek egyértelműen: Héthy & Makó (1972), Kemény (1990).

[33] *„A túlórázóknak több mint a fele szakmunkás, és arányuk annál magasabb, minél nagyobb az egy főre jutó túlmunkák száma."* Timár (1988:145)

[34] *„...A munkások átlagosan négyszer annyit túlóráztak, mint a munkásnők."* Timár (1988:144).

[35] De például a javító/karbantartó tevékenységek esetében ez az arány 87 százalék volt (Kornai, 2012:463) – ami azt jelenti, hogy „túlórázó munkastratégia" a városi szakmunkások körében sem volt kizárólagos.

[36] Tímár (1988: 245)

másik oldalról nézve – 1980-ban a munkavállalók mindössze 3,9%-a volt „önálló, segítő családtag,"[37] a kettős állással *nem* rendelkező „szocialista polgárok" többsége hivatalosan nem foglalkoztatott „háztartásbeli" vagy nyugdíjas volt.

Tegyük még hozzá: a lakásoknak az 1970-es években mintegy kétharmadát, az 1980-as években több mint négyötödét magánerőből építették – a falvakban pedig, ahol nem volt lehetőség szociális bérlakás kiutalására, gyakorlatilag 100%-át. A falusi munkavállalók jelentős része – 1980-ban több mint 1,2 millió munkavállaló – városi munkahelyre ingázott,[38] napi több órát áldozva az idejéből erre is.

Összegezve és levonva a legfontosabb tanulságot: *a Kádár-kori fogyasztásnövekedés nem a „polgárosodás" eredménye, hanem az egyéni időháztartások, a fizikai és pszichikai humán erőforrások rablógazdálkodásának a következménye volt.* Feltehetően bizonyíthatatlan, de erős meggyőződésem szerint nem véletlen, hogy – nemzetközileg páratlan módon – Magyarországon az 1960-as évek eleje és 1990-es évek eleje között nem hogy nőtt volna a férfiak születéskor várható élettartama, hanem még csökkent is.[39]

Ami a mikroszinten önkizsákmányolás volt, az makroszinten sem tekinthető a szocialista gazdasági-társadalmi rend elleni tömeges szabadságharcnak, ahogy azt Szelényi az 1980-as években látta,[40] hanem inkább a rendszer akaratlan, de rendszerszerű támogatásának. Érdemes szemügyre venni az alábbi adatsorokat: a kisgazdaságok súlya összességében számottevő a Kádár-korban, egyes területeken kifejezetten domináns volt az állami/szövetkezeti szférával összehasonlítva (5. ábra). Ráadásul, ha a korszak adatait – például az állattenyésztés terén – összehasonlítjuk a két világháború közötti adatokkal, egyértelmű a tendencia: a legnagyobb növekedés éppen ott következett be, ahol a legnagyobb volt a második gazdaság szerepe (6. ábra).

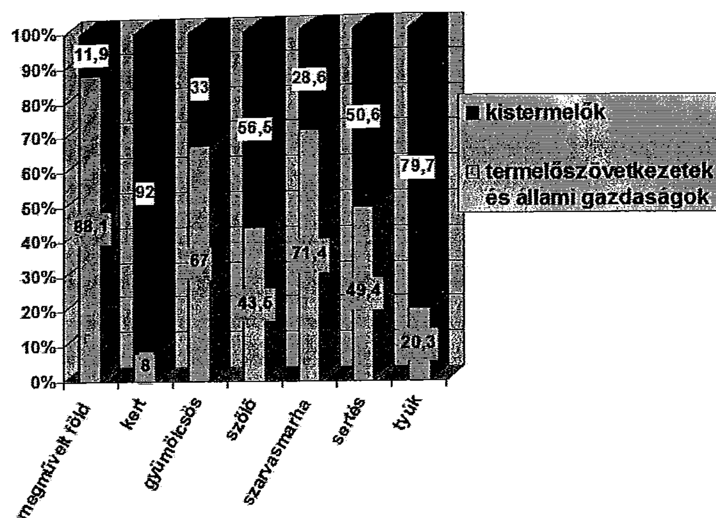
[37] KSH (1996: 89)

[38] Andorka (1997: 257)

[39] Pontosabban: valamennyi európai szocialista országban csökkent vagy stagnált vagy a nyugati átlagnál kisebb mértékben nőtt ez a mutató. A csökkenés mértéke azonban Magyarországon a legnagyobb. Az egyetlen kivétel Jugoszlávia – ahol a többi szocialista országtól eltérően létezett munkanélküliség, illetve a nyugati vendégmunka lehetősége is (Vukovich, 1992: 91-92).

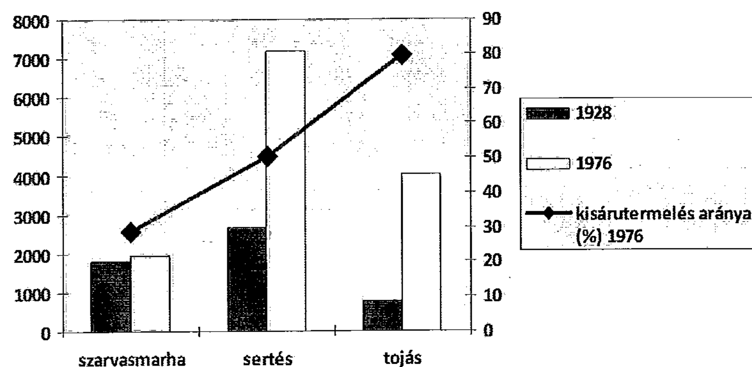
[40] A polgárosodás általa leírt folyamatai Szelényi szerint a *„»népi ellenállás« formáját öltő, alulról jövő, 'csendes forradalom'"* képében is megragadható (Szelényi, 1992: 9).

5. ábra. A kisgazdaságok szerepe a mezőgazdaságban, 1976 (%)

Adatok: Romsics (1999: 443)

6. ábra. Egyes állatállományok, illetve állati termékek alakulása*, 1928 és 1976

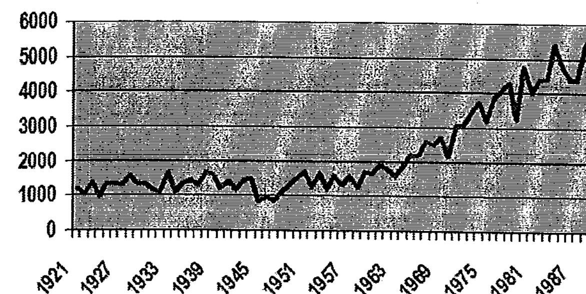

* Szarvasmarha és sertés: db, tyúktojás: millió darab; tojás esetében: 1975-ös adat; kisárutermelés aránya 1976: az utolsó érték nem a tojás, hanem a tyúkok arányára vonatkozik

Adatok: KSH (1966: 109-111).

Ugyanakkor: az 1945 előtti mezőgazdaság egyik terhe volt, hogy a kistermelők ideológiai okokból még akkor is ragaszkodtak a gabona-, mindenekelőtt búzatermesztéshez, amikor birtokuk mérete ezt nem tette szigorúan gazdasági szempontból racionálissá. Nyilván ezzel összefüggésben, a korszak utolsó fél évszázadában a búza termésátlaga gyakorlatilag stagnált – egészen az 1960-as évek derekáig, amikor látványos növekedésnek indult (7. ábra). Ezen egyedi, bár paradigmatikusnak tekinthető példán keresztül talán megkockáztatható az állítás: az államosított/téeszesített nagyüzemi forma is növelni tudta a hatékonyságát, annak köszönhetően, hogy a munkaigényes, a nem vagy csak hatékonytalanul gépesíthető szférák egy részét „kiszervezte" a második gazdaságba. Tetszetős *lenne* ez a komplementaritás, ha el tudnánk feledni, hogy ez csak a mindkét szféra bázisát jelentő munkaerő diszfunkcionális mértékű (ön)kizsákmányolásával volt lehetséges.

7. ábra. A búza termésátlaga (kg/hektár)

Adatok: KSH, *Múlt és jelen,* 104-105.

Tulajdonképpen magánál Szelényinél is olvashatunk olyan érvelést, amelynek alapján megkérdőjelezhető a szocializmus korabeli mezőgazdasági kisárutermelés „polgárosodásként" való értelmezése:

> „A kialakulóban lévő új családi agrárvállalkozók nem kapitalisták. (...) Az új családi agrárvállalkozóink egy alapvetően redisztributív gazdaság integráns részei, és egy dominánsan a bürokratikus hierarchiával meghatározott rétegződési rendszerbe illeszkednek be. Megtanulták, hogy miként éljenek együtt ezzel a szisztémával – egy tisztán piaci osztálytagolású rendszerben idegenek lennének. Részben éppen azért boldogulnak olyan jól törpegazdaságaikban, mert egy alapvetően redisztributív, nem különösebben versenyképes gazdasági környezetben működnek. Így tehát még vállalkozóinknak sem igazán érdekük, hogy szabadjára engedjék »a piac anarchikus erőit«. Végül is, minden panaszuk ellenére, talán nem is bánják annyira az államszocialista paternalizmust"[41]

[41] Szelényi (1992), 37-38.

Nem véletlen, hogy a fenti idézet folytatásában már idézőjelbe teszi a könyvének a címében is – idézőjel nélkül – említett „vállalkozó"[42] kifejezést: „Olyan 'vállalkozók', akik egy elsősorban redisztributív gazdaság »piaci« alszektorában működnek..."[43]

Szerzőnk egy másik szöveghelyen így fogalmaz:

„a vidéki háztartások többsége paraszt-munkás, elsősorban olyan bérmunkásokból áll, akik az agrártermelést csupán jövedelem-kiegészítésnek tekintik, de akiknek az életútja alapvetően a bürokratikusan szervezett munka világán belül határozódik meg. A legtöbb paraszt-munkás utóparaszt. Ők még csak nem is akarnak vállalkozóvá válni..." [44]

Akkor hát hol élnek és hányan vannak a szocialista polgárok, akiket Szelényi empirikusan is megtalálni vélt?

Az 1980-as években 1,8 millió aktív kereső, az inaktívakkal együtt mintegy 3 millió ember végzett mezőgazdasági termelést a téeszeken/állami gazdaságokon kívül, napi átlagban 2,5-3 órán keresztül.[45]

Szelényi felidézi az adatokat, melyek szerint 1981-ben az ipari fizikai dolgozók átlagbére évi 52.000 forint; a szövetkezeti fizikai munkások átlagbére évi 46.000 forint volt. Egy átlagos falusi család, amely mezőgazdasági kisárutermeléssel foglalkozott, ebből a tevékenységből évente 23.533 forint bevételhez jutott, „ami csinos összeg". Fontos megjegyezni egyrészt, hogy ebbe az összegbe beleszámolták a kistermelők által termelt élelmiszer azon 38%-át is, amelyet ők maguk fogyasztottak el. Másrészt: itt már családi, nem egyéni jövedelmekről van szó. A családi agrártermelők „felső 10 százalékának" évi jövedelme „évi 47.000 forintnál több". Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az agrár-kistermelői szférából származó átlagos, egy családra jutó összeg egyenlő az átlagos, egy dolgozóra jutó szövetkezeti fizikai bér 51,1 százalékával, illetve egyenlő az átlagos, egy dolgozóra jutó fizikai ipari bér 45,2 százalékával. Ez nem tűnik túl magas összegnek, ráadásul ez az adat nem készíti elő kellőképpen a következő szöveghelyet, ahol hirtelen két nagyságrenddel nagyobb összegekkel találkozhatunk:

„1972 és 1982 között (...) a családi termelők 5-15 százaléka már kizárólag vagy legalábbis túlnyomóan piacra orientált. A minőségileg új jelenség a kis családi agrár*vállalkozás*. (...) Az 1 millió forintnyi beruházás által termelt bruttó jövedelem elérheti akár az évi 1 millió forintot is (...) [kiemelés az eredetiben; a kipontozott részeken nincs újabb becslés arra nézve, hogy a vállalkozók mekkora hányada kereshet akár évi 1 milliót – DCs]. A tendencia a 'valódi vállalkozás' irányába mutat."[46]

[42] Az eredeti, angol nyelvű kiadás a címben használja az *entrepreneurs (vállalkozók)* kifejezést, az alcímben pedig az *embourgeoisement* fogalmát, amely sokkal inkább utal a szűkebben vett kapitalizálódásra, mint a magyar *polgárosodás* kifejezés.

[43] Szelényi (1992), 38.

[44] Szelényi (1992), 81.

[45] Timár (1988), 242.

Majd egy harmadik szöveghelyen új adatokkal találkozhatunk:

„A vidéki családoknak csak egy töredéke – 3-4 százaléka – keres több pénzt a családi üzemben, mint az állami állásban. A bér és a fizetés a népesség túlnyomó többsége számára továbbra is döntő jelentőségű. A szociológusok és újságírók gyakran eltúlozzák a második gazdaságnak, különösen pedig a családi agrárvállalkozásnak mint a családi jövedelem forrásának jelentőségét."[47]

A fent hivatkozott, valamint számos más korabeli kvalitatív munkástanulmány szerint a szocialista nagyiparban dolgozók tömegesen képesek voltak – kizárólag az első gazdaságban maradva –, főleg túlórával, illetve más stratégiákkal hivatalos bérüknél 50-100 százalékkal is többet keresni.

Visszautalva a gondolatmenet egy korábbi pontjára: Erdei *kettős társadalom* felfogásának egyik nem említett önellentmondása, hogy a „két társadalom" összetevői között keverednek a társadalmi csoportok és az intézmények, amelyek között ott szerepel „az állam" is. Csakhogy a valóban rendi korszakban az állam több nagyságrenddel gyengébb hatást gyakorolt alattvalói életére, mint akárcsak Erdei korában. Egyetlen „mutatót" alkalmazva: 1848 előtt a „kormánynak", azaz a Helytartótanácsnak összesen mintegy 250 alkalmazottja volt, nagyságrenddel kevesebb, mint a nemesi vármegyéknek együtt, vagy mint például a katolikus egyháznak.[48] A Bach-korszaktól a Rákosi-korig, az egyes rezsimektől függetlenül folyamatosan, minden más szféra közül az állam fejlődött a legdinamikusabban, s itt nemcsak az alkalmazottai számára vagy az állami redisztribúció mértékére gondolok, hanem a mindennapi élet minden szintjét befolyásoló hatásokra, a tankötelezettségtől a társadalombiztosítási rendszeren át az egészségügyi szabályozásig).

A Horthy-korszak állama az 1938 és 1944 közötti korszakban, ha teljesen más ideológiai–politikai–személyi háttérrel is, de már a szocialista állam totalitarisztikus kísérletét előlegezte meg.[49] Nem a kétségkívül létező rendies maradványok keltették a legnagyobb feszültséget a két világháború között (sem), hanem a felemás modernizáció, amely a rendszerváltások és történelmi katasztrófák sorozata nyomán tendenciaszerűen az állam társadalommal szembeni túlerejét növelték. Ha van folytonosság az utolsó mintegy száz év magyarországi

[46] Szelényi (1992), 71.

[47] Szelényi, id. mű 101.

[48] Katus László (1987) 508-509.

[49] Ungváry Krisztián (2012), illetve e sorok szerzőjének recenziója: Dupcsik Csaba (2013).

társadalmi fejlődésében, akkor az nem annyira a polgárosodás, mint inkább az állam által dominált gazdasági-társadalmi folyamatokhoz való alkalmazkodás stratégiáiban figyelhető meg. S elemző legyen a talpán, aki adott korszakban ki tudja bogozni, hogy ezen alkalmazkodási stratégiákban mennyi volt a kényszer, és mennyi a racionális érdekkövetés. Kicsit fegyelmezettebben fogalmazva: ez jelentős részben attól függ, milyen értelmezési sémával közelítünk a korszak uralkodó társadalmi rendszeréhez.

Ha a fent leírt narratíva segítségével próbáljuk megragadni a magyar társadalom jelenkorig nyúló alaptendenciáit, az korántsem jelenti azt, hogy „el kell vetnünk Szelényit". Bizonyos mértékben éppen ellenkezőleg, hiszen úgy is felfoghatjuk, hogy visszanyúlunk a híres, Konrád Györggyel közösen írt *Az értelmiség útja az osztályhatalomig* c. könyve alapgondolatáig.[50] Persze, csak az alapgondolatáig, tehát hogy hogyan harcolnak a különböző tényleges vagy reménybeli elitcsoportok az állam feletti befolyás elnyeréséért, mert a gondolat tényleges megragadása, nyelvezete, problémafelvetése, stb. már kevésbé szerencsés.[51] Talán a Csillag Tamással közösen 2015-ben publikált Szelényi-tanulmány[52] gondolatmenetét, s annak neo-prebendalizmus fogalmának hatályát kellene kiterjesztenie az elitek alatti csoportokra is.

Hivatkozott irodalom

Andorka Rudolf (1997), *Bevezetés a szociológiába.* Budapest: Osiris

Coleman, James (1990), *Foundation of Social Theory.* Cambridge – London: Belknap Press

Csillag Tamás & Szelényi Iván (2015), „Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/ Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe" *Intersections,* Vol. 1. No.1. 18-48.

Dupcsik Csaba (1994), „Korunk hősei. Szelényi Iván könyveiről." *BUKSZ,* 2. 151-154.

Dupcsik Csaba (2008), „Polgárosodás-viták az 1970-90-es években" In: Horváth Sándor szerk. *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Budapest: Nyitott Könyvműhely, 354-373.

Dupcsik Csaba (2013), „A 'tüdő hangszerelése', tömeges rablógyilkosság és a trappista sajt-paradigma. Ungváry Krisztián *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*" c. könyvéről, *socio.hu,* 2013/4 163-175.

[50] Konrád & Szelényi (1989)

[51] Ezt maga a szerző is elismerte, 1986-87-ből visszatekintve már így fogalmazott: „Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz bizonyos értelemben túl későn született. 1968 nyarán kellett volna megírni és közreadni, nem 1974-ben. (...) Voltaképpen ha Djilas-bírálatunk pontos és az ő osztályról szóló könyve az 50-es évek elejét írja le, akkor a miénk a hatvanas évek közepétől azok végéig terjedő időszakot." Szelényi (1990), 55.

[52] Csillag & Szelényi (2015)

Dupcsik Csaba (2015), „A tradicionális család konstrukciója a magyar társadalom-tudományokban", *socio.hu,* 2015/2. 101-123. DOI: 10.18030/socio.hu, 2015.2.101

Erdei Ferenc (1980), „A magyar társadalom a két világháború között." *A magyar társadalomról.* Budapest: Akadémiai, 291-346.

Erdei Ferenc (1987), *A magyar társadalom.* Budapest: Magvető

Erdei Ferenc (2004), *Parasztok.* Budapest: Neumann Kht.

Fél Edit & Hofer Tamás (1974), *Geräte der Átányer Bauern.* Budapest – Koppenhága: Akadémiai - Gyldendal

Fél Edit & Hofer Tamás (1997), *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest: Balassi

Fél Edit & Hofer Tamás (2010), *„Mi, korrekt parasztok..." Hagyományos élet Átányon.* Budapest: Korall

Hankiss Elemér, Manchin Róbert, Füstös László & Szakolczai Árpád (1982), *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között. I-II.* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete

Héthy Lajos & Makó Csaba (1972), *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet.* Budapest: Akadémiai

Huszár Tibor (2012), *Erdei Ferenc (1910-1971). Politikai életrajz.* Budapest: Corvina

Katus László (1987), „Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711-1918)" *Magyarország története.* Szerk. Romsics Ignác. Budapest: Akadémiai, 488-772.

Kemény István (1990), *Velük nevelkedett a gép: Magyar munkások a hetvenes évek elején.* Budapest: VITA

Konrád György & Szelényi Iván (1989 [1979]), *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest: Gondolat

Kornai János (1980), *A hiány.* Budapest: KJK

Kornai János (2012 [1992]), *A szocialista rendszer. Kornai János válogatott munkái II.* Pozsony: Kalligram

KSH (1996), *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Romsics Ignác (1999), *Magyarország története a XX. században.* Budapest: Osiris

Szelényi Iván (1992 [1988]), *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével. Budapest: Akadémiai

Szelényi Iván (1990), *Új osztály, állam, politika.* Budapest: Európa

Timár János (1988), *Idő és munkaidő.* Budapest: KJK

Ungváry Krisztián (2012), *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon.* Pécs – Budapest: Jelenkor – OSZK

Vukovich György (1992), „A népesedési helyzet a kilencvenes évek elején" in *Társadalmi riport 1992.* Szerk. Andorka Rudolf , Kolosi Tamás, Vukovich György. Budapest: TÁRKI, 91-92.

Weber, Max (1982), *A kapitalizmus etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások.* Budapest: Gondolat
Wolf, Eric R. (1966), *Peasants*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
Závada Pál (2006), *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia, Tótkomlós, 1945-1956.* 3. átdolgozott kiadás Budapest: Magvető

KOVÁCS TERÉZ

A megszakított polgárosodás újraindítása – ahogy azt Szelényi Iván látta az 1980-as évek második felében[1]

Bevezető

Szelényi Iván és Konrád György 1971-ben megjelent „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai" című tanulmányukban is pozitív véleménnyel voltak a falvakban élő, de kettős – ipari és mezőgazdasági – jövedelemmel bíró paraszt-munkásokról. Ezt azért fontos előrebocsájtani, mert nekik már akkor nemcsak a városról, amelyről a tanulmány szólt, hanem a kettős jövedelmű munkásokról vallott felfogásuk is szembe állt a kor hivatalos ideológiai- és tudományos nézetével. Magyarországról való száműzetése után, Szelényi az 1980-as évek második felétől a világ másik felén élt, de sokat tartózkodott Magyarországon, és magyar szociológusokat[2] is fogadott Amerikában, akiktől úgyszintén tájékozódott a hazai viszonyokról. Hazalátogatásainak célja a vidéki Magyarország társadalmi és gazdasági változásainak tanulmányozása volt, és akkor kerültek igazán érdeklődésének középpontjába a vidéki parasztmunkások és szocialista vállalkozók.

Tanulmányom célja, hogy bemutassam és elemezzem azt, amit ő akkor a vidéki Magyarországról írt. Megírásához felhasználtam Szelényi Iván *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* című könyvét, továbbá *„A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata"*, valamint *„A magyar polgárosodás esélyei című tanulmányait"*. Az első két művét eredetileg angol nyelven írta, és azok Amerikában jelentek meg először az 1980-as évek közepén, majd a könyve 1992-ben, tanulmánya pedig 1990-ben magyar nyelven is napvilágot látott. A tanulmány megírásához a magyar kiadásokat használtam.

Magyarországon a parasztiból ipari társadalomba való átmeneti folyamat hosszú volt, és úgy zajlott le, hogy kialakult egy a mezőgazdaságból és az iparból is egy időben megélni kényszerülő és tudó társadalmi réteg.[3] Ennek a rétegnek a meghatározására különféle fogalmak születtek az adott korokban, és ennek a rétegnek

[1] A jelen tudományos közleményt a szerző a Pécsi Tudományegyetem alapításának 650. évfordulója emlékének szenteli.
[2] Manchin Róbertet, Juhász Pált és Magyar Bálintot könyvének közreműködőjeként is feltünteti.
[3] Ez a réteg már a két világháború közötti Magyarországon elkezdett kialakulni, a rendszerváltás után pedig a piacgazdaságra való áttérés során úgyszólván eltűnt.

a jövőjét, valamint a társadalomban betöltött szerepét több szociológus vizsgálta már Szelényi előtt is. A tanulmányban először bemutatom ezeknek a szerzőknek az idevonatkozó elképzeléseit azért, hogy a későbbiek során összehasonlítsam az ő nézeteiket Szelényiével. Ezután felvázolom Szelényi által felállított kettősstársadalom-szerkezetet, majd bemutatom, hogy az államszocializmus végére a második gazdaság hogyan változtatta meg a vidéki Magyarországot, és végül leírom, hogy szerinte miért nem valósult meg a „harmadik út" néven ismert politika.

A parasztmunkások szakirodalmi megítélése Szelényi előtt

A hazai szakirodalomban Erdei Ferenc használta először a „parasztmunkás" fogalmat, amely alatt ő még a földnélküli parasztot értette, és a következőket írta róla: „A munkás benne él a polgári társadalomban, annak hullámai rajta is végigfutnak, és törekvései ebben a szerkezetiségben való különb helyzet elérésére irányulnak. Ezzel szemben a földtelen parasztot, bár gazdaságilag és osztályhelyzete szerint ugyanabban a helyzetben él, társadalmi formái kikapcsolják a nagy társadalomból és egy paraszti autonómia, egy paraszti altársadalom alsó rétegeivé teszik. Ennek pedig az a következménye, hogy törekvései sem a nagytársadalom polgári pályáján futnak, hanem megmaradnak a parasztttársadalom határai között."[4] Erdei tehát 1941-ben abból indult ki, hogy a parasztmunkások helyzetének megoldása, hogy beintegrálódjanak a polgári társadalomba, és ott munkások legyenek, vagyis végső soron ne a mezőgazdaság, hanem az ipar foglakoztassa őket.

A témát Kemény István az 1950–60-as években vizsgálta, és S. M. Millerrel[5] hasonló értelemben, a hazai szakirodalomban elsőként használta az „új munkásosztály" fogalmát. Ők azok, akik az ismert történelmi körülmények között, főleg kényszerből, a kollektivizálás után parasztból munkássá váltak, és gyakran még faluról városba is költöztek, vagy ingáztak, és Kemény megállapítása szerint egy átmeneti életforma jellemezte őket. Az általa bemutatott új munkásosztály rendszerint alacsony presztízsű, nehéz fizikai és nagy erőfeszítést, de ugyanakkor a legkisebb szakképzetséget igénylő munkákat vállalta el. Másrészt viszont azt is látta, hogy „parasztból munkássá válni nem egyszerű dolog, hiszem tulajdonképpen annyit jelent, hogy az ember kultúrát cserél"[6]. A „kultúracsere" alatt Kemény a birtokos paraszti életformáról a munkás életformára való átlépést értette, és látta, hogy ez milyen nehéz, sokszor képtelen feladat. Még az 1945 után született generáció egyes tagjainak is nehéz a városi és a munkahelyi társadalomba való beilleszkedés, de mivel ők nem szocializálódtak arra, hogy birtokos parasztok

[4] Erdei (1941: 188)
[5] S. M. Miller (1972: 81-85)
[6] Kemény (1972: 41)

legyenek, ezért számukra a munkás-életforma átvétele sikert jelent, és ez az, ami megkönnyíti az integrációjukat.

Tanulmányában Kemény a munkások (beleértve az új munkásokat is) hét különböző csoportját mutatta be, és közülük csak egynek találta az életformáját ideálisnak. Ez pedig a fiatal szakmunkásoknak az a szűk rétege, akik „nagyon keményen dolgoznak a munkaidőn túl is, mert rendszerint tanulnak, képezik magukat, társadalmi munkát vállalnak."[7] Ebből levonható, hogy Kemény 1972-ben még úgy látta, hogy az új munkásosztály felemelkedése minimum két generáció után lehetséges, és az egyenlő a gyári hierarchiában való felemelkedéssel. Ez először a szakképpesítés megszerzését, majd a technológussá válást, de ezzel párhuzamosan a gyárban a politikai aktvistává válást is jelenti.

Egy 1972–73-as szociológiai felmérés adataira támaszkodva megállapítást nyert, hogy „Magyarországon ma a munkások mintegy 40 százaléka községekben lakik... és jelenleg minden második magyar munkás parasztszármazású."[8] Annak alapján, hogy ezek a munkások mennyire szakadtak el a mezőgazdaságtól, Ladányi három csoportról beszél. Az elsőbe azok a családok tartoznak „amelyekben a családfő kis távolságra, naponként, többnyire városba vagy iparosodott községbe jár dolgozni, és képes volt kialakítani a sajátos előmunkási életmódnak megfelelő családi keretet".[9] A második csoportba a községekben lévő munkahelyeken dolgozók tartoznak, akik kismértékben szakadtak el a paraszti munkától. A harmadik csoportba sorolta a munkásszállókon lakókat, akik minden szempontból a legrosszabb helyzetben vannak a munkássá válás folyamatában, mint fogalmaz, „zsákutcába" kerültek. Ladányi tanulmányában az 1970-es években a parasztmunkáról ír ugyan, de a származást illetően már a „mezőgazdasági fizikait", használja. Később Szelényinél látni fogjuk, hogy az államszocializmus idején mennyire fontos volt a polgárosodás újraindulásában, ha valaki birtokos paraszt leszármazottja volt.

Ladányi ebben a korban magáévá tette a kor ideológiai felfogását a munkásokról mint „jó osztályról", és elemzésének nem volt része, hogy a munkás a parasztság mely rétegéből – birtokosból vagy birtoktalantól – származott. Szerinte ideális az a munkás, aki városi, akire az ipari fegyelem és gyári szokások a jellemzőek. Velük szemben vannak a vidéki munkások különféle csoportjai, akik a gyári társadalom perifériájára szorultak, ugyanakkor megélhetésük révén kevésbé kötődnek a gyárhoz, mint városi társaik, ezért kisebb érdeklődést mutatnak a munkásokat érintő nagy kérdések iránt, beleértve a politikai kérdéseket is. A rendszert bírálva kimondta, hogy az 1945 utáni gyors és extenzív iparosítás az oka az „előmunkási

[7] Kemény (1972: 47)
[8] Ladányi (1977: 28)
[9] Ladányi (1977: 37)

életmód" kialakulásának, és ez a helyzet konzerválja a „munkássá válás befejezetlen formáját."

Szorosan ide tartozik Wallerstein[10] „félproletárokról" és „a teljes proletarizálódás szükségességéről" szóló elmélete, amelyre Szelényi a *Harmadik út* című könyvének elméleti bevezetőjében is hivatkozik. Wallerstein szerint a tőkések érdeke, hogy minél többet tudjanak kisajátítani a közvetlen termelőktől, és erre a félproletárok alkalmasabbak, mint a teljesen proletarizálódott munkások. Ez utóbbiak inkább létrehoznak szakszervezeteket, majd eredményesen alkudoznak a magasabb bérekért. A félproletárok kétszeresen is kizsákmányoltak, és csak a teljes proletarizálódás csökkentheti a profitrátákat. „Wallerstein úgy véli, hogy tézise, mely szerint a proletarizálódás a sikeres osztályharc eredménye, a »szocialista« országokra is alkalmazható. A világrendszerek elméletéből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a »szocialista« országokban létező rendkívül széles félproletár tömegek a gyorsított felhalmozás, az uralkodó bürokrácia érdekeit szolgálják."[11]

Márkus István további fontos szempontokkal járult hozzá a téma megvilágításához. Az érdekelte, hogy a szocializmusban mi lett a korábbi szegényparasztokkal? A szegényparasztokhoz sorolta a napszámosokat, részes munkásokat, felesbérlőket, törpebirtokosokat és ezek leszármazottait. Mendras[12] francia szociológustól kölcsönözve a magyar szakirodalomban meghonosított egy új fogalmat, az „utóparasztot".[13] Nagykörösről írt könyvében kiemelte, hogy „nem egyforma ütemben számolódik fel a mezővárosi parasztság minden osztálya és rétege. A gazdagparasztság hamarabb, a szegényparasztság, illetve annak egy igen széles rétege lassabban".[14] A szerző szerint az 1970-es években a falusi, mezővárosi, tanyai szegényparasztság megtanult egyszerre két helyen is, a mezőgazdasági nagyüzemben (vagy ipari vállalatban) és munka után a családi munkaszervezetben dolgozni, és munkája révén elérni azt, ami 1945 előtt nem sikerült neki. Márkus tehát úgy vélte, hogy az államszocialista rendszerben megtalálták a jó helyüket, bár mindig hozzátette, hogy ez egy önkizsákmányoló életmódhoz vezetett. Nem sürgette viszont annak felszámolását, de még felgyorsítását sem, mint az előző szerzőknél az tapasztalható volt, mivel a szegényparaszti szorgalom és önkizsákmányolás, ami a XX. század elejére berögződött, majd átöröklődött a szocializmusba is, minden újabb generációban halványabb lett, tehát egyszer úgyis meg fog szűnni.[15]

[10] In Szelényi (1992:33), Wallerstein (1984).
[11] Szelényi (1992: 34)
[12] Mendras (1973)
[13] Márkus (1973)
[14] Márkus (1979: 375)
[15] Kovács (2010)

Ezek a szerzők különböző korokról írtak, de mindegyiknél közös az a felfogás, hogy kizsákmányolt rétegről, alsó osztályról van szó, és ezért a teljes proletarizálódást történelmileg szükségesnek és a parasztmunkás számára kívánatosnak tartották. Erdei az 1940-es évekről írt, amikor a parasztmunkások még nem indultak el az ipar felé, és a kizsákmányoló itt a rendi osztály, míg Wallersteinnál a tőkésosztály az, amely kétszeresen is kizsákmányolja a félproletárt. Kemény, Ladányi és Márkus már a szocializmust elemezték akkor, amikor az érintettek már nem voltak parasztok, de a hatalom elvárásaival szemben még munkásokká sem váltak. A fenti szerzők olyan szociológiát írtak, amelyben öntudatlanul is átvették a kor uralkodó ideológiáját. Egyrészt bírálták a hatalom irreális elvárását, a munkássá válás sürgetését, másrészt túlhangsúlyozták, hogy az érintettek önkizsákmányoló életmódot folytatnak. Tanulmányaikból azonban az is kiderült, hogy a folyamat iránya jó, mert az a teljes munkássá válás felé tart.

A kettős társadalom szerkezetében létrejött pozíciók a szocializmusban

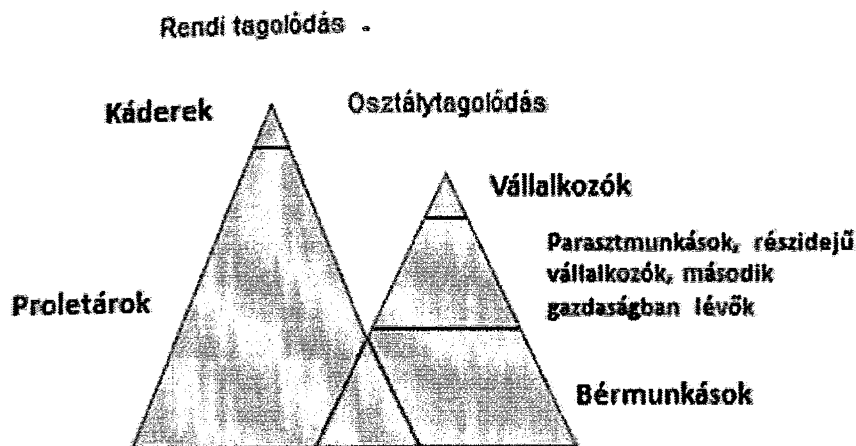
Magyarországon 1948 után egy redisztributív gazdaság jött létre, a termelőeszközök állami tulajdonba kerültek, a lakosság csaknem teljes egésze állami alkalmazott lett. Polgári társadalmi szempontból ez visszafejlődést jelentett, és a kialakult társadalmi helyzetet Szelényi egyetlen piramissal írta le, ahol a káderesedés és a proletarizálódás között lehetett választani (1. ábra). Míg ez egy feudális jellegű társadalmi szerkezettel rokon szerkezet, addig emellett – a szovjet befolyás enyhülésével – megjelent egy osztályjellegű tagolódás is, ahol az egyenlőtlenségek már a piaci tranzakciókon alapultak. Ez utóbbiak szereplői a parasztmunkások és a vállalkozók (1. ábra).

E kettős struktúrán belül az, hogy vajon ki hol helyezkedett el, az az adott körülmények között attól is függött, hogy ki-ki milyen életcélt szeretett volna elérni. Négy életcél, életlehetőség volt, és ezeket Szelényi a következő három dimenzióban mérte: hatalom, autonómia és szakismeret.

„*Kik a káderek?* Hatalmi pozíciók tartós birtokosai, akik hatalmukat autonómiájuktól is többre értékelik".[16]

[16] Szelényi (1992: 90)

1. ábra. A kettős társadalom szerkezete

Forrás: Szelényi (1989) alapján saját szerkesztés.

A káderek az 1960-as évek végétől rendszerint jól képzettek voltak, nemcsak szakmailag, hanem ismerték a társadalom uralmi technikáit, amelynek gyakorlására az államszocialista rendszerben a pártiskolák adtak jogosítványt. Például, ha egy agrármérnök tsz-elnök szeretett volna lenni, akkor elvárták tőle, hogy elvégezze a marxista-leninista esti egyetemet vagy a politikai főiskola valamelyik tanfolyamát. Ugyanez vonatkozott arra az esetre, ha egy fizikai munkás vagy egy irodai alkalmazott káderré szeretett volna válni. „Az így megszerzett oklevél a kádárélet tartozéka. Bourdieu fogalmával élve azt is mondhatnánk, hogy konvertibilis »valuta«, olyasmi, mint a kapitalisták számára a pénz".[17]

Kik a *proletárok, vagy bérmunkások*? Míg az előbbi szerzők egy parasztmunkás számára ennek a pozíciónak az elérését látták a kívánatosnak, tehát a legjobbnak, Szelényinél éppen fordítva van, ez a legrosszabb pozíció, mert a proletárok semmiféle autonómiával, hatalommal és szakismerettel sem rendelkeztek. „A kollektivizálási kampány idején viszonylag könnyen feladták önállóságukat, és olyan munkahelyekre kényszerültek, ahol mind a munkafolyamat tartalma, mind sebessége bürokratikusan szorosan ellenőrzött. A proletarizálódás folyamán gyakran korábbi szakismereteiket is elveszítették. A nyugati társadalmakban Braverman által leírt *„deskilling"* jelenségnél még radikálisabb szakképzettségvesztés következett be a kelet-európai falusi társadalomban az államszocializmus korában".[18]

[17] Szelényi (1992: 91)
[18] Szelényi (1992: 92)

Szelényi nagyjából a vidéki népesség 40 százalékára becsülte azok arányát, akik abban a korban proletarizálódtak vagy káderré váltak.[19] Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy a falusi családok mintegy 90 százaléka, köztük sok proletarizálódott vagy káderesedett család is termel élelmiszert.[20]

Kik a parasztmunkások, vagy, ahogy egyes korábbi szerzők nevezték őket félproletárok? Fontos előrebocsátani, hogy Szelényi az államszocialista viszonyok között létrejött félproletárokat nem kizsákmányolt alsó rétegnek, hanem éppen ellenkezőleg, könyve hősének[21] nevezte. De vajon miért? Az okok többrétűek, ezek közül először kiemelhető, hogy 1971-ben a Konráddal közösen írt tanulmányukban is már méltányolta, hogy többel járultak hozzá a gyorsított iparosodás költségeinek fedezéséhez, mint azok, akik csupán bérmunkások voltak. Majd az 1980-as évek közepén az angol nyelvű munkáiban megírta, hogy a félproletárok a bürokratikus vezetőiket jelentős engedményekre kényszerítették, és megingatták az uralmi rendszert. Bizonyos autonómiát és jobb életszínvonalat vívtak ki, mégpedig nemcsak a maguk, hanem közvetve az egész munkásosztály számára. „A nagy félproletár tömeg továbbélése jelzi, hogy a társadalom még nem merevedett meg visszafordíthatatlanul a bürokratikus államszocialista rendszerben, hanem alternatív irányba is fejlődhet."[22] Vagyis Szelényi azt állította, hogy a társadalomban alulról jövő „csendes forradalom" zajlott le az 1970–80-as években, amelyet a félproletárok mindennapi életükben hajtottak végre. Mindez először strukturális változásokat hozott létre a társadalomban és a gazdaságban is, de a továbbiakban akár a rendszer bukásához vezethet és az új rendszer egyik markáns osztálya lehet.

De hogyan jött létre ez a félproletár társadalmi tömb? Úgy, hogy a bérmunkások közül egyesek, ahogy a lehetőségek engedték, az 1960-as évek végétől folyamatosan kiváltak a proletár sorsból. Ők továbbra is megmaradtak bérmunkásnak, akiknek a fő megélhetési forrása a bér és a fizetés, és tudatuk is „bérmunkástudat" maradt. Tehát csak a főmunka befejezése után, a „második műszakban", de már a saját családi munkaszervezetükben végeztek valamilyen mezőgazdasági munkát, önellátási és piaci értékesítési céllal egyaránt. A különbség a proletárok és a parasztmunkások agrártermelése között az, hogy míg az agrártermelésből az előbbieknek nincs készpénzjövedelmük, addig a parasztmunkás családoknak ebből jelentős készpénzjövedelme származik. Viszont nekik nemcsak, hogy nem volt lehetőségük az adott politikai körülmények között, hogy önálló gazdákká váljanak, hanem nem is volt ilyen szándékuk, nekik csupán az volt a céljuk, hogy a bérüket kiegészítsék.

[19] Szelényi (1992: 118)
[20] Szelényi (1992: 107)
[21] Szelényi (1992: 33)
[22] Szelényi (1992: 34)

A parasztmunkásnak a főmunkaidőben ugyan nem, de ebben a töredékidőben már volt autonómiája, és elsajátított bizonyos szakismeretet is. Az így megszerzett jövedelmet fogyasztási célokra kívánta költeni, mint például jobb lakáskörülményekre, színes televízióra vagy autóra spóroltak. „Mivel a parasztmunkások kerülik a termelési célú beruházásokat, háztáji gazdaságaik gyakran a »kihelyezés« rendszerét viselik magukon. Ez különösen a szövetkezetekben alkalmazott parasztmunkásokra áll. A termelőszövetkezetek kihasználják, hogy tagjaik hajlandók a hivatalos munkaidőn túl is dolgozni: egyes feladatokat családi művelésben végeztetnek el. Mondhatnánk, hogy a munkát a munkaidő után hazaviszik: otthon ugyanazt a tevékenységet végzik, amit a munkaidőben bürokratikus ellenőrzés alatt, csak most az önkizsákmányolás fegyelmező rendszerében."[23] A legtöbb parasztmunkás család termelési sémájában a háború előtti középparaszti mintát követte, de ők elsősorban a szegényparaszti származásúak voltak, és arányukat Szelényi a vidéki társadalom 40 százalékára becsülte.

Kik a vállalkozók? A vállalkozók már rendelkeznek autonómiával és szakértelemmel. A nyolcvanas évek elején vállalkozói útra térő családok jó része korábban parasztmunkás volt, de a növekvő fogyasztási célokat követve tömegessé vált a munka utáni második műszak. Miközben az emberek abban reménykedtek, hogy mindez csak ideiglenes lesz, és úgy tervezték, hogy ha a gyerekek elköltöznek, akkor a fizetésből is meg tudnak majd élni, de nem így történt. „A legtöbb parasztmunkás nem tudta abbahagyni a „második műszakot", egy kisebbségük pedig – eredeti szándékaival ellentétben – fokozni kezdte a termelést, kockázatvállalásra, tőkefelhalmozásra szánta el magát, rálépett a vállalkozás felé vezető útra".[24]

Az az alapvető különbség a Szelényi által bemutatott parasztmunkás és vállalkozó között, hogy míg az előbbi csak a munkával gazdálkodott és a pénzt a mindennapi tartós fogyasztásra költötte, az utóbbi a gazdaságba ruházott be, és megjelent nála a tőkével való kockáztatás, ami már a vállalkozói mentalitást jelenti. E szűk réteg tagjai jellemzően közép- és gazdagparaszti családokból származtak. Az 1980-as években a vállalkozó – vagy, ahogy Szelényi az angol nyelvű tanulmányaiban használta, „szocialista vállalkozó"– családi bevételének nagyobb része származott a vállalkozásból, mint az állami állásból. Valamennyinek a végső életcélja az volt, hogy egyszer majd teljes munkaidőben a saját vállalkozásából éljen meg, de ekkor még csak csekély számban, főleg a zöldség- és gyümölcstermesztéssel, illetve a falusi szolgáltatással foglakozók voltak azok, akik ténylegesen főállású vállalkozók lettek.

A vidéki háztartások csupán 3–4 százalékára korlátozódott az igazi vállalkozók aránya, de Szelényi becslése szerint 30 százalék már a „polgárosodási pályára"

[23] Szelényi (1992: 106)
[24] Szelényi (1992: 98)

lépett, vagyis a jövőben akár őbelőlük is vállalkozók lehetek volna. „Könyvünk egyik fő feladata, hogy megmagyarázza: 10 vidéki család közül 9 miért fogadja el a proletár- vagy parasztmunkás létet, és hogy 10 közül 1 miért él mégis az újonnan megnyíló választási lehetőségekkel? Kik ezek az emberek, mi teszi őket vállalkozóvá, mi motiválja őket?"[25]

Szelényi az 1980-as években, és tegyük hozzá, már egy szabad világ állampolgáraként írt a vidéki Magyarországon lezajló társadalmi gazdasági folyamatokról, úgy, hogy nyomon követte a történelmi kontinuitás makro- és mikrostruktúráit. Tehát nemcsak egy – az államszocialista rendszer működése – szempontból vizsgálta meg a kérdést, mint a korábban bemutatott és egyébként a kor kiváló hazai szociológusai tették azt, hanem több szempontból. Mivel érdekelte, hogy kik ezek az emberek, megvizsgálta az életútjukat, tehát új módszert is alkalmazott.

Szelényi Iván megállapította, hogy az 1970-es évek közepétől, de különösen az 1980-as években a vidéki Magyarországon megjelenő „új kisvállalkozók" jelentős mértékben a már korábban is vállalkozói ambícióról tanúságot tevő, az államszocializmus előtt is polgárosodó, vagy polgári családból származtak: ebben az értelemben a nyolcvanas évek elejének hazai kispolgárosodása felfogható úgy is, mint az 1848–49-ben megszakított polgárosodási folyamat újraindítása. Könyvem „elmélete" tehát a „megszakított polgárosodás" teóriája."[26] Az új polgárrá váláshoz azonban nem volt elegendő a megfelelő származás, mert az egykori polgárok leszármazottai közül három–négy évtized után csupán azok tudtak vállalkozóvá válni, akiknek sikerült „parkolópályát" találniuk a tervutasításos gazdaság időszakában. „Ezek a »parkolópályák« olyan »búvóhelyek«, ahol az emberek megőrizhették – legalábbis részben – autonómiájukat, kivárhatták a »jobb időket«".[27]

A „parkolópályák" Szelényi szerint a káder és a proletár pozíció között félúton voltak. Ezek a vállalkozók lehettek ugyan korábban káderek, de nem hosszú ideig, mert akkor átvették volna a káderek értékrendjét. Jó döntés volt például az, ha a tsz-szervezéskor a feleség lépett be a tsz-be, a férj pedig a közeli városba ment, ahol nem túl magas szintű ipari állást vállalt, majd visszajött a faluba, akár a szövetkezetbe is, ahol az ő városi ipari szakismerete már „jó volt", és nem csak a közösben, hanem a saját magánvállalkozásában is. De vajon hogyan öröklődött a vállalkozási hajlam, ha egyszer a föld és az egész többi vagyon nem volt örökíthető? A választ Szelényi abban látta, hogy a szocializmusban a vállalkozási hajlam – amely egy kulturális tőke – öröklése játszotta azt a szerepet, amit a tőkés társadalomban gazdasági tőke öröklése töltött be.

[25] Szelényi (1992: 42)
[26] Szelényi (1992: 8)
[27] Szelényi (1992: 84)

Összegezésként leszögezhető, hogy Kemény, Ladányi, Márkus és Wallerstein a parasztmunkásság elemzésekor elsősorban a proletarizálódás elméletéből indultak ki, és makrostrukturális, tehát az államszocialista gazdasági rendszer működése szempontjából vizsgálták a témát, és mikrostrukturális szempontból csak felületesen mutatták be a parasztmunkásokat. Csupán azt állapíthatták meg, hogy önkizsákmányoló életmódot folytatnak, és hiába dolgoznak a hivatalos munkaidő lejárta után, mindenképp ott maradnak az alsó rétegben, tehát a társadalom alján, ami nekik és a rendszernek is rossz.

Szelényi Iván is elismerte, hogy a parasztmunkás önkizsákmányoló életet él, mert keményen dolgozik, de ennél jóval tovább ment, és helyzetét az egyéni autonómia igénye felől vizsgálva megállapította, hogy ők azért dolgoznak a munkaidő után, mert az állami állásban lévő kizsákmányolásukat kompenzálni akarják. Céljuk az volt, hogy magasabb életszínvonalat küzdjenek ki maguknak attól a pozíciótól, amit számukra a redisztributív, bürokratikus munkamegosztásban kijelöltek. Az elproletarizálódott munkások vagy káderek ilyen célokat nem tűztek ki maguk elé. A vállalkozók még ennél is tovább léptek, és már a kapitalista rendszerben szerettek volna boldogulni. Helyzetük elemzése során Szelényi a megszakított polgárosodás újraindításának elméletéből indult ki.

Hogyan változtatta meg a második gazdaság a vidéki Magyarországot?

Az 1970-es években a szovjet blokk országaiban gazdasági válság indult el, ami a következő évtized végén az államszocializmus bukásához vezetett. Magyarországon a válságnak több oka volt, ezek közül kiemelhető, hogy az állami tulajdonban és irányítás alatt lévő szektor már a működésképtelenség szélére sodródott, a gazdasági növekedés a nullához közelített, az ország devizakölcsönöket vett fel, amikor a kamatlábak erősen növekedtek és az adósság visszafizetés óriási teher volt. 1979-ben 7,8 százalékos infláció[28] mellett megindult a reálbércsökkenés.

Azért, hogy ezen a helyzeten javítson az állam, különösen 1978–79 óta kezdett engedményeket tenni a magánvállalkozásoknak, először a mezőgazdaságban, majd fokozatosan a gazdaság valamennyi szektorában. Szelényi angolul írt tanulmányában 1986–87-ben[29] összehasonlította, hogy hogyan reagált Lengyelország, Románia és Magyarország a válságra. Megállapította, hogy Lengyelországban forradalom volt kibontakozóban, a munkások sztrájkoltak és szakszervezeti ülésekre jártak, mert a saját kezükbe szerették volna venni a gyárak irányítását. Romániában „hadigazdálkodás", jegyrendszer, szigorított rendőri ellenőrzés

[28] Márton (2012)

[29] Magyarul az 1990-ben megjelent kötetben olvashatjuk.

volt. Magyarországon ugyanakkor ez idő alatt virágzott a „tömegfogyasztási kommunizmus". A magyarok nem is értették, miért sztrájkolnak a lengyelek, mert a magyaroknak „nem igazán fontos, hogy mi történik a vállalatoknál". Az élet nekik a munkaidő után kezdődik, amikor kilépnek az első gazdaságból, és belépnek a másodikba, ahol lehet pénzt keresni. A nyolcvanas évek elején igazi gazdasági csoda történik Magyarországon: csökkennek a reálbérek, az életszínvonal mégis emelkedik; az emberek havonta kevesebb pénzt visznek haza, mégis több árut vásárolnak."[30]

Míg az első gazdaság stagnált, a második tovább növekedett, ami bizonyos fokig ellensúlyozta a rediszributív szektor csekély hatékonyságát. A polgárosodás újraindult, s ez Szelényi szerint gazdaságilag és politikailag-társadalmilag egyaránt hozzájárult a magyar rendszer megmentéséhez. Sőt a Kádár-rendszer viszonylagos sikerét, szokatlanul nagy népszerűségét és politikai és gazdasági stabilitást is az 1970-es évek végétől az 1980-as évek végéig annak a köszönhette, hogy elindult egy újrapolgárosodási folyamat. Vidéken – annak ellenére, hogy nem adtak támogatást hozzá – fellendülőben volt a lakásépítés. A közgazdászok[31] leírták ugyan, hogy a rendszer már nem tartható sokáig, de az emberek nem érzékelték ezt. „ A közhangulat tulajdonképpen az, hogy az ország mozgásban van. Lehet ugyan, hogy a lakosság jelentős részének csökkent az életszínvonala, ám egy jelentős kisebbség annyival jobban él, mint korábban bármikor, hogy egyfajta »magyar álom« van kialakulóban, amely szerint mindenki boldogulhat, aki elég keményen dolgozik és elég tehetséges".[32]

Juhász Pál,[33] aki Szelényi egyik legközvetlenebb munkatársa volt,[34] ekkoriban hívta fel a figyelmet arra, hogy a szocialista polgárosodás nemcsak hasonlít, hanem különbözik az 1945–1948 között Magyarországon lezajlott polgárosodástól. Ugyanis a falusi családok zöme, akarva-akaratlan az első és a második gazdaság tartós kettőségére rendelkezett be, és így az erkölcsük is kettős (vállalati és parasztpolgári) lett. A családi vállalkozás lehetősége korlátozott volt, ám ezt a korlátozott lehetőséget majd mindenki elérhette. Ez volt az a körülmény, amely megakadályozta azt, hogy a gazdasági lehetőségeket a település néhány családja kisajátítsa. Továbbá a hagyományos differenciáló elemek (az örökölt vagyon, a családi kapcsolatok, az otthonról hozott szokások) mellett az első gazdaságban elfoglalt hely és az ottani kapcsolatok mint új differenciáló tényezők jelentek

[30] Szelényi (1990: 78)

[31] Legismertebb volt Kornai János 1980-ban megjelent *Hiány* című könyve.

[32] Szelényi (1990: 82)

[33] Juhász: (1982, 1988)

[34] Szelényi az újra megnyílt polgárosodás jelenségének a „felfedezéséről" a következőket írja: „Egyes magyar szociológusok (például Juhász Pál) azt állítják, hogy ebben a folyamatban a II. világháború előtt elindult, 1944–1948 között nagy lendületet kapott, majd 1949 körül megszakított – a kelet-európai elmaradottság miatt persze késleltetett – polgárosodás éled fel" (Szelényi, 1990:83).

meg. A hagyományos és az új differenciáló tényezők néha összeadódtak, néha kompenzálták egymást. Ennek ellenére az esélykülönbségek nem merevedtek meg, mert a munkaerőpiac nyitott volt, és ez megkönnyítette, hogy a lemaradók új lehetőségek közt új formájú vállalkozásba kezdjenek.

A szocialista vállalkozás új életforma kialakulását is eredményezte, amely szerint bűn olyan munkát el nem végezni, amely növeli a jövedelmet, illetve csökkenti a kiadásokat. E folyamat fenntartotta az önkizsákmányolás kényszerét, és alapja volt a családok több lábon állásának. Az önkizsákmányoló életforma gyakran irracionálisan sok fizikai munkát igényelt, de az embereket ez nem érdekelte, mert csak így tudtak pluszjövedelemhez jutni.[35]

Hozzá kell tenni, hogy ebben az időben történt meg először az, hogy a városi és a vidéki jövedelmek kiegyenlítődtek. Ugyanakkor az alapellátás és az infrastruktúra-fejlesztés csak a városra korlátozódott, tehát az életkörülmények továbbra is lényegesen rosszabbak voltak a falvakban, mint a városokban.

A fentiekből következtetve elmondható, hogy elsősorban a mezőgazdasági második gazdaságnak köszönhetően az államszocializmus végén a vidéket egy széles réteget felölelő kispolgárosodási folyamat jellemezte. „Ez egyrészt azért következett be, mert a kádári pártvezetés lehetővé tette, a szovjet pártvezetés pedig megengedte Magyarországnak, hogy a nagyüzem mellett legyenek törpegazdaságok is. Az már a magyar szorgalomnak és leleménynek az eredménye, hogy a 'törpék' egy része megnőtt."[36]

Az államszocializmusban a mezőgazdasági második gazdaság sikeréhez az is kellett, hogy a falusi emberek tömegével kitalálják, vagy másoktól átvegyék azt, hogy e kis törpegazdaságokat ráadásul kis tőkével és kevés szakértelemmel hogyan lehet beindítani és működtetni. Ekkor a falusi emberek elsősorban korábbi családi életstratégiáikból indultak ki, és az egy réteggel felettük állók életstratégiáját szerették volna követni. A folyamatban főleg közép- és gazdagparasztok vagy azok leszármazottai lettek a legeredményesebbek, mert bennük még volt kockázatvállalási készség és termelő beruházási hajlam. A többség nem ilyen volt. Nekik a családi lét biztonságát az állami állás garantálta, és a második gazdaság csak szolid bérkiegészítés volt, amely a fogyasztási célokat szolgálta. A szocialista rendszer makrogazdasági mutatói – a versenyképesség hiánya, a drága termelés, az áruhiány stb. – ideig-óráig enyhültek, többek között a vidéki lakosság második gazdaságban kifejtett munkájával, a milliók túlórájával, akik viszont a rendszernek e hiányosságát kihasználva lehetőséget nyertek saját fogyasztási igényeik kielégítésére. A második gazdaság – leszámítva a Szelényi által említett szűk főfoglalkozású vállalkozócsoportot – nem volt igazi vállalkozás, mert hiányzott

[35] Juhász (1986-87)
[36] Kovács (2010: 168-169)

belőle a gazdaságba való befektetés, a termelés és az értékesítés folyamatában a kockázatvállalás kényszere. A munkaerőn kívüli befektetést rendre az integrátor szerepet betöltő tsz-ek, állami gazdaságok vállalták fel. Részben vagy teljesen az övék volt a kockázatvállalás is, ami elkényelmesítette az integráltakat.[37]

A harmadik út mint egyik lehetséges kiút

Az államszocializmus összeomlása elkerülhetetlenné vált. Azt mérlegelve, hogy ezután milyen posztkommunista utak lesznek, Szelényi három alternatívát vázolt fel: az egyik a visszatérés a szovjet modellhez, a másik – leegyszerűsítve – a nyugat-európai liberális kapitalizmus, a harmadik pedig a kettő között lévő úgynevezett harmadik út. Az első kettőre nem térek ki, csak a harmadikra, mert Szelényi (és e tanulmány írója is) a rendszerváltás előtt a harmadik utat tartotta a legszimpatikusabbnak és legvalószínűbbek a kelet-közép-európai régió és benne Magyarország számára.

Ez nem új keletű forgatókönyv, az 1930-as években a népi írók, 1945 után pedig többek között Bibó István és Németh László egy ilyen országot álmodtak, amit akkor Kert-Magyarországnak neveztek. „A harmadik út feltehetően nem más, mint a nyugati és a keleti modell valamiféle működő kombinációja – valamilyen időtálló, szilárd és vegyes gazdaság."[38] Az 1980-as évek közepén a magyar viszonyokat látva Szelényi leírta ennek a forgatókönyvnek a kockázatait is. Így többek között kiemelte, hogy a kispolgárság felemelkedéséhez nem elég a magántulajdon, ahhoz demokrácia is kell. „Nekem az a benyomásom, hogy az új magyar kispolgárság tagjai inkább a burzsoá vagy tőkés, s nem *citoyen* értelemben nevezhetők polgárnak. A kapitalista mohóságnak több jelét tapasztalom náluk, mint az állampolgári felelősségnek. S miért is ne? Noha a »burzsoá« és a »*citoyen*« történelmileg összekapcsolódó jelenségek, a burzsoától a *citoyen*ig biztosan hosszú út vezet. Elképzelhető, hogy a polgárosodás hosszú ideig demokratizálódás nélkül megy végbe."[39]

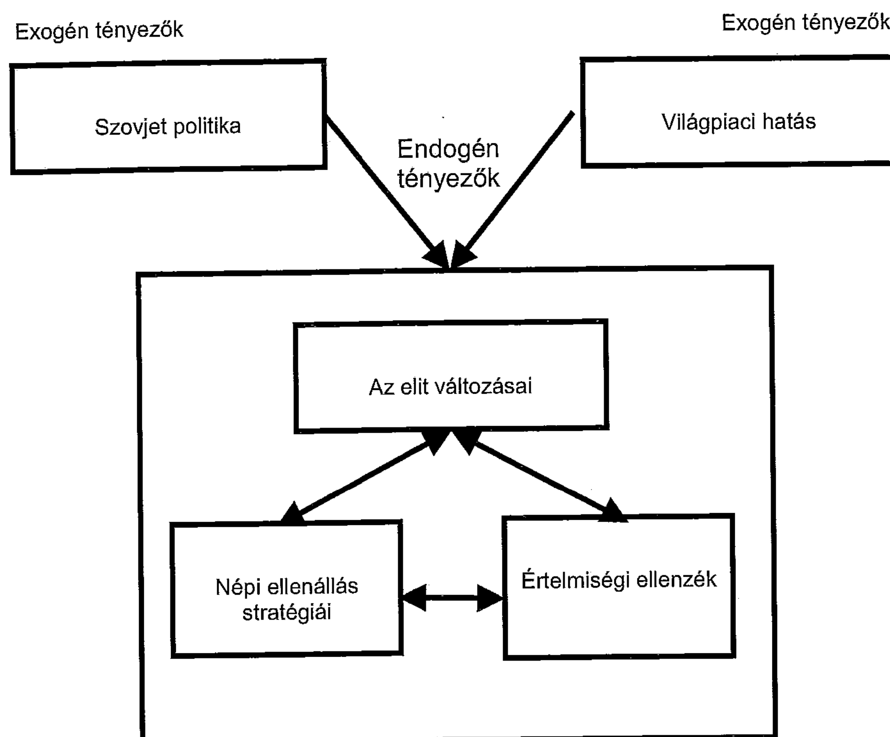
A *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* című könyvének magyar kiadásához írt előszavában, amelyet 1991. szeptember 9-i dátummal látott el – tehát az első szabad parlamenti választások után bő egy évvel írta – Szelényi kifejtette, hogy miért nem valósult meg a harmadik út (2. ábra).

Önkritikusan is vallotta, hogy 1989–90-ben a változások olyan gyorsak, mélyek, radikálisak és drámaiak voltak, hogy az azt megelőző pár évben nem tudta

[37] Kovács (1997)
[38] Szelényi (1990: 97)
[39] Szelényi (1990: 93)

elképzelni, hogy a hatalomra jutó új politikai osztály fenntartás nélkül a liberális kapitalizmus ideológiáját vallja majd magáénak.

2. ábra. Az államszocializmus összeomlásához vezető tényezők

Forrás: Szelényi (1992: 14)

Előrejelzése legnagyobb hibájának azt tartotta, hogy a külső tényezőknek az államszocializmusra gyakorolt hatását nem látta kellőképpen, ami alatt egyaránt értette a szovjet politika alakulását és a világpiaci hatásokat. „Nem voltam kellően tisztában az adósságcsapda szorításával, s könyvemnek nagy fogyatékossága, hogy sem az eladósodással nem számoltam, sem a Nemzetközi Pénzügyi Alap, illetve a Világbank által (ennek következtében) a régióra ráerőltetett monetarista politika hatásával."[40] Ennek egyik első intézkedése a mezőgazdasági támogatások megvonása volt, ami az egész mezőgazdasági második gazdaság gyors összeomlását eredményezte.

[40] Szelényi (1992: 15)

Szelényi könyvének egyik főhőse a vidéki parasztmunkás volt, akinek azonban a kispolgárosodása megrekedt. Ők voltak azok, akik az államszocializmusban önerőből, a többletmunkájuknak köszönhetően javítani tudtak a saját élethelyzetükön, a korábbiaknál nagyobb házakat építettek, korszerű berendezéseket vásároltak és kiépítették a „kerítésen belüli" infrastruktúrát. Olyan dolgok ezek, amire korábban nem áldoztak, nekik ez létbiztonságot kölcsönzött, megelégedettséggel töltötte el őket, és ennél többet nem is szerettek volna elérni. Saját szempontjukból nagy „szerencséjük", hogy hiánygazdaság volt, mert mindent, amit megtermeltek el tudtak adni. De mihelyst a rendszerváltás után rájuk zúdultak a piaci viszonyok, ez már nem működött, így ők lettek a rendszerváltás nagy vesztesei között találták magukat. „A rendszerváltással a falusi emberek jelentős része elveszítette a szocializmus idején megszerzett biztonságérzetét, kapcsolatrendszere leértékelődött, hiszen a szocializmusban kialakult kapcsolat- és ismeretrendszer érvényét vesztette, új pedig még nem jött létre, illetve ami létrejött, abba a falusi lakosság jelentős része nem tudott integrálódni."[41]

Szelényi 1991 szeptemberében már úgy vélte, hogy könyve megírásakor kissé túlértékelte a „népi ellenállási stratégiát", és alulértékelte az értelmiség szerepét a formációváltás folyamatában. Vagyis, ekkor már azt gondolta, hogy ismét – mint a korábbi történelmi korszakokban Magyarországon – nem a *Besitzbürgertum* (a tulajdonos polgárság), hanem a *Bildungsbürgertum* (a professzionális értelmiség) lett a polgári átalakulás élcsapata.

Összegzés

Magyarországon a mezőgazdaságiból az ipari társadalomba való átmenet során kialakult egy nagytömegű társadalmi réteg, amelynek a megélhetése, akár két generáción keresztül, a mezőgazdasághoz és az iparhoz is kötődött. Ennek a rétegnek a megjelölésére a szociológiában olyan fogalmakat használtak, mint parasztmunkás, utóparaszt, új munkásosztály, előmunkás, félproletár. A szerzők, akik ezeknek a fogalmaknak valamelyikét használták, a proletarizálódási elméletekből kiindulva e réteg kialakulását és tartós fennmaradását negatív jelenségnek tartották. A probléma megoldását a munkásosztályba való minél előbbi „belépésükkel" oldották volna meg. Ezzel szemben Szelényi már 1971-es tanulmányában pozitív képet rajzolt fel róluk.

Amikor viszont már nem Magyarországon élt, hanem egy szabad országban, több szempontból közelítette meg a témát, könyve főhőseit, a félproletárokat. Értékként kezelte, hogy a félproletárok ellenálltak a proletarizálódásnak, enged-

[41] Kovács (2012: 56)

ményekre kényszerítették a bürokratikus vezetőket, elfogadható életszínvonalat és autonómiát teremtettek maguknak, továbbá ők voltak azok, akik megakadályozták, hogy a rendszer megmerevedjen. Nekik köszönhető, hogy az államszocializmusban – amint a szovjet nyomás enyhült – kialakult a redisztributív elosztás mellett egy piaci alapú társadalmi struktúra és újraindult egy (kis)polgárosodás. Mindez már önmagában is visszakanyarodást jelentett a háború előtti és 1945–48 között újraindult majd megszakadt polgári fejlődési pályához.

Azért is fontos Szelényi elemzésében e társadalmi réteg megjelenése az 1960-as évek végétől, mert közülük egy évtized múlva – tehát az 1970-es évek végétől egészen a rendszerváltásig – egyesek folyamatosan kiváltak a kispolgári létből, és ők már szocialista vállalkozók lettek. Bár arányuk csupán a falusi társadalom néhány százalékát tette ki, Szelényi a vállalkozók megjelenését a kor legfontosabb társadalmi jelenségének tartotta. Elemzése során az érdekelte, hogy tíz közül egy miért nem elégszik meg azzal, amivel a többség – tehát, hogy megveszi a színes televíziót – és miért akar többet ennél? Miért lesz vállalkozó? Életútjukat vizsgálva Szelényi megállapította, hogy a vállalkozók – származásukat tekintve, rendszerint az államszocializmus előtt polgárosodó vagy polgári családból jöttek. E családokban a gazdasági tőke ugyan nem maradt fenn az államszocializmus idején, de a vállalkozási hajlam – amely kulturális tőke – átöröklődött, és ők ennek köszönhetően tudtak vállalkozóvá válni.

A szocialista vállalkozók termelő beruházásokat hajtottak végre, és kockázatot vállaltak. A parasztmunkások elfogadták a szocializmust úgy, ahogy volt, esetleg kisebb engedményeket szerettek volna még kicsikarni a hatalomtól. Ezzel szemben a vállalkozók már az 1980-as években azt szerették volna, hogy Magyarországon kapitalista viszonyok legyenek. Ennek is eljött az ideje 1989–90-ben, amikor a változások rövid idő alatt zajlottak le, gyorsak, radikálisak és mélyek voltak, és ebben a folyamatban a dolgok menetét már nem a szocialista vállalkozók, hanem ismét az értelmiségiek alakították, akik a hatalmat is átvették.

Szelényi Iván írásai ma is fontosak, sőt időszerűek, mert ezekből jobban megismerhetjük az 1970-80-as évek vidéki Magyarországát, és segít azt is megérteni, hogy miért sírják vissza sokan még ma is a Kádár-korszakot.

Hivatkozott irodalom

Erdei Ferenc (1941), *A magyar parasztttársadalom.* Budapest: Franklin-Társulat.

Juhász Pál (1982), „Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem" *Medvetánc,* 1. sz. 117-139.

Juhász Pál (1986–87), „Mai képünk a parasztságról" *Medvetánc,* 4–1. sz. 5–17.

Juhász Pál (1988), „Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság?" *Medvetánc,* 1. sz. 197–212.

Kemény István (1972), „A magyar munkásosztály rétegeződése" *Szociológia,* 1. sz. 36–48.

Konrád György & Szelényi Iván (1971), „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai" *Valóság,* Vol. 15. No. 12. 19–35.

Kornai János (1980), *A hiány.* Budapest

Kovács Teréz (1997), „A vidékfejlesztés problémái és feladatai" In: Kovács Teréz (szerk.): *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig.* IV. Falukonferencia. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja. 19–26.

Kovács Teréz (2010), *Paraszti gazdaság és társadalom átalakulása.* Budapest: L'Harmattan

Kovács Teréz (2010), *Vidékfejlesztési politika.* Budapest–Pécs: Dialóg Campus

Ladányi László (1977), „Községekben élő munkások" *Szociológia.* 1. sz. 28–41.

Márkus István (1973), „Az utóparasztság arcképéhez" *Szociológia,* 1. sz. 56–67.

Márkus István (1979), *Nagykőrös.* Budapest: Szépirodalmi

Márton Ádám (2012), „Infláció, fogyasztói árak Magyarországon a második világháború után" *Statisztikai Szemle.* Vol. 90. No. 6. 489–520.

Mendras, Henri (1973), *The Vanishing Peasant: Innovation and Change in French Agrikulture.* London: MIT Press

Miller, S. M. (1972), „The New Working Class. In: Artur B. Shostak & W. Gomberg (eds.) i.m. 81-85.

Szelényi Iván (1989), „A magyar polgárosodás esélyei" *Hitel,* Vol. 2. No. 18. 10–14.

Szelényi Iván (1990), „A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata" In: Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika.* Budapest: Európa, 51–98.

Szelényi Iván (1992), *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest: Akadémiai

Wallerstein, Immanuel (1984), „Cities in Socialist Theory and Capitalist Praxis" *International Journal of Urban and Regional Research,* Vol. 8. No. 1. 64-72.

Hegedüs József

Lakásrezsimek rendszerváltás előtt és után a posztszocialista államokban

A magyar szociológiában a lakásrezsimek problémája az 1960-as évek végén vetődött fel, Szelényi Iván és Konrád György 1968-as Pécs–Szeged vizsgálatára épülő elemzésében.[1] A tanulmány egyaránt csalódást okozott az akkori állampárt politikai vezetőinek és a nyugati, abban az időszakban meghatározó szerepet játszó marxista városszociológiai irányzatnak. A politikai elit nem örült annak, hogy az empirikus szociológia is ellenük dolgozik, amennyiben a kutatás egyértelműen kimutatta, hogy a szocialista lakáselosztási rendszerben a magasabb jövedelmű, magasabb képzettségű társadalmi csoportok nagyobb valószínűséggel jutnak hozzá az állami elosztású lakótelepi lakásokhoz. Ezt a gondolatmenetet folytatva állította Szelényi,[2] hogy a szocialista lakásrendszerben az állam hozza létre az egyenlőtlenségeket (jutalmazza a hatalomhoz közel álló/azt szolgáló társadalmi csoportokat), míg a piac az állam által kevésbé preferált csoportoknak ad lehetőséget. A szocialista lakásrendszer tehát a nyugati lakásrendszerekétől eltérő modellt, logikát képvisel. A marxista városszociológia sem örült annak, hogy az állam szerepével kapcsolatos feltevéseit felül kell vizsgálni, amennyiben a lakásrendszeren belüli dekommodifikáció nem vezet automatikusan igazságosabb lakáselosztási rendszerhez.

A hazai szociológiai irodalomban a Szelényi-féle elmélet elindított egy vitát a társadalmi egyenlőtlenségekről és a társadalom szerkezetéről, de ez a vita elszigetelt maradt, nem került bele a szociológia nemzetközi főáramlatába.[3] Folytatva Szelényi megközelítését, Tosics Ivánnal közösen végzett kutatásainkra építve az 1980-as években kidolgoztunk egy ún. „kelet-európai lakásmodell" koncepciót,[4] amelynek szakmai visszhangja elenyésző volt, mivel ekkor már a hazai és nemzetközi kutatókat elsősorban a rendszerváltás utáni átmenet érdekelte.

A figyelem a posztszocialista országok lakásrendszereinek változásaira irányult, és számos, a változásokat leíró tanulmány ellenére nem születtek az új lakásrezsimek természetét magyarázó elméletek. Ezek a többnyire leíró jellegű kísérletek világossá tették, hogy az elméleti kereteket újra kell gondolni, és csak olyan meg-

[1] Szelényi & Konrád (1969)
[2] Szelényi (1969)
[3] Ferge (1986), Manchin & Szelényi (1986)
[4] Hegedüs (1988, 1992), Hegedüs & Tosics (1996)

közelítés lehet elfogadható, amely alkalmas a fejlett országok lakásrendszereinek értelmezésére is, és ugyanakkor a szocialista lakásrendszer átalakulására is választ ad. Ebben a tanulmányban az elmúlt két évtized kutatásainak eredményeire támaszkodva kísérletet teszek egy olyan konceptuális keret felállítására, amely alkalmas a posztszocialista lakásrezsimek összehasonlító elemzésére.[5]

A tanulmány a lakásszektort gazdaságfejlődési modellben és a jóléti rendszer összefüggéseiben értelmezi. A gazdaságfejlődési modell olyan típusú konceptuális kereteket kíván kijelölni, mint amilyet Greschenkron dolgozott ki a XIX. század iparosodó, kapitalizálódó társadalmairól,[6] vagy, modernebb megközelítésben, a kapitalizmus változatairól szóló irodalom.[7] Ezek a fejlődési modellek a nemzetközi, egyre inkább globalizált világban behatárolják egy-egy társadalom mozgásterét, és befolyásolják a társadalom intézményi felépítését. A lakásrendszer elemzésének következő szintjét az a konceptualizálás jelenti, mely a társadalom és a gazdaság egy-egy területének belső struktúráját írja le, amelyhez a jóléti rendszer-elméletek,[8] bár nem problémamentesen, jó példát szolgáltatnak. A harmadik szintet a lakáspolitikai beavatkozások és intézmények jelentik. A háztartások társadalmi struktúrán belüli helyét és mozgásterét, lehetőségeit, életesélyeit (társadalmi egyenlőtlenségek) a különböző szintek közötti interakciók határozzák meg.

A lakásrezsimet tehát csakis a gazdasági és jóléti rendszerbe beágyazva lehet értelmezni, ami mint elvárás nem újdonság a szakirodalomban.[9] (Az összehasonlító elemzések azonban e három szféra interakcióit leegyszerűsítik, a változás folyamatának elemzését pedig háttérbe szorítják a keresztmetszeti összehasonlító tipológiák.[10] A folyamat lényege, hogy a lakásrendszerek folyamatos változáson mennek keresztül, részben a globális folyamatok, részben belső társadalmi változások következtében. A globális folyamatok nem elhanyagolhatóak, és ma már közhelyszámba megy, hogy a nemzetállamoknak szembe kell nézniük a világgazdaság globális folyamataival, és azok rájuk gyakorolt nyomásával. Mindezen tényezők hatásai eltérő módon jelentkeznek a nemzetállamok gazdaság- és társadalompolitikájának függvényében (külföldi tőke szerepe, exportpiaci lehetőségek, bankrendszer működése, szakszervezetek szerepe, stb.).[11]

[5] Tosics Ivánnal közös lakásszociológiai kutatásaink az 1990-es évek közepéig tartottak, melyeket én a Városkutatásban dolgozó munkatársakkal (Teller Nóra, Somogyi Eszter, Szemző Hanna, és Horváth Vera) folytattam, míg Tosics Iván a továbbiakban inkább várospolitikai kérdésekkel foglalkozott.

[6] Gerschenkron (1984)

[7] Hall & Soskice (2001)

[8] Esping-Anderson (1990)

[9] Boelhouwer (1993), Stephens (2011), Kemeny (2001), Doling (1997)

[10] Malpass (2011)

[11] Doling & Ford (2003)

A tanulmánynak nem célja, hogy az európai posztszocialista[12] országokat belekényszerítse valamilyen létező klasszifikációs rendszerbe. Sokkal inkább arra tesz kísérletet, hogy egy olyan elemzési keretet dolgozzon ki, amelyben e térségben lezajló lakáspiaci folyamatok és az azokat befolyásoló lakáspolitikai intézkedések sorozata (akár hívhatjuk ezt lakásrezsimnek) megmagyarázhatók, a lehetséges ok-okozati kapcsolatok feltárhatók, és választ kapunk arra a kérdésre, hogy a lakásrendszerek milyen irányba fejlődnek és mennyire járulnak hozzá a társadalom hatékonyabb és igazságosabb működéséhez.

Alternatív módszerek és elméletek a lakásrendszerek összehasonlító kutatásában

Az 1980-as években a lakásszociológia vezető kutatói[13] élesen vetették fel azt az igényt, hogy az összehasonlító lakáspolitikai elemzések mögé fel kell építeni olyan elméleteket, amelyek keretet adnak az egyes országok lakáspolitikájának értelmezéséhez. Az összehasonlító lakáspolitikai elemzés uralkodó iránya[14] ekkor többé-kevésbé a gazdasági rendszer fejlődéséhez kapcsolható lineáris utat rajzolta fel, melybe még az akkori szocialista rendszerek is beilleszthetők voltak. Ebben az értelmezésben a szocialista országokban „vegyes lakásrendszerek" alakulnak ki, amelyek fejlődése közelít a nyugat-európai modellekhez, azaz a rendszerek konvergálnak egymáshoz,[15] és a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan, a kulturális és történeti hagyományok különbségei ellenére, egyre korszerűbb szociális rendszerek és lakáspolitikák épülnek ki.[16] Az összehasonlító lakáspolitikai irodalom fő iránya ezzel szemben a modellek különbségeit emeli ki, és keresi azokat a tényezőket, amelyek ezeket a különbségeket magyarázzák. Két nagyobb elméleti irányzatot lehet megkülönböztetni: a lakhatás társadalmi beágyazottságát hangsúlyozó *(housing provision)* és a lakás tulajdoni szerkezetére *(tenure)* épülő, illetve azt magyarázó elméleteket.

[12] A tanulmány az európai posztszocialista országokkal fogllakozik, de bizonyos érvelésünk a volt, nem-európai szocialista országokra is vonatkozik.

[13] Ball & Harloe (1992), Boelhouwer (1993)

[14] Donnison & Urgerson (1982)

[15] Boelhouwer (1993), Kemeny & Lowe (1998). Általános nézet, hogy „Kelet-Európában a kormányok a teljes lakásállomány feletti kontrollra törekedtek, de növekvő mértékben vettek igénybe piaci mechanizmusokat, hogy a választási lehetőségeket bővítsék" Donnision & Urgenson (1982: 93)

[16] Wilkensky et al. (1987: 5)

A lakásrendszer társadalmi-gazdasági modelljére (housing provision) épülő megközelítés

A '80-as évek kutatásaiban eleinte a lakásszektor beágyazottságát hangsúlyozó *(housing provision)* megközelítés uralkodott, amelynek legismertebb változata a strukturalista irányzathoz közel álló megközelítés. De Ball és Harloe[17] hangsúlyozza, hogy a lakásmodellek strukturális elemzése inkább elemzési keret, semmint egy kész lakáselmélet. Ezért is sorolható ehhez az irányzathoz Harloe[18] strukturalista felfogásán túl Lundqvist[19] institucionalista megközelítése, amely a lakásrendszereket a különböző szereplők közötti interakciók kontextusában írja le, illetve Barlow és Duncan felfogása,[20] amely az újratermelési folyamat főbb területeinek szabályozására (telekpiac, építési szabályozás, lakásfinanszírozás, stb.) helyezi a hangsúlyt. Az institucionalista/weberiánus megközelítésben ugyanakkor a tőke-munka ellentét a magyarázatnak egy dimenziója, tényezője a makrogazdasági, szociológiai tényezők mellett. Természetesen ezen a megközelítésen belül számos változat van, attól függően, hogy a szerzők milyen tényezőkre koncentrálnak.[21] Bár az 1990-es években ez a megközelítés háttérbe szorult, az utóbbi évek weberi és institucionalista tradíciókat követő lakásszociológiai írásai azt tanúsítják, hogy a makrogazdasági/politikai környezet jelentőségét egyre többen figyelembe veszik.[22] A makrotényezők és a lakáspiaci folyamatok közötti kauzális kapcsolatok empirikus igazolása azonban várat még magára az irodalomban.

A lakás társadalmi beágyazottságára összpontosító megközelítés *(housing provision)* túl széles skáláját nyitja meg az elemzéseknek, és emiatt az elméleti írások nem tudnak szervesen egymásra épülni. A jóléti elmélet (és annak továbbfejlesztett változatai) mindig is nagy hatással voltak az összehasonlító lakáskutatásra, annak ellenére, hogy többen megkérdőjelezték a lakásrendszerre való alkalmazhatóságukat. Két problémát emelnék ki, amelyek különösen korlátozzák az elmélet magyarázó erejét és alkalmazhatóságát konkrét rendszerek leírására. Egyrészt az elmélet a hangsúlyt a típusalkotásra helyezi, s emiatt kevésbé alkalmas a változások magyarázatára. Másrészt nem reális az a feltevés, hogy a jóléti rendszer különböző szektorai azonos működési logikát követnek.[23] A mi megközelítésünkben is a gazdaságnövekedési modell, a jóléti rendszer és a

17 Ball & Harloe (1992)
18 Harloe (1985, 1995)
19 Lundquist (1990)
20 Barlow & Duncan (1994)
21 Matznetter (2002), Matznetter & Mundt (2012), Malpass (2008), Lunquist (1990), Fitzpatrick & Stephens (2014)
22 Stephens (2011), Kemp & Kofner (2010)
23 Kasza (2002)

politikai-társadalmi berendezkedés adják meg az intézmények és a háztartások törekvéseinek, konfliktusainak kereteit, amelyek stabilizálják a lakásfinanszírozás, a lakástermelés és a lakáselosztás szervezeti rendszerét.

Lakástulajdon/használat típusára (tenure) épülő megközelítés: egységes és reziduális lakásrendszerek

A '90-es évek közepén a lakásszociológiai irodalomban a társadalmi beágyazottság *(housing provision)* megközelítést felváltotta a Kemeny nevéhez köthető, „harmadik utat" kereső elmélet.[24] Ő az elemzés központjába a lakásrendszer „tenure" összetételét helyezte (a lakás tulajdonjogi helyzetét és az ehhez kapcsolódó társadalmi, hatalmi, ideológiai viszonyokat), és ezen keresztül definiálta a lakásrezsimeket.[25]

A lakásrezsimek összehasonlító elemzésének meghatározó elmélete[26] a tulajdonosi összetétel alapján kétfajta – egységes *(unitary)* és reziduális – modellt különböztet meg. Az unitáriánus modell azt jelenti, hogy a szektorok nyitva állnak minden társadalmi csoport számára, és az, hogy ki melyik szektorba kerül, az a háztartások élethelyzete, preferenciája, stb. alapján dől el. A reziduális modellben a bérlakások elsősorban az arra rászorulók számára érhetők el, ami a bérlakások területi koncentrációja miatt komoly konfliktusokkal járó társadalmi szegregációhoz vezethet. A reziduális modell jobban illik a liberális jóléti állam modelljéhez, míg az unitáriánus modell a szociáldemokrata jóléti államéhoz. A két modell közötti választás Kemény szerint a társadalom alapértékei közötti választás következménye, és lényegében megfelel a liberális és a szociáldemokrata gazdaságfilozófia különbségeinek.

Esping-Andersen[27] jóléti rezsim-elmélete fontos kihívást jelentett a lakásszociológia számára, melynek kutatói úgy érveltek, hogy a társadalombiztosítás, az egészségügy és az oktatás mellett a lakásrendszert be kell venni negyedik pillérnek, melyet Esping-Anderson elhanyagolt. Számtalan tanulmány született, amely a jóléti rezsimek és a tenure-szerkezet közötti összefüggéseket vizsgálta,[28] de ebben a tekintetben a legnagyobb hatású elemzés Kemeny elmélete maradt, amely különböző politikai rezsimekkel (korporatista versus liberális) magyarázta az unitárius és a reziduális rendszer létrejöttét. Ezt a tipológiát fejlesztette tovább a

24 Kemeny (1981, 1995, 2001, 2006)
25 Lásd Stephen (2017) kiváló összefoglalását Kemeny elméletéről, amelyre erősen támaszkodom Kemeny elméletének interpretációjában.
26 Kemeny (1995)
27 Esping-Andersen (1990)
28 Hoekstra (2005), Matznetter (2002), Matznetter & Mundt (2012), Lennartz (2011)

Housing of Europe,[29] amely az egyes szektorok részaránya és a célcsoportok alapján finomította a tipológiát.

A lakás tulajdonjogi helyzetére (tenure formákra) koncentráló elméletek alkalmazása – egyszerűségük, érthetőségük ellenére – komoly kompromisszumokra kényszerítette a szerzőket. Talán legkorábban Ruonavaara[30] mutatott rá arra, hogy a tenure tipológia mögött számos specifikus eset van, de fenntartotta, hogy ezek a változatok besorolhatók a fő alaptípusok alá. Doling[31] szintén követte ezt a megközelítést, amikor azt hangsúlyozta, hogy az egyes lakástulajdon-formákon belüli változatoknak más és más a szociológiai jelentése. Mandic és Clapham[32]mutatott rá, hogy a lakástulajdont a posztszocialista országokban másképpen értelmezik, aminek oka az eltérő történelmi-kulturális háttér. Hegedüs és Teller[33] hasonlóan azzal érvelt, hogy a tenure-t a különböző lakásrendszerekben másképpen értelmezik (elsősorban a jogi szabályozás és a pénzügyi támogatások/adók eltérése miatt), következésképpen makromodellekben való értelmezése korlátokba ütközik, ha a szabályozások és támogatások specifikus elemeit elhanyagoljuk.[34] A tenure formák tartalma is folyton változik, aminek a legjobb példáját az szolgáltatja, amikor az EU – a *state-aid* előírásaira hivatkozva – szabályozta az egyes szociális lakásmodellek feltételeit.[35]

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az alap tenure típusokon belül vannak olyan speciális esetek, amelyekhez kapcsolódó stratégiák, konfliktusok nem érthetőek meg anélkül, hogy a belső szabályokkal, érdekeltségekkel (pl. támogatások, adók) tisztában legyünk.

A két megközelítés kombinálása: a lakáspiacot leíró részpiac-mátrix

A két alapmegközelítés kombinációja, az egyes fogalmak belső sokfélesége ellenére, egy hatékony elemzési keretet nyújt, amely jó kiindulópontja lehet a lakásrezsimek osztályozásának[36]. Az integrációs mechanizmus-változatok és lakástu-

[29] Czischke & Pittini (2007)
[30] Ruonavaara (1993)
[31] Doling (1999)
[32] Mandic & Chapman (1995)
[33] Hegedüs & Teller (2007)
[34] Továbbá, ha kilépünk a lakáskutatások főbb területéről, a fejlett gazdaságú európai és észak-amerikai lakásrendszerekből, akkor ezek az átmeneti formák önmagukban értelmezhetőek, és nem tekinthetők az alaptípusok változatainak. Elemzők sokszor találják az európai tenure struktúrát alkalmatlannak a tényleges tulajdoni viszonyok leírására a fejlődő országok esetében. Lásd ehhez: Wu (2016)
[35] Elsinga & Lind (2012)
[36] Ennek az ötletnek egy korábbi, egyszerűbb változata egy Tosics Ivánnal közös írásban már szerepelt, de ott egy 2x2-es mátrixban gondolkodtunk, és az elméleti konzekvenciákat sem vittük végig. Hegedüs & Tosics (1998)

lajdon/használat típusa olyan alaptípusokat határoznak meg, amelyek az összehasonlító elemzés kiindulópontjai lehetnek. Ez a két dimenzió a lakásrezsim két alapmegközelítésének kombinációjaként is felfogható, amely a lakhatási megoldásokat egy mátrixban helyezi el.

Szelényi – Polányi Károly munkásságára is támaszkodó – megközelítésének segítségével a lakástermelés és -elosztás társadalmi-gazdasági beágyazottságának három alaptípusát különböztetjük meg:

- állami/közösségi integráció;
- piaci integráció;
- és a reciprokatív (család, rokon, barát nem piaci alapon alapuló kapcsolata).

Ez a tipológia is jelentős leegyszerűsítéseket tartalmaz, de az eddigieknél sokkal árnyaltabb képet fest a különböző lakhatási megoldásokról (lásd 1. táblázat). Az állami beavatkozás nagyon különböző mértékű lehet, kiterjedhet a lakás termelésének és elosztási folyamatának egészére, annak minden részletes elemére, de lehet részleges, egy-egy ponton meghatározó. Az állami lakásmegoldások történetileg és földrajzilag nagyon változatos modelleket hoztak (és hoznak) létre.

A piaci integrációnak is számos változata lehet a szabályozási rendszerek függvényében. A piaci integratív mechanizmusok esetében is fellelhetünk állami szabályokat (lakbérszabályozás, adózás, szerződések be nem tartásának következményei stb.), mégis az alapműködési logikát a kereslet-kínálati mechanizmusok és visszacsatolások határozzák meg. A piaci integrációs mechanizmus fontos esete, amikor a közösségi lakástulajdonosok (social landlords) lépnek ki a piacra. Ennek az oka részben a költségvetési kényszer, részben a vegyes társadalmi összetételű lakóterületek kialakításának igénye. Erre számos példa van a holland lakásrendszerben, de még a magyar a lakásállomány 3 százalékát elérő önkormányzati bérlakások egy részét is piaci alapon adják ki.

A reciprokatív integráció pedig sokszor olyan társadalmi szabályokat, mechanizmusokat jelez, amelyek túlmutatnak az állami és piaci logikán. A reciprokatív szféra tipikusan határterületeket érint, amikor a családok közötti kapcsolat is követ egy piaci logikát (rokonoktól is bért szednek a szívességi lakás esetében, vagy a kölcsönöket vissza kell fizetni kamatostul stb.). Ennek ellenére a politikai-hatalmi viszonyokat ebben az esetben családokon belüli megállapodások szabályozzák. Sokszor az ide tartozó megoldásokat negatív módon határozzuk meg, azaz olyan konstrukciókat sorolunk ide, amelyek „nem állam, nem piac". Az irodalom tipikusan a család szerepét emeli ki, de ez azért egy sokkal szélesebb terület.[37] Ebbe az integrációs típusba sorolhatjuk azt a megoldást, amikor a magánbérlakások tulaj-

[37] A magyar kaláka és sajátlakás-építési modell tipikusan a hitelpiac és munkaerőpiac „kudarcaira" reagál (Sik, 1988, Hegedüs, 1988, 1992). Ennek az informális mechanizmusnak másik esete a dél-koreai „joence" szisztéma, amelyet az hozott létre, hogy az állam olyan gazdaságnövekedési modellt támogatatott, amelyben korlátozta a pénzügyi forrásoknak a lakásszektorba való áramlását, ugyan-

donosai ismerősökön keresztül igyekeznek lakásaikat kiadni („szívességi lakás"), a piacinál alacsonyabb lakbéren, hogy ezzel is csökkentsék a kockázatokat.[38] A ma egyre divatosabb közösségi gazdaság (sharing economy) különböző, államtól és piaci szereplőktől függetlenül szerveződő formái az integrációs mechanizmus eseteinek kezelhetők.[39]

A hajléktalanság, kirekesztettség és marginalizáció egy negyedik típust is képvisel, melyben az integráció a „társadalmon kívül" valósul meg, bár ezzel a típussal a konceptuális keretek kiépítésekor nem foglalkozunk külön. Speciális „integratív" mechanizmus az, amikor a családok kiesnek a legális lakhatási viszonyokból, hajléktalanellátási szolgáltatásokat vesznek igénybe, vagy társadalmilag elfogadhatatlan szubsztandard lakásban laknak, avagy illegálisan foglalnak el lakásokat. Nagyságrendileg ez a csoport maximum 1-2 százalék körül mozoghat, de konceptuálisan és a gyakorlati lakáspolitika számára ez a típus meghatározó jelentőségű.

A lakástulajdon alapján képzett dimenzió mentén az első típust az *állami/közösségi modellek* jelentik, amelyek tipikusan a szociális lakásprogramokat fedik le. A lakáspolitikai irodalomban gyakran (véleményem szerint hibásan) csak az első típust („cellát") tekintik szociális lakásnak,[40] holott szociális lakásprogramok a magánbérlakás-szektoron keresztül vagy a tulajdonosok által lakott lakásokon keresztül is megvalósíthatók.

A magánbérlakás-szektor szociális lakáscélra való felhasználása nem ismeretlen a modern lakásrendszerekben. Nyugat-Európában a szociális lakásügynökségek közösségi/állami támogatás segítségével közvetítenek a magántulajdonosok és a szociális bérlők között,[41] de a posztszocialista országokban is vannak erre kísérletek.[42]

Érdekes és a szocialista lakásrendszerben domináns szerepet játszó típus az állami kontroll alatt lévő tulajdonos által lakott lakások. De számos nem szocialista országban is ez a forma jelentős szerepet játszik. Singapore lakáskínálatát 1996 körül 86 százalékban komoly állami kontroll alatt lévő magántulajdoni szektor képezi,[43] és hasonló modellek működtek Portugáliában és Spanyolországban is.

akkor a gazdasági fejlődés elért egy olyan szintet, amelyben megjelentek azok a csoportok, amelyeknek volt megtakarított pénze lakásberuházásra, és kerestek biztonságos bérleti konstrukciót.

38 Hegedüs, Horváth, & Tosics (2014)

39 Lásd például http://www.solidarische-oekonomie.de/uploads/files/Forum/Doku%20ForumS%C3%96/JasonNardi-Networking.pdf

40 Scanlon et al. (2014)

41 De Decker (2002), De Decker et al. (2017)

42 Hegedüs et al. (2016)

43 Chua Beng-Huat (1996),

1. táblázat. Lakásrezsimek összehasonlító vizsgálatának elemzési kerete

		Lakástulajdon/használat típusa		
		Közösségi bérlakás	Magánbérlakás	Tulajdonos által lakott lakás
Integrációs mechanizmus	Állam/közösségi	„A": Önkormányzati lakások, bérlakás szövetkezet, vegyes vállalatok	„B": Szociális bérlakás ügynökség, jelentős lakbértámogatás modellek	„C": Singapore modell, Land Trust, spanyol/portugál támogatott magántulajdonú lakások
	Piaci integráció	„D": Közösségi lakástulajdonosok kilépése a piacra (Hollandia, UK, és magyar példák)	„E": A tipikus magánbérleti szektor, egyéni tulajdonosok, vagy intézményi lakástulajdonosok	„F": Tipikus saját tulajdonú
	Reciprokatív (család, rokonság és barátok)	„G": Közösségi bérlakásba befogadott bérlők	„H": Szívességi bérlakás vagy speciális pénzügyi konstrukciók	„I": Szívességi átengedett lakások (pl. rokonok között)
	Kirekesztés, hajléktalanok	„J": Hajléktalanellátás	„K": Illegálisan elfoglalt lakások	„L": Marginális helyzetű, szubsztandard lakások

Fontos látni, hogy az állami/közösségi integrációs mechanizmus társadalmi egyenlőtlenségre gyakorolt hatása önmagában elemzés tárgya, az állami integráció nem garantálja a progresszív jövedelmi hatást. Elemzésünk szempontjából érdekes kérdés, hogy a hatalmi viszonyok (gazdasági érdekek, politikai felelősség, intézményi és egyéni ösztönzési elemek, a konstrukció elemeihez kapcsolódó támogatások és adók) hogyan befolyásolják a különböző „cellákba" sorolt konstrukciók dinamikáját.[44]

Lakásrezsimek: jogszabályi háttér, a támogatások/adók rendszere és a politikai berendezkedés

Az elemzési keret segít elhelyezni a lakáspiaci szereplőket és értelmezni a köztük lévő interakciókat, de a lakásrendszer működését és dinamikáját leginkább a szereplők közötti viszonyok, a különböző programokra vonatkozó szabályok és a támogatási/adózási rendszer határozza meg. A lakásirodalom három szabályozási területet emel ki, amely jól meghatározza a lakásrendszer működésének kereteit: a.) Lakáshitelezés, lakásfinanszírozás szabályozása; b.) Bérlők és tulajdonosok viselkedésének szabályozása; c.) Lakásépítés (városfejlődés) szabályozása.

44 Smith (2000), Pavlovskaya (2004), Hegedüs & Teller (2007).

A szabályozások területei

A lakásfinanszírozás területének (banki finanszírozás, támogatások és adók rendszere) fontos tényezője, hogy a modern gazdaságokban a „lakásáru" speciális jellege, azaz hogy részben használati cikk, részben vagyontárgy (a megtakarítás egyik fontos formája), rendkívüli módon befolyásolja a lakáspiaci folyamatok gazdasági jellegét.[45] A lakásrendszer részpiacaiban kialakuló lakhatási megoldások dinamikus elemét nagyon erősen befolyásolja, hogy a lakhatás különböző változatainak milyen gazdasági összetevői vannak, az adott forma fenntartása az egyes szereplőknek milyen pénzügyi elkötelezettséggel vagy jövedelemmel jár.

A lakásfinanszírozás szabályozási környezete (részben a lakásáru e kettős funkciója miatt) komoly kockázatokat jelenthet a szereplőknek. A túlszabályozott rendszerek magas társadalmi költséget és alacsony hatékonyságot jelentenek,[46] a magukra hagyott piacok viszont gyakran vezetnek szociálisan elfogadhatatlan és gazdaságilag pazarló megoldásokhoz[47]. A szabályozási feltételek a gazdasági, hatalmi viszonyokat képezik le („információs aszimetria"), ami az elmúlt évtizedben a fogyasztóvédelem hiányosságaiban jelentkezett.[48]

A lakásbérlet jogi és pénzügyi szabályozása, és ennek változásai meghatározó szerepet játszottak a bérleti szektor intézményi fejlődésében. A különböző modellekben nagyon fontos elem volt a bérlő és a tulajdonos (önkormányzat, önkormányzati vállalat, lakásszövetkezet, stb.) közötti jogviszony szabályozása és a támogatási rendszer - mind a kínálati (lakásépítéshez nyújtott), mind a keresleti (lakbérek megfizetéséhez adott) támogatás. A jogszabályi környezet és a támogatási rendszer megváltozása (akár politikai, akár gazdasági okok miatt történik) kikényszeríti a szociális bérlakás tulajdonosok viselkedésének megváltozását. A változások sokszor nem követik a döntéshozók várakozásait, amire jó példa a „fair" lakbérkontroll bevezetése Olaszországban az 1980-as években, melynek következtében a magánbérlakás-szektor szinte teljesen leépült.[49] Az építési szabályok a városi lakásépítést befolyásolják, és ezzel fontos szociális és hatékonysági tényezővé válnak. A telekérték a különböző integrációs mechanizmusokban más és más szerepet játszik, ami lényeges eltérésekhez vezet.[50]

[45] Jelentős kutatások születtek az utóbbi 10-15 évben a lakásvagyonra épülő jóléti (főleg nyugdíj) rendszerekkel kapcsolatban. Ronald és Elsinga (2011)

[46] Malpezzi & Mayo (1997)

[47] http://idei.fr/sites/default/files/medias/doc/conf/jjl/papers/80grout.pdf

[48] Duebel (2014)

[49] Tosi (1990), Padovani (1996)

[50] Bertaud & Renaud (1997), French & Hamilton (1997)

Támogatások - dekommodifikáció

A lakáspolitika legfontosabb eszköze a lakástámogatások, ezek rendszere, célzottsága és hatása a gazdaság szereplőire. Közgazdasági értelemben a lakásrendszer elemeinek (lakbér, telek, hitel stb.) támogatása egyfajta dekommodifikációt is jelent, azaz a lakás áru jellegének korlátozását, kiemelését a piaci törvények alól. A kérdés az, hogy a támogatások hogyan járulnak hozzá az egyenlőtlenségek csökkentéséhez, a lakhatás megfizethetőségéhez és biztonságának javításához. A lakástámogatások egyenlőtlenségeket csökkentő hatása egyáltalán nem egyértelmű.

Az állami beavatkozás legfontosabb következménye, hogy a lakást, mint árut „kiemeli" a piac hatásköréből, „árutlanítja" (dekommodifikálja). Ennél fogva a lakásrendszerek elemzésének egyik alapkérdése a dekommodifikáció természetének és következményeinek leírása. Elméletileg a dekommodifikáció az állam szerepével azonosítható, és szembeállítható a piaccal. A lakás beágyazódik a tőkés termelési rendszerbe (értékmentes terminológiával, a piacba), azaz, a telekpiac, ingatlanpiac és a lakást fejlesztő, építő és kezelő cégek rendszerébe, ahol a dekommodifikáció mindig részleges. A lakásrendszereket tehát az állam és a piac szerepe alapján lehet osztályozni. Lényegében Szelényi is ehhez a megközelítéshez kapcsolódott,[51] csak éppen a szocialista lakásrendszer elemzése kapcsán, melyben az állam és a piac szerepét másképpen értelmezte, mint nyugat-európai kollégái.

Állami berendezkedés (politikai ideológia) és lakásrezsim

A lakásrezsimeket három külső tényező befolyásolja: politika/gazdaságpolitikai ideológia; útfüggőség; és a rendszeren belüli tényezők (szereplők törekvései, különböző kihívások). A társadalomban uralkodó ideológia és lakáspolitikai paradigma alapján az egyes országok intézményrendszerein belül alakul ki a lakáspolitikai koncepció, a különböző szereplők (szervezetek) közötti interakció eredményeként, amelyben a különböző intézmények súlya, korábbi tapasztalataik és hatalmuk jelentős mértékben befolyásolja az eredményt.

Nem véletlen, hogy az összehasonlító kutatások tipikusan Európára (és a fejlett világ országaira) vonatkoznak, és ezek az eredmények értetlenül állnak egy dél-amerikai vagy távol-keleti ország lakásrendszereinek tényei előtt. A harmadik világ országainak társadalmi és gazdasági szerkezete oly mértékben eltér a fejlett világétól, hogy ezekben az országokban a legtöbb fogalom értelmezhetetlen, gondoljunk a harmadik világ túlnépesedett városaira, a slumokra, és az ott kialakult lakáspiaci helyzetekre (ezek jogi, pénzügyi és társadalmi következményeivel.)

[51] Szelényi (1969, 1983)

A *rule of law* hiánya, a korrupció, a speciális társadalmi kapcsolatok (család, törzs, kaszt, stb.) jelentősége, az autokratikus politikai berendezkedés stb. mind módosítja az egyes lakáspiaci mintákat. Egy autokrata politikai rendszer képes a lakáspiac makrofeltételeit eltéríteni a piaci mechanizmusoktól és kvázi-piaci környezetet teremteni, amely a lakásrendszer egyes elemeinek viselkedését, motivációit megváltoztatja, következésképpen modellszerűen nem hasonlítható össze a demokratikus politikai berendezkedésekben kialakult rendszerekkel. Fontos látni, hogy a lakáspolitika nem feltétlenül lesz konzisztens rendszer. Gyakori, hogy egymásnak ellentmondó elemeket tartalmaz, olyanokat például, melyek az ideológiai/politikai céloknak ellentmondanak.

A kelet-európai lakásrendszerek átalakulása

A kelet-európai lakásmodell és változatai

Az államszocialista rendszer a nyugati piacgazdaságokkal való katonai és gazdasági verseny összefüggésében definiálta magát, amely a gazdasági struktúra gyors átalakítását (iparosítás) tűzte ki célul, kiegészítve egy szociális, alapvetően egalitáriánus ideológiával. A lakosság fogyasztási igényei és az életszínvonal (szemben az ideológiai állításokkal) alárendelődtek az iparosítás céljainak – amit jól kifejez a Fehér, Heller és Márkus könyvének címe: *Diktatúra a szükségletek felett.*[52] A különböző országokban kialakult rendszerek eltértek az „ideáltipikus" modelltől, amit alapvetően két tényező befolyásolt:

(I) Egyrészt az államot egymással „versenyző", bürokratikus részérdekeket képviselő szervezetek alkották, melyek gazdaságpolitikai és társadalompolitikai elképzelései eltértek egymástól. Ezeket az érdekeket a kommunista párt (és az őt szolgáló erőszakszervezetek) integrálták.

(II) Másrészt az országok közötti különbségek a magánszektor (korlátozott kvázi-piac és a reciprokatív családi szféra) szerepének eltéréseire vezethetők vissza, mivel a gazdaság és a társadalom állami kontrollja nem lehetett teljes. A szocialista gazdaságokon belül típusokat a rendszerben keletkező „repedések" *(cracks)* eltérő kezelési módja alapján lehet meghatározni.

A közép-kelet-európai szocialista országok jóléti rendszereinek elemzésekor fontos megkülönböztetni a jóléti „ideológiát" a tényleges elosztási folyamatoktól. A rendszer az ideológia szintjén a társadalmi és területi egyenlőtlenségek felszámolása, a tulajdon szerepének visszaszorítása mellett tette le a voksot. A szűkösen rendelkezésre álló javak (lakás, üdülési lehetőségek, egészségügyi,

[52] Fehér, Heller & Márkus (1991)

kulturális szolgáltatások) tényleges állami elosztásában lényeges különbségek jöttek létre, amelyeket a kvázi-piaci mechanizmusok módosítottak, néha erősítve, néha gyengítve az állami elosztás hatásait. A jóléti rezsimelmélet alapfeltevései[53] nem értelmezhetőek a szocialista államberendezkedés esetében, annak ellenére, hogy a közszolgáltatások rendszere és a szociális ellátások területén a két rendszer hasonló kihívásokkal nézett szembe. A szocialista államberendezkedésnek a jóléti rezsim egy változataként való felfogása kérdéses[54], mert az állam és a „jóléti rendszer" nem válik el egymástól.

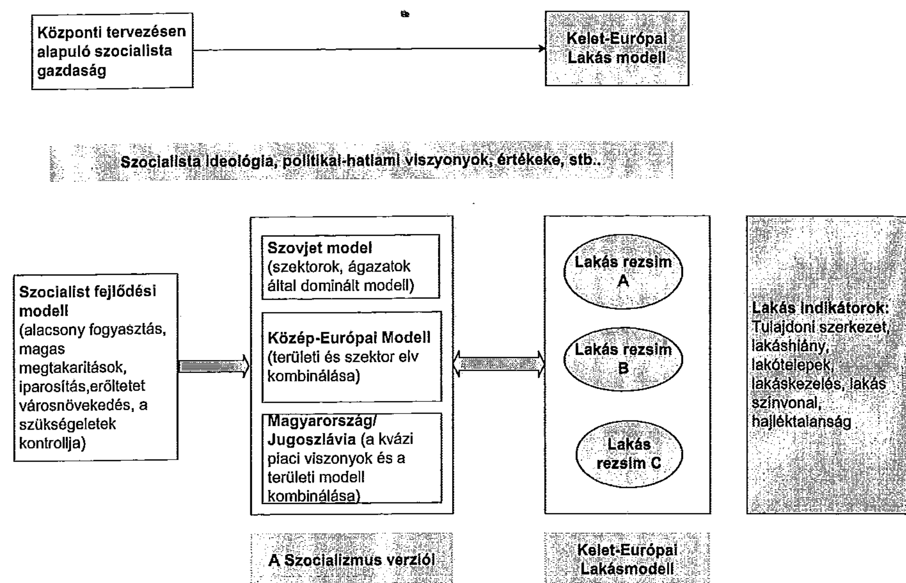
Kelet-Európa lakásmodellje egy specifikus gazdasági növekedési modellből indul ki (autokratikus modell explicit szocialista politikai elvekkel), a gazdaság általában dekommodifikált, azaz a gazdaság integrációs mechanizmusa a bürokratikus koordinációra épül.[55] Ugyanakkor a gazdaság részterületein a piaci (ebben az értelemben kvázi-piaci) mechanizmusok is belépnek, amelyek egy része egy tudatos gazdaságpolitikának a következménye (pl. az 1968-as új gazdasági mechanizmus Magyarországon), más része pedig egy-egy gazdasági terület működésének nem szándékolt következménye.

A különböző kelet-európai szocialista országok lakásrendszerei hasonló alaplogika szerint működtek, de az intézményi rendszerek különbségei megjelentek a lakásszektorban, ami indokolja, hogy a szocialista lakásmodellen belül eltérő lakásrezsimekről beszélhessünk. A kelet-európai lakásmodellt1 mint weberi ideáltípust a lakásrezsim feletti állami/politikai kontroll, illetve a piaci önszabályozó mechanizmusok kikapcsolása jellemzi. A tényleges kelet-európai lakásrezsimek azonban sokfajta intézményi megoldást mutatnak,[56] és nagyon változó eredményeket érnek el a lakásviszonyok javulásában.[57] Az eltéréseket három tényezőre vezethetjük vissza: jogi-intézményi előzmények („útfüggő" fejlődés), a szocialista gazdaság „jóléti" rendszere, és a lakáspolitikába begyűrűző piaci elemek semlegesítésének mértéke és módszere.

Az eltérő jogi-intézményi háttér szerepét jól illusztrálja az NDK-ban a magántulajdonú bérházak államosításának részlegessége,[58] a romániai városfejlesztés és lakásépítés szélsőséges falusi és családiház-ellenessége[59] az 1980-as évek gazdasága okozta extrém lengyel lakáshiány,[60] az önkormányzatok kiemelt szerepe

[53] Esping-Andersen (1990)
[54] Lásd Wilensky (1975) „Industrial Achievement-Performance Model" vagy Aidukaite (2009) „Authoritarian Welfare State" modellje.
[55] Kornai (1980)
[56] Alexeev (1989, 1990), Andrusz (1984, 1990), Turner et al. (1992), Clapham et al. (1996)
[57] Matras (1989)
[58] Hoffman (1972)
[59] Melo et al. (1997), idézi Buckley (2017)
[60] Hajduk (1996)

1. ábra. A kelet-európai szocialista lakásmodellek különböző verziói (a rendszerváltás előtti évtizedben)

a jugoszláv önigazgatási modellben.[61] Összehasonlító elemzések számos további különbségeket állapítottak meg.

A pártállami kontroll alatt álló gazdaságnak a lakáselosztás és lakásépítés szerves részét képezte, így a különböző rezsimek az adott hatalmi-intézményi struktúra viszonyainak függvényében változtak. A kelet-európai lakásrezsimek működésében emiatt sokkal nagyobb eltérést okozott a rendszer működését állandóan fenyegető piaci logika begyűrűzése, mint a korábban említett jogi feltételek különbségei. Ezt jól illusztrálja Magyarország és Jugoszlávia példája. Míg nálunk a '70-es években jelentős részben a mezőgazdaságra épülő második gazdaság, majd a '80-as években a kvázi-piaci megoldások felé nyitás lazította fel a szocialista lakásmodellt, addig Jugoszláviában a nyitottabb gazdaság, elsősorban a vendégmunkások által támasztott többletkereslet tette ugyanezt. A gazdaságpolitika nem korlátozhatta teljesen a második gazdaságból származó legális jövedelmek lakásberuházásokra való elköltését. Ennek következménye lett mindkét országban a magánlakás-építés (pl. kaláka) jelentős bővülése. De még a konzervatívabb lakásrezsimekben sem voltak ismeretlenek a korrupciós és lelépési pénzek az állami bérlakások elosztásakor és cseréjekor.

[61] A jugoszláv önigazgatási rendszerben a helyi vállalatok és tanácsok együttesen feleltek a szociális lakások építéséért és elosztásáért. Vö. Mandic (1990)

A nyugati társadalomtudósok összehasonlító gyakran nem vették figyelembe, hogy a kelet-európai lakásrezsimek működése sajátos logikát követett, és a lakásállomány tulajdonosi összetételének (bérlakás, tulajdonos által lakott lakás, magánbérlet) hasonlósága és különbsége nem sokat mond önmagában. Nem elfogadhatók a lakások tulajdoni szerkezetének összehasonlításán alapuló olyan állítások, amelyek szerint például az angol lakásrendszer közelebb állt az 1980-as években a magyarhoz, mint a magyar a bolgárhoz.[62] Bulgáriában a '80-as évek végén a lakások több mint 90 százaléka magántulajdonban volt, ettől azonban még nem beszélhetünk piaci lakásmodellről, hiszen a magántulajdon (építés és adásvétel) szigorú állami kontroll alatt állt. A kelet-európai lakásrezsimek történetében kevésbé elmélyült kutatóknak máig gondot okoz annak megértése, hogy a szocializmusban a bérlők széles tulajdonosi jogosítványokkal rendelkeztek (és sok esetben rendelkeznek ma is). Következésképpen az állami bérlakás szektoron belül a bérlők egymás közötti tranzakcióiban piaci folyamatok zajlottak (jogviszony cseréje, megosztás, albérlet), amennyiben nem érvényesültek speciális kontrollmechanizmusok.

A korábban bevezetett részpiac mátrix segítségével jól lehet illusztrálni kelet-európai lakásmodellt és szembeállítani a nyugat-európai lakásmodellekkel, egyelőre figyelmen kívül hagyva a rezsimeltéréseket.[63]

2. ábra. Szocialista lakásmodell részpiacainak struktúrája

Integrációs mechanizmus \ Tenure típus	Közösségi bérlakás	Magánbérlakás	Tulajdonos által lakott
Állam/közösségi	○		○
Piaci integráció	○	○	○
Reciprokatív (család, rokonság, barát)			○

3. ábra. Tipikus nyugat-európai lakásmodellek részpiacainak struktúrája

Integrációs mechanizmus \ Tenure típus	Közösségi bérlakás	Magánbérlakás	Tulajdonos által lakott
Állam/közösségi	○		○
Piaci integráció		○	○
Reciprokatív (család, rokonság, barát)			○

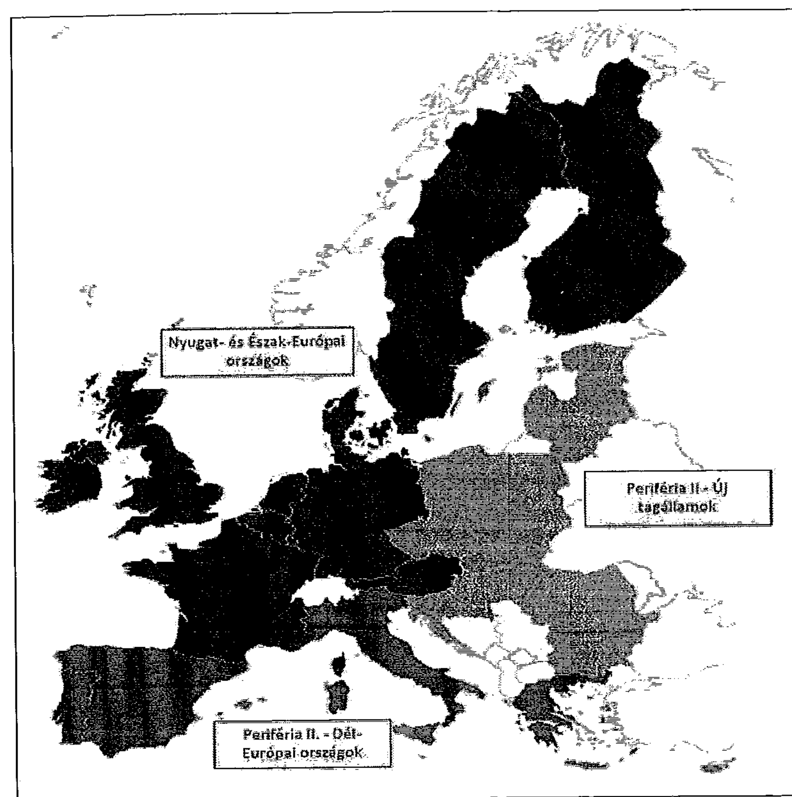
[62] Lowe & Tosics (1988), Lowe (2004)

[63] Az ábrákon a hajléktalanok és a piacról kirekesztett háztartások lakásmegoldásait nem szerepeltetjük.

A kelet-európai országokban tehát hasonló politikai és gazdasági keretek között eltérő lakásrezsimek jöttek létre. A rendszerváltás során ezek a különbségek jelentősen mérséklődtek, bár a szocialista lakáspolitika bizonyos elemei (pl. a támogatási konstrukciók) fontos szerepet játszanak az átmenetben.

Gazdasági-társadalmi környezet változása a rendszerváltás után

4. ábra. Európai országok három csoportja

Országcsoportok:
Nyugat- és észak-európai országok: AT, BE, DE, DK, FI, FR, IE, LU, NL, SE, UK. **Periféria I.:** dél-európai országok: CY, GR, ES, IT, MT, PT. **Periféria II.** új EU tagállamok: BG, CZ, EE, HU, HR, LT, LV, PO, SI, SK
Módszertan: az indikátorok súlyozott átlagok, ahol a súlyok az adott indikátor jellegétől függenek (népesség, lakásállomány, stb.)
(Forrás: Hegedüs et al. 2015)

Kiindulásként a makrogazdasági és társadalmi jegyek alapján értékeljük a posztszocialista országokat az Európai Unión belül.[64] Három országcsoportot különítünk el (lásd 6. ábra), és az elemzésben azokra az indikátorokra koncentrálunk, amelyek 20-25 év átmenet után is közösek, és szociológiailag értelmezhető gazdasági-társadalmi profilt vázolnak fel az új tagállamokról. Az új posztszocialista európai tagállamok (UPET), a fejlett európai és a dél-európai országokhoz képest három területen mutatnak markáns eltéréseket (Hegedüs at al 2016b).

2. táblázat. Európai országcsoportok gazdasági-társadalmi helyzetét jellemző (súlyozott) indikátorok (2012-2014)

Indikátorok	Nyugat- és észak-európai országok	Periféria I. - dél-európai országok	Periféria II. - Új tagállamok	EU átlag
Egy főre jutó GDP PPP, 2013	43 386	33 131	24 682	36 918
Átlagjövedelem (EUR/hó), 2013	2 103	1 360	628	1 610
Megélhetés: azoknak az aránya, akik úgy ítélik meg, hogy nem tudnak kijönni jövedelmükből 2011 (%)	14,7%	36,7%	40,2%	25,4%
Népességváltozás 2011 és 2013 között (1000 főre vetítve)	13,3	7,3	-6,5	7,7
Nettó migráció 2011 és 2013 között (1000 főre vetítve)	8,6	8,2	-1,9	6,3
Más EU tagországban születettek aránya (2014) (%)	4,5%	3,5%	1,1%	3,5%
Költözések (az elmúlt öt évben lakást változtatók aránya) (2014) (%)	26%	11%	7%	18%
Nem EU országokban született népesség aránya, 2014 (%)	8,0%	7,3%	2,1%	6,6%
Gini-index (2014)	23,4	35,6	30,5	28,0
Hátralékos háztartások aránya (2011) *	7,7%	13,1%	18,8%	11,3%
Az informális gazdaság aránya (2012)	11%	20%	23%	14%
Népesség (millió fő) (2014)	273	130	104	508
Népesség az EU lakosság arányában (%)	54%	26%	21%	100%

(Forrás: Hegedüs et al. 2015)

Gazdasági fejlettség: jelentős lemaradás a lassú konvergencia ellenére

A rendszerváltás a gazdasági szerkezetet radikálisan átalakítja, megjelenik a tömeges munkanélküliség, mely részben a korai nyugdíjazásban, a kényszervállalkozásokban és a rendszeres munkát nem vállaló háztartási tagok számának nö-

[64] Az elemzésből a nem-európai posztszocialista országokat kihagyva.

vekedésében csapódik le. A foglalkoztatottak száma az 1990-es évek szintjéhez képest ténylegesen csökken. A munkavállalói pozíciók politikailag/szakszervezetileg gyengülnek, nem ritka még a nagy multinacionális vállalatoknál is a próbaidős alkalmazás előnyeinek kihasználása, általánossá válnak a béren kívüli, nem adózott juttatások (envelope money[65]); több országban felgyorsul a kivándorlás (állandó vagy ideiglenes formában).[66] Jelentősek a térségben a kényszervállalkozások és a hivatalos béren kívüli adómentes (és nyugdíjba nem beszámító) juttatások. A '90-es években gazdasági visszaesés következik be, és a gazdaság a 2000-es években éri el a 10 évvel korábbi színvonalat. 2000 és 2008 között stabil növekedés mutatkozik szinte valamennyi új európai tagországban, gyakran azonban olyan fiskális és monetáris politika keretei között, amely fenntarthatatlannak bizonyul. Ezt a korszakot 2008-ban a válság állította meg, amely elsősorban a felelőtlen gazdálkodású országokat (Magyarország, Észtország stb.) sújtotta leginkább, de mindegyik országot érintette. A térséget komoly gazdasági lemaradás jellemzi: az egy főre jutó vásárlóerő paritáson mért GDP tekintetében az UPET-országok átlagosan 28 százalékkal vannak lemaradva Európától (2013), és 40 százalékkal a fejlett európai országoktól, ami még erősebben jelenik meg a 21 kiválasztott városban élő munkavállalói fizetésekben. A fejlettségi szint különbségénél talán még fontosabb, hogy az UPET országai mennyivel rosszabb helyzetet mutatnak a *„rule of law"*, a korrupciós, költségvetési transzferek átláthatósága és az informális gazdaság tekintetében. (A dél-európai országok a kiválasztott mutatók többségében az UPET és a fejlett északi-nyugati országok között helyezkednek el.) A gazdasági növekedési modellt periférikus, lassan felzárkózó rendszer jellemzi, amelyből hiányzik a gazdasági és állami szereplők egymás közötti bizalma, a gazdasági szabályok betartatása, és jellemzői még az eltitkolt jövedelmek és követhetetlen gazdasági folyamatok.

Negatív demográfiai trend: alacsony születési arányszám és alacsony migráció

Az politikai átmenet országainak demográfiai-társadalmi összetételét Mitra jellemezte úgy, mint az „idős és szegény" *(grey and poor)* társadalmat.[67] Az UPET-et elöregedő népesség jellemzi, alacsony születési arányszámmal és tipikusan negatív migrációs értékekkel, azaz a periféria népessége csökken. (EU, 2015) 2011 és 2013 között a népesség 1000 főre számítva 6,5 fővel csökkent az UPET-országokban, míg az EU átlag 7,7 volt. (2. táblázat.) Az UPET-országokban a

[65] Az UPET országokban a munkavállalók 12%-a kap hivatalos béren kívüli (adót is megkerülő) készpénzjuttatást, ami a teljes bér 50%-át teszi ki körükben (Colin, 2009).
[66] Lakatos (2015)
[67] Mitra (2001)

családoknak csupán 7 százaléka költözött, míg az EU-átlag 18 százalék volt, ami részben oka, részben következménye a gazdaság alacsonyabb dinamizmusának és a lakáspiac rugalmatlanságának. A dél-kelet európai posztszocialista országok 1990-es lakosságának 16%-a költözött el 1990 és 2012 között, a többi európai országokból a lakosság 8-10 százaléka.[68] Hipotéziseink szerint a demográfiai folyamatok alapvetően a gazdaságfejlődési modell következményei, melyek legfontosabb indikátora az elvándorlás. Ebből a szempontból Románia és Bulgária a legkirívóbb, ahonnan több millióan vándoroltak ki, de Magyarországot is jelentős számban hagyták el munkavállalók az elmúlt 5-10 évben. Az alacsony belső migráció (a városba áramlás) szintén megerősíti azt az állítást, hogy nincs népesség nyomás a lakáspiacra.

Társadalmi egyenlőtlenségek: növekvő egyenlőtlenségek, a jóléti rendszer korlátai

Az állami szektor beszűkülése révén és a piaci szektor meghatározóvá válásával a jövedelmi egyenlőtlenségek radikálisan növekedtek, mégpedig úgy, hogy a magas szakképzettségű (egyetemmel, felsőfokú végzettséggel, nyelvtudással rendelkezők, illetve egy-egy keresett szakmát magasabb szinten űző) munkavállalók érdekérvényesítő pozíciója messze meghaladta a szervezetlen munkavállalókét. A rendszerváltás után tehát nagyon gyorsan nőtt az egyenlőtlenség, bár a Gini-mutató nem kiugró. De azok aránya, akik „hónap végén nem tudnak kijönni jövedelmükből" lényegesen meghaladta a fejlett országokét. A felmérések szerint a háztartások 40 százaléka jelezte, hogy nem tud kijönni jövedelméből, míg az EU fejlettebb részében ez az arány 15 százalék. Megerősödik az egyenlőtlenségek regionális eleme. A jobb helyzetű társadalmi csoportok a növekedési pontokon (jó piaci pozíciójú várostérségek) koncentrálódnak, míg a lemaradó térségekben (rossz piaci pozíciójú térségek) nagyobb súllyal jelennek meg a hátrányos helyzetű csoportok. A jövedelmek hosszú távú stagnálásának és a jövedelemegyenlőtlenségek növekedésének következménye a napi gazdasági gondokkal küzdő társadalmi csoportok gyors bővülése lett, amit a különböző szegénységi mutatók egyértelműen bizonyítottak. A jóléti rendszer lassan fejlődött. A szocializmus alatti, sokszor alacsony szintű, de széles körben igénybevett ellátó rendszer leépült vagy beszűkült (bölcsőde, óvoda, GYES, GYED, stb.), a háztartásokat segítő pénzügyi támogatási rendszer pedig közel sem volt képes a szegények esetében a kiesett jövedelmet pótolni. Nemcsak a jóléti rendszer szervezeti rendszere épül ki lassan, de a valódi jövedelmi helyzetre vonatkozó bizonytalan információk (informális jövedelem) miatt a kiegészítő jövedelmi támogatások célzottsága is nagyon gyenge.

[68] Atoyan et al. (2016: 8)

A posztszocialista országok közötti alapvető különbségek magyarázatával jelentős számú kutatás foglalkozik, alapvetően két területen. Az egyik kapcsolódik a kapitalista gazdaság és társadalom modelljeinek a leírásához (varieties of capitalism), a másik a kelet-európai jóléti rendszerekhez. E tanulmány keretei nem teszik lehetővé ennek az irodalomnak még vázlatos összefoglalását sem.

A különböző csoportosítások és tipológiák értelme és jelentősége kérdéses, magyarázó erejük erősen megkérdőjelezhető, különösen a lakásmodellek (és ezen belül a lakásrezsimek) kialakulásának leírásában. Valójában az elemző, elméleti következtetések levonására törekvő irodalom nem nagyon tudta a releváns folyamatokat megragadni. A mi felfogásunk szerint az átalakulás számos konfliktusának eredete a piaci viszonyok megjelenése, és az, hogy a piaci viszonyokhoz a háztartások, gazdasági szervezetek és intézmények nem tudnak alkalmazkodni (munkanélküliség, elszegényedés, hátralékok stb.). Az átalakulás folyamata konfliktusokkal terhes, ahol a különböző politikai csoportokhoz tartozó érdekcsoportok csapnak össze, nem ritkán demagóg politikai eszközökkel megszerezve a többségi támogatást. A deklarált értékek és a tényleges következmények nem szükségképpen esnek egybe.

A posztszocialista lakáspolitika főbb elemei

A posztszocialista lakásrendszereket vizsgáló kutatók számára az egyik legfontosabb kérdés, hogy a rendszerváltás következtében milyen új lakásmodell jelenik meg ezekben az országokban. Az elemzők többsége kiindulópontként elfogadja a kelet-európai lakásmodellt,[69] és azt vizsgálja, hogy a rendszerváltás során a lakásszektorban bekövetkezett változások hogyan írhatók le és miként magyarázhatók.[70]

Két alapmegközelítést különböztethetünk meg. Az egyik, elsősorban az 1990-es évek elején uralkodó irányzat, a Világbank „képessé tevő" *(enabling)* megközelítéshez kapcsolható, amely a lakásrendszer ideális állapotának alapvetően a piaci mechanizmusok által koordinált rendszert tekinti, melyben az állam csak a lehető legkisebb mértékben avatkozik be a piaci folyamatokba. Ennek megfelelően az elemzések azt keresik, hogy a lakásrendszer különböző területeken (lakásfinanszírozás, építés, támogatási rendszer, stb.) mennyire közelítette meg ezt az ideális állapotot.[71] Ebben a logikában a feltételezés az, hogy az átalakulás alapvetően ugyanazt a logikát követi, és az országok abban különböznek egymástól, hogy mennyire gyorsan voltak képesek az új piaci szabályozási környezetet kiépíteni.[72] Ezt a megközelítést nevezi Lowe piaci átalakulási tézisnek *(„transition to market" thesis)*.[73]

[69] Hegedüs (1988), Hegedüs & Tosics (1992, 1996)

[70] Lowe (2004) érvel azzal, hogy nem lehet kelet-európai modellről beszélni, mert az egyes országok lakásrendszereinek jellemzői nem vezethetők le egy modellből. Ugyanezzel érvel Tsenkova (2009, 7. o.), de összehasonlító elemzésében ő is e modell közös jellemzőiből indul ki (Tsenkova, 209. 28. o.).

[71] Renaud (1995a, 1995b)

A másik megközelítés nem feltételezi, hogy ezek a lakásrendszerek szükségképpen egy irányba mennek, és a lakáspolitika és a lakásrendszer változásait ideális modellektől függetlenül konceptualizálja. Ebben a megközelítésben szükségképpen nagyobb szerepet kap az útfüggőség és az intézményi elemzés.[74]

E tanulmány a második megközelítés mellett foglal állást, ugyanakkor nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a posztszocialista lakásrendszerek hasonló fejlődési utat követnek a gazdaságfejlődési modell és a jóléti rendszer korlátai miatt. A posztszocialista lakásrendszerek három területét tekintjük át: tulajdoni szerkezet változása, a lakásfinanszírozás és a lakásköltségek megfizethetőségét segítő programok.

A lakásrendszerek néhány fontosabb indikátorát a 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat. Európai országcsoportok gazdasági-társadalmi helyzetét jellemző (súlyozott) indikátorok (2012-2014)

Indikátorok	Nyugat- és észak európai országok	Periféria I. – dél-európai országok	Periféria II. – Új tagállamok	EU-átlag
Átlagos lakásár (EUR/m2), 2014	3149	1928	1058	2433
Átlagos lakbér (EUR/flat/month), 2014	565	396	263	502
Lakáshitel/GDP arány, 2014	61%	38%	17%	52%
Költözések (az elmúlt öt évben lakást változtatók aránya) 2014 (%)	26%	11%	7%	18%
Lakástranzakciók aránya (lakásállomány %-ban) 2013	5,9%	4,0%	2,1%	4,3%
Szociális lakások aránya, 2012	14%	6%	3%	10%
Tulajdonos által lakott lakások aránya, 2013	62%	75%	87%	70%
Egy főre jutó szobák száma, 2014	1,8	1,6	1,1	1,6
Átlagos lakásnagyság (m2), 2014	97,3	96,5	69,3	91,5
Túlzsúfolt lakások aránya, 2014	6,9%	17,7%	41,1%	16,7%
Súlyos lakhatási hátrány, 2014	2,0%	6,0%	11,7%	5,0%
Lakáskiadások aránya a rendelkezésre álló jövedelem arányában, 2014	23,6%	20,0%	23,0%	22,6%

(Forrás Hegedüs et al. 2015.)

[72] Hegedüs et al. (1996), Tsenkova (2009), Pichler-Milanovich (2001)

[73] Lowe (2004: 166)

[74] (Lux, 2009; Stephens et al 2015; Hegedüs, 2013a; Hegedüs és Horváth, 2017; Hegedüs és Struyk, 2005).

Lakások tulajdoni (tenure) szerkezetének megváltozása és az integrációs mechanizmusok

A rendszerváltás előtt a kelet-európai lakásrendszerekben az állami (továbbá önkormányzati és vállalati) tulajdonú bérlakás-állomány az országcsoport egészében 36 százalék volt, ami lényegében azt jelentette, hogy a városi lakáspiacokon a közösségi tulajdon dominált. 2011-re becsléseink szerint ez az arány 4 százalékra csökkent. A '90-es évek leglényegesebb, máig ható változása a lakásprivatizáció volt. A lakásprivatizáció feltételei és politikai körülményei országonként eltértek, de a folyamat eredménye nagyon hasonló volt. Mindenhol vagy ingyenesen (pl. Oroszország, Albánia stb.), vagy a piaci ár töredékéért (Magyarország stb.) értékesítették a lakásokat, de abban már eltérések vannak, hogy milyen mértékben szabadították fel a szolgáltatási piacot, azaz terhelték rá az új társasházakra a közszolgáltatások valódi költségeit. A bérlakáspiac jogi feltételei is eltértek. A lakásprivatizáció és a bérleti viszony szabályozása egyes országokban a korábbi jogi keretek fokozatos tágításával történt (pl. Magyarország, Lengyelország), vagy teljesen új jogszabályok bevezetésével (balti országok), de az eredmény lényegében nem lett eltérő: alacsony önkormányzati bérleti szektor, és az önkormányzati befektetések iránti érdektelenség. Az önkormányzatoknál véletlen számban megmaradt jó lakások elosztása pedig az elit belső körein marad, ami elsősorban az új politikai vezetés morális attitűdjéről ad képet, megerősítve a „régi lakáshitelek esetében" és a privatizáció során alkalmazott „osztályönző" magatartást.

4. táblázat. A lakásállomány tulajdon szerinti összetétele az új tagállamokban (1990, 2001, 2011)

	Állami/közösségi bérlakás	Magánbérlakás	Tulajdonos által lakott lakás	Összesen
1990	36%	1%	63%	100%
2001	8%	4%	88%	100%
2011	4%	10%	86%	100%

Forrás: Saját számítás Turner at al (1992) alapján, Hegedüs at al 2011, Lux (2003), Hegedüs at al (2013), Housing in Europe (2015).

A gyors privatizációt négy „elmélettel", illetve ezek kombinációjával magyaráztuk egy korábbi tanulmányban:[75] a racionális döntések elmélete,[76] az útfüggőség,[77] a

[75] Hegedüs (2013b: 37)
[76] Hegedüs et al. (1993)
[77] Bodnár (1996), Stark (1992)

rendszerváltás társadalmi konfliktusainak kezelése *(shock absorber)*,[78] és a lakásprivatizáció mint a piaci gazdaságra való áttérés „motorja".[79] Az irodalomban sztereotípia-szerűen jelenik meg a Világbank és az IMF a privatizáció fő támogatóiként. Egyúttal olyan szervezetekként, amelyek felelősek is érte, amire csak közvetett tények utalnak.[80] Abból kiindulva, hogy a Világbank szakemberei támogatták a privatizációt, még nem állíthatunk fel ok-okozati kapcsolatot a privatizáció (különösen annak pénzügyi módja) és politikai támogatások között. Meggyőződésem, hogy a privatizációban minimális szerep jutott a Világbanknak (és más donorszervezeteknek), belső erők voltak a fő irányítói.

Az 1990-es évek elemzései még nem zárták ki, hogy a privatizáció eltérései különböző modelleket hoznak létre, de a 2000-es évek elejére a privatizáció mértékében nem alakultak ki lényeges eltérések. Az eltérő tulajdonosi összetétel elsősorban időbeni eltéréseket mutatott. Több olyan ország volt 2000 körül, ahol az állami/önkormányzati bérlakások aránya jelentős maradt, például Lengyelország (18%), Csehország (17%), Lettország (16%), Oroszország (29%) és Ukrajna (20%). A kutatók e „kivételek" alapján állították azt, hogy a privatizáció alternatívája nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is nyitva állt a kelet-európai országok előtt. Az elemzők többsége[81] ezen az állásponton volt; egy korai írásunkban mi sem vetettük el ezt az értelmezést.[82] Ha elméletileg fennállt is a lehetősége egy lassabb magánosítást meghirdető és a bérlakásszektor szerkezeti átalakulását eredményező lakáspolitikának, gyakorlati esélyei igen korlátozottak voltak. A lakásbérlők többsége félt a lakbérek kiszámíthatatlan emelkedésétől, és világosan látta azokat az anyagi előnyöket, amelyekkel a lakásoknak a jóval a piaci ár alatti megvétele kecsegtetett. (Magyarországon átlagosan a piaci ár 10–15 százalékáért vásárolhatták meg a lakásukat, de voltak országok, például Oroszország, ahol a bérlőknek nem kellett fizetniük azért, hogy tulajdonossá váljanak.) Az állam megszabadult egy komoly tehertől, és a politikusok a privatizációs ajándékkal erősíthették pozíciójukat. A bérleti jogok elvétele kompenzáció nélkül nem lett volna megvalósítható, bár hosszú távon talán megérte volna ez a befektetés. Gyakorlatilag azonban mindent a lakásprivatizáció mellett szóló rövidtávú érdekek döntöttek el.[83]

A megmaradt bérlakások önkormányzati tulajdonba kerülnek. A fenntartási költségekhez (pontosabban a lakbérek és a működési költségek különbözetének fedezéséhez) tipikusan nem jár célzott támogatás, ami miatt az önkormányzatok és lakáskezelők egy deficites szektort működtetnek. Ez az állomány gyors leromlásához, az alacsony jövedelmű bérlők jelentős mértékű bérhátralékához, azaz a

[78] Struyk (1996)
[79] Reanud (1995a, 1995b)
[80] Stephens et al. (2015)
[81] Lux (2003), Lowe (2003), Stephens (2003)
[82] Hegedüs & Tosics (1998)
[83] Vö. Hegedüs et al. (1993), Hegedüs (2013b)

szektor deficitjéhez vezetett, illetve vezet. Mindez két irányú hatást gyakorolt: egyrészt felgyorsult a privatizált lakások leromlása (ez részben megjelent más lakótelepi konstrukcióknál is, bár sokkal kisebb mértékben), valamint a szisztematikusan hátralékba került családok elhagyják ezt az állományt, keresik a megfizethető rosszabb minőségű és távolabbi helyeket. A folyamatot erősíti, hogy az önkormányzatok különböző technikákkal próbálkoznak a deficit mérséklésére, viszonylag kedvezőbb helyzetű csoportok behozására, pl. a megüresedett lakások esetében „versenyeztetik" a bérlőket. De a modell legfontosabb következménye, hogy az önkormányzatok tovább sem érdekeltek a szektor bővítésében, mert a bérleti jogviszonnyal járó kockázatokat nem tudják kezelni.

2000 után a gazdaságok konszolidációja során számos ország megpróbálkozott a szociális bérlakások növelésével, de ezek a kísérletek sorra kifulladtak. A legsikeresebb konstrukció a lengyel TBS (bérlőszövetkezeti tulajdonforma egy változata) program volt, amely az 1990-es évek közepén indult. A program 20 éve alatt a lakásállomány kevesebb, mint 1 százaléka épült a TBS konstrukció keretei között. Azaz, itt sem sikerült egy stabil új érdekmechanizmust, ösztönzésre épülő dinamikus lakásmegoldást kiépíteni, mivel 2010 után komoly törekvések jelentek meg a lakások privatizálására.[84] Szlovákiában a hollandok által támogatott MÁTRA-program kudarccal végződött, amikor a lakásokat privatizálták. Ugyanakkor az önkormányzati bérlakás-építési program a térség legígéretesebb programja, amelyben évente az új lakások 10-20 százaléka épül meg. A program azonban inkább kisvárosokban van jelen, és nagysága nem tekinthető meghatározó elemnek. Az 1990-es évek cseh bérlakás-programja is privatizációba fulladt, bár a 2000-es években ezt a lehetőséget jogilag kizárták. Nagyságrendileg ugyanakkor nem épült jelentős számú lakás. A magyarországi program 2000 és 2004 között szintén korlátozott jelentőségű maradt a 10 ezres nagyságrendű lakásegység bővítéssel, amivel szemben ugyanebben az időszakban 15-20 ezer eladott önkormányzati lakás áll. Bulgária és Románia még kevesebb sikerről számolhat be, bár a bolgár lakásprogram, legalábbis papíron, komolyabb önkormányzati szereppel számol. Szlovéniában is hasonló a helyzet, az önkormányzatok által kezdeményezett nonprofit lakástársaságok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, gyakorlatilag a program elhalt. A közösségi tulajdonú szektoron belül nem alakulnak ki alternatív modellek, illetve azok nem válnak jelentőssé.

A magánbérlakás-szektor valamennyi országban megjelenik. Elméletileg a szektor gyors bővülésére lehetett számítani, a valóságban azonban a magánbérlakás-szektor dinamizmusa elmaradt a szakemberek várakozásától. Ebben komoly szerepet játszik a magánbérletek jogi bizonytalansága, amely nem annyira a jogszabályokkal függ össze, mint a jogszabályok gyakorlati végrehajtásával. A kínálat

[84] Muziol-Weclawowicz (2013), Muziol-Weclawowicz & Habdas (2017)

alapvetően a demográfiai folyamatok következtében üressé vált lakásokból áll, de a magas és közép-magas jövedelmű társadalmi csoportok portfolió döntései is időről-időre megjelennek ezen a piacon (sokszor egyfajta reakcióképpen a piaci befektetési lehetőségek romlására). Szinte valamennyi országban jellemzőek a szektorra, hogy a bérlő-tulajdonos konfliktus nem szabályozott, illetve a szabályok betartatása hosszadalmas, így a bérlők és a tulajdonosok egyaránt komoly kockázatokkal néznek szembe ebben a szektorban.

Bár a magánbérlakásokra vonatkozó információk nagyon korlátozottak, mert a szektor szereplői (Csehország kivételével) nem fizetnek adót, valószínűsíthető, hogy a magánbérlakások jelentősége 2008 után növekszik, amikor a lakáshitelezés visszaszorul. A restitució (azaz a szocializmus államosítása alatt elvett lakások eredeti tulajdonosainak visszaadása) szinte valamennyi országban napirenden volt (kivéve Magyarországon), de jelentős hatással csupán a Cseh Köztársaságban volt, ahol a magánbérlakás-szektor bővülésének egyik mozgató eleme volt. Ugyanakkor a kínálati oldalon fontos szerepet játszik a felső-középosztály, akik a magánbérlakásokban befektetési lehetőséget látnak. (Az airbnb megjelenése 2010 után újabb lökést adott az idegenforgalmi magánbérletnek, csökkentve a lakás célú magánbérleti kínálatot, és emelve a magánbérleti díjakat.)

Lakásberuházás, lakásfinanszírozás és támogatás

A rendszerváltás után valamennyi országban összeomlott a szocialista lakásfinanszírozási és támogatási rendszer. Egyrészt a régi, állami tulajdonú bankok a válság okozta inflációs környezetben elveszítették „vagyonukat", és az állami támogatások leállása miatt a hitelek is megszűntek, vagy olyan drágák lettek, melyeket a válság okozta bizalmatlan gazdasági légkörben már nagyon kevesen vettek fel. A piaci gazdasághoz gyorsabban alkalmazkodó országok sikeresen konszolidálták bankrendszerüket, és az 1990-es évek végére a bankok kezdtek megjelenni termékeikkel a lakáspiacon. A változás nem mindenhol hirtelen zajlott le, a fejlesztők, beruházók sokszor rendelkeztek vagyonnal (telekkel stb.), amivel halogathatták felszámolásukat, de az 1990-es évek közepére gyakorlatilag a válság elérte csúcspontját. A lakásberuházások volumene az 1980-as évek felére/harmadára esik vissza.

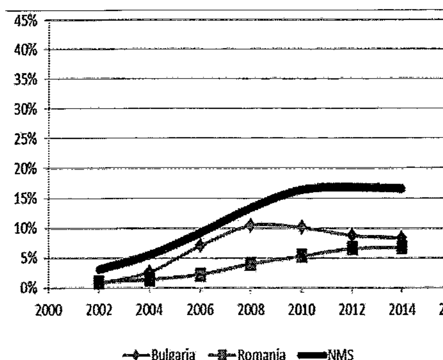
Az átalakulás nagyon különböző intézményi megoldásokat eredményezett. Két fő megoldás alakult ki: a kereskedelmi banki megoldás és a jelzálogbanki rendszer, illetve a kettő kombinációja.[85] A konkrét intézményi rendszer kialakulása inkább a helyi politikai és gazdasági erőviszonyok függvénye volt, semmint

[85] Hegedüs & Várhegyi (1998), Hegedüs & Struyk (2005)

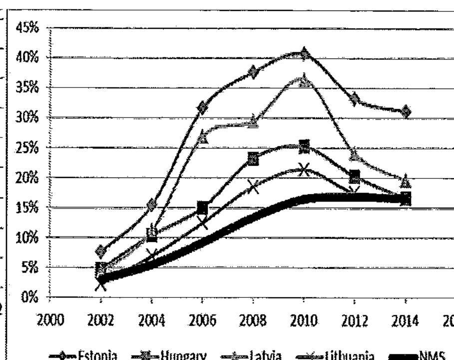
stratégiai választás kérdése. Közös elem a jelzáloghitelezés és a kockázatkezelés jogi feltételeinek biztosítása és a rendszerváltás előtti monopolhelyzetek felszámolása. A legtöbb országban megjelentek a külföldi tulajdonú bankok, de szerepük országonként nagyon eltérő volt.

A lakásépítés és a lakáshitelezés valamennyi országban 2000 körül beindult, de a sebessége nagyon eltérő volt. A lakáshitelezés beindulását a gazdasági stabilizáció tette lehetővé, aminek következtében a felső-középosztály számára megfizethetővé váltak a lakáshitelek. A lakáshitel/GDP arány a térségben 2002 és 2008 között 3 százalékról 16 százalékra nőtt, és ha nincs a válság, akkor ez a trend még hosszabban eltart. Természetesen az egyes országokban a növekedés üteme más és más volt: kiugróan alacsony a gazdaságilag lemaradt Bulgária és Románia esetében; kiugróan magas a dinamikus északi országok (Svédország) nagy bankjai által dominált balti országokban; politikai okok miatt túltámogatott Magyarországon. (Ezekről lásd az 5. és 6. ábrát.)

5. ábra. A lakáshitel/GDP arány a lassan növekvő országokban (Forrás: European Mortgage Federation (Hypostat)

6. ábra. A lakáshitel/GDP arány a gyorsabban növekvő országokban (Forrás European Mortgage Federation (Hypostat)

Ezzel párhuzamosan a lakásépítés is elmozdult a mélypontról, és a 2008-as válságig a legtöbb országban stabilizálódott – a korábban bemutatott demográfiai okok miatt az európai átlag alatti szinten.

Ezen a ponton lényeges különbségek tapasztalhatóak az egyes országok között, aminek részben makrogazdasági okai vannak. A devizahitelezés megjelenése szorosan összefüggött a gazdaság fiskális helyzetével, nevezetesen a külföldi hitelek nagyságával, mivel komolyan eladósodott országok esetében a saját valutában adott kamatlábak és a devizahitelben adott kamatlábak között nagy volt a különbség (Balti országok, Magyarország és Lengyelország).

4. táblázat. Háztartásoknak nyújtott devizahitelek állománya a GDP százalékában

	BL	CR	ES	HU	LI	LV	PO	RM	SL	SR
2004	1%	0%	13%	1%	3%	10%	3%	0%	3%	0%
2005	2%	0%	21%	4%	7%	19%	4%	3%	6%	0%
2006	3%	0%	31%	7%	8%	30%	6%	5%	8%	0%
2007	5%	0%	35%	11%	13%	35%	7%	9%	3%	1%
2008	8%	0%	40%	17%	17%	35%	10%	11%	4%	1%

Forrás: Burell, 2009

Magyarország volt az egyedüli ország, amely komoly állami támogatással gyorsította a jelzáloghitelezés elterjedését, és kompenzálta a fiskális politika miatti magas kamatok negatív hatását. Máshol is voltak támogatások, de nem váltak jelentőssé (például Lengyelország, Csehország). A 2000-es években a külföldi bankok nagyon aktívak voltak a piacon, különösen 2004 és 2008 között, amikor számos országban bevezették, illetve engedélyezték a deviza alapú hiteleket. A deviza alapú hitelek, hasonlóan a lakáshitel- támogatásokhoz, szélesebb társadalmi csoportoknak tették megfizethetővé a lakáshiteleket, de eltérően a támogatott lakáshitelektől, a devizahiteleknél a kockázatokat (elvileg) a bankok vállalták. A lakáshitel-állomány növekedése sokkal inkább függött a makrogazdasági háttértől, mint a lakásfinanszírozási intézményektől. A hitelállomány a gazdasági növekedésben lemaradt országokban lassabban nőtt, mint a gyorsabban növekvő országokban. Stabil gazdaságpolitika (fiskális egyensúly) esetén a devizahitelek kevésbé voltak kedvezőek.

A lakásépítés üteme is lényegesen eltér az egyes UTNM között, aminek szintén a gazdasági fejlettség és a lakáshitelezés fejlettségének szintje volt az oka. Azokban az országokban alakult ki árbuborék, ahol a lakáshitelezés gyorsabban nőtt, mint a lakásépítés.

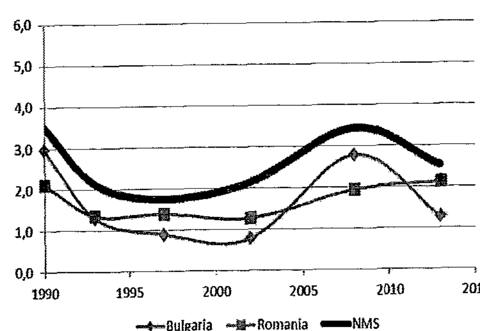
Az országok közötti másik különbséget az okozta, hogy elhúzódó gazdasági stabilizáció esetén a lakásépítés és hitelezés is később indul meg. Így a 2000 és 2008 közötti lakásépítési és hitelezési felfutás később jelenik meg. Ennek az időszaknak a 2008-as hitelválság vetett végett. A lakáshitel-rendszer fejlődése ellenére a készpénz-finanszírozás, a sajátlakás-építés bár csökken, de továbbra is jelentős szerepet játszik ezekben az országokban.[86]

A 2008-as válság során ezek a különbségek megnőttek, és a konszolidációig az egyes országokban nagyon eltérő politikai megoldások valósultak meg, melyek

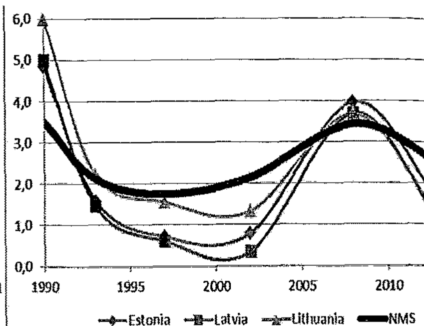
[86] A készpénzfinanszírozás és a saját lakásépítés egy gazdasági berendezkedés és lakáspolitika következménye, a lakásigénnyel fellépő családok alkalmazkodási módja, nem egy modell belső tulajdonsága, ahogy ezt Stephen et al (2015) tanulmány tárgyalja.

függtek a hitelek nagyságától, a politikai beállítottságtól stb. De 2014-re újra nagyon hasonló helyzet állt elő az egyes országokban, megindul a lakáshitelezés, a lakásárak kezdenek visszaállni a válság előtti időszakra, ugyanakkor a lakosság és a bankok is sokkal óvatosabbak, és a szabályozás is megszigorította a hitelfelvételeket.

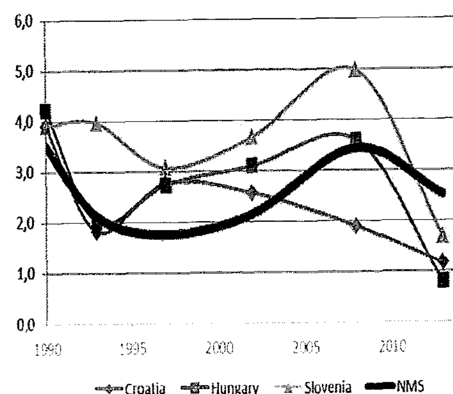
7. ábra. 1000 főre jutó új lakásépítés 1990 és 2014 között (Bulgária, Románia) (Forrás: EUSTAT)

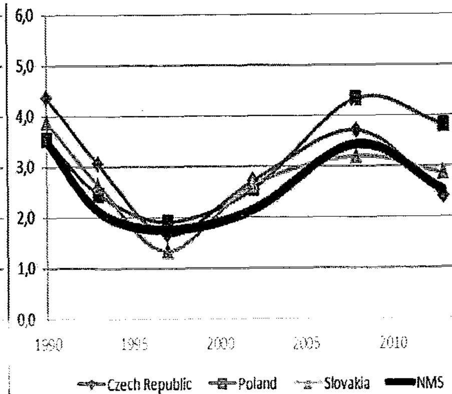

8. ábra. 1000 főre jutó új lakásépítés 1990 és 2014 között (Észtország, Lettország, Litvánia) (Forrás: EUSTAT)

9. ábra. 1000 főre jutó új lakásépítés 1990 és 2014 között (Horvátország, Magyarország, Szlovénia) (Forrás: EUSTAT)

10. ábra. 1000 főre jutó új lakásépítés 1990 és 2014 között (Csehország, Lengyelország, Szlovákia) (Forrás: EUSTAT)

Az alacsony jövedelmű csoportok lakhatása: hajléktalanság és lakásszegénység

A posztszocialista országok lakásrendszereinek közös vonása a szociális lakásállomány csökkenése, a lakásberuházásokhoz adott lakástámogatások csökkenése, a piaci lakásfinanszírozási rendszer uralkodóvá válása. A társadalmi/jövedelmi egyenlőtlenségek és a szociális szektor beszűkülése együttesen a lakhatási szegénység növekedéséhez vezetett. Ez a többdimenziós társadalmi probléma egyrészt a lakhatás bizonytalanságában (instabil jogviszony és nehezen megfizethető költségek), másrészt a lakás alacsony minőségében (alacsony komfortfokozat, zsúfolt lakáshelyzet és/vagy a periférikus, közszolgáltatásoktól elzárt, munkahelyektől távoli településeken való lakhatás) érhető tetten.

A jövedelemcsökkenést és a háztartáskiadások növekedését részben strukturális (makrogazdasági) okok, és részben egyéni tényezők (betegség, munkahely-vesztés, irracionális vagy „fegyelmezetlen" háztartásgazdálkodás, családszerkezet megváltozása, stb.) idézik elő. Ezek tipikus következménye a hátralékok emelkedése. Annak ellenére, hogy a lakás kiadás/jövedelem hányados az UPET-országokban nem különbözik szisztematikusan az európai országokétól (23 százalék 2014-ben, ugyannyi, mint az EU átlag), a hátralékos háztartások aránya közel 20 százalék, kétszer akkora, mint az EU átlag.[87] A hátrányos helyzetű, a hátralékosság magas kockázatával rendelkező családok lakásmegoldásai (önkormányzati bérlet, magánbérlet, szívességi lakáshasználat, saját tulajdonú családi ház, saját tulajdonú társasházi lakás vagy éppen a hajléktalanellátásban üzemeltetett önálló szobabérlet, és az ezekhez kapcsolódó fizetési kondíciók) nagyon különböző mozgásteret biztosítanak a háztartásoknak.

Különösen kritikus helyzetbe kerültek a privatizált lakások alacsony jövedelmű tulajdonosai, akik a privatizáció révén szerény lakásvagyonhoz jutottak, de a fenntartási és korszerűsítési költségeket nem tudták megfizetni. Ebből a szempontból a legprogresszívebb lakásprogramok a lakótelep-felújítási programok voltak, amelyek annak ellenére, hogy a legritkább esetben kötötték a támogatásokat jövedelemhez, mégis alapvetően az alsó-középjövedelmű csoportoknak kedveztek. A vegyes tulajdonú lakótelepi lakások és a többlakásos társasházak hatékony működtetése, fenntartása az UPET-országok lakásrendszereinek egyik kritikus pontja.

A lakhatási szegénység egyik következménye, hogy a hátralékos családok a magasabb értékű, költségesebb lakásból kisebb értékű, alacsonyabb költségű lakásba költöznek, ami jelentősen hozzájárul a szegregációhoz és marginalizációhoz. Az alacsonyabb státuszú, és ezen belül a marginalizált csoportok térbeli elkülönülése a városokban alapvetően kétféleképpen történik:

[87] Forrás: EU-statisztika

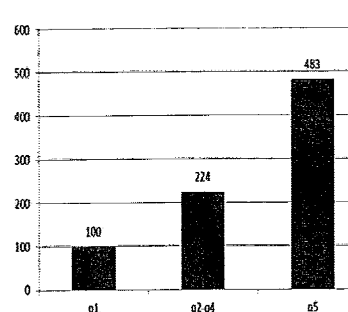
1) a városon belül (egynemű lakóterületeken, vagy vegyes ipari-lakó funkciójú területeken) kisebb-nagyobb lakóterületek leromlása révén alakulnak ki szegregált területek,

2) a városok perifériális, volt zártkertes, esetleg részben mezőgazdasági funkciójú területeinek fokozatos átalakulása révén.

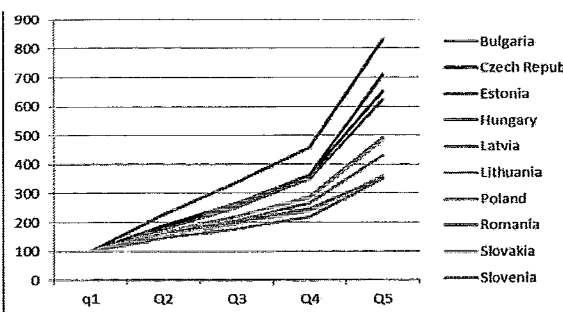
Alapvető különbség a két típusú terület között, hogy a városon belüli területeket magasabb laksűrűség jellemzi, míg a periferiális területeken a laksűrűség gyakran jelentősen alacsonyabb.

Ha az új tagállamokban a jövedelemelosztást megnézzük, akkor az alacsony Gini-mutató ellenére sajátos osztálystruktúra bontakozik ki. Lényegében a felső 20% lényegesen (2-szeresen) meghaladja jövedelemben a középosztályt (2., 3. és 4. jövedelmi huszadot), és közel ötszörösen az alsó jövedelemi huszadot. (Lásd 11. és 12. ábra) Még élesebben jelentkezik ez a trend, ha a nyugdíjasokat kiemelt csoportként kezeljük, mivel az ő lakáspiaci viselkedésük sokban eltér a fiatalabb generációétól.

11. ábra. Jövedelemegyenlőtlenségek jövedelemhuszadonként, az UETO átlaga, 2016

12. ábra. Jövedelemegyenlőtlenségek jövedelemhuszadonként, országonként, az UETO átlaga,2016

Forrás: M. Edauderstädt & C. Keltek (2017: 2) alapján saját számítás

1990 után a posztszocialista országokban is megjelenik az „utcai hajléktalanság", ami a lakásszegénység szélsőséges formája. A hajléktalanellátás szociális rendszere is kiépül, de általában anélkül, hogy a szociális lakásrendszerhez kapcsolódna. A hazai kutatások azt bizonyítják, hogy az intézményi rendszer a lakhatási támogatásra szorulók szűk körrét tudja csak ellátni.[88] Az utcai hajléktalanság a lakásszegénység szélsőséges megnyilvánulása, a strukturális jövedelemszegénység és az egyéni kockázatok intézményes kezelésének hiánya periférikus helyzetű, szubsztandard lakásokba kényszeríti az alsó-középosztály családjainak egy részét is.

[88] Bényei et al. (2000), Győri et al. (2015)

Különösen nagy kockázatnak van kitéve a roma kisebbség, amely vagy ki van zárva a jóléti rendszer szolgáltatásaiból, vagy csak annak töredékéhez jut hozzá. Ennek a kérdésnek nagyon széles irodalma van, különösen, hogy az EU nagy hangsúlyt helyez a felzárkóztató programokra, de idáig ezek sem nagyságrendileg, sem mélységükben nem tudták áttörni a többségi társadalom ellenállását.

Lakásrendszerek és lakásrezsimek az új tagállamokban

Az elemzők többsége az európai posztszocialista országok lakásrendszereiben közös elemnek látja a szisztematikus lakáspolitika hiányát, a szociális lakásrendszer és a lakástámogatások leépülését, a piaci lakásrendszer fokozatos kiépülését.[89] Elméleti választ a kérdésre Stephens, Lux és Sunega kísérel meg adni,[90] akik a lakásrendszer specifikus vonásait az új hatalmi berendezkedésből és a politikai ideológiából vezetik le. Ennek az elemzésnek számos részével egyet lehet érteni a kutatások által feltárt közös elemek alapján (gyenge állam, liberális gazdaságpolitika dominanciája, tulajdonos által lakott lakások, fejletlen jelzálogrendszer, szociális lakáspolitika gyengesége, családi kapcsolatok erőssége, sajátlakás-építés jelentősége stb.). Ugyanakkor az elméletük kiindulópontjaként használt fogalmak, mint a „hatalmi struktúra" és az „ideológia" kevésbé specifikáltak, a mi felfogásunkban folyamatosan változó társadalmi-gazdasági feltételeket jelentenek.

A mi értelmezésünkben a lakásrendszer típusát a gazdaságfejlődési modellből kell levezetni, amihez kapcsolódik a jóléti rendszer által korrigált társadalmi (osztály/réteg) struktúra. A lakáspolitikának ezeken a kereteken belül van mozgástere, melyet azonban a globális tényezőkön kívül a lakáspolitikai eszközök korlátozott hatásmechanizmusai is behatárolnak. A lakáspolitika nem tud túllépni tartósan a makro társadalmi feltételeken, és a lakásrezsim tipikus elemei különböző politikai erők, intézmények és társadalmi csoportok interakcióinak (kooperációk és konfliktusok) eredményei. Ezért kell a lakáspolitikai dokumentumokat, akár rendeleteket is kritikusan kezelni, mert gyakran nem várt következményei vannak a piaci szereplők reagálása miatt, amivel a döntéshozók és jogalkotók nem számolnak. A válság utáni magyar lakáspolitika kritikai elemzése jól illusztrálja ezt a helyzetet.[91]

A lakásrendszer három területének áttekintése alapján azt állíthatjuk, hogy a posztszocialista lakásrendszereknek vannak globális, közös elemeik, amelyek elsősorban ezeknek az országoknak az Európa gazdaságán belüli hasonló pozíciójából, demográfiai folyamataiból, társadalmi szerkezetéből és közös történetükből

[89] Tsenkova (2009), Pichler-Milanovich (2001)
[90] Stephens, Lux & Sunega (2015)
[91] Hegedüs (2017)

(útfüggőség) következnek. Ebben az értelemben beszélhetünk hasonló lakásmodellekről. Ennek a modellnek a főbb elemei: a szociális lakásszektor beszűkülése; a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése és a lakásrendszeren belüli megjelenése az ezt kompenzáló programok erőtlenségének következtében; a felső-középosztályt kiszolgáló lakásfinanszírozás intézményrendszerének kiépítése; a lakásrendszer kritikus pontjain való egyedi, nem szisztematikus beavatkozások.

Ugyanakkor ezen a modellen belül több változat, rezsim is kialakul. A rendszerváltás után a korábbi időszakban kialakult különbségek éreztették hatásukat, és több ponton tetten érhetőek voltak („útfüggőség") mint a lakáshiány (Lengyelország), a lakásállomány összetétele és minősége (Románia), a saját építésű családi házak nagy aránya (Magyarország, és a volt Jugoszlávia utódországai). Az átalakulást azonban igazán nem ezek a tényezők határozták meg. Az átalakulás időszakában a különbségeket részben a makrogazdasági feltételek eltérései okozták,[92] részben egyedi politikai, gazdasági tényezők (például a hitelválság kezelése).

Közös jellemző, hogy a lakásprivatizáció mindenhol növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket, mert a privatizációs nyereséget egyenlőtlenül osztotta el a különböző jövedelemcsoportok között (a jövedelem és a lakásérték közötti jelentős korreláció és a piaci értékkel arányos árengedmény következtében). Továbbá hosszabb távon csökkentette az állam szociális beavatkozási lehetőségeit. Következésképpen az európai volt szocialista országok esetében a megmaradt bérlakások az átlagnál rosszabb minőségűek voltak, melyekben tipikusan a legszegényebbek, és tipikusan idősebbek éltek. A lakhatás költségeinek emelkedésével a legszegényebbek komoly megfizethetőségi problémákkal kerültek szembe, ami hátralékokhoz és a szektor elhagyásához vezetett (rosszabb ökológiai pozíciójú, és/vagy rosszabb minőségű lakásokba költözés).

A magánbérlakás-szektor jelentős része ugyanakkor a szegény és/vagy alacsony jövedelmű és/vagy családi háttérrel nem rendelkező háztartások lakáshoz jutásának tipikus módja, ami általában a jövedelemhez képest magas kiadásokkal és tipikusan alacsony lakásminőséggel jár. Az önkormányzati/állami lakások beszűkülése és a magánbérleti piac kiszámíthatatlansága, magas kockázatai miatt a tulajdonos által lakott tulajdoni lakás a családok által leginkább preferált lakásformává válik. Ugyanakkor komoly programok nem indultak el a lakásprivatizációt helyettesítő új modellek felé, bár számos kísérlet volt és van, melyek azonban csak akkor lesznek sikeresek, ha a társadalom vezető csoportjai (politikai erők és gazdasági szereplők) komoly társadalmi kockázatokat látnak ezek hiányában.

A rendszerváltást követő tíz évben szinte mindenhol kialakul a lakásfinanszírozás piaci modelljének valamely változata, amely azonban az intézményi rendszer kiépítetlensége miatt előre nem látható kockázatokat jelentett. A „régi hitelek"

[92] Hegedüs et al. (2011)

kezelésének tipikus módja ezen a területen is növelte az egyenlőtlenségeket, és elsősorban a középosztály számára javította az alkalmazkodási lehetőségeket. A lakásfinanszírozás intézményi megoldásai elemezhetőek a nyugat-európai és dél-európai lakásmodellekkel összefüggésében, de általános következtetések levonását korlátozza az a tény, hogy a modell számos eleme instabil. Ezt jól bizonyítja, hogy a hasonló átalakulási modell a 2008-as gazdasági válság után megszűnik, amikor a különböző országok eltérő válságkezelési stratégiákat alkalmaznak. Ezt jól illusztrálják Magyarország és Észtország eltérő megoldásai: az unortodox és ortodox modell.[93] A közvetlen lakástámogatások nagyságrendileg kisebbek, mint a rendszerváltás előtt voltak, és az új lakástranzakcióhoz nyújtott támogatási elemek tipikusan a jobb helyzetben lévő csoportokat segítették. A lakásrendszerben az állam visszavonul a közvetlen szereptől, de az adó- és jogrendszeren keresztül komoly jövedelem- (és vagyon-) újraelosztás zajlik le. Ezek a folyamatok nem a jövedelmi hátrányok kompenzálásának irányába hatnak. A lakáspiac ugyanakkor egyértelműen a társadalmi hátrányok növelését idézi elő (modern terminussal, a kirekesztés folyamatát segíti).

A lakhatási szegénység az egyik legfontosabb kihívás a lakáspolitikában (és a szociálpolitikában). A háztartások gazdálkodásában a bizonytalanságot növelő tényező, hogy a lakáskiadások (a meglévő fenntartásának költségei) a háztartási jövedelem 10 százalékáról átlagosan 24 százalékára nőttek, ami jelentős tehernövekedés a háztartások gazdálkodásában. A jövedelemelosztás egyenlőtlensége miatt (a térségben a Gini-mutató az átlagosan 24 százalékról 32 százalékra növekedett) nő meg a hátralékosok száma és a szegénységi migráció. Az átmeneti társadalmkat sajátos jövedelemelosztási minta jellemzi. Ennek fontos eleme, hogy az alsó jövedelmi 10-15 százalékba tartozó családok hátrányos jövedelmi pozíciója (konstans deficit a háztartásjövedelmek és kiadások között) be vannak kódolva a gazdasági fejlődési modellbe (minimumbér, béren kívüli készpénzjuttatás, kényszervállalkozás, informális gazdaság) és a hiányos szociális rendszerbe (alulfizetett közmunka, elégtelen jövedelemtámogatás). De mellettük megjelenik egy bizonytalan helyzetű középréteg, akik számára magasak a gazdasági kockázatok, és gyenge munkaerőpiaci pozíciója miatt, közepes jövedelme ellenére, a munkavállalók jelentős része is bizonytalan helyzetben van. A bizonytalanság a jövedelmek ingadozásában, kiszámíthatatlanságában jelenik meg, azaz a háztartások pénzügyi pozíciójában. Így családi, nem várt egészségügyi stb. probléma esetén a családok könnyen belesodródnak a strukturális szegénység pozíciójába. A legjobb helyzetben a stabil pozíciójú nemzetközi vállalatok és a bővülő pénzügyi szektor állnak. A lakásfenntartási támogatások, bár sok országban lényegesen hozzájárulnak a lakhatás stabilitásához, közel sem képesek a lakhatási szegénység kezelésére.

[93] Bohle (2014), Hegedüs & Somogyi (2016), Csizmady & Hegedüs (2016).

Ugyanakkor lakáspiaci intézményrendszerük számos ponton eltér, melyet egyedi (politikai, gazdasági stb.) tényezők befolyásolnak, ezért az e modellen belüli lakásrezsimek országonként más és más szerepet tölthetnek be a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében, és különböző mértékben járulhatnak hozzá a gazdaság hatékonyabb működéséhez. A 2008-as gazdasági válság hatása a lakásrendszerekre bizonyítja leginkább, hogy az eltérő intézményi fejlődés társadalmi következményei nagyon különbözőek. Külön kutatás kérdése, hogy ezek a megoldások hogyan fognak intézményesedni, visszacsatolódnak-e a korábbi intézményekbe, vagy új modell dinamikus elemeként lépnek fel.

13. ábra. Posztszocialista lakásmodell részpiacainak struktúrája – illusztráció

Tenure típus

Integrációs mechanizmus

	Közösségi bérlakás	Magánbérlakás	Tulajdonos által lakott
Állam/ közösségi			
Piaci integráció			
Reciprokatív (család, rokonság, barát)			

14. ábra. Szociális lakáspolitikai kezdeményezések lehetséges hatása a posztszocialista lakásmodellre

Tenure típus

Integrációs mechanizmus

	Közösségi bérlakás	Magánbérlakás	Tulajdonos által lakott
Állam/ közösségi			
Piaci integráció			
Reciprokatív (család, rokonság, barát)			

A magyar Nemzeti Eszközkezelő jó példa a fenti dilemmára. Kérdéses, hogy a szervezet, amely a rendszerváltás óta a legnagyobb szociális programot hajtotta végre 35 ezer bebukott ingatlan átvételével és bérlakássá konvertálásával, képes lesz-e hozzájárulni a közösségi bérlakásszektor megújításához, vagy egy újabb privatizációs modellben szerepe integrálódik az eddigi tulajdont támogató trendbe.

A posztszocialista országok lakásrendszereinek leírásához bevezetett részpiacok mátrixa a különböző szereplőket a tulajdoni viszonyok és a szereplők integrációs mechanizmusainak kombinációjaként pozícionálja. (Lásd 13. ábra és 14. ábra.) A lakáspiaci mechanizmusok azonban a mátrix elemeihez kapcsolódó lakáspolitikától függő jogi és pénzügyi eszközök ismeretében érthetők meg. A lakásrendszer fejlődését tehát a makrogazdasági és jóléti rendszer összefüggésében értelmeztük, amelyen belül a lakáspolitika (lényegében a társadalom és gazdaságpolitika elemeként) fontos, de nem kizárólagos szerepet játszik.

Összefoglalva, arra következtetésre jutottunk, hogy az európai posztszocialista lakásrendszerek jelentős részben hasonló mintákat követnek, mivel a makrogazdasági és makrotársadalmi kihívások nagyon hasonlóak. Az útfüggőségnek is van szerepe, de nem nagyobb, mint a folyamatosan belépő (sokszor előzmény nélküli) szervezeti érdekeknek, politikai ideológiáknak. Az összehasonlító kutatások rámutattak számos különbségre, de nem tudták igazolni, hogy ezek a különbségek új, a többitől eltérő lakhatási mechanizmusokat hoznak létre, amelyeknek a lakásszektorban érezhető következményei vannak. Az állam szerepének növelésére vannak progresszív törekvések, de kérdéses, hogy ezek a javaslatok megkapják-e a politikai és gazdasági támogatást.

Hivatkozott irodalom

Aidukaite, Jolanta (2009), „Old Welfare State Theories and New Welfare Regimes in Eastern Europe: Challenges and implications." *Communist and Post-Communist Studies,* 42: 23-39.

Alexeev, M. (1988), „Market vs. Rationing: The Case of Soviet Housing." *The Review of Economics and Statistics,* 70 (3): 414–20.

Alexeev, M. (1990), „Distribution of Housing Subsidies in the USSR, with some Soviet-Hungarian Comparison." *Comparative Economic Studies,* 32: 138-157.

Andrusz, G. D. (1984), *Housing and Urban Development in the USSR.* Albany: State University of New York Press

Andrusz, G. D. (1990), „A Note on the Financing of Housing in the Soviet Union." *Soviet Studies,* 42 (3): 555-570. http://www.tandfonline.com /doi/pdf/10.1080/09668139008411886

Atoyan, Ruben et al. (2016), *Emigration and Its Economic Impact on Eastern Europe.* http://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=42896.0.

Ball, M. & M. Harloe (1992), „Rhetorical Barriers to Understanding Housing Provision: What the 'provision thesis' is and is not." *Housing Studies,* 7 (1): 3-15.

Barlow, J. & S. Duncan (1994) *Success and Failure in Housing Provision: European Systems Compared.* Butterworth-Heinemann

Beng-Huat, Chua (1996), „Private Ownership of Public Housing in Singapore." Working Paper No. 63.April 1996, Asia Reaseach Center

Bertaud, A. & B. Renaud (1997), „Socialist Cities without Land Markets," *Journal of Urban Economics,* January, 137-51.

Bényei Zoltán, Gurály Zoltán, Győri Péter & Mezei György (2000), „Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról" *Esély,* (1): 62-95.

Bodnár, Judit (1996), „He that hath to him shall be given: housing privatisation in Budapest after state socialism." *International Journal of Urban and Regional Research,* 20: 616-636.

Boelhouwer P. & H. Van der Heijden, (1992), *Housing Systems in Europe PART I. A Comparative study of housing policy.* Delft: Delft University Press
Boelhouwer, Peter (1993) „Housing Finance in Seven European Countries: Financial Instruments and Government Expenditure." *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment,* 8 (4): 405–20.
Bohle, Dorothee (2014), "Post-Socialist Housing Meets Transnational Finance: Foreign Banks, Mortgage Lending, and the Privatization of Welfare in Hungary and Estonia." *Review of International Political Economy,* 21 (4): 913–48. doi:10.1080/09692290.2013.801022.
Bohle, Dorothee & Béla Greskovits (2007), „Neoliberalism, Embedded Neoliberalism, and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe" *West European Politics.* 30:3, May, 443–66
Buckley, Robert & Ashna Mathema (2017), „Romania's Housing Privatization: An Anticommons Tragedy?" June 2017, manuscript
Barrell, R., E. Davis, T. Fic, & A. Orazgani, (2009), „Household Debt and Foreign Currency Borrowing in New Member States of the EU" June, *Working Paper No. 09-23,* Brunel University, West London
Cerami, A. (2005), „Social Policy in Central and Eastern Europe, The Emergence of a New European Model of Solidarity." (Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Sozialwissenschaft der Universität Erfurt), manuscript
Clapham, D. Hegedüs J., K. Kintrea, & I. Tosics (eds.) (1996) *Housing Privatization in Eastern Europe.* Westport: Greenwood Press, 15-40.
Czischke, D. & A. Pittini (2007) *Housing Europe 2007: Review of Social, Co-operative and Public Housing in the 27 EU Member States.* Brussels: CECODHAS European Social Housing Observatory
Csizmady Adrienne & József Hegedüs (2016), „Hungarian Mortgage Rescue Programs 2009-2016." In: NBP Working Paper No. 243 *The Narodowy Bank Polski Workshop: Recent trends in the real estate market and its analysis.* Vol. 1. Warsaw: Economic Institute 11-34 http://www.nbp.pl/publikacje/materialy_i_studia/243_1en.pdf
Deacon, B. (2000), "Eastern European Welfare States: The Impact of the Politics of Globalization," *Journal of European Social Policy,* 10, 2:146-161
De Decker, P. (2002), „On the Genesis of Social Rental Agencies in Belgium." *Urban Studies* 39 (2): 297–326.
De Decker, P., Ruth Owen & Jana Verstraete (2017), „The Private Rental Sector in Social Housing Provision in Europe: The Example of Social Rental Agencies." in: J. Hegedüs, M. Lux and V. Horváth (eds.) *Private Rental Housing in Transition Countries – an alternative tp owner occupation?* Palgrave
de Melo M., Cevdet Denizer, Alan Gelb & Stoyan Tenev (1997), „Circumstance and Choice: the Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies," *World Bank Working Paper*

Doling, J. & J. Ford eds. (2003), „Globalisation and home ownership. Experiences in eight member states of the European Union." *Housing and Urban Policy Studies,* 21.
Doling, J. F. (1997) *Comparative Housing Policy: Government and Housing in Advanced Industrialized Countries.* New York: St. Martin's Press, 1997.
Doling, John (1999) „De-Commodification and Welfare: Evaluating Housing Systems" *Housing, Theory and Society,* 16 (4): 156–64.
Donnison, D.V. & C. Urgerson (1982) *Housing Policy.* Penquin Book
Duebel, Hans-Joachim (2014), „Transatlantic Mortgage Crisis – the Role of Structures and Regulations". In Susan Wachter, Man Cho and Moon Joong Tcha (eds.) *The Global Financial Crisis and Housing – A New Policy Paradigm.* KDI Series in Economic Policy and Development. Edward Elgar
Elsinga, Marja & Hans Lind (2012), „The Effect of EU-Legislation on Rental Systems in Sweden and the Netherlands" EU Commission, Luxembourg: Publications Office
Esping-Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism.* New Jersey: Princeton University Press
EU (2015), „European Commission, Social Affairs and Inclusion Directorate-General for Employment" European Commission, and Eurostat. Short Analytical Web Note Demography Report. Luxembourg: Publications Office
Fehér Ferenc, Heller Ágnes, & Márkus György (1991) *Diktatúra a szükségletek felett.* Budapest: Cserépfalvi
Ferge, Zsuzsa (1986), „Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához." *Medvetánc,* 6 (2-3): 113-126.
Ferge, Zsuzsa (2002), „Social Structure and Inequalities in Old Socialism and New Capitalism in Hungary." Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association 8 (4): 9-34.
Fitzpatrick, Suzanne & Mark Stephens (2014), „Welfare Regimes, Social Values and Homelessness: Comparing Responses to Marginalised Groups in Six European Countries." *Housing Studies,* 29 (2): 215–34.
French, R. A. & F. Hamilton, F. eds. (1997), *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy.* Chichester: John Wiley
Gerschenkron, Alexander (1984), *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból.* Budapest: Társadalomtudományi
Győri Péter és a Hajléktalanokért Közalapítvány kuratóriuma által alapított munkacsoport (2015): Hajléktalanügyi teendők, 2015, Utcától lakásig. Javaslatok a hajléktalan emberek ellátásának átalakítására. http://www.hajlekot.hu/dokumentumok/hut/hut4.0.pdf
Haffner, Marietta, Joris Hoekstra, Michael Oxley & Harry Van Der Heijden eds. (2009) *Bridging the Gap between Social and Market Rented Housing in Six European Countries?* Housing and Urban Policy Studies 33. Amsterdam: IOS Press
Hajduk, S. (1996), „Poland." in: Balchin, Paul N. (ed.) *Housing Policy in Europe.* London: Routledge

Hall, P. A. & D. Soskice (2001), *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage.* Oxford: Oxford University Press

Harloe, Michael (1981), „The Recommodification of Housing." in: M. Harloe and E. Lebas (eds) *City, Class and Capital.* London: Edward Arnold

Harloe, Michael (1982) „Towards the Decommodification of Housing? A Comment on Council House Sales." *Critical Social Policy,* 2 (4): 39–42.

Harloe, Michael (1985), *Private Rented Housing in the United States and Europe.* London: Croom Helm

Harloe, Michael (1995), *The People's Home?: Social Rented Housing in Europe & America.* Studies in Urban and Social Change. Oxford, UK ; Cambridge, Mass.: Blackwell

Hegedüs, József (1988), „Self-help housing in Hungary: Hypotheses on the changing role of the Private sphere in the housing system." *Trialog,* 18: 31-36.

Hegedüs, József (1992), „Self help housing in Hungary." In: Kosta Matey (ed.) *Beyond Self-Help Housing.* München: Profil Verlag, 217-231.

Hegedüs József & E. Somogyi (2016), "Moving from an Authoritarian State System to an Authoritarian Market System: Housing Finance Milestones in Hungary between 1979 and 2014." In: Jens Lunda & Christine Whitehead (eds.) *Milestones in European Housing Finance.* Oxford: Wiley-Backwell, 201-217.

Hegedüs József, M. Lux, P. Sunega & N. Teller N.(2014), "Social Housing in Post-Socialist Countries." In: K. Scanlon, C. Whitehead , M. Fernandez (eds.) *Social Housing in Europe.* Oxford: Wiley-Blackwell. 239-253.

Hegedüs, József (2013a), „The Transformation of the Social Housing Sector in Eastern Europe: A Conceptual Framework." in: Hegedüs; Lux; Teller (eds.) *Social Housing in Transition Countries.* New York: Routledge. 1-32.

Hegedüs József (2013b), "Housing privatization and restitution in post-socialist countries." In: Hegedüs; Lux; Teller (eds.) *Social Housing in Transition Countries.* New York: Routledge. 33-49.

Hegedüs, József (2017) „Social housing in post-crisis Hungary: a reshaping housing regime under 'un-orthodox' economic and social policy." *Critical Housing Analysis,* 4(1): 90-1001.

Hegedüs, József & R. Struyk, (2005), „Divergences and Convergences in Restructuring Housing Finance in Transition Countries." in: Hegedüs, J. and Struyk, R.J. (ed.) *Housing Finance: New and Old Models in Central Europe, Russia and Kazakhstan.* LGI Books, Open Society Institute, 3-41

Hegedüs, József & N. Teller (2007), „Hungary: Escape into homeownership." in: Elsinga M; Decker P; Teller N and Toussaint J. (eds.) *Homeownership beyond asset and security.* Housing and Urban Policy Studies, 32. Amsterdam: IOS Press. 133-172.

Hegedüs, József & Iván Tosics (1996), „Disintegration of East-European Housing Model." in: Clapham, D., Hegedüs, J., Kintrea, K. and I. Tosics (eds.) (1996) *Housing Privatization in Eastern Europe* Greenwood, 15-39.

Hegedüs, József & Iván Tosics (1998a) „Rent reform – Issues for the Countries of Eastern Europe and the Newly Independent States." *Housing Studies,* 13 (5): 657-678. DOI: 10.1080/02673039883155

Hegedüs, József & Iván Tosics (1998b) „Towards new models of the housing system." In: Enyedi, Gy. (ed.) *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 137-167.

Hegedüs, József, Vera Horváth, Iván Tosics (2014) „Economic and legal conflicts between landlords and tenants in the Hungarian private rental sector." *International Journal of Housing Policy.* 14(2): 141-163.

Hegedüs, József, K. Mark, R. Struyk, Tosics I. (1993) „Privatizációs dilemma a budapesti bérlakásszektorban." *Szociológia,* 1993 (2):45-70.

Hegedüs, József, M. Lux, P. Sunega (2011) „Decline and depression: the impact of the global economic crisis on housing markets in two post-socialist states." *Journal of Housing and the Built Environment,* 26 (June 11, 2011): 315-333. DOI: 10.1007/s10901-011-9228-7

Hegedüs, József, M. Elsinga, V. Horváth (2016b) *Policy Discussion Brief for the European Commission on housing in EU member states.* Habitat for Humanity International Europe, Middle East and Africa

Hegedüs, József, M. Lux, N. Teller (eds.) (2013) *Social Housing in Transition Countries.* New York: Routledge. 117-127. ISBN: 978-0-415-89014-4

Hegedüs, József (2013) „The Transformation of the Social Housing Sector in Eastern Europe: A Conceptual Framework." in: Hegedüs, Lux and Teller (eds.) *Social Housing in Transition Countries,* 1-32 Routledge

Hegedüs József & Várhegyi Éva (1999) „A lakásfinanszírozás válsága a 90-es években." *Közgazdasági Szemle,* 46 (2): 101-120.

Hegedüs József, Horváth Vera, Somogyi Eszter (2016) „A magánbérlakás szektor működése és lehetséges szerepe a közösségi lakáspolitikában – szociális lakásvállatok koncepciója." *Esély,* 27 (2): 29-61.

Hegedüs József, S. Mayo, I. Tosics (1996), "Transition of the Housing Sector in the East Central European Countries." *Review of Urban & Regional Development Studies,* 8 (2): 101-136. DOI: 10.1111/j.1467-940X.1996.tb00113.x

Hegedüs, József & Vera Horváth (2018), „Central and East European housing regimes in the light of private rental sector development" (ed. by C. Smidt, megjelenés alatt)

Hoekstra, Joris (2005), „Is There a Connection between Welfare State Regime and Dwelling Type? An Exploratory Statistical Analysis" *Housing Studies,* 20 (3): 475-495, DOI: 10.1080/02673030500062509.

Hoffman, M. (1972), *Wohnungspolitik der DDR.* Düsseldorf: Verlag Wohnungwirtschaft

Kasza, G. (2002), „The Illusion of Welfare Regimes." *Journals of Social Policy* 31 (2): 271-287.

Kemeny, J. (1981), *The Myth of Home Ownership: public versus private choices in housing tenure.* London: Routledge

Kemeny, J. (1995), *From Public Housing to the Social Market: Rental Policy Strategies in Comparative Perspective.* London: Routledge.
Kemeny, J. (2001), „Comparative housing and welfare: Theorising the relationship." *Journal of Housing and the Built Environment,* 16 (1): 53–70.
Kemeny, J. (2006), „Corporatism and Houisng Regimes." *Housing, Theory and Society,* 23 (1): 1-18.
Kemeny, J. & S. Lowe (1998), „Schools of Comparative Housing Research: From Convergence to Divergence." *Housing Studies,* 13 (2): 161–76.
Kemp, Peter & Stefan Kofner (2010), „Contrasting Varieties of Private Renting: England and Germany" *International Journal of Housing Policy,* 10 (4): 379–98.
Kornai János (1980), *A hiány.* Budapest: KJK
Lakatos Judit (2015), „Külföldön dolgozó magyarok, Magyarországon dolgozó külföldiek." *Statisztikai Szemle,* 93 (2): 94-112.
Lennartz, Christian (2011), „Power Structures and Privatization across Integrated Rental Markets: Exploring the Cleavage between Typologies of Welfare Regimes and Housing Systems." *Housing, Theory and Society,* 28 (4): 342-359.
Lendvai, N. (2005), „Central and Eastern European Social Policy and European Accession - Time for Reflections" [online]. *Financial Theory and Practice,* 29 (1), 1-12. Available from: [http://www.ijf.hr/eng/FTP/2005/1/lendvai.pdf].
Lowe, S. & Tosics, I. (1988) „The social use of market processes in British and Hungarian housing policies" *Housing Studies,* 3 (3): 159-171.
Lowe, Stuart (2003), „Housing in Post-Communist Europe – Issues and Agenda" in: Lowe and Tsenkova (eds.) *Housing Change in East and Central Europe: Integration or Fragmentation.* Aldershot: Ashgate, 21-44.
Lowe, Stuart (2004), *Housing Policy Analysis: British Housing in Cultural and Comparative Context.* New York: Palgrave Macmillan
Lundqvist, Lennart J. (1990), „Rolling Stones for the Resurrection of Policy as the Focus of Comparative Housing Research." Paper presented at the International Housing Conference Housing Debates – Urban Challenges', Paris, July 3-6.
Lux, M. (2003), „State and Local Government: How to Improve the Partnership." in: Lux, M. (ed) *Housing Policy: An End or a New Beginning?* New York: LGI Books, Open Society Institute
Lux, M. (2009), „Housing Policy and Housing Finance in the Czech Republic during Transition: An Example of the Schism between the Still-Living Past and the Need of Reform" *Sustainable Urban Areas,* No. 28. Netherlands: Delft University of Technology
Malpass, P. (2008) „Housing and the New Welfare State: Wobbly Pillar or Cornerstone?" *Housing Studies,* 23(1): 1-19.
Malpass, Peter (2011), „Path Dependence and the Measurement of Change in Housing Policy." *Housing, Theory and Society,* 28 (4): 305–19.

Malpezzi, Stephen & Stephen K. Mayo (1997), „Getting Housing Incentives Right: A Case Study of the Effects of Regulation, Taxes and Subsidies on Housing Supply in Malaysia." *Land Economics,* 73 (3): 372–391.
Manchin, Róbert & Szelényi Iván (1986), „Szociálpolitika az államszocializmusban : piac, redisztribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban : szociálpolitikai modellek." *Medvetánc,* 6 (2-3): 69-111.
Mandic, S. (1990), „Housing Provision in Yugoslavia: Changing Roles of the State, Market, and Informal Sector." in: Vliet van, W. & Weesep van, J. *Government and Housing: Development in Seven Countries, Urban Affairs Annual Review,* vol. 36. 259-272.
Mandic, Srna & David Clapham (1996), „The Meaning of Home Ownership in the Transition from Socialism: The Example of Slovenia." *Urban Studies,* 33 (1): 83–97. doi:10.1080/00420989650012130.
Matras, Hanna (1989), „Structure and Performance of the Houisng Sector of the Centrally Planned Economies: USSR, Hungary, Poland, GDR and Yugoslavia." The World Bank, Report INU 53
Matznetter, Walter (2002), „Social Housing Policy in a Conservative Welfare State: Austria as an Example." *Urban Studies* 39 (2): 265–82.
Matznetter, Walter & Alexis Mundt (2012), „Housing and Welfare Regimes." in *The SAGE Handbook of Housing Studies,* 274–94. London: Sage Publications
Mitra, Pradeep (2001), *Transition--the First Ten Years : Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union.* Washington, DC: The World Bank
Muzioł-Węcławowicz A. (2013), „Poland: Old Problems and New Dilemmas." in: Hegedus J., Lux, M., Teller, N. (eds.) *Social Housing in Transition Countries,* pp. 195 – 209. New York, London: Routledge
Muzioł-Węcławowicz, Alina & Magdalena Habdas (2017), „Poland: Gradual Growth across Barriers." in: J. Hegedüs, M. Lux and V. Horváth (eds.) *Private Rental Housing in Transition Countries – an alternative to owner occupation?* Palgrave
Myant M. & J. Drahokoupil (2010), *Transition economies: Political economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia.* Hoboken, NJ: Wiley
Padovani, Liliana (1996), „Italy." in: Balchin, P. (ed.) *Housing Policy in Europe.* London: Routledge, 188-209
Pavlovskaya, M. (2004) „Other transitions: multiple economies of Moscow households in the 1990s." *Annals of the Association of American Geographers,* 94(2): 329–351.
Pichler-Milanovich, Natasha (2001) „Urban Housing Markets in Central and Eastern Europe: Convergence, Divergence or Policy 'Collapse.'" *International Journal of Housing Policy,* 1(2): 145–87.
Renaud, B. (1995a), „The Real Estate Economy and the Design of Russian Housing Reforms Part I". *Urban Studies* 32, sz. 8 (1995): 1247–64.
Renaud, B. (1995b), „The Real Estate Economy and the Design of Russian Housing Reforms Part II". *Urban Studies* 32, sz. 9 (1995): 1437–51.

Ronald, R. & M. Elsinga (2011), Beyond Homeownership: Housing, Welfare and Society. London: Routledge.
Ruonavaara, H. (1993), „Types and forms of housing tenure: Towards solving the comparison/translation problem." *Scandinavian Housing & Planning Research,* 10(1): 3-20.
Saunders, Peter (1990), *A Nation of Home Owners.* London: Unwin Hyman
Scanlon, K., C. Whitehead, M. Fernandez (eds.) (2014) *Social Housing in Europe.* Oxford: Wiley-Blackwell
Sík, Endre (1988), *Az „örök" kaláka.* Budapest: Gondolat
Smith, A. (2000), „Employment restructuring and household survival in 'postcommunist transition': rethinking economic practices in Eastern Europe." *Environment and Planning,* 32 (10): 1759-1780.
Stark, David (1992), „Path dependence and privatization strategies in East Central Europe." *East European Politics and Societies,* 6: 17–51.
Stephens, M., M. Lux, & P. Sunega (2015) „Post-Socialist Housing Systems in Europe: Housing Welfare Regimes by Default?" *Housing Studies,* 30 (8): 1210–34. doi:10.1080/02673037.2015.1013090.
Stephens, M. (2003), „Globalization and housing finance systems in advanced and transitional economies" *Urban Studies,* 40 (5-6), 1011-1026
Stephens, M. (2011) „Comparative Housing Research: A 'System-Embedded' Approach." *International Journal of Housing Policy,* 11 (4): 337–55. doi:10.1080/14616718.2011.626598.
Stephens, M. (2017), „Housing Regime Twenty Years after Kemeny." Heriot-Watt University
Struyk, R. (1996), „The Long Road to the Market." *Economic Restructuring of the Former Soviet Bloc. The Case of Housing.* Washington: The Urban Institute Press
Szelényi, Iván (1969), „Housing System and Social Structure." *The Sociological Review,* 17 (1): 269–297.
Szelényi, Iván (1983), *Urban inequalities under state socialism.* Oxford: Oxford University Press
Szelényi, Iván (1987), „Housing inequalities and occupational segregation in state socialist cities." *International Journal of Urban and Regional Research,* 11 (1)
Szelényi, I. (2013), *Poverty and Social Structure in Transitional Societies. The First Decade of Post-Communism.* Plovdiv: College of Economics and Administration
Szelényi, Iván & Konrád György (1969), *Az új lakótelepek szociológiai problémái,* Budapest: Akadémiai
Tausz, Katalin (2009), „From State Socialism to a hybrid Welfare State: Hungary." in: Schubert, K.; Simon Hegelich, S. and U. Bazant (eds.) *The Handbook of European Welfare Systems.* Routledge
Tomka, B. (2005), „Determinants of East Central European Welfare Systems A Comparative Perspective, 1945-2000." paper presented at the 20th ICHS Conference, Sydney, 3-9th July, 2005

Tosi, Antonio (1990), „Italy" in Willem van Vliet, *International Handbook of Housing Policies and Practices.* Greenwood Press, 195-220.
Tsenkova, Sasha (2009) *Housing Policy Reforms in Post Socialist Europe: Lost in Transition.* Springer
Turner, B., Hegedüs J. & Tosics I. (1992), *The Reform of Housing in Eastern Europe and the Soviet Union.* Routledge
Wilensky, H. (1975), *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures.* Berkeley, CA: University of California Press.
Wilensky, H., G. Luebbert & S. Hahn (1987), *Comparative Policy Research,* Berlin: Gower
Williams, Colin C. (2009), „Evaluating the Extent and Nature of 'Envelope Wages' in the European Union: A Geographical Analysis." *European Spatial Research and Policy,* 16 (1): 115–29.
Wu, Fulong (2016), „Housing in Chinaese Urban Villages: The dwellers, conditions and tenancy informality." *Housing Studies,* 31 (7): 852-870.

JUHÁSZ PÁL

Az OTK, a faluosztályok – és emberképünk változása

Ez az írás a ma vidékfejlesztéssel foglalkozó szakmák szemléletváltozásának folyamatát tekinti át. Azt a tanulási folyamatot, amelyen egymással vitatkozva s még inkább a változások megértésére törekedve alázatot kellett tanulnunk: a tervezőkön – és ezért a hatalommal vitatkozó kritikusokon is – csak részben múlnak a társadalmi folyamatok. A sok milliónyi öntörvényű szereplő indítékai és világképe megfigyelhető ugyan, de még nagyjából megbízható modellben sem foglalható össze. A politika eszközök formálását segítve lendíthet egyes tapasztalható törekvéseken és korlátozhat másokat, de vezetni nem tud.

Az 1971 márciusában elfogadott *Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció* (OTK) azért lett kiindulópontja ennek az elemző visszatekintésnek, mert a Koncepció előkészítése, majd bírálata aktivizálta e szakmákat – s így láthatóvá váltak meggondolásaik és módszereik. A Tervhivatal hosszú távú tervezési főosztályának megrendelő és vitaszervező aktivitása is kellett ahhoz, hogy az elsősorban állami megrendelésből élő szakmák felpezsdüljenek.

A téma aktualitását az adja, hogy Szelényi Iván a maga faluosztály-elméletét ebben a vitában adta elő. Koncepciójának bemutatása annak ellenére újította meg e szakmák szemléletét, hogy nyilvános kiadványban ez a modell nem jelent meg. Fölhívta a figyelmet arra, amire pedig mindig figyelnünk kéne: „Szorítja, fogja, összenyomja egyik dolog a másikát..."

*

Együttérzéssel figyelve az 1971-es *Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciót* (OTK) be kell látnunk, hogy a kormányhatározat szerzői a gazdasági reformhoz mérhető jelentőségű fordulatra törekedtek a fejlesztési források allokációjának rendszerében is. Egyrészt: véget akartak vetni annak az anarchikusnak tűnő gyakorlatnak, amelyben az erősen korlátos infrastrukturális források felhasználását az iparfejlesztési döntések és vezető káderek patronáltjaik érdekében tett beavatkozásai terelik. Másrészt – mivel sikerült elérniük, hogy a negyedik ötéves terv növelje az e célra szolgáló forrásokat – demonstrálni akarták, hogy a forrásokat tudatos építkezésre (s egyéb forrásokkal összhangban) használva olyan fejlődést lehet elérni, ami az elmaradott térségek felzárkózását is segíti. Harmadrészt: igye-

keztek (a maguk módján) szembenézni azzal a probléma-halmazzal, amit például Szelényiék *Valóság* cikke foglalt rendszerbe (Szelényi & Konrád, 1971).

Nem véletlen, hogy a későbbi kritikák egy része városfejlesztési programként értelmezte a Koncepciót. Például Bibó István tanulmánya (Bibó, 1975) is abban a probléma-körben elemzi azt, amelybe az ő korábbi, Erdei Ferenc inspirálta munkájuk is illeszkedik. A közigazgatás területi tagozódása kívánatos reformjának előkészítését látta bele a Koncepcióba. A városhiányos terekben generálandó városfejlesztés mellett a vízfej „ellensúlyozására" kijelölt kiemelt felsőfokú központokra figyelt, országos kerületek potenciális központjait látva bennük. Hiszen a területfejlesztési politika formálását hat „kerületre" lehet decentralizálni, húsz megyére csak korlátozottan. Ám ha az adott megyéket az így formálódó régiók közt akarjuk elosztani, csak igen durván tudjuk illeszteni a településhálózati kapcsolatokat a régióhatárokhoz. Azzal a problémával nézett szembe, amivel az 1990-es évek második felében kellett (volna) újra szembenéznünk: a megye túl kicsi ahhoz, hogy a térbeli együttműködések szervezője legyen, ám túl nagy ahhoz, hogy központja megfelelően elláthassa a szolgáltatói feladatokat. A *város–megye* elv helyett a *város–járásra* tett utalással a régiókba jobban illeszthető kisebb megyék két lehetséges rendszerének tervét dolgozta ki – mindkettőre támaszt találva a Koncepcióban. S így összhangban maradt azzal a folyamattal is, amelyik az alsó szintű közigazgatás közös tanácsokba és városkörnyékekbe szervezésével elsorvasztotta a települések fölött lebegő, akkori járásokat.

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján – talán mert lazultak a szelepek, talán azért, mert már optimizmusra okot adó folyamatok is beindultak, talán mert megnőtt az „agrárlobbi" befolyása – megélénkült a faluról és a falusiak sorsáról folyó közbeszéd. Ebben az egyik szólam a kis faluban élő emberre váró méltánytalanságok számbavétele volt. Hiszen a „kikapaszkodás" útjának nehezülése ütközött a kor normáival. A népbarát társadalomkritika a tanácsok összevonásában, a téesz-egyesítésekben, leginkább pedig az iskolahálózat koncentrálásában több száz falu magára hagyásának folyamatát látta. „Mi lesz egy faluval, ha már papja és tanítója sincs?" A népet patronálandónak látták a tervezők és a kritikusok is.

Az OTK a kisfalvak sorsa iránt érzéketlen – sőt, azokkal ellenséges - hatalomgyakorlás szimbólumává vált. Pedig Beluszky Pál is hangsúlyozta, hogy a kárhoztatott jelenségek már az 1960-as években kibontakoztak. S legalább annyira következményei a felgyorsult népességvesztési folyamatoknak, mint okozói. Még úgy is láthatjuk, hogy a falusias terek népessége ritkulásának és a megnövekedett szolgáltatói igényeknek összehangolására sok nyugati országban végrehajtott körzetesítéseknek bágyadt utánzata az, amit a magyar tervgazdaság csinált. Persze egész más a valósága annak a közigazgatás-, iskola- vagy postaszolgálat-körzetesítésnek, amelyik olyan térben folyik, ahol mindenkit elér a telefonhálózat, jól járható utak kapcsolják össze a településeket, és robbanásszerűen terjed az autózás.

Az 1973-as konferencia

A kormányhatározat készítői a létező folyamatokat gondosan felmérték, elemezték, majd extrapolálták azokat. Ennek során nem megtervezték a falusi népesség ritkulását, a falvak zömének elöregedését és az útvégi falvak megszűnését, hanem tudomásul vették azt (Beluszky, 2011). Harmincéves távlatban a tervezők és a kritikusok egyaránt akár 800 falu megszűnését is lehetségesnek tartották. A tervezők szerint ilyen a történelem, a kritikusok szerint ez a folyamat a hatalom bűne. A kívülállók a hatalom kompetenciáját gyakran szélesebb körűnek tartják, mint a hatalom gyakorlói. Úgy is mondhatjuk, hogy sok az illúzió a politika lehetőségeit illetően.

Az OTK követői – a tervhivatali elit és a velük együttműködő elemzők – demonstrálni akarták jó szándékukat és profizmusukat. 1973 őszén Pécsett megszervezték a II. Országos Faluszociológiai Konferenciát. Itt a politikai front két oldalán állók jellegzetes egymás mellett beszélése alakult ki. A szervezők által felkért előadók délelőttönként előadták a készülő közigazgatás-fejlesztési-, közlekedésfejlesztési-, kereskedelemfejlesztési-, szolgáltatásfejlesztési koncepció ismertetése kapcsán, hogy miért hasznos eszköz a kormányhatározattá vált településhálózat-fejlesztési koncepció. Számolva az erőforrások korlátozottságával és az intézmények üzemeltetésének racionalitásával, keretet ad arra, hogy ne csupán légvárak épüljenek, hanem a falusi lakosságot az eddigieknél igényesebben kiszolgáló intézményrendszer.

A délutáni felszólalók – néprajzosok, helytörténészek, közírással foglalkozók, kezdő szociológusok és népművelők – viszont arra használták az alkalmat, hogy előadják egyes falvak és falucsoportok kapcsán kialakult aggodalmaikat és a tervezőknek szánt szemrehányásaikat. Máig rossz a lelkiismeretem amiatt, hogy részem volt a konferencia süketek párbeszédévé alakításában. Az egyik bizalmas értékelés szerint: a konferencián „Juhász egyesítette a jobb és a baloldali ellenzéket a helyes marxista állásponttal szemben".

A harmadik napon jöttek el Szelényi és munkatársai, akik épp száz falu vizsgálatát készítették elő – és előadták a faluosztályok elméletét.

A várakozásokkal ellentétben nem foglalkoztak azokkal a kritikai elemzésekkel, amelyeket a területfejlesztéssel hivatásszerűen foglalkozók már kezdtek megformálni. Például, hogy a közszolgáltatások kapcsán is értelmezett optimális üzemnagyság kategória mint dogma, kényszerpályára terelte a tervezők gondolkodását. Avagy hogy – különösen az egykori mezővárosok és nagyfalvak dominálta alföldi térben – a különböző szintű szolgáltatások nemcsak hierarchikusan dobozolva, hanem ikertelepülések közt szétosztva is kialakíthatók – akkor is, ha fontosnak tarjuk azt, hogy megfelelő „ellátási körzet" tartozzon egy-egy szolgáltató szervezethez. Az európaitól eltérő, monopólium- és hierarchia-ellenes amerikai

politikai hagyományban természetes, hogy az üzleti élet és a különböző típusú közszolgáltatások központjai más-más településen legyenek kialakítva – még akkor is, ha emiatt például egy *county* bírósága egy tanya-központba szorul.

Másképp fogalmazva: településszerkezeti okok miatt például a középfokú és a kiemelt felsőfokú központok különböző országrészekben nagyságrendileg különböző létszámú közönséget kell, hogy kiszolgáljanak. A Koncepció kényszerűen szembekerült a saját alapelveivel. Akkor pedig célszerű megfordítani a tervezés feladatainak sorrendjét: nem azon kell gondolkozni, hogyan lehet kialakítani a szakosodásra törekvő munkaszervezés elveinek is megfelelő, igényes szolgáltató szervezetek kapacitásához igazodó ellátási körzeteket – már csak azért sem, mert ez a feladat több környezetben nem oldható meg –, hanem először is azon, hogy hányféleképpen lehet kialakítani igényes szolgáltatásokat. A múlt és a nagyvilág gazdag példatárat kínál. (Ezt a szólamot próbáltam megjeleníteni a konferencián – valószínűleg nagyon ügyetlenül.)

Szelényiék nem bírálták a Koncepció megformálóit, egyszerűen csak tovább építették a tervezők modelljét. Mivel a határozat világossá teszi, hol lehet számítani az igényes szakmákat űzők, illetve az új foglalkozásúak iránti kereslet növekedésére, egyértelművé válik a törekvőek számára, hogy hová érdemes költözniük, illetve, hogy merre irányítsák gyermekeiket. A migrációs irányok egyértelműsége azonnali hatással van az ingatlanpiacra: amerre a törekvők mennek, ott megnőnek az ingatlanárak, ahonnan a jobb porták tulajdonosai eljönnek, ott az ingatlanok elvesztik értéküket. S ebből az is következik, hogy igazából csak azok tudnak elköltözni (s nem csupán szerencsét próbálni), akik elég jó pozícióban vannak ahhoz a foglalkozási hierarchiában, hogy esélyük legyen a magasabb presztízsű településen a lakásszerzésre. A szegények, a kevésbé képzettek – kényszerűen - ott maradnak a szerepkör nélküli falvakban. E folyamatok fokozzák a társadalmi egyenlőtlenségeket, látványossá teszik a társadalmi távolságokat.

Az „aha-élmény" azonnali volt. Hát persze: a társadalmi csoportok térbeli elválásának tükörképe az ingatlanpiaci lejtő. A kettő – egymást erősítve – együtt formálódik. S ez a folyamat a hierarchia két végén homogenizálódásra vezet: az „elit" által preferált területeken a kevéssé tehetősek nem engedhetik meg maguknak, hogy ne adják el sokat érő lakásukat, telküket – a későbbi dzsentrifikációs programok is erre kényszerítik őket, az elértéktelenedő területeken pedig az ott ragadt szegényeyk mellé legföljebb sorstársaik költöznek.

A falusztályok hierarchiája az OTK-ból adódó jövőkép alapján a következő volt:

1) A sorvadó falvak, amelyekben alig van jövőbeli foglalkoztatás, de ott ragadnak a szegény emberek.

2) A csonka társadalmú falvak, ahol a lakosok egy részének ugyan elfogadható megélhetést nyújt egy közeli akna, kőbánya, téesztelep vagy életben tartott feldolgozó üzem, de értelmiségieknek és szolgáltatóknak nem érdemes ott élniük.

3) A hagyományos társadalmú falvak, ahol a téesz-központ, az általános iskola, bolt, kocsma, felvásárló, néhány iparos tartós berendezkedése akár még a hagyományos foglalkozási szerepek megújulását is lehetővé teszi, de az új foglalkozások képviselői és a szakmai előrelépésre várók eljönnek innen.

4.) A fejlődő társadalmú falvak, ahol – a környéket is ellátó köz- és lakossági szolgáltatók, a melléküzemágak, avagy az iparteleppítés miatt is – nő az értelmiség és az új szakmák képviselőinek aránya.

5) Végül a városiasodó falvak, ahol a munkaerőpiac a lakosoknak már választási lehetőségeket kínál, ahol tér nyílik a szolgáltatói és az értelmiségi szerepek differenciálódására és megújulására is.

Úgy is láthatjuk, hogy Szelényi ebben a modellben a rendszer irányítóinak - részben öntudatlan – képmutatását leplezi le, ahogy ezt a lakáshoz jutás mechanizmusának elemzésekor és a késleltetett városfejlődésről írva is tette. A szocialista rendszer konszolidálódásával a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének mechanizmusai alakultak ki. S az egy-egy probléma megoldására figyelő igazgatás és tervezés ezeket a mechanizmusokat erősíti. Nem a tervezéssel szembeni hayeki iróniáról van szó, bár Szelényi valószínűleg annak jogosságát sem tagadja. Azonban, ahogy a városi egyenlőtlenségekről később megjelent könyvének előszavában is megírta (Szelényi, 1983), a tervezésnek épp az lenne a dolga, hogy a gazdasági és társadalmi folyamatokban hátrányba kerültek esélyeit javítsa. Hiszen a gazdálkodás nem öncélú.

Megértve Szelényiéket, az elemzők és a kritikusok bővíthették módszertanukat, a tervezőkben, a politikacsinálókban meg tudatosult, hogy menyire új típusú feladataik vannak. A rendszer részeiként és foglyaiként persze csak annyit tudtak tenni, hogy bővítették az egyes csoportok tagjai által elérhető legális eszközök körét. Így nőtt az emberek esélye arra, hogy formálják sorsukat és akaratlanul elősegítették, hogy alternatív hierarchiák alakuljanak ki.

A Gyűrűfű-jelenség

A falvak megszűnését romlástünetként értékelő, az OTK miatt fanyalgó közegben a 70-es évek közepén vált témává Gyűrűfű megszűnése. Olyan kontextusban, mely szerint a falusi szegénység vezet oda, hogy az emberek kénytelenek elhagyni falujukat. Valójában Gyűrűfű lakosainak relatív jómódja tette lehetővé, hogy 1965-66-ban – összefogva – elköltözzenek, és Szentlőrinc, illetve Pécs egy-egy újonnan nyitott utcájában házakat építsenek.

Szerepet játszott közös döntésükben, hogy téeszüket egyesítették az ibafai téesszel, még inkább az, hogy tanítójuk nyugdíjazásával a helyi alsó tagozat is megszüntetésre ítéltetett. Ám ilyen mozgató volt a helybéliek öntudata is – és az

a szokása, hogy megbeszéljék a dolgokat. Ezért tudtak ellenállni a háború előtt a sváb nemzeti mozgalom vonzásának is. Papjuk megérttette velük, hogy jobb meghúzódni a magyar környezetben – így megúszták a kitelepítéseket. A téesz-központ és az iskola megszüntetéséből levonták a következtetést: még sokáig nem számíthatnak jó útra sem. Márpedig árutermelő parasztoknak ez nagy hátrányt jelent. Havas Gábor terepfelméréséből tudjuk, hogy az Ibafa melletti többi földútvégi faluból is elköltözött, aki tehette. De az otthagyott jobb portákra szerencsét próbáló családok jöttek, és itt kötöttek ki olyan elvonulók és menekülők is, akiknek megroppant az egzisztenciája –illusztrálva a sorvadó falvak sorsát.

Általában is azok a többnyire iskolázott emberek tudtak városivá válni, akiket vonzott a városi életforma. Pontosabban, az egy-egy városban elérhető lehetőségek. Persze évszázadok óta útnak indultak egy-egy faluból a biztosabb megélhetést keresők is, de – egy-egy rövid periódust kivéve – csak kis hányaduknak volt esélye arra, hogy városivá váljon. Viszont újra és újra voltak hullámai a visszatorlódásnak is.

Mi történt és mit tanultunk?

Végül 1990-ig – a jóslatok ellenére – nem szűnt meg újabb falu. Sőt, csak néhány, külterületi lakott helyként nyilvántartott egykori cselédtelep, vagy többnyire hasonló színvonalú gyári lakótelep néptelenedett el. (Igaz, a rendszerváltáskor Szanticskán folyamatosan már csak egy özvegyasszony lakott – így válhatott aztán a falu különcök telepévé. És a mintát idővel többfelé követték.)

Illeszkedne a tényekhez még egy olyan állítás is, hogy a faluellenesnek tekintett Településhálózat-fejlesztési Koncepció segítette a falvak megújulását, és azt, hogy a falusiak nagyobb része falun alakítsa ki jövőjét. Hiszen az úthálózat javulása, a buszjáratok gondos szervezése és az autózás terjedése csökkentette az ingázás életforma-terhét és javította az alternatív gazdálkodási módok eredményes gyakorlásának lehetőségét. Igaz azonban az is, hogy mivel a mellékutak építése és a buszjáratok szervezése megyei vállalatok felelőssége volt, kialakult egy új, relatív hátrányt jelző kategória: a megyeszéliség.

Nem csupán fennmaradt az 1960-as években meglódult falusi lakásépítési kedv, hanem megújult a minta is és az építési mód is: kockaházak helyett városi, kertvárosi minták szerint építettek, és a régi házakat is felújították. A komfortossság normává vált. Már a 4. ötéves tervben kétszer annyi falusi vízmű épült, mint amivel a terv számolt – s utána ez az ütem fokozódott. A városias lakáshasználati mód terjedése összefonódott azzal a törekvéssel, hogy eltűnjenek a család házáról a „kasztbélyegek". A lakosság városokba áramlása is lelassult, pedig párhuzamosan föllendültek a városi építkezések is.

Az állam kedvezményes hitelt kínált, a munkahelyek s még inkább a munkahelyi közösségek szervezték az építkezéseket. Megújult a kalákaszervezés módja. Ám a tervezők is tudták, hogy mindebben a tervezett folyamatoknak csak részben van szerepük: olyan megújulás zajlott, amire sem ők, sem az 1970-es évek eleji kritikusok nem számítottak. A technikai újulással együtt megújultak a gazdálkodási módok is: azaz a kapcsolatépítések. A hagyományos munkaszervezetekben elválasztott emberek váltak együttműködővé. Öntudatos falusi polgárok szemében újra felértékelődött a falusi tér. A „gondoskodó" értelmiség hierarchia-képzeteitől elfordulva alakították kollegiális kapcsolataikat és az új patrónus-kliens bokrokat – gyakran téeszekhez, áfészekhez kapcsolódó szakcsoport, vagy „integrált háztáji" formájában.

A megújuló második gazdasági hálózatokban fejlődő gazdaságok, a vállalkozás-jellegű téesz melléküzemek, a szaporodó, egy-egy környékre mint piacra tekintő (gazdasági és lakossági) szolgáltató vállalkozások és a sajátos termékeket távoli fogyasztóknak készítő iparos-együttműködések fejlesztései csak részben igazodtak a tervezők fejlesztésre kijelölt településeihez. Lakás- és telepválasztásnál az iskola, a szolgáltatóház vagy a közigazgatási apparátus vonzó hatásánál fontosabb volt a választott település közlekedési helyzete, vagy egy-egy település kulturális sajátosságai. Például egy falu sváb, szlovák vagy román hagyománya könnyebbé teszi a különböző pályákon haladó emberek összetalálkozását, mint a külső nyomás híján kasztokra, vagy legalábbis elkülönülő csoportokra bomló „normál" falu hagyománya.

Már az 1980-as népszámlálás és az 1982-es mezőgazdasági összeírás jelezte a nem várt szintű falusi felhalmozást és ennek hatását a lakásmódra és a gazdálkodásra. Az újra megélénkülő terepkutatások már azt is tudatosították, hogy a falvak közti vándorlás nagyobb mértékű, mint a városba áramlás. Voltak, akik a sorvadó falvakba való várakozásokat meghaladó bevándorlásra figyelve a gettófalvak kialakulására figyelmeztettek (például Csalog Zsolt, Havas Gábor, Vági Gábor), és még többen azok, akik arra figyeltek, hogy az öntudatosan berendezkedő gazdálkodók és vállalkozók merre terelik gyermekeiket. Hiszen elsősorban nekik volt köszönhető az a többletforrás, ami a falusi térben megjelent.

Ők pedig a falusias térben elérhető kooperációs lehetőségeket előnyben részesítették a városi próbálkozásokkal szemben. (Pedig e csoportok tagjai az 1960-as években és a '70-es évek elején még a városi karrier felé segítették a gyerekeiket.) Igaz, a városkörnyékek és az üdülőhelyek is preferáltak voltak. Persze felfigyeltek egy destabilizáló tényezőre is: míg a fiúk már középiskolában olyan pályák felé mentek, ami a falusias vállalkozási térre készít fel, a lányok továbbra is városias pályákra készültek. Így a kisebb településeken már a '80-as évekre nőhiány alakult ki a fiatalok között – de tudtuk, hogy ez sokfelé a nyugati világ tanyás vidékein is így van.

A nyolcvanas évek közepén már tesztelni is lehetett, hogy mennyire erős a jóslóereje az OTK-hoz kapcsolt faluosztály-modellnek (Juhász, 1988). Szelényi kategóriarendszerének megfelelő faluosztályok és a „hivatalos" szervezetek gócainak összevetése persze kimutatta: erős összefüggés van aközött, hogy a hivatalosok mely településeket preferálnak, és aközött, hogy a lakosok mely településeken rendezkednek be – hol nő a szellemi foglalkozásúak és a fiatal felnőtt korcsoport aránya, hol épül sok új ház. De sokan vannak a kivételek is. Olyan „fejlődő" falvak, amelyek semmilyen szerepkörrel nem rendelkeznek és egy téeszközpont vagy más vállalat sem rendezkedett be ott. És olyanok, amelyeknek demográfiai hanyatlása annak ellenére bekövetkezett, hogy tanácsi központ, oda körzetesített iskola, téeszközpont és más fejlesztett szolgáltatók is vannak a faluban.

Két dolgot tudatosítottak ezek az elemzések:

1) Ha a gazdasági hálózatokat nem csak a hivatalos szervezetek formálják, olyan preferenciák kerülnek előtérbe, amelyeket a tervezők és az elemzők nem is tudnak időben érzékelni.

2) Az emberek életforma-képzetei változatosak – és ennek érdekében olyan „áldozatokat" (például ingázást, közműfejlesztést, társaságépítést) is vállalnak, amit a gondoskodó értelmiség addig ésszerűtlennek tartott. Az új szerveződési formákra, azaz a „polgárosodásra" figyelés Szelényi témaválasztásaiban és a szocializmus meghaladására törekvő ellenzéki mozgalmakban is megjelent.

Összefüggött e belátásokkal annak érzékelése is, hogy változóban van a városkörnyékek szerepe is. Míg addig például a Pest környéki gyűrűt „puffer zónaként" érzékeltük, aminek azért nő a népessége, mert a városban kevés a „lakhatási lehetőség", most látható méretű csoporttá váltak azok is, akik azért települtek a gyűrűbe, mert vállalkozásaikat ott volt kézenfekvő kialakítaniuk. S egyre számosabbak lettek azok, akik a belvárosias lakásmódból való szabadulás érdekében költöztek ki a városból. Igaz, a hivatalos lakáspolitika is terelte az önállósuló fiatalokat a peremvárosi lakótelepek – Gödöllő, Budaörs stb – felé. S nem csak azt láthattuk, hogy szerencsés szerepkör nélküli falvak, a kisvállalkozások megélénkülése miatt, megkapaszkodnak az ingatlanpiaci lejtőn, hanem azt is, hogy „emigránsok" – elsősorban az Őrségben és a Balaton-felvidéken – felértékelik az ott lakók szemében is településüket. Ezért ott a helyi fiatalok egy része már nem az elköltözést, hanem a berendezkedést tervezi.

Aztán jött a rendszerváltás, ami kitágította ugyan a falusi polgárok szerepvállalásának lehetőségeit ám – azonnal érzékelhetően – *megingatta biztonságérzetüket.* Az autarchiáról való lemondás, a KGST megszűnése és az ipari technológiák gyors változása következtében a falusiak nagyobb arányban vesztették el munkahelyüket, mint a városiak – és arra is kevesebb esélyük maradt, hogy újítsák szakmai ismereteiket. A gyerekes agrártörvények miatt (például mert szinte eltűnt a változásmenedzsment lehetősége) az agrárválság elhúzódott, és egy évtizedre igénytelenné vált a gazdálkodás. Leginkább épp a mellékfoglalkozású árutermelők (a „háztájizók") helyzete vált reménytelenné. A második gazdaságban kialakult hálózatok zöme felbomlott – hiszen azok a hivatalos gazdaság kiegészítői voltak. Akik utat találtak, nagyobb léptékű, messzibb vezető hálózatokba épültek be.

A kiterjedő agglomerációkon túl a falusi családok zömének nemcsak a házba és a vállalkozásba fektetett tőkéje értékelődött le, hanem kulturális és kapcsolati tőkéje is. Az egyszer már felépített egzisztencia és önbecsülés megőrzésének szándéka is új kapcsolatépítések és a régi szolidaritási hálóktól való elfordulás felé terelt. Újra fokozódott a különböző falusi csoportok „életvilágának" távolodása – s így a kölcsönös bizalmatlanság –, látványossá vált a „gettósodás". S már nem csak egyes sorvadó falvak váltak esélytelenek gyülekezőhelyévé, hanem a csonka társadalmú falvak is.

Ám nemcsak a helykereső falusiak – és az ingatlanpiaci lejtőn lecsúszók – miatt változott az egyes falvak társadalmi összetétele és lakosainak gazdasági ereje, hanem a népesség dekoncentrációjának (1971-ben még nem sejtett) folyamatai miatt is. A kommunikációs lehetőségek gyors javulása, az autózás tömegessé válása, a komfortosság biztosításának szinte mindenütt javuló feltételei, másrészről a munkaszervezés és a gazdasági együttműködés megváltozott formái miatt a lakóhely (és sok szakmában a telephely) megválasztását ma kevesebb kényszer tereli, mint bármikor korábban. Így egyes csoportok életforma-képzetei megvalósíthatókká váltak. Nem csupán a szuburbanizáció kapott lendületet (ami azért a '90-es évek gyors kiterjedése után térben kicsit szűkült), hanem a tehetősek és különc értelmiségiek nálunk is előidézték a preurbanizáció jelenségét. És jelentőssé vált az igazi dezurbanizáció: az alternatív életformát keresők falusias karakterű településekre költözése, illetve az „új kétlakiság" kialakulása ezekben a falvakban. Sűrűsödnek az ilyen falvak az üdülő-övezetekben, ahol az alternatív életforma választói összetalálkoznak a kedvezőbb tereket kereső falusi vállalkozókkal (Bajmóczy, Hosszú, Dudás & Balázs, 2011).

Bajmóczyék úgy becsülik, hogy a lakosságnak kevesebb mint negyede él olyan falvakban, ahol a falusi társadalom átalakulási folyamatai nem találkoztak össze az önkéntes dezurbanizációs folyamatok eredményeivel. S ezen falusiak közel fele olyan területen él, amit – Beluszky nyomán – nevezhetünk olyan történelmileg hátrányos övezetnek, ami kiegészült a tartós strukturális válság területeivel. Nyilvánvaló, hogy a falvak lakosainak élet- és karrierlehetőségeit nagyobb arányban határozza meg az, hogy melyik övezetben élnek, mint az, hogy milyen igazgatási és közszolgáltató szervezetek vannak bennük. (A népességszámnak is csekély – és ellentmondásos – a jelentősége.)

Épp ezért a Regionális Kutatóintézet falukutatói és az egyetemek társadalom- és gazdaságföldrajzzal foglalkozó munkatársai már nem használják elsődleges tájékozódási pontnak azt, hogy hol vannak az igazgatásnak, közoktatásnak,

egészségügynek szervezetei. A ('90-es években tömeges, kényszerű és az önkéntes) dezurbanizációs folyamatoknak a falusi társadalmi viszonyok változásával való összekapcsolódása miatt a faluosztály-modellt sem használják. Egyes földrajzos elemzések még hangsúlyozzák is, hogy a rendszerváltással megváltoztak a falvak fejlődését befolyásoló tényezők (Molnár, Pénzes & Radics, 2011).

Ám azok az elemzési szempontok, amelyek Szelényiék tipológiájának alapját képezték, természetessé váltak. A tünetek jelentése azonban megváltozott, kontextusfüggővé vált. Például: fiatal felnőttek tömörülése (és a pozitív természetes szaporodás) jelezhet egy felértékelődő szuburbán falut, de szegény emberek hátrányos környezetben kialakult településéť is. Avagy: a foglalkozási szerkezet gazdagsága, az iskolázott lakosok átlag fölötti aránya nem csak fejlődő társadalmú falut jelezhet, hanem olyan csonka társadalmút is, ami egyúttal alvófaluként is működik. Ugyanakkor annak meglátása, hogy a társadalmi csoportok térbeli elkülönülése közvetlenül kifejeződik az ingatlanpiac tagozódásában, evidenciaként él az elemzőkben.

Bár az övezethez tartozás – különösen kedvezőtlen térben – valószínűleg erősebb meghatározója egy falu fejlődési lehetőségének, mint annak idején az, hogy a tervezők milyen szerepkört szántak neki, ma is igaz, hogy minden falunak „van egyénisége". Az ugyan ritka, hogy a falusiak kapcsolatrendszerében formálódnak meg olyan lehetőségek, amelyek eltávolítják a környezettől az adott települést, ám külső folyamatok és a jövevények rácsodálkozása apró falvak esetében trendváltást hozhat. Egyesek 300-ra becsülik az olyan egykori sorvadó falvak számát, ahol az alternatív lakóhelyet, illetve kikapcsolódási formát keresők időszaki vagy állandó betelepülése megváltoztatta a település jellegét. (Ebből vagy száz, csak kellékeiben falu – falusiak nem is élnek ott.) S arra is van példa, hogy – nem egészen elzárt – településre fejlődni képes vállalkozás települ. Igazán hátrányos térségben ennek azért is kicsi a valószínűsége, mert a képzettek és a jó szakmával rendelkezők folyamatosan elköltöznek onnan. És 600 olyan falu van, amelynek lakóit kizáródás fenyegeti.

Ma már csak a politikától álmok megvalósítását várók nem látják be, hogy a társadalmi folyamatok vezérelhetőségének hite csupán *az értelem önhittsége.* De Szelényinek igaza van: terelni e folyamatokat lehet, sőt, a politika akarva-akaratlan terel. A tudatosság, az előretekintő tervezés épp azért kell, hogy a sikertelenség ne váljon nemzedékek sorsává. Azt kéne tudatosítanunk a politika-csinálókban, hogy az integráció nem csupán és nem is elsősorban költségvetési kérdés, hanem olyan intézményeké, amelyek patronálók és patronáltak által egyaránt használhatók, s amelyeknek biztonsága keretet ad tanuló rendszerek formálódására és nemzedéknyi távlatú feladatok elvállalására.

Hivatkozott irodalom

Bajmóczy P. Hosszú Sz., Dudás R. & Balázs D. (2011), „A szuburbanizáció és a dezurbanizáció motivációi Magyarországon" in *Az 1971.évi OTKA és hatása a hazai településrendszerre.* Szombathely: Savaria University Press, 2011. 181-194.

Beluszky Pál (2011), „Ment-e az OTK (1971) által a világ elébb?" in *Az 1971. évi OTKA és hatása...* 24-29.

Bibó István (1975), *Közigazgatási területfejlesztés és az 1971.évi településhálózat-fejlesztési koncepció.* Budapest: MTA Igazgatástudományi Bizottsága

Juhász Pál (1988.), „A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete – emberképünk változása" *Tér és Társadalom,* 1988. 2.

Molnár E., Pénzes J. & Radics Zs. (2011), „Az 1971-es OTKA kiemelt alsófokú központjainak fejlődési pályája az elmúlt négy évtizedben" in: *Az 1971.évi OTKA és hatása...* 83-103.

Szelényi Iván & Konrád György (1971), *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai Valóság,* 12.

Szelényi, Iván (1983), *Urban Inequalities under State Socialism.* Oxford: Oxford University Press

Tímár Judit & Várady M. (2000) „A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországán" in Horváth & Rechnitzer (szerk.), *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* Budapest: MTA RKK, 153-173.

Vági Gábor (1991 [1985]), „Távoli – de mitől? Előadás a kisfalvak helyzetéről" in: *Magunk, Uraim – Település, tanács, önkormányzat.* Budapest: Gondolat, 65-75.

Ladányi János

Régvolt városszociológiai kalandozások Szelényi Ivánnal

E tanulmány azt a göröngyös utat igyekszik leírni, amit Szelényi Iván segítségével – tőle sokat tanulva, vele időnként sokat vitatkozva – város- és településszociológiai kutatásaim során bejártam. A témáról először Ivántól hallottam, először tőle olvastam. Néhány évvel később, Csanádi Gáborral közösen azt terveztük, hogy Budapesten is elvégzünk egy olyan városszociológiai kutatást, mint amilyent ők (Konrád Györggyel közösen) Pécsett és Szegeden végeztek, és amelyhez hasonló addigra már a világ sok nagyvárosában is készült. Azt szerettük volna bebizonyítani, hogy az ország fővárosának térbeni-társadalmi szerkezete az államszocializmus körülményei között is erősen strukturált, és hogy az 1970-es, 1980-as években Budapesten – a lakásállomány államosítása, a telekár szabályozó szerepének kikapcsolására ellenére is – erőteljes lakóhelyi szegregáció érvényesül. Munkánkat szerencsére alapos terepmunkával szándékoztuk megalapozni. A bajok itt kezdődtek; ugyanis semmi sem volt ott és olyan formában megtalálható, ahogyan mi azt a nagy elődök munkássága alapján vártuk. Ezen aztán rengeteget vitatkoztunk Ivánnal, aki derekasan védte a klasszikus humánökológiai iskola álláspontját. Ezt a tudományos vitát némileg megnehezítette az, hogy – az ismert okok miatt – egy idő után a vita már nem folyhatott Magyarországon. Ez a tanulmány azt a folyamatot igyekszik leírni, amelynek során Iván segítségével városszociológiai vizsgálódásaim, különösképpen szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregációval kapcsolatos kutatásaim eredményeihez eljutottam.

Szervezett formában engem Iván sohasem tanított, mert akkoriban szervezett formában még nem lehetett Magyarországon ezt a „burzsoá áltudományt" tanulni. Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején bekövetkezett enyhülésnek köszönhetően azért meghallgathattam néhány előadását, részt vehettem néhány vele folytatott beszélgetésen, sőt a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem elvégzése után gyakornokként néhány hónapig még a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében is dolgozhattam abban a faluszociológiai *survey*-ben, amit Iván vezetett. Aztán az „olvadásnak" hamarosan vége lett, engem csak az intézetből rúgtak ki, Iván azonban az ország elhagyására kényszerült.

Szervezett szociológusképzés híján különböző kutatásokhoz és kutatókhoz igyekeztünk csapódni. Rövid idő elteltével a legtöbben azok közül, akiktől én műkedvelő módjára tanultam, külföldre kényszerültek költözni. Nehéz évek

voltak ezek, de nekem szerencsére sokat segített, hogy egy idő után levelezni kezdtünk Ivánnal. Tudtuk, hogy leveleinket nem csak mi olvassuk, és akiknek a kezébe jut, nem csak szakmai érdeklődésből tanulmányozzák, de ezzel nem sokat törődtünk. Nem voltak titkaink, inkább azt szerettük volna, ha írásainkat minél többen olvassák. Később, amikor már megint találkozhattunk, nagyokat nevettünk azokon a belügyéreken, akik számukra többnyire érthetetlen és unalmas kérdésekről szóló, rémesen hosszú leveleinket kénytelenek voltak végigolvasni.

Az 1970-es évek elején tehát Csanádi Gáborral elhatároztuk, hogy belefogunk egy Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének vizsgálatára irányuló kutatásba. Legfőbb célunk az volt, hogy bebizonyítsuk, a „szocialista Magyarország" fővárosa erősen szegregált. Ez minden ezzel kapcsolatos dogmának ellentmondott egy olyan országban, ahol akkoriban kizsákmányolásról és szegénységről egyáltalán nem, társadalmi egyenlőtlenségekről is csak alig lehetett beszélni. Eszünkbe sem jutott, hogy egy ilyen kutatáshoz felül kell vizsgálni a klasszikus humánökológiai iskola elvi és módszertani alapjait; abból indultunk ki, hogy a városszociológia a szociológia egyik legrégebbi és legmegnyugtatóbban lezárt tételeken alapuló területei közé tartozik, s nekünk nincs is más dolgunk, mint hogy ezeket az eredményeket Budapestre alkalmazzuk.

Ivántól azt tanultuk, hogy az elméletet és a matematikai-statisztikai elemzéseket igen hasznos intenzív terepmunkával kiegészíteni. Az meg a mi rögeszménkké vált, hogy az egyre sokasodó eredményeket egy idő után célszerűnek tartottuk mindenféle, egyre bonyolultabb térképeken is ábrázolni. Ez a módszertani sokszínűség később meglehetősen hasznosnak bizonyult. Egy idő után ugyanis azzal kellett szembesülnünk, hogy terepmunkánk során semmi sincsen úgy és semmi sincsen ott, ahogyan azt a klasszikusoktól megtanultuk.

Említettem már, hogy a 1970-es évek közepén Szelényi Iván Magyarország elhagyására kényszerült. Néhány év alatt három kontinensen is élt és dolgozott. A levélben való kommunikáció meglehetősen lassú és nehézkes volt, különösen azért, mert – bármilyen nehéz ezt a fiatalabb generációknak ma elképzelni – kényszerű levelezésünk még az emberiség történetének arra a rövid és kevéssé fontos szakaszára esett, amikor még se fax, se e-mail nem létezett.

Közben rengeteg időt töltöttünk el az általunk megismert eltérések feltárásával és dokumentálásával. És Ivánnal folytatott vitáink is valamikor itt kezdődtek. „Az önmagában még nem probléma, hogy ha részletekbe menően vizsgáltok egy várost, az eredmény sok helyen el fog térni attól, amit, mondjuk, egy övezetmodell mutat. Minden modell lényege az, hogy elvonatkoztat bizonyos, a kutatás szempontjából kevéssé fontos ténytől, annak érdekében, hogy a vizsgálódás lényegére tudjon koncentrálni. Az igazi csoda az, hogy még egy olyan kevés, területileg összefüggő elemből álló modellel is, mint amilyen például az övezetmodell, milyen sok mindent meg lehet magyarázni"– mondta Iván, amiben akár egyet is érthettünk volna, ha adataink, tereptapasztalataink, térképeink nem mutattak volna állandóan lényegi eltéréseket a „Nagy Modelltől".

1985-ben Iván elintézte, hogy fél évre ki tudjak menni Madisonba, a University of Wisconsin-ra, ahol ő akkor tanított. Vitáink egyre élesebbé váltak. Ez időnként egészen groteszk formákat öltött. Ültünk az egyetemen vagy Ivánék lakásában, kint a szokásos hóvihar tombolt, mi pedig arról vitatkoztunk, hogy egy távoli, kis ország fővárosának egyik vagy másik városrésze melyik övezetbe tartozik. Nem teljesen megalapozatlanul az volt az érzésem, hogy Iván úgy tartja butaságnak Csanádival közösen írt könyvünk első változatát, ahogyan az van. Nagy téli magányomban azonban egy idő után ez igen sokat segített nekem, mert arra sarkallt, hogy élesebben fogalmazzam meg mondanivalónkat, és hogy ezt olyan formában tegyem meg, hogy az a külföldi olvasó számára is érdekes lehessen.

Még Madisonban átírtam a könyv első részét. Azzal érveltem, hogy a nagyvárosok térbeni szerkezetének leírására törekvő ökológiai modellek általában a következő három – többnyire mögöttes – feltétellel dolgoznak:

1. modelljeiket szabályos geometriai formákból, vagy
2. szabálytalan geometriai formákból, de területileg még összefüggő alakzatokból, vagy
3. szabálytalan formájú és területileg sem összefüggő, azonban mindenképpen kevés számú, nagy területi egységekből álló alkotórészekből építik fel.

A továbbiakban – a durvától az egyre részletesebb területi bontású alapadatok alkalmazása felé haladva – a fenti feltételekhez való ragaszkodás korlátait igyekeztem bemutatni, majd rátértem annak illusztrálására, hogy milyen előnyökkel jár, ha a klasszikus ökológia fenti kötöttségeitől sikerül megszabadulnunk.

Munkánk során 90 népszámlálási alkerület, 450 városrendezési körzet és 8000 számlálókörzet adataival dolgoztunk. Arra a következtetésre jutottunk, hogy Budapesten a nagy területi aggregátumok – mint amilyenek például a népszámlálási alkerületek, de igen gyakran még a városrendezési körzetek – alapján felépített ökológiai modellek is szükségszerűen heterogén területeket foglalnak magukba. Adataink azt mutatták, hogy a probléma nem abban, pontosabban nem elsősorban abban áll, hogy az övezetek egyes elemeit hol határolták le, és hogy az alkerületeket hogyan csoportosították. A lényeg az, hogy még viszonylag jó csoportosítás esetén is csak olyan modell alakítható ki, amelyben az egyes elemeken belüli és az azok közötti szórás csaknem megegyezik.

A modell magyarázó ereje tehát a hagyományos ökológiai módszer, vagyis a lehatárolások finomításával számottevően nem volt növelhető. Kétségtelen viszont, hogy az egyes alkotórészek részletesebb területi aggregátumok szerinti heterogenitása önmagában még nem minősíti a modell érvényességét, hiszen elképzelhetetlen olyan nagy léptékű modell, amely részletesebb adatok alapján

tesztelve nem bizonyulna kisebb-nagyobb mértékben heterogénnek. Ez önmagában legfeljebb csak azt bizonyítja, hogy nem használható fel minden kutatási célra egy ilyen nagy léptékű, tehát szükségszerűen durva megközelítés. Ezért, a tapasztalt heterogenitás természetének megragadása érdekében, előbb azt vizsgáltuk meg, hogy

a) az egyes mutatók mentén milyen mértékben bizonyult heterogénnek a modell, majd

b) rátértünk annak tanulmányozására, hogy kimutathatók-e valamilyen szabályszerűségek aszerint, hogy a város milyen jellegű területein mutatkozik különös mértékben heterogénnek egy ilyen nagy léptékű modell, végül

c) a különböző léptékekben érvényesülő szegregációs minták felvázolásával foglalkoztunk.

Ami mármost az első kérdésünket illeti, vizsgálódásaink azt mutatták, hogy leginkább még a várostervezés által legerősebben és legsikeresebben kontrollált mutatók (földszintes házak aránya, lakásnagyság, egy házra jutó lakásszám) mentén voltak felfedezhetők az övezetes-szektoros városszerkezet nyomai, míg a többi változó alapján kirajzolódó szerkezet inkább valamilyen mozaikformára emlékeztetett. Ez arra utal, hogy az övezetes-szektoros nagyléptékű modell a város fizikai szerkezetét sokkal jobban modellezi, mint a különböző társadalmi csoportok várostervezési módszerekkel csak igen áttételesen befolyásolható városszerkezeti elhelyezkedését. Arra a megállapításra kellett tehát jutnunk, hogy Budapest térbeni-társadalmi szerkezete még a hajdanvolt építési szabályzatoknál alkalmazott övezetekkel is jobban leírható, mint egy, a klasszikus ökológiai előfeltevésekhez ragaszkodó szociológiai modellel.

Ivánnal folytatott vitáink ettől kezdve váltak igazán izgalmassá! Rátérve ugyanis a következő probléma vizsgálatára, adataink nem csak arra utaltak, hogy a nagy léptékű csoportosítás a fizikai dimenziók mentén általában hatékonyabbnak bizonyul, mint a státusz- vagy ahhoz valamilyen módon kapcsolódó mutatók esetében. A különböző társadalmi csoportok adatainak elemzése alapján az is látható, hogy a társadalmi hierarchia legalján elhelyezkedők aránya szerint a nagyléptékű modell jóval inkább heterogénnek bizonyul, mint a hierarchia legtetején elhelyezkedő vezető állásúak és értelmiségiek aránya szerint. Ez térképeinken úgy volt látható, hogy a legmagasabb státuszú körzetek voltak azok, amelyek a többiekhez képest leginkább (de nem teljesen) térben összefüggő, nagy kiterjedésű területeket alkottak, míg a legalacsonyabb státuszú csoportok lakóhelyei viszonylag sok, egymással össze nem függő, kisebb méretű szegregátumként helyezkedtek el. Mindezek alapján pedig az a hipotézis fogalmazható meg, hogy a legalacsonyabb státuszú társadalmi csoportok eltérő minta szerint, jóval kisebb léptékben szegregálódnak, mint a hierarchia tetején elhelyezkedők, akikre inkább a nagyobb léptékű területi elkülönülés a jellemző.

Ehhez kapcsolódott egy újabb, igen meglepő eredmény. Eleinte mi sem tudtuk mire vélni azt, hogy a szegregációs görbe az általunk vizsgált Budapesten nem a Duncanék által felfedezett, és sokak által igazolt U alakot,[1] hanem inkább J-hez hasonló formát mutatott. Annyira meglepő volt ez az eredmény, hogy – hasonlóan a legtöbb ilyen kutatást végző külföldi kollégához – mi sem vettük észre, hogy milyen fontos eredményt találtunk. Bár az adatok egyértelműen mást mutattak, mi is azt mondtuk: milyen szép U alakú szegregációs görbe, pont olyan, mint amilyent Duncanék kaptak.

Később – amikor már nem lehetett nem észrevenni, hogy valami egészen újat találtunk – megpróbáltunk magyarázatot adni a kapott eredményre. Tehát arra, hogy a különböző társadalmi csoportok szegregációs indexeinek alakulását a társadalmi hierarchia függvényében bemutató szegregációs görbénk a szakirodalomban leírttól karakterisztikusan eltérő alakot mutatott. Mindez nemcsak a szegregációs irodalomban általánosan elfogadottnak tekintett elmélettől különbözött, hanem attól a képtől is, ami a magyar[2] és általában a kelet-európai[3] társadalmak szerkezetével kapcsolatos korábbi kutatások nyomán kialakult. E kutatások alapján ugyanis – e vizsgálatok minden elméleti és módszertani különbsége ellenére – egyértelműen az a következtetés adódik, hogy a legkedvezőbb és legkedvezőtlenebb társadalmi pozíciók egyaránt erősen koncentráltan helyezkednek el a társadalmi hierarchia két pólusán, míg a hierarchia közepe sokkal nagyobb inkonzisztenciát mutat. Meg kell említenünk, hogy nem ismerünk egyetlen olyan más időszakban vagy régióban készült rétegződéskutatást sem, amely gyökeresen más eredményre jutott volna. Ez a tétel szorul módosításra, avagy a társadalmi egyenlőtlenségek térbeni megjelenésével kapcsolatos tétel átfogalmazásán lenne érdemes gondolkodnunk? – tettük fel annak idején a kérdést.

Először leginkább arra gondoltunk, hogy a szegregációs görbe ilyen alakulásában a piaci modelltől radikálisan eltérő államszocialista város- és lakáspolitika[4] bizonyos eredményei jutnak kifejeződésre. Ez a politika, amely a telekáraknak és a lakbéreknek a piaci kereslet–kínálat–ár mechanizmustól való elszakításán és a nemzeti jövedelem egy részének az állami lakások bérének számottevő dotációján keresztül történő újraelosztásán alapul (Szelényi, 1983), számos, akkor már többé-kevésbé ismert hátránya mellett talán bizonyos, eddig fel nem ismert előnyökkel is rendelkezhet – véltük először. Egyfelől ugyan bizonyítottnak tekinthetők a beruházások produktív és improduktív kategóriákba sorolása ideologikus tételének társadalmi következményei. A fenntartási költségeiket sem fedező áron „folyósított", ún. improduktív beruházások az állami költségvetés szempontjából

[1] Duncan & Duncan (1977)
[2] Ferge (1969), Kolosi (1984)
[3] Machonin et al. (1969), Rutkevitch & Weselowski (1974)
[4] Friedrichs et al. (1978), French & Hamilton (1979), Hegedűs (1987), Musil (1987)

rövidtávon csupán hozadék nélküli ráfordításnak, veszteségforrásnak tűntek. Ezért nem esetleges gazdaságpolitikai hiba, hanem Kelet-Európában általánosan és hosszú távra is kimutatható tendencia volt, hogy ezen beruházások üteme általában – így a lakásépítés üteme is – rendre elmaradt a minden kinyilatkoztatott gazdaságpolitikai szándék ellenére rendre „elszaladó" (és katasztrofálisan kevéssé hatékony) „termelő beruházásokhoz" képest, és az államszocialista gazdaságok fejlettségének színvonalához viszonyítva is.[5] Mindez természetesen már önmagában is a lakáspiacon meglévő társadalmi feszültségek konzerválódását eredményezte.

De bizonyítottnak tekinthető másfelől az is, hogy a hatósági lakáselosztás és a központilag erősen dotált lakbérek elsősorban nem a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő társadalmi csoportoknak kedveztek, hanem a magas státuszúak irányába eredményeztek rejtett jövedelemátcsoportosítást,[6] és hogy az nemcsak a lakással kapcsolatos dotációra, hanem a szociálpolitikaiként deklarált újraelosztás egészére is igaz.[7] A fentiekkel szemben kétségtelenül számottevő eredményként lett volna elkönyvelhető, ha bizonyítani lehetett volna azt, hogy a város- és lakásgazdálkodásnak az államszocializmusban kialakult rendszere nemcsak jelentősen csökkenti a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének mértékét, hanem a térbeni elkülönülés mintáját is olyannyira megváltoztatta, hogy az csak az e társadalmakra speciálisan jellemző szegregációs görbével lenne leírható.

Ami mármost a fenti hipotézis első felét illeti, elmondhatjuk, hogy legalábbis Budapesten (más városra tudomásunk szerint ilyen jellegű vizsgálatokkal eddig nem rendelkezünk) nem támasztható adatokkal alá a szegregáció szocialista viszonyok közötti csökkenésének tétele. A szegregáció mértéke a második világháború után ugyan lényegesen csökkent, de a negyvenes évek végétől – tehát éppen attól az időszaktól kezdve, amikor a város- és lakásgazdálkodás új rendszere kialakult, illetve ennek városszerkezeti hatásai már érezhetők lehettek volna – e csökkenés számottevően lelassult, majd a hatvanas években a térbeni elkülönülés erősödésébe ment át, a hetvenes években lényegében változatlan maradt, és a nyolcvanas években valamelyest újra erősödött. A Budapesten belüli szegregáció csökkenése tehát nyilvánvalóan a negyvenes évek közepe táján lezajlott egyszeri nagy társadalmi átalakulásoknak tulajdonítható, míg az államszocialista viszonyok megszilárdulása utáni periódusra egymással ellentétes irányú mozgások és inkább kismértékű emelkedés jellemző.

A szegregáció második világháború utáni csökkenése mértékének megítéléséhez összehasonlító vizsgálatokra lenne szükség. A sok tekintetben közös történelmi múlt és a két város nagymértékben hasonlatos szerkezete és beépítési módja miatt Budapesttel való ilyen összehasonlításra legkézenfekvőbbnek

[5] Vö. Kornai (1980), Bauer (1981)
[6] Konrád & Szelényi (1969)
[7] Ladányi (1975, 1976)

kétségtelenül Bécs kínálkozott. Amennyire az a Bécsről rendelkezésre álló statisztikai adatok[8] felhasználásával végzett számításaink alapján megítélhető, a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülése a második világháború után Bécsben is egyértelműen csökkent. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a város- és lakásgazdálkodás államszocializmusban kialakult módja – legalábbis Budapesten – nem járt olyan eredménnyel, hogy számottevően csökkent volna a különböző társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének mértéke, vagy hogy ez a csökkenés lényegesen számottevőbb lett volna annál, mint amekkora a város- és lakásgazdálkodás redisztributív rendszerére történő átállás nélkül is valószínűleg bekövetkezett volna.

Rátérve most a fenti hipotézis második felének vizsgálatára, a rendelkezésünkre álló adatok itt a korábbinál már sokkal inkább egyértelmű fogalmazást tesznek lehetővé. Mint ezt korábban kimutattuk, az időbeni és az országok közötti összehasonlítások eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy az a jelenség, hogy a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedők térbeni elkülönülését kifejező szegregációs indexek alacsonyabbak, mint a hierarchia tetején elhelyezkedőké, nem tekinthető a város- és lakásgazdálkodás államszocializmusban kialakult rendszerére speciálisan jellemzőnek, hanem – legalábbis Európán belül – meglehetősen általánosan érvényesülő mintával van dolgunk. A szegregációs görbe Budapesten mindig J alakú volt, és az adatok másodelemzése azt mutatja, hogy az európai nagyvárosokban – függetlenül az ország gazdasági-politikai berendezkedésétől – ma is ilyen alakú.

Ez véleményünk szerint azért van így, mert – a mindenkori hatalmi viszonyoknak megfelelően – a magas státuszúak lényegében úgy és lényegében azokra a területekre szegregálódnak, ahogyan és ahová akarnak. Lehetőségük van tehát arra, hogy „saját" területet, makro-szegregátumokat foglaljanak el a városon belül, ahonnan másokat különböző „kizárási taktikákkal" távol tarthatnak, ahol azután sajátosan jellemző és csak általuk használt beépítésmódot, háztípust, iskolákat, szolgáltatásokat hozhatnak létre a maguk számára. Ezzel szemben az alacsony státuszúak csak lényegében úgy és lényegében csak azokra a területekre szegregálódhatnak, ahogyan és ahová hagyják őket. Ott laknak, ahol már vagy még senki sem akar lakni. Nekik csak a legkedvezőtlenebb feltételek között való lakás szinte korlátlan lehetőségei közötti „választás" lehetősége adatik meg. Nagyvároson belüli elhelyezkedésükre döntően nem az olyan nagy léptékű elkülönülés jellemző, mint amekkora a magas státuszú csoportok esetében megfigyelhető. A szegények szegregációja ezért legjobban a különböző típusokba sorolható „mikroszegregátumokba" való elkülönüléssel írható le.

[8] Kaufmann (1978), Banik-Schweitzer (1982)

A szegregációs görbe „szabálytalan alakulása" tehát valószínűleg egyáltalán nem tekinthető kivételes jelenségnek. Ellenkezőleg, véleményünk szerint éppen e „szabálytalanságok" mértékének és jellegének elemzése vezethet el minket a különböző társadalmi csoportok elkülönülése régió- és rendszerspecifikus sajátosságainak megértéséhez. A klasszikus ökológiai modelleknek – vagy azok újabb, de a klasszikus ökológia módszertani előfeltevésein túllépni képtelen, modernizált változatainak – leglényegesebb fogyatékossága éppen abban ragadható meg, hogy inkább elfedik, mint megérteni segítik még a nagyvároson belüli társadalmi elrendeződés ezen egyik legalapvetőbb szabályszerűségét is.

Annak, hogy az ökológiai modellek amerikai megalkotói nem sok figyelmet szentelnek az alacsony státuszúak kisebb léptékben történő térbeni elkülönülésére – egyéb fontos tényezők mellett – az lehet az elsődleges oka, hogy a nagy létszámú etnikai kisebbségek miatt az észak-amerikai nagyvárosokban a társadalmi és etnikai egyenlőtlenségek szorosan összefonódnak egymással. Így e nagyvárosok esetében társadalmi csoportok közötti szegregációról sem lehet etnikai, mindenekelőtt fehérek és afro-amerikaiak közötti szegregáció nélkül beszélni. Mint ezt azonban már a tanulmányunk megírásakor is rendelkezésre álló gazdag irodalom bizonyította, az etnikai szegregáció az észak-amerikai nagyvárosokban általában lényegesen nagyobb léptékekben jelentkezik, mint az azonos etnikumhoz tartozó alacsony és magas státuszúak térbeni elkülönülése.[9] Ez valószínűleg elsősorban azzal magyarázható, hogy az azonos etnikai csoporton belüli előítéletek és kirekesztés általában sokkal kevésbé drasztikusan érvényesül, mint az etnikai csoportok, különösen a leghátrányosabb helyzetű etnikai csoportok között érvényesülő előítéletek és kirekesztés. Az erős etnikai szegregáció az észak-amerikai nagyvárosok esetében elfedi az alacsony és a magas státuszúak térbeni elkülönülésének minden bizonnyal itt is megragadható eltérő mintáit.

A kevés számú és nagy, térben is összefüggő elemekből építkező városökológiai modellek alapelveinek feladása tehát legalább az alábbi három eredménnyel járt. Először is, új modellünk nem egyszerűen a várostervezés hatásainak nyomon követésére, hanem elsősorban városok térbeni-társadalmi szerkezete alakulásának megragadására vált érzékennyé. Másrészt, ez lehetővé tette annak a kimutatását, hogy a társadalmi hierarchia legalján és legtetején élők eltérő minta szerint szegregálódnak a nagyvárosokban: a szegények inkább mikro-szegregátumokban, a gazdagok inkább makro-szegregátumokban laknak. Végül, lehetővé vált a szociális és etnikai alapú szegregáció eltérő mintáinak megkülönböztetése: az előbbi nem írható le mikro-szegregátumok lehatárolása nélkül, míg az utóbbi esetében nem csökken számottevően modellünk magyarázó ereje, ha kizárólag (vagy szinte csak) makro-szegregátumokkal dolgozunk.

[9] Lásd ehhez: Duncan & Duncan (1977), Taeuber & Taeuber (1965), Rainwater (1970), Roof & Van Valey (1972), Schnore (1972), Simkus (1978), Lieberson (1980), Darden (1987).

Való igaz, hogy egy modell megalkotása esetén elsősorban arra kell törekednünk, hogy a lehető legkevesebb elemből építkezve a lehető legnagyobb magyarázó erejű eszközhöz jussunk el. De egy olyan szociológiai modellhez való ragaszkodásnak, ami sokkal érzékenyebb a város fizikai szerkezetének, mint a társadalomszerkezetének az alakulására, olyan modellnek, ami inkább elfedi, mint megérteni segíti a szegények és gazdagok, a szociális és etnikai csoportok közötti szegregáció gyökeresen eltérő mintái szabályszerűségének alakulását, nincsen sok értelme. Különösen olyan korszakban, amikor már tömegével állnak rendelkezésünkre a részletes területi bontásokban készült adatok, és az azok feldolgozására alkalmas matematikai, statisztikai és térképészeti módszerek.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a fenti eredmények elérésében nagyon sokat segítettek nekem azok a viták, amiket erről a kérdésről Szelényi Ivánnal sok évig folytattunk. Nem biztos, hogy az ilyen diskurzusoknak nagyon kedvez az, ha időleges megszakadásuknak nem szakmai, hanem politikai okai vannak, de utólag örüljünk neki, hogy ez a vitáink mégsem szakadtak meg, sőt még ma is folynak. Iván mindenekelőtt vitastílusa volt nagy hatással rám: szemben azokkal, akik mindenáron ragaszkodnak kialakult álláspontjukhoz, Iván csak addig törekedett álláspontját védeni, amíg be nem bizonyosodott annak téves vagy részben téves volta. Miért kell félni egy helytelen álláspontot megváltoztatni – szokta mondani. Annál jobban tudunk érvelni új, bizonyíthatónak látszó álláspontunk mellett, minél előbb feladjuk korábbi, helytelen nézeteinket. Ez a teljesen nyitott vitastílus, amit igyekeztem megtanulni tőle, tette lehetővé azt, hogy évekkel később közösen írjunk olyan tanulmányokat, amelyek a korábban vitatott kérdéseket is érintették.

Isten éltessen, Iván! Még sok jó vitát kívánok neked!

Hivatkozott irodalom

Banik-Schweitzer (1982), *Zur sozialraumlichen Gliederung Wiens, 1869–1934.* Wien: Institut für Stadtforschung

Bauer Tamás (1981), *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok.* Budapest: KJK

Csanádi Gábor & Ladányi János (1992), *Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai.* Budapest: Akadémiai

Duncan O. D. & B. Duncan (1977), *The Negro Population of Chicago. A Study of Residental Succession.* Chicago: The University of Chicago Press

Ferge Zsuzsa (1969), *Társadalmunk rétegződése.* Budapest: KJK

French, R. A. & F. E. Hamilton (1979), „Is There a Socialist City?" In: French & Hamilton (eds): *The Socialist City.* New York: John Wiley and Sons, 1–22.

Friedrichs, J. et al. (1978), *Stadtenwicklungen in kapitalistischen und socialistischen Landern.* Berlin: Rowohlt

Hegedűs, József (1987), „Reconsidering the Roles of State and Market in Socialist Housing Systems" *International Journal of Urban and Regional Research,* Vol 2. No. 1.
Kaufmann, A. (1966), *Demografische Struktur und Haushalts- und Familienformen der Wiener Bevölkerung.* Phil. Diss, Wien.
Kolosi Tamás (1984), *Státusz és réteg.* Budapest: Társadalomtudományi Intézet
Konrád György & Szelényi Iván (1969), „A lakáselosztás szociológiai kérdései" *Valóság,* 8. sz.
Kornai János (1980), *The Economics of Shortage.* Amsterdam: North Holland Publishing Co.
Ladányi János (1975), „Fogyasztói ár és szociálpolitika" *Valóság.* 12. sz.
Ladányi János (1976), „A gazdasági mechanizmus változásai, központi és vállalati szociális juttatások, szociálpolitika" *Valóság,* 9. sz.
Lieberson, S. (1980), *A Pice of the Pie. Black and White Immigrants since 1980.* Berkeley: University of California Press
Machonin, P. et al. (1969), *Social Stratification in Czechoslovakia.* Bratislava.
Musil, Jíri (1987), „Housing Policy and Socio-spatial Structure of Cities in a Socialist Country – the Example of Prague. *International Journal of Urban and Regional Research,* Vol. 2. No. 1.
Rainwater, A. (1970), „Behind Ghetto Walls" in Taeuber & Taeuber eds. *Negroes in Cities.* Chicago: Aldine
Roof, W. C. & T. L. van Valey (1972), „Residential Segregation and Social Differentiation in American Urban Areas" *Social Forces,* No. 51. 87–91
Rutkevitch, M. N. & E. Weselowski eds. (1974), *Transformation of Social Structure in the USSR and Poland.* Moscow-Warsaw.
Schnore, L. F. (1972), *Class and Race in Cities and Suburbs.* Chicago: Markham
Simkus, A. (1978), „Resindental Segregation by Occupation and Race in the urbanized Areas, 1950–1970" *American Sociological Review,* No. 43. 81–93.
Taeuber, K. & A. Taeuber (1965), *Negroes in Cities.* Chicago: Aldine

SZALAI ERZSÉBET

Az értelmiség útja a semmibe?

Kedves Iván!
Mint legjelentősebb mesteremnek kívánok
Neked nagyon boldog születésnapot!
Isten éltessen sokáig!
Sok szeretettel,

Erzsi

Ki az értelmiségi? Melyek a funkciói? Hogyan változtak az értelmiségi lét tartalmi és formai jegyei a belátható múltban, milyenek a jelenben, és mi várható a jövőt illetően? Ezek a kérdések azóta foglalkoztatnak, amióta pályám kezdetén megismerkedtem Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* c. művével.[1] Tanulmányomba ezeket a kérdéseket járom körül.

A kalandos körülmények között íródott könyv az 1970-es években született, és bár a szerzők nem láthatták előre a létezett szocializmus bukását és az ahhoz vezető konkrét tényezőket, a műben bevezetett számos új kategória és a benne megfogalmazott problematikák örökzöldek. Azzal együtt, hogy néhány fontos fogalom és állítás már az adott kor kontextusába helyezve is okot adhat kritikára

Tanulmányom első részében Szelényiékhez képest módosítom az értelmiség fogalmát. Ezt követően a létezett szocializmus viszonyai között elemzem az értelmiség szerepét. A harmadik részben döntően a magyar újkapitalizmus viszonyai között vizsgálom az értelmiség hatalmi pozícióit és annak változásait. A negyedik részben az újkapitalizmus hazai és globális értelmiségi magatartásmintáit mutatom be. Végül prognózist próbálok megfogalmazni az értelmiségi funkció jövőbeni alakulásáról. (Eszmefuttatásom során valamennyire támaszkodom korábbi munkáimra is, ezekre azonban nem fogok minduntalan hivatkozni. Felsorolásuk az irodalomjegyzékben található). Elemzésemben a humán tudományokhoz kapcsolódó – tehát az emberre mint társadalmi lényre tekintő – értelmiség történetileg változó állapotának és viszonyainak bemutatására szorítkozom.

[1] Konrád & Szelényi (1989)

A fogalom

Konrád György és Szelényi Iván szerint értelmiséginek az tekinthető, akinek a társadalomban betöltött szerepét kizárólag sajátos tudása legitimálja, másrészt transzkontextuális tudást birtokol. Utóbbi értelmezésük alapján azt jelenti, hogy az értelmiség a *telos* jegyében választ ad arra a kérdésre, hogy mi a jó, mi a rossz és mit kell tennünk.

Az előbbieket kiegészítve magam a transzkontextuális tudás fontos ismérvének tekintem azt is, hogy annak birtokosa képes részismereteit egy tágabb kontextusba helyezni. Más megközelítésben – Bourdieu megközelítése alapján –, képes különböző tudástőkéit egymásra konvertálni.

Az értelmiség definíciójához az előzőek mellet még egy elemet kapcsolnék: az értelmiségi szellemi produktumát a nyilvánosság elé tárja vagy annak szeme előtt folytatja, vagy legalábbis törekszik erre. Tevékenysége így a nyilvánosság valamilyen körében megmérődik. Ezen szempont bekapcsolása nélkül ugyanis értelmezhetetlenné válik az értelmiségi tudás legitimitásához kapcsolódó elem: a legitimitás társadalmi jelenség, csakis a szűkebb vagy tágabb nyilvánosság folyamatos visszajelzése képes azt biztosítani. A visszajelzés mechanizmusa – piaci vagy más jelzőrendszer és ezek jellege –, valamint köre, kiterjedtsége hatással van a legitimitás minőségére és mértékére (de erre részletesebben később fogok visszatérni).

Értelmiségi létről csakis akkor beszélhetünk, ha valamilyen szinten mindhárom elem jelen van az adott személy vagy személyek, csoport vagy csoportok viszonyrendszerében. További megkötés, hogy amennyiben a transzkontextuális tudás értékracionális mozzanatát (mi a jó, mi a rossz, mit kell tennünk?) kizárólagos jelleggel egy célracionális mozzanat, vagyis a hatékonyság mozzanata (mi a hatékony megoldás, cselekvés, irány pl. a hatalom megragadása szempontjából) helyettesíti, akkor hiába van jelen a másik két kritérium, az adott alany vagy alanyok nem írhatóak le értelmiségieknek, csak *techno-értelmiséginek* tekinthetőek. Ha pedig a nyilvánosság elé lépés és annak visszajelzése hiányzik, akkor a szellemi tevékenységet végző személy vagy személyek, csoport vagy csoportok szintén nem értelmiséginek, hanem *technokratáknak* tekinthetőek. (A másik két elem jelenléte esetén is).

Értelmiség a létezett szocializmusban

Konrád és Szelényi híres tézisével szemben úgy vélem, hogy a létezett szocializmusban nem az értelmiség volt hatalmon, és nem is tartott az osztályhatalom felé. Mint azt több munkámban is kifejtettem, a posztsztálini időszakban a hatalom a hatalmon lévő rend kezében összpontosul, melynek csúcsán a legfelső pártvezetésből álló uralkodó rend helyezkedik el, részei továbbá a technokrácia (az állampárt és pártállam bürokratái) és a nagyvállalati vezetők. Sem az uralkodó rend, sem a technokraták nem tekinthetők értelmiségieknek. (Úgy gondolom, a nagyvállalati vezetőkről ezt nem is kell bizonyítanom).

Az 1950-es évek munkás megmozdulásait (a magyar 1956-ot) követően – az azok megismétlődésétől való félelem által vezéreltetve, de nem függetlenül érték- és ideológiai elköteleződésétől sem – az uralkodó rend egyik legfőbb célkitűzésévé az életszínvonal, ezen belül is elsősorban a nagyipari munkásság életnívójának folyamatos emelése válik. A posztsztálini korszakban a diktatúra autokráciába vált, a hatalom kivonul az emberek magánéletéből, az „aki nincs velünk, az ellenünk van" jelszavát az „aki nincs ellenünk, az velünk van" szlogenje váltja fel. Az egyének gazdasági mozgástere bővül, és megvalósulni látszik egyfajta relatív autonómiájuk. Mindennek következtében – bár a rendszer politikai értelemben nem legitim – az 1960-as évek közepétől szociológiai szempontból egy enyhe legitimitást tud felmutatni. Ennek ellenére mind az uralkodó rend, mind az annak alárendelt technokrácia pozícióját alapvetően nem társadalmi elismertségük, hanem a Szovjetunió hatalmi-katonai apparátusának aktív jelenléte és támogatása biztosítja. Pozícióikat tehát nem elsősorban sajátos tudásuknak, hanem a külső hatalom irányába tanúsított lojalitásuknak köszönhetik. Másrészt valós stratégiáikat, célkitűzéseiket csak ritkán tárják a nyilvánosság elé, azokra a társadalom tagjai jórész csak a sorok között olvasva tudnak valamelyest következtetni. Bár döntően az uralkodó rend és kisebb részben a technokrácia tagjai betöltenek teleologikus funkciókat (megkötés: a technokrácia inkább célracionálisan viszonyul az uralkodó rend teleologikus-ideologikus iránymutatásaihoz), ennek az egyetlen kritériumnak való megfelelés nem elegendő ahhoz, hogy a hatalmon lévő rend tagjait értelmiségieknek tekinthessük.

Mindazonáltal a hatalmon lévő rend széles értelmiségi bázisra számíthat – melyet a népi kollégiumokkal, és a korábban elnyomott, a társadalom alsóbb szintjein elhelyezkedő rétegek gyermekeit pozitívan diszkrimináló felsőfokú felvételi rendszerrel és más eszközökkel részben maga termel ki, addig nem ismert szélességű mobilitási csatornákat nyitva meg ezzel a korábban kisemmizettek számára, ugyanakkor igazságtalanul a korábbi hatalom-és státuszbirtokosok gyermekeivel szemben.

Az így megújuló értelmiség mind presztízsét, mind anyagi helyzetét tekintve kiemelt pozíciót élvez. Ennek alapvető oka az, hogy mivel a társadalom hallgatásra van ítélve, a részérdekek intézményes kifejezésére sincs mód, ezért a társadalommal kapcsolatos információk jórészt csak az értelmiség közreműködésével juthatnak el a hatalom képviselőihez: az értelmiség elégíti ki a hatalomnak a társadalmi valóság – ezen belül a hatalmi döntésekre adott tényleges vagy várható társadalmi

reakciók – ismeretére vonatkozó szükségletét. Az értelmiség pozícióját alapvetően az ehhez a funkcióhoz kapcsolódó tudás biztosítja, de tekintélyes értelmiségiek nyilvánosság előtt megjelent műveik közvetítésével ennél szélesebb társadalmi elismertséget – enyhe legitimációt – is kivívhatnak a maguk számára. Az értelmiség kiemelt helyzetének másik oka ismét csak a hatalom gyenge legitimitásában keresendő: a csak korlátozott elismertséggel rendelkező hatalomnak nagy szüksége van ideológusokra, vagyis olyan aktorokra, akiknek közreműködésével megszólíthatja, és főként manipulálhatja a társadalmi szereplőket. Ilyen körülmények között nagy szerephez jutnak az értelmiség teleologikus és transzkontextuális funkciói, értékracionális iránymutatásai.

Az 1970-es évek második felétől, a sokasodó gazdasági feszültségek idején a hatalmon lévő rend technokráciájának kebelén belül megjelenik egy fiatal, nyugat- és piacpárti technokrata csoport – a késő-kádári technokrácia – mely a hierachiában való gyors előrenyomulásával párhuzamosan egyre inkább szembekerül a „kommunista nomenklatúrával", bár a nyílt konfrontációt hosszú ideig nem vállalja fel. Hasonló erjedési folyamat megy végbe a hatalmon lévő rend értelmiségén belül is, melynek fiatal lázadó tagjait több hullámban megfosztják privilegizált pozícióiktól, sőt sok esetben állásaiktól is. Belőlük rekrutálódik a marginális értelmiség: a demokratikus ellenzék és a népi írók tábora. Ők többékevésbé felmondják a hatalommal kötött alkut, és elsősorban a szamizdat közvetítésével közvetlenül a széles társadalmi nyilvánossághoz kívánnak szólni. A hatalmon lévő rendről való leválásuk azonban hosszú ideig nem teljes, két okból. Egyrészt a „sorok között" nem csak a társadalom, de a hatalom képviselői felé is sugároznak üzeneteket, másrészt egzisztenciálisan nem képesek teljesen elvágni a hatalmon lévő rendhez fűződő köldökzsinórt.

A két csoport között az 1980-as évek elejétől szoros informális kapcsolati háló alakul ki. Mindazonáltal helyzetük első látásra rendkívül törékeny, hatalmi és társadalmi bázisuk gyenge: a késő-kádári technokrácia bár hullámzó, de folyamatos konfliktusban áll az őt eredetileg legitimáló hagyományos nomenklatúrával, a marginális értelmiség szellemi kisugárzása pedig szűkebb értelmiségi körökön nem igen terjed túl. De nem is terjedhet túl, mert a hatalom több esetben is kinyilvánítja, hogy az ellenzék egy szélesebb, a „munkásosztály" irányába is történő nyitását keményen megtorolná.

A látszat ellenére azonban a késő-kádári technokrácia pozíciója stabil, és különösen az IMF-be való belépésünket követően gyorsulóan erősödő. Erősebb kifejezéssel: e technokrácia bázisa globális, ami azt jelenti, hogy a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra (a világhatalmi központjainak hálózata) támogatását élvezi. Ebből a támogatásból a marginális értelmiségnek is jut – amelyet emellett (hogy Szelényiék gondolatát alkotó módon alkalmazzam) értelmiségi létükben állásvesztéseik kapcsán és után éppen a belső ideológiai és „empirikus" rendőrség

legitimál. „Ha a bíróság egy kézirat szerzőjét annak tartalmáért börtönbüntetésre ítéli, hiába vonja meg a bírói határozat a vádlottól annak foglalkozását megjelölve az írói címet, maga az ítélet definiálja őt íróként. Hiszen ha műve nem lett volna értelmiségi termék, tehát transzkontextuális – általános érvénnyel – orientáló értékű, el sem ítélték volna."[2]

Szelényiék szerint az értelmiség kialakulófélben lévő osztályhatalmának alapfolyamata az, hogy a technokrácia szövetséget köt a marginális értelmiséggel, mely utóbbi a munkásosztály érdekeinek képviseletét felvállalva becsatornázza azokat az új hatalmi koalícióba – azért teheti ezt meg, mert a technokrácia is mutat érzékenységet a munkásérdekek iránt – és így együttesen előbb utóbb elsöprik az értelmiség hatalmi törekvéseinek korlátozásában érdekelt uralkodó rendet, vagyis a legfelsőbb pártvezetést.

A valóság ezzel szemben az, hogy a marginális értelmiség domináns csoportja, a demokratikus ellenzék szinte már keletkezése pillanatában feladja a munkásság iránti elkötelezettségét, és különösen az 1970-es évek végétől, 1980-as évek elejétől – vagyis „Bibó-hívő" korszakának kezdetétől – hőse már nem a munkás, hanem általában a civil társadalom, ezen belül is a fiatal értelmiség, valamint a maga számára piaci mozgásteret igénylő kisvállalkozó. Bár a dolgozói önigazgatás egészen 1976-77-ig szerepel célkitűzései között, szerepe egyre halványabb programpontjai körében. Ez a változás nem független a késő-kádári technokráciával szövődő egyre szorosabb kapcsolatától: bár az 1980-as évek elejétől eme csoport több prominens képviselőjét is foglalkoztatja az önigazgatás eszménye, lehetősége, ez a halványan megfogalmazott cél is igen hamar fügefalevélnek bizonyul. Amint a fiatal technokraták a legkisebb lehetőségét is látják a „klasszikus" magántulajdonosi viszonyok „bevezetésének", azonnal ejtik az önigazgatás gondolatát. Egyrészt azért, mert a főleg bölcsész ellenzékiekkel szemben ők a „szakemberek". Döntően pedig azért, mert az ellenzék (tehát a késő-kádári technokrácia és a demokratikus ellenzék) külső, globális támogatói a kapitalista, pontosabban újkapitalista viszonyok reprezentánsai. (Újkapitalizmus alatt az 1970-es évek második felétől a világban végbement neoliberális fordulat nyomán létrejött új hatalmi szerkezetet értem.) Így a piacpárti fiatal technokrácia és az alapvetően harmadikutas demokratikus ellenzék kapcsolatában a technokrácia bizonyul erősebbnek. A demokratikus ellenzék már a politikai rendszerváltás lehetőségének első jelére feladja addigra amúgy is elerőtlenedett önigazgatói elképzeléseit.

Pedig a demokratikus ellenzék klasszikus korszakában harmadikutas volt. Halvány önigazgatói gondolataik mellett erre utal az alulról, szerves úton fejlődő civil társadalom gondolata iránti elköteleződésük, és a kisebb-nagyobb civil csírák tényleges támogatását is jelentő gyakorlati tevékenységük egyfelől, a fiatal,

[2] Konrád & Szelényi (1989: 53-54)

nyugati orientációjú értelmiség, és a kisvállalkozók piedesztálra emelése másfelől. Nem voltak ők mások, mint a Kádár-korszak sajátos harmadikutas viszonyainak (vegyes tulajdon, adminisztratív piac, látens pluralizmus) ideológusai – az adott korban valójában ez volt a legdöntőbb alapja legitimitásuknak.

Azt látjuk tehát, hogy mire a késő-kádári technokrácia és a demokratikus ellenzék szövetsége már elég erőssé válik az uralkodó rend megdöntésére, addigra programjaikban már semmi nem marad a „munkásosztály" érdekeinek képviseletéből. A késő-kádári technokrácia a kapitalista rendszerváltás uralkodó és vezérlő erejévé, a demokratikus ellenzék pedig eme rendszerváltás ideológusává lesz. Ezzel az új szerepével azonban a demokratikus ellenzék nemhogy nem osztályhatalmát, hanem a saját – és az egész értelmiség – öngyilkosságát készíti elő.

A magyarországi újkapitalizmus és az értelmiség

Az 1989-90-es politikai rendszerváltás folyamatában ugyan átmeneti konfliktus keletkezik a technokrácia és a demokratikus ellenzék között – ennek tétje, hogy az új rendszerben melyikük birtokolja a főhatalmat – a Csurka-jelenség teremtette fenyegetettség azonban ismét létrehozza, sőt megerősíti a korábbi szövetséget. (Ezt a folyamatot írja le Bozóki András a Demokratikus Charta történetén szemléltetve.)[3] Az 1994-ben felálló „szociálliberális" kormány összetételében pedig az 1980-as évek szövetségi viszonyai tükröződnek: a gazdasági főhatalom a késő kádári technokrácia (pénzügyminiszter az MSZP-s Békesi László, majd Bokros Lajos), a kulturális főhatalom a demokratikus ellenzék (kultuszminiszter az SZDSZ-es Magyar Bálint) kezébe kerül.[4] Vagyis mint az előbb utaltam rá: a késő kádári technokrácia irányt szab és cselekszik, a demokratikus ellenzék pedig létrehozza és artikulálja mindennek ideológiáját. Bár a késő kádári technokrácia hatalmi szerepe az idők folyamán változik, együttműködése az SZDSZ-es kalandon átesett szövetségeseivel és utódaival – akik nem mások, mint a liberális értelmiség (erre még visszatérek) – gyakorlatilag mind a mai napig működik.

A késő kádári technokrácia hatalma egészen a 2000-es évek második feléig töretlen, vagyis majdhogynem független attól, hogy jobb- vagy „baloldali" kormányok vannak-e hatalmon. Eme technokrácia első vonala korábbi párt és államapparátusi szocializációjával, az ott elsajátított értékekkel és életelvekkel összefüggésben nem vágyik nagyburzsoává lenni, ehelyett inkább vezérelni, uralni szeretné e nagyburzsoázia kialakulásának folyamatát. Vagyis/ezért a mindenkori gazdaságpolitikai csúcspozíciókat célozza meg – sikerrel. Bár pártja alapvetően az

[3] Bozóki (1997)

[4] Békesi László 1994-95-ben, Bokros Lajos pedig 1995-96-ban volt pénzügyminiszter. Magyar Bálint 1996-98 között töltötte be a művelődési miniszter posztját.

MSZP (a kommunista nomenklatúrával összefonódó múltja miatt neoliberális elköteleződését sokáig nem vállalhatja nyíltan), az 1990-1994-es, MDF vezette, majd az 1998-2002-es, Fidesz vezette kormányokban is (a Fideszben 2000-ig) az állami gazdaságirányítási apparátus csúcsán és első vonalában helyezkedik el. Egészen a techno-burzsoázia (gyakorlati piaci tapasztalatokkal és közepes nagyságrendű magántőkével rendelkező politikai vállalkozók) megjelenéséig, vagyis Gyurcsány Ferenc, majd Bajnai Gordon felbukkanásáig és miniszterelnöki bársonyszékbe jutásáig.

Érdekes módon innentől kezdve az aktív pályájuk végére érő késő-kádári technokraták az értelmiségi szerepet célozzák meg: gyakran szerepelnek a széles nyilvánosság fórumain, mégpedig azzal az igénnyel is, hogy ők legyenek azok, akik a társadalmi jó és rossz tartalmát meghatározzák, és az elvi alternatívákat is felrajzolják. Immár nyilvánosan is teleologikus, transzkontextuális funkciók betöltésére törnek tehát – de két ok miatt mégsem válhatnak klasszikus értelmiségivé. Egyrészt, bár sokszor titkolják, de előbbi funkcióik jórészt csak látszatok: náluk a társadalmi jó és rossz csupán a hatékony és "hatékonytalan" álruhái. Másrészt társadalmi pozíciójukat nem elsősorban sajátos tudásuknak, hanem az államigazgatásban korábban betöltött vezető szerepüknek és ott kivívott tekintélyüknek köszönhetik. Vagyis valójában nem mások ők, mint techno-értelmiségiek.

Ilyen szereplő többek között Békesi László, Chikán Attila vagy Bokros Lajos. Utóbbi például rendszeresen közöl nagy terjedelmű írásokat az *Élet és Irodalom*-ban, melyekben nem csupán a gazdaságpolitika nagy kérdéseit boncolgatja, de általános társadalmi problémákat is felvet, és választ is keres azokra: visszatérő témája a verseny és a szolidaritás kapcsolata, mely kapcsolatban ő a maga részéről csupán kölcsönösen egymást erősítő hatásmechanizmusokat vél felfedezni. Bár Bokros politikus is – a *Modern Magyarországért Mozgalom* elnöke – pártjának a mérhetőség határát sem megütő támogatottsága ezt a pozícióját tökéletesen formálissá teszi. Mindazonáltal szerepének valamennyire mégis fennálló kettőssége – pontosabban, kiváltképp az abban kifejeződő kettős ambíció – kontinuitást mutat a késő-kádári technokráciának a létezett szocializmusban játszott kettős szerepével: eme a technokrácia, miközben szeretett önmaga előtt értelmiségi színekben tetszelegni, a gazdasági hatalmi viszonyok közvetlen formális és informális befolyásolására, majd az 1980-as évék végéhez közeledve már uralására, vagyis politikai szerepre is igényt tartott.

Miközben a késő-kádári technokrácia első vonala jórészt mind a mai napig összetartó csapatot alkot, az értelmiség népies és urbánus csoportjának törzsi háborúja már a politikai rendszerváltás előtt – a meg nem valósult második monori tanácskozás előkészítése során, Kis János és Csurka István szembekerülésével – elkezdődik. A konfliktusnak valós társadalomszerkezeti alapja van: a világgazdaság félperifériáján elhelyezkedő Magyarország számára hosszú történelmi időszakon

keresztül csak két egymással éles ellentétben álló alternatíva nyílott, melyek irányába az ország váltakozva haladt. Az első a gazdasági, politikai és kulturális bezárkózást hirdető és követő nemzeti, nacionalista modell, amely gazdaságilag döntően a belső piacra és belső felhalmozásra épített (volna). A második a teljes gazdasági, politikai és kulturális nyitást megvalósító „kozmopolita" alternatíva, melynek képviselői azt képzelték, hogy a külső tőke és külső piac vezérelte gazdaság olyan dinamikus lehet, mely képes lesz majd magával húzni a hazai szegmenseket, vagyis képes lesz áthatni, dinamizálni az egész társadalmat. Félperiferiás létünk egyenes következménye, hogy mindkét választás súlyos adósságcsapdába vezetett. Az egyensúlyi állapot így soha nem jöhetett létre, egyik végletes választás követte a vele ellentétes másikat.

A két eltérő alternatívát megtestesítő értelmiségi csoportok szembeállása azonban az idők folyamán olyan élessé vált, hogy a társadalom vezérlésében a még oly csekély kompromisszumos lehetőségek felismerését is lehetetlenné tette. Míg a létezett szocializmus időszakában a politikai nyomás miatt a konfliktust nem lehetett artikulálni, addig a politikai rendszerváltás során és azt követően két, egymással nem kommunikáló nyilvánosság alakult ki, amelyben mindkét oldal berögzült a maga dogmáiba és fóbiáiba.

Ez a megkettőződés és a vele járó torzulás önmagában is elég lett volna az értelmiség talajvesztéséhez – annak azonban mélyebben ható okai is vannak.

A magyar – és kelet-európai – értelmiség társadalmi beágyazottsága mindig is gyenge volt: a polgári fejlődés megkésettségéből fakadó erőtlen civil társadalom és ezzel összefüggésben a felülről vezérelt modernizáció objektív szükségessége a hatalom felhőrégiói felé irányította eme értelmiség figyelmét. Hiányzó polgárság híján neki kellett a kapitalista fejlődés motorjává válnia, ami hajlamossá tette arra, hogy – néhány kivételtől és kivételes korszaktól (ilyen volt a létezett szocializmus néhány időszaka) – a kapitalizmus alapviszonyát jelentő tőke-munka viszonyban a tőke oldalára álljon.

Mint arról már szó volt, a létezett szocializmus virágkorában, majd hanyatlásának idején a marginális értelmiség harmadikutas volt, ezen identitása azonban annyira gyenge lábakon állt, hogy az alanyok számára sem volt igazán felismerhető. A geopolitikai viszonyok változásával (a Nyugat győzelmével a Szovjet Birodalom felett) is összefüggésben akaratán és tudtán kívül (?) ezen értelmiség utóbb a burzsoázia uralta kapitalizmus eszmei szálláscsinálójának bizonyult. Bár a rendszerváltás során és után számos tagja vállalt politikai szerepet – többben lettek közülük pártvezetők és/vagy országgyűlési képviselők – urbánus csoportjaik hűsége a késő kádári technokráciához és elköteleződésük az immár valóságosan is létező burzsoáziához töretlen maradt. Utóbbin belül elsősorban a multinacionális tőkéhez való lojális viszonyuk erős – miközben „népies" csoportjaik inkább a hazai burzsoáziát támogatták és támogatják.

Elmondhatjuk, hogy a Szelényiék által korábban feltételezett osztályhatalom helyett e két értelmiségi csoportosulás két egymással harcoló rendet (saját megközelítésem szerint formális és informális kapcsolati háló által összetartott, közös ethosszal és értékrenddel bíró közösséget) alkot, melyek mindenkor alárendeltjei egyfelől a külföldi, másfelől a hazai burzsoáziának – elsősorban nagyburzsoáziának – valamint ezek technokráciájának és politikai pártjainak. A két értelmiségi rend technokráciája abban különbözik egymástól, hogy míg az urbánusoké a késő-kádári technokrácia képében már az létezett szocializmusban megszületett, addig a „népies" értelmiségé csak a 2008-as világgazdasági válság nyomán lép igazán színre – vagyis a korábban késő kádári technokrata Matolcsy György gazdaságpolitikai csúcshatalmi pozícióba kerülésével. Az ő markáns színrelépéséhez köthető a nemzeti-konzervatív technokrácia megjelenése, majd pozícióba kerülése a gazdaságirányítás vezérlőpultjainál.

Az értelmiségi és technokrata-burzsoá körök kapcsolata azonban egyirányú: miközben előbbi töretlenül hűséges utóbbiakhoz, a technokrácia és a már kialakult és megerősödött nagyburzsoázia egyre kevésbé tart igényt az értelmiség szolgáltatásaira: számos tagjuk saját maga akar transzkontextuális és teleologikus funkciót betölteni. Másrészt tartanak is attól, hogy a másodhegedűsi pozíciót elfoglaló értelmiség előbb-utóbb kritikai szerepben fog fellépni – velük szemben is. Ezzel összefüggésben az eredendően értelmiségi szereplők fokozatosan kiszorulnak a parlamentből és más nyílt politikai pozíciókból, mely folyamat leglátványosabb mozzanata az SZDSZ 2010-es kiesése az országgyűlésből, majd azt követő gyors szétesése. Mindazonáltal a technokráciához és a nagyburzsoáziához hűséges értelmiség továbbra is megmarad az azokat képviselő politikai pártok holdudvarában – kissé ironikus és túlzó megfogalmazásban a liberális értelmiség még ma is a már csaknem egy évtizede megbukott SZDSZ holdudvarát alkotja.

A hatalom által egyre mellőzöttebb értelmiségnek csak egy töredéke válik a „nép" szerves értelmiségiévé, miközben tehát a hatalom „dobja", társadalmi bázist sem szervez – nem tud maga köré szervezni. Légüres térbe kerül, ezért társadalmi presztízse és befolyása az 1990-es évek közepét követően rohamosan csökken. Ez abban is megnyilvánul, hogy egyre kevésbé képes a közvéleményben folyó viták tematizálására. A televíziós stúdiókba például csak a politikusok által felvetett kérdések megvitatására „hívják be" – de ezekre is egyre kevésbé. Pontosabban, megszületik néhány *jolly joker* funkciót betöltő médiaceleb, akik garantáltan nem vágják ki a biztosítékot a közvélemény elől elfedni akart mélyebb és alapvetőbb kérdések boncolgatásával.

Ha a politikusok alkalmanként nyilvános fórumaikon szerepeltetnek is neves értelmiségieket, akkor sem a véleményükre kíváncsiak, hanem csupán azok erkölcsi tőkéjét kívánják a maguk számára kamatoztatni. Kivételt ebből a szempontból csak két korszak képez. Az első a Gyurcsány Ferenc miniszterelnöksége alatti

időszak, amikor a már idézett liberális értelmiség első vonala Gyurcsány közvetlen közelébe kerülve átmenetileg visszaszerzi korábbi társadalmi befolyását, sőt valamennyire még erősíti is azt: eme értelmiségiek a homályos, gyenge identitású miniszterelnök első számú vonatkoztatási csoportjaként funkcionálnak. Vagyis Gyurcsány elsősorban nekik akar megfelelni.

A második ilyen korszak a CEU 2017 eleji megtámadásával veszi kezdetét: akciójával a szélsőjobboldalivá vált Orbán Viktor és csapata a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szuperstruktúra helyi reprezentánsával akar leszámolni. De általában is minden mással, ami értelmiségi. A szinte azonnal kirobbanó nemzetközi tiltakozás ezért (is) nem csupán a „szuperstruktúra" ellencsapása, hanem a pozícióját már jó ideje folyamatosan gyengülőnek érzékelő globális értelmiség megszerveződési kísérlete és erődemonstrációja is.

Az értelmiségi befolyás szinte folyamatos gyengülése mellett az értelmiség helyzetét tekintve fontos különbség mutatkozik a baloldali liberálisok és a jobboldaliak uralta időszakok között: a „ballib" politikai erők – az előbb említett kivételtől eltekintve –, bár egyre inkább „átnéznek" az értelmiségen, egzisztenciális létfeltételeiben nem fenyegetik azt – még a (később tárgyalandó) rendszerkritikai értelmiségieket sem. A második és harmadik Fidesz-kormány viszont általános támadást indít az értelmiség ellen – legfőbb célpontja a rendszerkritikai értelmiség, melynek több tagját is megfosztja egzisztenciájától. Emellett számos (elsősorban a tudományos ranglétrán való előremenetelt mennyiségi – a természettudományokban szokásos – paraméterekkel szabályozó) eszközzel korlátozza a tudományos kutatói és oktatói szabadságot. A CEU elleni támadás csak a csúcsa egy már jóval korábban megindult folyamatnak. Nem beszélve az értelmiség proletáriátusának tekinthető pedagógusok vagy szociális munkások elleni támadásról, melyet „reformjaikkal" megfosztanak a szabad hivatásgyakorlástól (vagyis transzkontextuális és teleologikus funkcióik működtetésétől), és az értelmiségi léthez tartozó egzisztenciától, valamint a tanítás alapfeltételét jelentő tárgyi és anyagi feltételektől.

A különbség nem vezethető le a kétfajta politikai erő tagjainak eltérő érzületéből, annak döntően hatalomszerkezeti oka van: a „ballibek" alatt a késő kádári technokrácia, (majd a techno-burzsoázia) és a nagyburzsoázia alkotják a hatalom domináns csoportját, amelyek – mint a „szuperstruktúra" által is támogatott gazdasági hatalmi aktorok – elég erősek ahhoz, hogy ne kelljen érzékenynek lenniük az esetleges értelmiségi kritikákra vagy támadásokra. Ezért alárendelt pozícióban lévő pártjaik is toleránsak az értelmiség irányába. A Fidesz vezette kormány azonban a korábban domináns csoportok fölé kíván kerekedni, amely szükségképpen csakis korlátozott hatékonyságú vállalkozás lehet: egy gazdasági hatalmi centrumokkal szembeforduló, azokat kordában tartani kívánó politikai hatalom ereje csak jóval labilisabb lehet, mint egy olyan politikai hatalomé, melyet eme centrumok uralnak, pontosabban támasztanak alá. Ráadásul a Fidesz vezette kormány külső támogatottsága is gyenge, szinte csak Oroszországra korlátozódik. Vagyis a Fidesz uralta főhatalom a látszat ellenére gyengébb, mint a „ballibek" – de valójában a „szuperstruktúra" és a burzsoázia, valamint azok szószólói – által domináltë. És a Fidesz kormány értelmiség-ellenessége éppen ebből a gyengeségből fakad: az értelmiség puszta létét fenyegetésként éli át, tartva attól, hogy ha az szembefordul vele, nem nagyon lesz olyan, aki megvédje. Biztonsági okokból tehát az értelmiséget ki kell iktatni – és emellett létre kell hozni a hozzá lojális írástudókat. Nem véletlen, hogy ezt a feladatot a hatalmi konglomerátum Orbán Viktor utáni legerősebb szereplőjére, a nemzeti-konzervatív Matolcsy György jegybankelnökre bízzák, aki az MNB alapítványokhoz kötődő pénzforrások segítségével „saját" értelmiséget kíván gründolni.

A hatalomhoz hű értelmiség kitermelésére irányuló kísérlet azonban – mint azt a CEU-ügy kapcsán látjuk, amikor is számos jobboldali értelmiségi is tiltakozik az egyetemet ért támadás ellen – kétélű fegyver lehet: bármely értelmiséginek, értelmiségi csoportnak funkcionális okokból csak nehezen megjósolható, sőt kiszámíthatatlan a hatalomhoz való viszonya.

Értelmiségi szerepek a jóléti kapitalizmusban és a globális újkapitalizmusban

Kitágítva horizontunkat, most már azt a kérdést fogjuk vizsgálni, hogy van-e, és ha igen, milyen az „útja" az értelmiségnek a jóléti kapitalizmusból a globális újkapitalizmusba való átmenet során, majd utóbbi egzisztálásának máig tartó korszakában. Ezt az utazást azon a szálon haladva követjük nyomon, hogy az idők változása során milyen jellegzetes értelmiségi magatartásminták rajzolódtak és rajzolódnak ki, ismét csak abból a szempontból, hogy azok mennyiben felelnek meg az értelmiségről a bevezetőben felvázolt kritériumoknak. A magyar félperiféria értelmiségének szerepkészletét ebbe a keretbe ágyazva fogjuk elemezni.

A jóléti kapitalizmus klasszikus értelmiségi magatartásmintáját a Sartre-féle társadalmilag elkötelezett, küldetéses értelmiségi testesíti meg. Ilyen Bourdieu is, akinek életművét elemezve Fáber Ágoston helyesen állapítja meg,[5] hogy abban a tudományos és politikai mozzanatok szerves egységet alkotnak: tudományos attitűdjéből és elméletéből az őt ért bírálatok ellenére szinte egyenesen következik, szinte egyenesen levezethető kései politikai szerepvállalása, kiállása a szegények és elesettek ügye mellett.

Ez az eredendően orosz értelmiségi szerep akkor tud nyugaton és elsősorban Európában gyökeret verni, amikor a második világháborút követő gyors gazdasági

[5] Fáber (2016)

növekedés bázisán, és nem utolsósorban a Szovjet Birodalom mint rivális létezésének következtében, valamint a szociáldemokraták vezette szakszervezeti harc eredményeként ezeken a tájékokon is jelentősen kiszélesedik az állami redisztribúció – melynek áldásos hatását az értelmiség is élvezi. Két szempontból is: egyrészt a modern redisztributív társadalmakban a hatalom élénken érdeklődik az általa közvetlenül nem érzékelhető társadalmi viszonyok iránt – nem csak a hatalom megtartása vagy kiterjesztése céljából, hanem mert a redisztribúció rendszere valamiféle tervezés nélkül működésképtelen. Ezt láttuk a létezett szocializmus viszonyainak bemutatásakor is: ott annyiban volt speciális a helyzet, hogy szinte teljességgel hiányoztak a társadalmi részérdekeket becsatornázni, artikulálni képes mechanizmusok és intézmények. Bár a jóléti kapitalizmusban utóbbiak nagyon is léteznek, a „teljes" társadalmi valóság hatalom általi megismerhetőségének funkcióját önmagukban nem tudják betölteni. Márpedig a jóléti kapitalizmusban mint redisztributív rendszerben szintén szükség van valamiféle tervezésre – ha nem is olyan mélységűre, mint amilyen a létezett szocializmusban funkcionált. (A konvergencia-elmélet akkori híveinek sok szempontból igazuk volt).

Másrészt a gyors gazdasági növekedés bázisán volt miből újraelosztani, s a redisztribúció kiszélesedésére részben emiatt kerülhetett sor. Jelentős anyagi források állhattak ezért rendelkezésre a Bourdieu által definiált tudományos mező táplálására.

Ezek a tényezők viszonylag stabil egzisztenciát és erős hatalmi befolyást biztosítottak az értelmiség számára. Virágozhattak a társadalomnak a hatalom által nem érzékelhető finomszövetét feltáró empirikus társadalomtudományok, de az értelmiség teleologikus funkciójára és transzkontextuális, belül értékdemonstráló és célkitűző tudására is nagy kereslet mutatkozott – mind a hatalom, mind a gyors növekedésből származó feszültségeket érzékelő társadalom részéről. Bourdieu eme időszakban „tetőződő" munkássága tükrözi is az empíria és az elmélet, valamint az utóbbitól elválaszthatatlan teleológia és transzkontextualitás egyidejű igenlését: elméletalkotást nem tudott elképzelni valamiféle empirikus bázis nélkül, mint ahogy az „objektív valóság" megismerését is csak tudatosan alkalmazott elméleti iránytű segítségével tartotta lehetségesnek. Az értelmiség kapitalizmusbeli virágkora volt ez, melyben a rendszer keretein belül megvalósítható legnagyobb szabadságot élvezete: az egzisztenciájáról jórész gondoskodó állam legalábbis a valóban jelentős értelmiségieket nem tartotta szoros pórázon.

Mindazonáltal nyilvánosságbeli szerepét egy tökéletlenül működő, manipulált monopolpiac igazolta vissza, mely a klasszikusan értelmezett értelmiségi szerephez szorosan nem kötődő kommunikációs készségeket követelt. Valamint legalábbis valamennyi alkalmazkodást a burzsoázia finanszírozta médiák által manipulált közízléshez – panaszkodott is emiatt sokat Bourdieu. Csak a tudományos mezőben és a médiumok világában kiemelkedő pozíciót elérőknek volt módjuk arra, hogy alkotói tevékenységük során és a nyilvánosságban tökéletesen önmagukat adhassák. Azok az értelmiségiek, akik ezeknek a kritériumoknak nem feleltek meg, de legfőképpen azok, akiknek baloldalisága a kapitalista rendszer radikális tagadásában öltött testet – amint arra Szelényiék is rámutattak – egymástól is elszigetelt gettókba szorultak.

Vagy legalábbis egy, de az idők előrehaladtával egyre nagyobb részük elkezdett proletarizálódni: az állami redisztribúcióhoz kapcsolódó tervező munka során – főként a hatalmi hierarchia kiterjedő középszintjein – sokkal inkább bonyolult csoportmunkára alkalmas technokraták, mint döntően individuális tevékenységet végző értelmiségiek iránt mutatkozott a hatalom részéről kereslet. Az egyre nagyobb és bonyolultabb nagyvállalatok is növekvő keresletet támasztottak az alapvetően a *techné* princípiumaival rendelkező felső és középszintű menedzserek iránt. Ők munkaerejük áruba bocsátásából éltek, vagyis nem rendelkezhettek szabadon munkatermékük felett – az egyetemi ifjúság Párizsból induló 1968-as lázadását Szelényiék éppen a fiatal értelmiségi aspiránsok proletarizálódástól való félelmével magyarázták.

Az újkapitalizmus kezdetét jelentő, az 1970-es években elinduló és az egész világon végigsöprő neoliberális hullám az 1980-as évek végén a szovjet birodalom felbomlásával tetőződik. Ez fordulatot hoz az értelmiség helyzetében, ezen belül szerepének strukturálódásában is.

A Szovjetunió felbomlása nyomán nagy erővel kerülnek felszínre a kapitalizmus belső ellentmondásai, és ez mindhárom nagy eszmerendszer – tehát a szocializmus, a liberalizmus és a konzervativizmus – tartópillléreit megingatja: a tervezett társadalmak gondolata megbukott, de a spontán piaci folyamatok is rossz irányba visznek, mivel működésük nyomán kontrollálhatatlan és a piaci versenyt korlátozó óriásmonopóliumok jönnek létre. Az önmagát egyre gyorsító rendszerben alapjaikban inognak meg az öröknek gondolt hitek és értékek – közöttük a felvilágosodás nagy vívmánya, a racionalitásba vetett (elsősorban a szocializmushoz és liberalizmushoz kötődő) hit.

A hitek és értékek elbizonytalanodásának tünete a posztmodern, mely a racionalitás halálának és a világ darabokra szakadásának érzetéből táplálkozik. Az értékvezérelten és racionálisan berendezhető és megismerhető társadalom illúziójának szertefoszlásával pedig alapjaikban inognak meg a korábbi értelmiségi szerepek. Eme megingásban azonban a döntő szerepet az egyre globálisabbá váló tőke határozott ellenérdekeltsége játssza: nincs többé szüksége ideológusokra, pontosabban más típusú ideológusokra van szüksége (miként azt Magyarországon is láttuk).

A Sartre- és Bourdieu-féle küldetéstudatos, ugyanakkor gazdag empirikus tudással felszerelkezett értelmiségiek napja leáldozóban. Helyüket eme magatartásminta kettészakadása nyomán a médiacelebek és szaktudósok veszik át. Mindkét szerep értelmiségi mivolta problematikus.

A *médiacelebek* betölthetnek teleologikus és transzkontextuális funkciókat, vagyis nyilatkozhatnak a jóról és a rosszról, a „mi a teendő" kérdéséről, valamint résztudásaikat konvertálhatják egymásra – de állításaikat tilos empirikus adatokkal alátámasztaniuk. Már csak a számukra a médiákban biztosított rövid terjedelem okán is.

Legfőképpen pedig kerülniük kell az árnyalt gondolati megközelítéseket. Debray szerint[6] a profik az egymástól való elszigetelődéssel növelik az esélyüket arra, hogy előrenyomuljanak a kiválasztottak körébe, anélkül, hogy tekintettel kellene lenniük a visszahatásra vagy visszaigazolásra az értelmiségi körök centrumában. A teljesítmény non plus ultrája a kirekesztődésbe, és az elhajlásban áll. Ha el is tűrik még a köröket és társaságokat, csak afféle kívülállóknak tekintik őket. A tömegmédiák a személyiséggel dolgoznak, nem a kollektívával, a szenzációval, nem a gondolatisággal, a szinguláríssal és nem az univerzálissal.

Ráadásul, mivel teljesítményüket csak egy tökéletlenül működő, erős monopóliumokkal tarkított médiapiac szelektálja és igazolja vissza – vagyis társadalmi legitimációjuk igen bizonytalan – értelmiségi létük erősen kétséges. Vagy legalábbis sokkal inkább „színészek", mint autonóm gondolkodók. Színpadukat kiterjeszti az 1990-es évek közepétől tömegessé váló internethasználat, melynek nyomán globális médiasztárok emelkednek ki. (A magyar társadalom, de legfőképpen a magyar médiumok tekintélyelvűségére utal, hogy nálunk azokból válhat a legnagyobb eséllyel médiaceleb, akik a politikai rendszerváltás során vagy azt követően magas politikai pozíciót töltöttek be, vagy hazatérő „külföldre szakadt hazánkfiai").

Velük szemben elefántcsonttoronyban élnek a pozitivista *szaktudósok,* akiknek semmi más céljuk nincs, mint a magas impakt-faktorú globális szakfolyóiratokban való minél gyakoribb jelenlét és az azokban regisztrált hivatkozások gyűjtése. Elméletalkotás csak körük centrumkapitalista országokban élő legtekintélyesebbjei számára engedélyezett. Némi túlzással ez a világ olyan „kádertemetőknek" tekinthető, ahová a hatalom – elsősorban a globális tőke, pontosabban legfőbb intézménye, a „szupersrtuktúra" – száműzi a tényleges vagy potenciális küldetéstudatos értelmiségieket.

Ők alkotják az egyetemi oktatók és kutatóintézeti munkatársak derékhadát. Fő funkciójuk a politikai elit és a burzsoázia számára szükséges szakemberek folyamatos utánpótlása és ezzel párhuzamosan a fiatalok közéleti érdeklődésének, aktivitásának eliminálása – vagyis a fiatal értelmiség már korábban megindult proletarizálódásának biztosítása. Teleologikus és transzkontextuális funkciót nem töltenek be, és mivel nyilvánosságuk is igen korlátozott, legitimitásuk is igen gyenge lábakon áll. Ráadásul az ő világuk a nagy, döntően nemzetközi projektek világa, ahol azután végképp nincs szükség autonóm, elmélyült munkára.

[6] Debray (1981)

És főként nincs szükség nyilvános „okoskodásra" sem.[7] Mindezért sokkal inkább technokratáknak – a „szuperstruktúra" és a nemzeti hatalmi elitek technokratáinak –, mint értelmiségieknek tekinthetőek. Magyarországon az értelmiség technokratizálása, technokratizálódása különösen a Fidesz 2010-es választási győzelme után válik erőteljessé, mivel – mint arról szó volt – az új, korábbiaknál erőteljesebb aspirációkkal fellépő politikai elit jóval gyengébbnek, ezért az értelmiség által sebezhetőbbnek érzi magát, mint a hatalom korábbi domináns csoportját alkotó burzsoázia.

A még inkább kiterjedő és globalizálódó nagy gazdasági szervezetek növelik keresletüket a bürokráciájukban és kutatóhelyeiken foglalkoztatott diplomások iránt. Ezek egy része *menedzseri* pozíciót tölt be (felső rétegük a burzsoázia része) másik része pedig már nyersen *proletárnak* tekinthető: közülük legalábbis azok, akik nemcsak, hogy kizárólag munkaerejük áruba bocsátásából élnek, de sem teleologikus, sem transzkontextuális funkciót nem töltenek be, és semmilyen formában nem rendelkeznek munkatermékük felett.

Azzal párhuzamosan, ahogy a küldetéstudatos, feladatát autonóm módon kitűző és egzisztenciálisan viszonylag független értelmiség közéleti befolyása csökken, szárba szökkennek a *think-tank*ek (ezek már korábban is léteztek, de szerepük most erősödik), melyek döntően a politikai elit szükségleteit elégítik ki. Ezeknek az agytrösztöknek, tanácsadó testületeknek az alkalmazottai akkor is a hatékonyság – a politikai hatékonyság (tehát nem a társadalom szempontjából értelmezett politikai jó és rossz) – iránytűje alapján végzik tevékenységüket, amikor munkatermékükkel a nyilvánosság előtt is megjelennek. Ennek alapja az, hogy alapítványaikat döntően a politikai pártok és a burzsoázia finanszírozza. Utóbbi részvétele biztosítja többek között burzsoázia befolyását a politikai pártok irányvonalára és döntéseire – ha ugyan nem a dominanciáját azok felett. Mindennek alapján az ezekben a szervezetekben dolgozó diplomások *techno-értelmiségieknek* tekinthetőek. Jól mutatja a Bourdieu-féle értelmiségtől való különbségüket, hogy a társadalom, a társadalmi folyamatok csak abból a szempontból jelentik kutatásaik, elemzéseik tárgyát, amennyiben azokban feltárulnak a választópolgárok politikai preferenciái, és ennek alapján megtervezhetőek és alakíthatóak a politikai pártoknak feléjük sugárzott üzenetei. Természetesen a *think tank*-eknek is megvannak a globális változatai, melyek azonban nagyrészt a globális nagyburzsoázia döntéseinek megalapozását célozzák: ilyenek többek között a nagy nemzetközi hitelminősítő szervezetek.

A közvetlenül az egyes emberekkel vagy azok kisebb csoportjaival foglalkozó humánértelmiségiek – pedagógusok, szociális munkások stb. – helyzetének alakulásáról hiányosak a nemzetközi szintű ismereteim. Hipotézisem szerint

[7] Vö. Habermas (1971)

pozícióik differenciálódnak: az újkapitalizmus terjedő autokrata modelljeiben (miként Magyarországon) önállóságukban, alkotó, kreatív tevékenységükben erősen korlátozottak, ezért teleologikus és transzkontextuális funkcióikat nem gyakorolhatják. Ők is proletarizálódnak – egzisztenciális létfeltételeiket tekintve is. Az újkapitalizmus demokratikus hagyományokat még őrző változataiban – döntően az észak-európai országokban, melyek versenyképességüket nem az olcsó és kevéssé képzett, hanem a magas tudástőkével rendelkező, és jó mentális és fizikai állapotban lévő munkaerőre alapozzák[8] – legalábbis egyes csoportjaik autonómia-lehetőségei még bővülhetnek is, és társadalmi presztízsük, valamint egzisztenciális helyzetük is erős „középosztályi" szintet érhet el.

A fent vázolt szerepek az értelmiség megrendüléséből, szétszakadásából születő ideáltípusok, igen gyakori a kevert stratégiák alkalmazása: lehet valaki például szaktudós, aki alkalmanként népszerű publicisztikákat ír, miközben ezekkel párhuzamosan tanácsadói munkát végez valamilyen *think tank*-ben. A keveredés különösen Kelet-Európában és más félperifériákon gyakori, ahol a több lábon állás súlyos egzisztenciális kényszer is. Ennek a helyzetnek a kiéleződése a ***szellemi vállalkozó*** megjelenése, aki tudására, mint a legkülönfélébb piacokon megforgatandó és kamatoztatandó tőkére tekint – bár egy más metszetben (és egy magyar ifjúságkutatásom során ezt láttam) inkább pontosabb lenne szellemi kényszervállalkozónak tekinteni – elsősorban azokban a térségekben, ahol a diplomások számára ez az egyetlen stratégia kínálkozik.

A hol készségesen vállalt, hogy kényszerű szerepkeveredés súlyos identitászavar forrása – de ebben az identitászavarban az újkapitalizmus korábban érintett válságos jellege is kifejeződik: nem látszik immár mód a világ megjavítására, és a tét nélküli gondolkodás a kultúra és a kultúrát létrehozók hanyatlásában is kifejeződik. Bár a Bourdieu-féle ***kritikai értelmiségi*** szerep vonzereje és jelentősége halványul, e magatartásminta – nem ritkán az előbb ismertetett magatartásmintákkal összefonódva – továbbra is funkcionál.

A nemzeti-konzervatív kritikai értelmiség jól érzékeli a globalizálódó újkapitalizmus teremtette feszültségeket, de azokat elsősorban, mint a hagyományos értékek – nemzet, család stb. – erodáló erejeként artikulálja. Az újkapitalizmus bajait a nemzetállami keretek erősítésével kívánná orvosolni, ezért jelentősége manapság – amikor a 2008-as világgazdasági, majd a 2015-től tetőződő menekültválság következtében szerte a világon erősödik a nacionalizmus és a szélsőjobboldal – növekedésnek indulhat. Legitimitásának forrását egyik oldalról a globális tőke által, másik oldalról az autoriter politikai elitek által megvezetett – végső mentsvárként a nemzetállami keretekben és családjukban megkapaszkodni vágyó és akaró – társadalmi csoportok visszajelzései jelentik.

[8] Bővebben lásd erről Pogátsa (2016)

A liberális kritikai értelmiség vezérlőcsillagát az emberi jogok, a jogállamiság és a szabadpiac értékei jelentik, ezeket az értékeket kéri számon a „létező kapitalizmuson". Ezeket kívánja megerősíteni és kiterjeszteni. Elsősorban azokban az országokban, térségekben van manapság jelentősége, amelyekben az újkapitalizmus bajaira való válaszkísérletként autoriter politikai rezsimek jöttek létre. Ezeken a helyeken kritikai szerepük a leglátványosabb: mivel a liberalizmus az erősek ideológiája, ők, vagyis a legerősebbek tudnak leghatékonyabban küzdeni a kapitalizmus tekintélyuralmi változata ellen. Ők meg tudnak szerveződni, az autoriter hatalom által elnyomott gyengék nem. Bár sokszor szociálisan is érzékenyek és szegénypártiak, a szegénység strukturális okaival – ezen belül a gazdagság, gazdagodás és szegénység, elszegényedés szoros összefüggésével – nem kívánnak szembenézni. Mozgalmaikban elsősorban önmagukat reprezentálják, képviselik. (Mindezt látjuk a mai Magyarországon is). Globálisak, globális pozícióikat döntően a „szuperstruktúra" biztosítja, gyenge társadalmi legitimitásuk a szabadság értékét mindennek fölé helyező, döntően fiatal értelmiség, a technokrácia és a burzsoázia visszajelzéseire korlátozódik.

A szocialista vagy baloldali kritikai értelmiség rendszerkritikai funkciót tölt be, vagyis a kapitalizmusból mint a tőkelogika által áthatott társadalmi struktúrából vezeti le az elnyomást, a kizsákmányolást, a szegénységet és az elidegenedést. Ebből adódik gondolkodásának paradoxonja is: többnyire nem ad választ arra a kérdésre, hogy ha a rendszer uralkodó logikája minden létszférát áthat, akkor hogyan, milyen erők által lehet abból kitörni – márpedig tevékenységét ennek a célnak a jegyében folytatja. Helyzetét nehezíti – a kritikai gondolkodók leggyengébb aktorává teszi őket – hogy ex lex helyzetben van: a globalizált, de az elnyomottakat, kizsákmányoltakat továbbra is erősen megosztó világban a baloldal már nem lehet nemzeti, de még nem lehet nemzetközi sem. (Ezt mutatja egyfelől a még most is zajló görög tragédia – mely nemzetállami szintű kitörési kísérlet volt, még csak nem is a kapitalizmusból, mint átfogó rendszerből, hanem csupán annak neoliberális változatából –, másfelől a 2000-es években induló globalizációkritikai mozgalmak lehanyatlása).

Egyes kiemelkedő, főként pedig a közízléshez legalább valamennyire alkalmazkodó tagjait a burzsoázia és a politikai elitek eltűrik, sőt adott esetben még támogatják is – ha másért nem, hát azért, hogy erejüket bizonyítsák. (Persze gyakran lelik bennük szórakozásukat is). De ezeket is főként csak akkor, ha „globalizálódnak", vagyis – mint például Žižek – globális színtereken is fellépnek, melynek széles nyilvánossága valamennyi legitimációt és védelmet jelent számukra. Többségük azonban még inkább kicsiny gettókba szorul, egzisztenciája bizonytalan, társadalmi visszaigazolása rendkívül gyér, hiszen azon társadalmi alanyok érdekeit szólaltatja meg, akik eme érdekeiket vagy fel sem ismerik, vagy legalábbis nincs erejük azok mentén megszerveződni. Szeretnének az elnyomottak

Gramsci-féle szerves értelmisége lenni, erre azonban igen csekélyek a lehetőségeik. Társadalmi legitimációval ezért nem rendelkeznek. A rendszerkritikai értelmiség Magyarországon különösen gyenge: a politikai rendszerváltás után először a szélsőjobboldal és annak értelmisége, másodszor a liberális értelmiség „lopta el előle a show-t": 2006 őszén az előbbi volt, 2014-től pedig utóbbi képes több hullámban kanalizálni a társadalmi elégedetlenséget. Ebből adódóan baloldali kritikai értelmiségi szerepre manapság csak döntően azok vállalkoznak, akik hajlamosak az önsorsrontásra, tehát valamiféle lelki devianciával rendelkeznek.

Régi-új kihívások és az értelmiség jövője

De hogyan szövik át az informatikai robbanás, az internet, majd a közösségi site-ok a fent vázolt világot?

Benjamin R. Barber több mint húsz éve[9] a következőeket írta erről: „Engem nem a dzsihád vagy a McWorld érdekel, hanem a kettőjük közötti kapcsolat. Mivel magyarázható, hogy két nemrég megjelent kiadvány (Zbigniew Brzezinski könyve az etnikai nacionalizmus által okozott 'globális zűrzavarról' és Kelvin Kelly könyve a számítógépekről és a 'neobiológiai civilizáció' megjelenéséről), tehát az egyik a dzsihádról, a másik a McWorld-ről ugyanazt a címet viseli: *Out of Control*. Lehetséges, hogy a dzsihád és a McWorld közös vonása az anarchia? A közös akarat hiánya, a jog által szabályozott tudatos és együttes emberi irányítás – a demokrácia – hiánya?"[10] Napjaink Facebook-világában pedig már, Tallár Ferenc nyomán,[11] a Mű, a Szerző és a Szubjektum eltűnése is vizionálható. Ez azt jelenti, hogy a közösségi site-ok szövegáramát olyan sokan írják, hogy első látásra már meg is szűnt a számon kérhető entitással és identitással rendelkező alkotó szubjektum és alapfeltétele, az önálló mű. Ez az ára annak, hogy ez a világ mindenki számára lehetőséget teremt a megnyilvánulásra. De ebből sem anarchia, sem demokrácia nem következik.

Barabási László bebizonyította, hogy az internet világa kizárja az egyenlő esélyeket.[12] A hálózatban központok és perifériák vannak, melyek viszonyában az előnyök és hátrányok folyamatosan halmozódnak. Ugyanez vonatkozik ezen belül a Facebookra és társaira is: csak kivételes esetekben sikerülhet kizárólag innen indulva véleményvezérré válni, ezen világ hierarchiájának csúcsán a globálisan vagy országosan nagy, szerkesztett médiumokban celebpozíciókat elérő, tehát már eleve nagy ismertségnek örvendő személyek állnak. Mindazonáltal,

[9] Barber (1994)
[10] id. mű (1994: 34-35)
[11] Tallár (2015)
[12] Barabási (2003)

miután a Facebookon „mindenki fenn van", és a technikai lehetőségek szintjén mindenki mindenhez hozzászólhat, ez az instrumentum valamelyest gyengíti a korábbi értelmiségi szerepek szétválását, vagyis erősíti az ideáltipikusan felvázolt értelmiségi szerepek keveredését – de a Facebook-profil „csináltsága", labilitása, kétes hitelessége miatt a gyengülő értelmiségi szerep és identitás leépülését is. Tallár víziójában tehát a jelen pillanatot tekintve van igazság.

Eddigi történetünk a gyengülő, önmagát feladni kénytelen vagy gettósodó értelmiségiéé. De vajon a folyamat irreverzibilis-e? Az értelmiség útja tényleg a semmibe vezet? Válaszom bizonytalan.

Az értelmiség soha nem volt annyira labilis, szerep- és identitászavaros, mint jelenünkben – de soha nem is volt annyira szükség a folyamatokat a teleológia és a transzkontextualitás jegyében értelmező szerepére, mint ma és amint a közeljövőben az várható. A kihívást legközvetlenebbül a Big Data jeleníti meg. Éber Márk Áron – Han gondolatmenete nyomán – a következőképpen fogalmaz: „A Big Data roppant adathalmazai önmaguktól nem szólalnak meg, nincs nyelvük. A Big Data mindent megőrizhet ugyan, az elemző figyelme azonban ugyanúgy szelektív, ahogyan az őröké (a szerző itt Foucault börtön-hasonlatára utal – kiemelés Sz. E.). Az elemzőnek kell kérdéseket feltennie, adatokat leválogatnia, kiválasztania és csoportosítania, kategóriákat létrehoznia, adatokat és folyamatokat ezek alá besorolnia, együtt járásukat vizsgálnia, tendenciákat azonosítania. Önmagától semmit sem 'mond', az adatok tengere önmagában semmit sem 'mutat'. A Big Data távolról sem önműködő megfigyelési rezsim. Ahogy a panoptikumban szükség van börtönőrre, úgy a Big Datához is nélkülözhetetlen az elemző."[13]

Vagyis a Big Data megfigyelési rezsim (is). És az értelmiség nem hagyhatja, hogy a megfigyelők kizárólag a burzsoázia és a politikai elitek ügynökei legyenek, akik azért „figyelnek", hogy a manipuláció immár testre szabott eszközeit még és még hatékonyabbá fejlesszék. Itt tehát adódik egy értelmiségi feladat, betöltését azonban már jó ideje korlátozza az értelmiség autonómiájának jelentős korlátozása és tekintélyének elporladása. Ezek visszaszerzése – amint azt Bourdieau már 1996-ban meghirdette – kollektív és globális misszió: „Az intellektuelek közös cselekvéseinek arra kellene irányulniuk, hogy megszerezzék vagy visszaszerezzék az autonómiát szavatoló vagy védelmező eszközöket. Ez a cselekvés, melyet nevezhetünk korporatistának, nem öncélú. Azért van rá szükség napjainkban, mert a művészek, írók és tudósok egyre inkább úgy találják: kizárják őket a dolgok – kiváltképp a saját illetékességükbe tartozó dolgok – nyilvános megvitatásából."[14]

Bourdieu programját értelmezhetjük úgy is mint kísérletet az értelmiség rendies szerveződésének visszaállítására, megerősítésére és globálissá tágítására. Ennek

[13] Éber (2017: 197-198)
[14] Bourdieu (1996: 5)

keretében felfoghatjuk úgy is, mint az értelmiség utolsó próbálkozását hatalmi befolyásának visszaszerzésére – tehát érdekérvényesítési eszközeként. Nos, az értelmiségnek valóban elemi érdeke hatalmi befolyásának fenntartása – de nem korlátlan kiterjesztése. Magunk is láttuk, hogy a létezett szocializmus felbomlásának idején extrém hatalmi törekvései önnön öngyilkosságába torkollottak: amikor az értelmiségi hatalom politikaivá válik, immanens sajátosságával kerül szembe, ezért elporlad. Mindazonáltal az értelmiség számára – ha szerepe fennmarad – a teljes hatalomnélküliség állapota soha nem jön, jöhet el: ez a hatalom bonyolult hatásmechanizmusokon keresztül fejti ki erejét, és célja, pontosabban funkciója a társadalom, vagy valamely „társadalmi rész" önreflexiós és prezentációs szükségletének kielégítése.

Igen ám, de mi van akkor, ha – mint jelenleg – a társadalom és annak részei – osztályok, rétegek, csoportok, család – már annyira atomizálódtak, hogy szinte már megszűnt létezésük, ezért önreflexiós és prezentációs igényeik sem funkcionálnak többé?

Nos, akkor az van, amit most látunk: a széttöredezett nyilvánosságot a saját személyiségüket, szubjektivitásukat árúba bocsátó médiacelebek és lájkvadászok uralják. Azért tehetik ezt meg, mert az egyre magányosabb, érzelmileg is elszigetelt egyének szubjektivitás-igényeit elégítik ki – legalábbis egy-egy pillanat erejéig.

Vagyis időnk nem a racionálisan, árnyaltan elemzők és valós alternatívákat megfogalmazók ideje – tehát nem az értelmiségé. És amikor azt írtam, hogy különösen a Big Data uralmának idején elemzőkre, vagyis értelmiségiekre szükség van, akkor ez vajon nem felhívás-e a szükségletek feletti diktatúrára? És bizony az értelmiségnek – legalábbis csírákban – a hatalmiak mellett vannak kifejezetten diktatórikus hajlamai is, hiszen lehetnek bármily demokratikus nézetei, tevékenységének fő terepe, a tudomány nem a demokrácia világa: a tudományos igazsághoz nem demokratikus konszenzus révén vezet út, az igaz és hamis tény vagy elmélet kérdésében nem a többség dönt – gyakorta csak egyetlen személy állításai relevánsak a többiekével szemben.

Belátom, gondolatmenetemnek valóban lehet olyan olvasata, hogy itt nincs másról szó, mint az értelmiség diktatórikus ambícióinak ismét csak a társadalmi szükségletek köntösébe öltöztetett és újjá varázsolt ideológiájáról. De – és most mégiscsak gyakorolva transzkontextuális funkciót – vajon jó-e az embereknek abban az állapotukban lenni, amelyikben most vannak? Amikor az egyenlőtlenségek olyan mértékűvé növekedtek, amely már fékez bármiféle gazdasági előrehaladást. Amikor a teljes ökológiai katasztrófa minden nappal közelibbé válik. Amikor az erősödő bizonytalanság és elmagányosodás következtében a mentális megbetegedések lassan a leggyakoribb és legveszélyesebb kórrá válnak a világban.

Megkockáztatom a választ: nem jó. Nem jó irányba mennek a dolgok. Ugyanakkor – amint azt többek között a CEU-ügy kapcsán láttuk, amelyet reményeim

szerint mélyebb társadalmi rétegek megmozdulása követhet – mintha talán ismét meglódulna a globális civil társadalom megszerveződése. És ha az működni fog, akkor az értelmiségnek ismét lesz társadalmi bázisa és legitimitása, melynek alapján visszanyerheti önazonosságát. Sőt, a folyamatot maga is katalizálhatja, még ma létező, megingott állapotában is. Másrészt a globális civil mozgalmakban lehet elég erő, mely visszafogja értelmiségének hatalmi ambícióit és törekvéseit, ha azok az égig akarnának nőni.

Vajon így lesz-e? Vagy ez csak egy vesztét érző értelmiségi utolsó reménye? Közösen kell majd ezen elgondolkodnunk.

(A tanulmány első változatához fűzött értékes kritikai észrevételeiért köszönettel tartozom Bozóki Andrásnak, Erős Ferencnek, Somlai Péternek és Utasi Ágnesnek.)

Hivatkozott irodalom

Barabási Albert László (2013/2002): *Behálózva. A hálózatok új tudománya.* Budapest: Magyar Könyvklub.

Barber, R. Benjamin (1994), „Piac vagy demokrácia" *Mozgó Világ,* 11. 25–38.

Bourdieu, Pierre (1996), *Az egyetemesség szószólói – az értelmiség szerepe a modern világban.* Lettre Internationale. 20. 2-5.

Bozóki András (1997), „Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta" *Politikatudományi Szemle,* 6. évf. 1. 98-135.

Debray, Regis (1981), *Voltaire verkaftet man nicht. Die Intellektuällen und die Macht in Frankreich.* Hohenheim, Köln-Löwenich.

Éber Márk Áron (2017), „A lelkünkben duruzsoló hatalom. Pszichopolitika, neoliberalizmus és a hatalom új technikái" *Eszmélet,* 113. 190-199.

Fáber Ágoston (2016), *Pierre Bourdieu „Politikai fordulat". Cselekvések, politika és kritika Bourdieu társadalomelméletében.* Budapest: kézirat.

Habermas, Jürgen (1971), *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest: Gondolat

Konrád György & Szelényi Iván (1989), *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest: Gondolat

Pogátsa Zoltán (2016), *Magyarország politikai gazdaságtana. Az északi modell esélyei.* Budapest: Osiris.

Szalai Erzsébet (1994), *Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után.* Budapest–Szombathely, Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press.

Szalai Erzsébet (1998), *Feljegyzések a cethal gyomrából. A kulturális elit válsága és az értelmiség dilemmái.* In: Az elitek átváltozása. Budapest: Új Mandátum

Szalai Erzsébet (2000), „Értelmiségi szerepek az ezredvégen" in *Ezredváltó dilemmák Magyarországon.* Budapest: Új Mandátum, 12–26.

Szalai Erzsébet (2001), *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Budapest: Aula
Szalai Erzsébet (2004), *Az első válaszkísérlet. A létezett szocializmus – és ami utána jön...* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Szalai Erzsébet (2006), *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet...* Budapest: Új Mandátum
Szalai Erzsébet (2008), „A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség" *Politikatudományi Szemle,* 17. évf. 3. 111–126.
Szalai Erzsébet (2008): *Rendszerváltás és az értelmiség útja... Merre is? Politikatudományi Szemle,* 17. évf. 3. 161–172.
Szalai Erzsébet (2011), *Koordinátákon kívül. Fiatalfelnőttek a mai Magyarországon.* Budapest: Új Mandátum
Szalai Erzsébet (2014), *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság.* Budapest: Kalligram
Tallár Ferenc (2015), *Az áramlások terében.* Budapest: Liget Műhely Alapítvány

Gagyi Ágnes

„Az értelmiség útja" – A kelet-európai értelmiség emancipációs programjainak ciklusai

Szelényi Iván munkásságának állításait a szocializmus és posztszocializmus szociológiájára nézve elsősorban a társadalomszerkezet makro-perspektívája felől szokás értelmezni. 2002-es önreflexív cikkében,[1] amely *Az értelmiség útja,*[2] a *Szocialista vállalkozók*[3] és a *Kapitalizmus kapitalisták nélkül*[4] könyveket mintegy az életmű háromkötetes főműveként tárgyalja, Szelényi maga is elsősorban a társadalomszerkezeti változások történetéhez való – folyamatosan kiigazított – hozzájárulásként értékeli saját munkásságát. A társadalomszerkezeti változások tekintetében a három kötet kanonikus állításait úgy lehet összefoglalni, hogy míg *Az értelmiség útja* az értelmiség és szocialista bürokrácia hatalmi szövetségéről szól, a *Szocialista vállalkozók* az államszocialista struktúrák alatt (és ellenében) ható piaci tevékenységek jelentőségét hangsúlyozza. Végül, a *Kapitalizmus kapitalisták nélkül* arra reflektál, hogy a posztszocialista átalakulásban végül nem az értelmiség és a bürokrácia szövetsége, s nem is a késő szocialista kisvállalkozók, hanem egy technokrata *„Bildungsbürgertum"* látta el a kapitalista átalakulás irányító szerepét – hogy később átadja helyét a valóban kialakuló helyi tőkének.

Mindhárom könyv az általa elemzett társadalmi csoportot egy-egy társadalomszerkezeti hipotézis főszereplőjeként helyezi az érvelés fókuszába – legyen az az értelmiségi-bürokrata hatalom megszilárdulásáé, a szocialista vállakozók által megnyitott „harmadik úté", vagy a posztszocialista átmenet kimenetéé. Mint Szelényi 2002-es, „önironikus" önértékelésében megjegyzi, a három könyv társadalomszerkezeti hipotézisei jóslatként nem váltak be, s ilyen értelemben a könyvek egymásra következő állításai inkább egyfajta *„Aufhebung"* jelleggel követik egymást, ahogy a konkrét változásokhoz alkalmazkodva át- meg átírják a korábbi művek hipotéziseit a történelmi folyamat irányáról.

Abban a kérdésben, hogy a történeti jelenben végzett szociológiai munka intenciója és hipotézisei hogyan viszonyulnak a hosszú távú társadalmi folyamatokhoz, ez a perspektíva gazdag reflexiós lehetőségeket nyit meg. Szelényi a maga részéről

[1] Szelényi (2002)
[2] Konrád & Szelényi (1989)
[3] Szelényi (1992)
[4] Eyal, Szelényi & Townsley (1998)

ezekben állást is foglalt a neoklasszikus szociológia javaslatával.[5] Jelen cikkben e problematikán belül egy olyan aspektust emelek ki, amely a társadalomszerkezeti változásokkal kapcsolatban bejelentett hipotézisek/beavatkozási igények és az értelmiség mint társadalmi csoport kapcsolatára vonatkozik. Ez az aspektus a társadalomszerkezeti elemzés „immanens" pandantjaként húzódik végig Szelényi munkásságán, meghatározó eleme a benne megfogalmazódó megismerés-módszertani ajánlásnak, s a jelenlegi válság kontextusában különös relevanciával bírhat a kortárs átalakulásokra reagáló értelmiségi mobilizációkra nézve.

Az értelmiségi utópiák „immanens" kritikája *Az értelmiség útjá*ban

Hogyan függ össze a társadalomszerkezet alakulásának megértése, mint tudásfilozófiai és módszertani kérdés, az értelmiség társadalmi pozíciójával? A makroszociológiai állításokra összpontosító recepciók kevésbé engedik látni Szelényi munkásságában azt a vonulatot, amely ezzel a kérdéssel foglalkozik, s a társadalomszerkezeti elemzés módszertanát és tanulságait is ehhez méri. A Kondrád Györggyel közösen írt *Az értelmiség útjá*ban[6] az az állítás, hogy az értelmiség a munkáshatalom nevében a saját redisztribútori hatalmát építi ki, ahhoz a tágabb kérdéshorizonthoz képest hangzik el, ami az értelmiség szerepére kérdez rá a történeti átalakulás folyamatában. Ezt a kérdést a könyv egyszerre tudásfilozófiai és tudásszociológiai problémaként veti fel. Amennyiben a történelem irányáról szóló narratívák mindig az adott történelmi szituációba beágyazott értelmiségi perspektívákból hangzanak el, mit gondoljunk azokról az emancipációs programokról, amelyeket értelmiségiek a történelem irányával kapcsolatban megfogalmaznak?

Ennek a kérdésnek a kezeléséhez *Az értelmiség útja* egy elvi megkülönböztetésből indul ki az értelmiség „nem-fogalma" és „genetikus fogalma" között.[7] Az előbbi az értelmiségnek arra a korszaktól és termelőmódtól független szerepére utal, hogy az adott társadalomszerveződésről értelemmel és céllal bíró, univerzális narratívákat alkot. Az értelmiség „genetikus fogalma" ezzel szemben arra vonatkozik, hogy ezekben az univerzális narratívákban az értelmiség adott történeti formái partikuláris társadalmi szerepeket és érdekeket artikulálnak, az értelmiség adott pozíciójának és más társadalmi csoportokkal való szövetségeinek megfelelően. Az értelmiség mint társadalmi szerepkör e két aspektusa között feszültség van: adott érdekkonstellációkba való beágyazottságát az értelmiség mindig az emberi nem általános érdekeként fogalmazza meg, ezek a formájukban

[5] Eyal, Szelényi & Townsley (2003), Burawoy (2001)
[6] Konrád & Szelényi (1989)
[7] Id. mű (1989:28)

univerzális ideológiák azonban mindig részérdekek kivetüléseként leplezhetőek le. Az értelmiség történeti változáshoz való viszonyának drámai jellege ebből a feszültségből adódik. Ahogy Szelényi és Konrád fogalmaznak: az értelmiség mint társadalomtörténeti pozíció „skizoid volta társadalmi létének kettősségéből ered: fejlődéstörténete különböző jellegű és gyökerű tudathasadások története. Részérdekeket egyetemessé növeszt ideológiáiban, majd leleplezi ezeknek az ideológiáknak a partikularitását".[8] A hit és leleplezés e váltakozása a történelmi tájkép újabb és újabb vízióit lobbantja fel az értelmiségi viták körül, a változó történeti feltételek, mezőbeli viták, generációváltások, vagy akár ugyanazon biográfián belüli perspektívaváltások dinamikáit követve.

Az értelmiség története, mondják Szelényiék, a nem-fogalom és genetikai fogalom közti ellentmondásból fakadó konfliktusok sorozata. Hogy fogást találjunk azon az illékony helyzeten, hogy a történelem képét mindig partikuláris szituációkba beágyazott értelmiségi perspektívák alkotják meg, „meg kell érteni az ellentmondás koronként újraszerveződő rendszerét".[9] Más szóval, az értelmiségiek által megfogalmazott emancipációs ideológiákra nézve az empirikus társadalomkutatás feladata az, hogy elvégezze az értelmiségi perspektívákban megszülető történelemvíziók és emancipációs normatívák tudásszociológiai elemzését.

Az az állítás, hogy a bürokrácia és az értelmiség szövetsége egy új osztályhatalom kialakulását jelezheti a szocialista rendszerekben, a könyvben a fenti kérdéskörön belül nyeri el jelentőségét, mint a kommunizmus normatív történelemképe mögötti partikuláris érdekkonstelláció elemzése. A bürokratikus és értelmiségi elitek közti szövetségkötés e posztsztálini momentuma *Az értelmiség útja* által áttekintett tágabb értelmiségtörténeti folyamatba illeszkedik. Míg az értelmiség osztályhatalmi törekvéseit a könyv általános jellemzőnek tartja, Kelet-Európa modern történetét mintegy e tendencia előkészítéseként fogja fel:

> „A múlt századi kelet-európai értelmiségieknek általában le kellett mondaniuk arról, hogy szabad munkavállalóként lépjenek fel a munkaerőpiacon, minthogy a szűkös polgári gazdaság nagyobb számú professzionális értelmiséget nem tudot volna eltartani. Vagy elfogadták tehát a centralizált állam felülről irányított modernizációját és beleilleszkedtek az állami bürokrácia rendjébe, vagy radikálisan szembehelyezkedtek az uralkodó rend abszolutisztikus államával. A professzionális szakértelem hátérbe szorult, az állam elsősorban a lojalitásért fizetett, s aki nem akart szervilis miniszteri tanácsossá válni, annak eléggé kézenfekvő alternatívája volt a radikális intelligencia, s ezen belül akár a hivatásos forradalmár szerepe."[10]

[8] Id. mű, 41.
[9] Id. mű, 31.
[10] Id. mű, 110.

A 1848-as liberális nemesség szövetségkötése az állami bürokráciával, majd a második reformnemzedék és annak radikalizálódása a forradalmiság és bürokratizálódás olyan ritmusát rajzolja ki a kelet-európai értelmiség történetében, ami az értelmiség és bürokrácia államszocialista frigyére való előkészületnek tekinthető, írják Szelényiék. A szocialista redisztribúció kiépülésével a kelet-európai értelmiség „levágta azt a vargabetűt saját osztályhatalmához vezető útján, amit a liberális kapitalizmusban számára lehetséges réteghelyzet jelentett volna, és rendből (...) osztállyá szerveződött".[11]

A könyv által elbeszélt történet nem áll meg itt: mint Konrád és Szelényi írják, 1968 elégedetlenségi hulláma annak volt köszönhető, hogy a szövetségkötés dinamikájában az értelmiség teleologikus tudásmonopóliumát a hatalom egyszerű szakértelemmé fokozta le. Az értelmiség előtt vagy a bürokratikus integráció, vagy a proletariátusba való lesüllyedés alternatívája állt. Azok az értelmiségiek, írják Szelényiék, akik mindkét utat elutasítják, új marginális csoportot képeznek. A könyv tágabb érvelése szempontjából ennek az új marginális pozíciónak kulcsjelentősége van. Ha a kommunizmus az értelmiségi utópiák világtörténelmi csúcspontja, s a szocialista redisztribúció az utópiához tartozó partikuláris hatalmi törekvések praktikus megvalósulása, akkor a szocialista rendszereken belül kialakuló marginális értelmiség lehet annak a világtörténelmi leleplezésnek az ágense, amely az értelmiségi emancipációs ideológiákon belül a partikuláris érdekekre rámutat. 1968 kontextusában ez annyit tesz, hogy a technokrácia keleti és nyugati intervenciójának kritikája többé nem lehet egy újabb értelmiségi intervencionizmus követelése – ez a szocialista rendszerek adottságait tekintve jobboldali, a meglévő hatalmat támogató álláspont. A redisztribúció támogatása nélkül '68 állítása viszont pusztán egy elvontan spirituális ellenkultúra marad. Szerintük a szocialista rendszereken belül megjelenő marginális értelmiség perspektívája a baloldali emancipáció világtörténelmi elgondolásának ezt a zsákutcáját oldhatja fel azzal, hogy leleplezi az értelmiség utópiájának osztályhatalmi aspektusát, s ezzel megváltoztatja az értelmiség ideológiai munkájának helyét az emancipatív küzdelmekben.

A könyv híres befejező sorai szerint „addig nem képzelhető el Kelet-Európában transzcendens értelmiségi tevékenység, amíg az meg nem fogalmazza az értelmiség osztállyá szerveződésének immanenciáját".[12] Más szóval: Kelet-Európában olyan helyzet állt elő, ahol az értelmiség történelmi tendenciái arra, hogy univerzális emancipatív ideológiával a saját osztályhatalmát segítse elő, beteljesedtek, s így az értelmiség emancipatív potenciáljának újrateremtése itt az értelmiség és emancipáció közti viszony újjáalkotását feltételezi. Mivel „az értelmiség osztállyá szerveződésének korában (...) a kultúra értelmiségi osztálykultúrává válik", ennek

[11] Uo.
[12] Id. mű, 310.

a fennálló rendnek az értelmiségi kritikája nem lehet többé valamilyen utópia állítása, hanem csak a fennálló rend immanens kritikájából indulhat ki – vagyis abból a kritikából, ami az értelmiségiek által elbeszélt elméleti utópiákat az értelmiség által valóban eljátszott társadalmi szerephez méri. Ez a kritika a baloldali projekt újraalkotásának alapfeltétele: „csakis az ilyen immanens társadalom- és ideológiakritika vezethet el egy internacionális, kelet-nyugati és most már immanens újbaloldali stratégia megfogalmazásához".[13]

Az értelmiségi pozíciók és utópia-állítások „koronként újraszerveződő rendszerét" tekintve *Az értelmiség útjá*nak e narratívája bizonyos értelemben a könyvben foglalt értelmiségszociológiai elvek illusztrációja. Konrád és Szelényi az új marginális szocialista értelmiség pozíciójából alkot meg egy világtörténelmi víziót az értelmiség társadalomfejlődésben betöltött szerepéről, melynek drámai csúcspontja – az emancipatív értelmiségi fellépés lehetőségének újrateremtése – a saját fellépésükkel esik egybe. A könyv utolsó mondata saját történelmi jelentőségének előrevetített emlékművét állítja fel: hogy „a szocializmus történetének ez a hipotetikus harmadik korszaka mikor következik be, azt a szerzők szabatosan megállapíthatják majd abból, hogy ezt a kéziratot akkor, de csak akkor fogja elfogadni megjelentetésre valamelyik kelet-európai könyvkiadó".[14] Annak megfelelően azonban, ahogy az értelmiségi utópiák prózai felbomlását a történeti kontextus változásain a szerzők maguk is megelőlegezik, *Az értelmiség útja* 1989-es hivatalos magyarországi megjelenése nem a marginális értelmiségiek kritikája által felnyitott új szocialista korszak eljövetelét jelezte, hanem a szocialista rendszer felbomlását, s egy olyan posztszocialista átmenet kezdetét, amelyben az értelmiségiek egy újabb, ezúttal a piacgazdaság újbóli meghonosítására törekvő emancipációs programot képviseltek. Ezt a programot, s a hozzá tartozó partikuláris érdekkonstellációkat Szelényiék egy későbbi könyve, a *Kapitalizmus kapitalisták nélkül* elemezte.[15]

A tudásszociológiai program kiterjesztése az Újosztály-elméletekben

Ha *Az értelmiség útja* a benne foglalt világtörténelmi narratíva szempontjából inkább saját értelmiségszociológiai programjának az illusztrációjaként, mint végrehajtásaként működik, a program elemzési potenciálja kifejtettebb formát kap Szelényi 2004-ben Lawrence Peter Kinggel közösen írt *Újosztály-elméletek: az értelmiségiek és a hatalom* c. könyvében.[16] Ez a munka az értelmiség és a történelmi utópiák viszonyának *Az értelmiség útjá*ban felvetett kérdését elemeli a

[13] Uo.
[14] id. mű, 312.
[15] Eyal, Szelényi & Townsley (1998)
[16] King & Szelényi (2004)

posztsztálini értelmiségi-bürokrata szövetség elemzésének közvetlen politikai tétjeitől, s az újosztály-elméletek történeti szociológiai elemzése révén rajzolja fel a probléma dimenzióit. Azaz: egy adott történeti pozícióban megszülető utópikus állítás tagadása helyett az ilyen állítások és kritikák megszületésének feltételeit elemzi. A könyv az újosztály-elmélet fogalmát nem csak a posztsztálinista szocializmus-kritika szűkebb korpuszára alkalmazza, hanem általában azokra az elméletekre, amelyek egy értelmiségiek által megfogalmazott társadalmi utópia kritikájaként az adott utópia és az értelmiségi önérdek közti összefüggésre mutatnak rá, s valamilyen formában az értelmiség uralmi törekvéseit azonosítják egy adott társadalomszerkezeti folyamaton belül. Míg *Az értelmiség útja* a hitnek és leleplezésnek ezt a váltakozását az értelmiség történeti sajátosságaként határozta meg általában, az *Újosztály-elméletek* a modern nyugati és kelet-európai eszmetörténet Hegel utáni momentumait elemzi abból a szempontból, hogy az értelmiség hatalomszerzésére vonatkozó történelem-víziók hogyan illeszkedtek az értelmiség szociológiai pozíciójának történeti változásaihoz.

Az *Újosztály-elméletek* tehát *Az értelmiség útjá*hoz képest kevésbé fókuszál arra, hogy egy adott értelmiségi utópia állításai igazak-e, hanem kifejezetten azt a szociológiai konstellációt teszi elemzése tárgyává, amelyben az értelmiség – mint olyan társadalmi csoport, amely valamilyen tudásmonopólium alapján tart igényt hatalomra és kiváltságokra – az össztársadalmilag kívánatos emancipáció irányáról tesz állításokat. Ebből a szemszögből meghatározó lesz az értelmiségi megszólalás azon jellemzője, hogy saját érdekeit az össztársadalmi érdeknek vagy valamilyen más társadalmi csoport emancipációjának a kifejezéseibe kódolja. Az értelmiség-történet azon ismétlődő drámáját, hogy adott érdek-konstellációk univerzális emancipációs programokban fejeződnek ki, majd partikulárisként lepleződnek le, Szelényiék szoros összefüggésben kezelik az értelmiség azon jellemzőjével, hogy emancipációs programjaikban „kötelesnek érzik magukat a mások nevében beszélni".[17]

Az *Újosztály-elméletek* baloldali emancipációs programokra vonatkozó elemzése Bakunyin Marx-kritikájától indul, mely szerint a szocializmus marxi programja a szakképzett munkások és értelmiségiek szövetségét hozza létre a szakképzetlen munkások tömegével szemben, egy tudományos-intellektuális alapú elnyomó rendszert alapozva meg.[18] Ebből a perspektívából az olyan marxi kijelentések, mint hogy „a filozófia" a proletariátusban „találja meg" az anyagi fegyvereit,[19] annyit tesznek, hogy a szocialista értelmiségiek a proletariátust teszik meg saját programjaik főszereplőjévé. Ezt a törésvonalat követve Szelényiék végigkövetik a lenini élcsapat, a sztálini bürokrácia, majd a posztsztálini „új osztály" keleti és

[17] King & Szelényi (2004)
[18] Bakunyin (1980)
[19] Marx (1957: 390)

nyugati baloldali kritikáinak kánonjait, s összehasonlítják a menedzserek növekvő hatalmára vonatkozó nyugati újosztály-elméletekkel. *Az értelmiség útjá*hoz hasonlóan arra következtetnek, hogy a kelet-európai értelmiség története különösen plasztikus példáját rajzolja ki az értelmiségi utópiák és hatalmi igények megújuló ciklusainak, köszönhetően annak, hogy a szűkebb piaci esélyek ismétlődően a politika irányába tolják az értelmiségi ambíciókat.

Arról a momentumról, amit *Az értelmiség útja* a posztsztálini értelmiségi-bürokrata szövetség marginális értelmiségi kritikájaként örökít meg, az *Újosztály-elméletek* árnyaltabb elemzést ad, *Az értelmiség útja* egyszeri felismerését visszaírva a szocializmuson belüli értelmiségi kritikák történeti sorozatába. A sztálini bürokratizmus kritikáit, írja Szelényi és King, a '60-as évek közepére a tudományos szocializmus programjához illeszkedő, azt belülről jobbítani akaró értelmiségi kritikák követték. E reformszocialista értelmiségi kritika egyik alapművét, Radovan Richta *Válaszúton a civilizáció* c. könyvét (Richta, 1968) parafrazálva Szelényiék az ebben a hullámban bejelentett hatalmi igényt úgy foglalják össze, hogy a szocializmus helyes működtetéséhez a megfelelő szakértőket kell a pártkáderek helyére ültetni (Szelényi és King 2004, 69). A '70-es évek közepére, írják Szelényiék, az értelmiségiek számára egyértelművé válik, hogy a technokrácia kezébe több hatalmat adó reformokat a bürokrácia nem hajlandó végigvinni. E csalódás nyomán az értelmiségi kritikákban a szocializmus baloldali kritikáinak helyét fokozatosan átveszi a liberális kapitalizmus programja. A fokozatosságot a civil társadalom fogalmának (újbóli) feltalálása, az antipolitika gondolata, a birtokos osztály nélküli polgárosodás koncepciója, a szocialista és kapitalista rendszerek közti különbség megkérdőjelezése, illetve a kettő közti harmadik út fontolgatása jelzik (Szelényi és King 2004, 112). Végül, a rendszerváltáshoz közeledve a rendszerkritikus értelmiség egyértelműen a liberális kapitalizmus mellett foglal állást, s a rendszerváltás folyamatában mintegy a szabadpiaci viszonyokat előkészítő „második *Bildungsbürgertum*ként" működik.[20] Ezzel, írják Szelényiék, a kelet-európai értelmiségiek utópia-sorozata körbeér:

> „a tizenkilencedik század közepén Bildungsbürgertumként a kapitalista modernizációt és egy tulajdonosi réteg kialakulását propagájták; a 20. század nagy részében a kommunista modernizáció élcsapataként határozzák meg magukat; végül, a század végére – miután a szocialista bürokratikus renddel való kompromisszum projektje megbukott – újra Bildungsbürgertumként lépnek fel"[21]

[20] Vö. Szelényi (2011)
[21] King & Szelényi (2004: 116)

A *Wirtschaftsbürgertum* és *Bildungsbürgertum* közti megkülönböztetést[22] Szelényi a német polgárosodásról szóló vitáktól elemelve, a kelet-európai értelmiség egy speciális történeti szerepének a meghatározásaként alkalmazza.[23] E szerep lényege, hogy adott berendezkedéssel elégedetlen értelmiségiek egyfajta „ciklikus mozgással"[24] a modernizáció kapitalista, kommunista, majd újra kapitalista programjaiért küzdenek. E programok közös jellemzője, hogy az értelmiségiek az össztársadalmi érdek nevében a modernizáció valamilyen normatív modelljének bevezetését szorgalmazzák. E küzdelmeket, írják Szelényiék, lehet az értelmiségiek saját hatalmára törő újosztály-projektekként értelmezni, azonban a forradalmak élcsapataként működő értelmiségiek helyét az új rendszerek konszolidációjával a valódi rendszerelitek veszik át. A hosszabb távú perspektíva tehát nem annyira az értelmiségi osztályhatalom megvalósulásának kérdését helyezi előtérbe, mint inkább annak a folyamatnak a ciklikusságát, hogy az értelmiségiek a saját pozíciójukat is garantáló rendszerfeltételek ellen mobilizálódnak jobb feltételek reményében, majd az új rendszerbe betagozódva korábbi reményeikből kiábrándulnak, s egy újabb rendszerváltás igényével mobilizálódnak. Az értelmiségi utópiák váltakozásának ezt a drámáját adott pontokon Szelényi saját kutatásai alapján a generációk közti kontinuitás prózai hátterével is kiegészíti: azok a szocialista technokraták, akik a szabadpiaci átalakulás során jó pozíciókat szereznek, nagy eséllyel származnak 1945 előtti polgári családokból.[25]

Az értelmiség útját ért kritikákhoz[26] hasonlóan megjegyezhetjük, hogy az *Újosztály-elméletek* részletesebb szociológiai elemzése sem tesz különbséget a közép-kelet-európai és kelet-európai, illetve a különböző nemzeti konstellációk közt, s a különféle tőkék közti bonyolult kapcsolatokat helyi középosztályok társadalomtörténetében elhanyagolja az értelmiség tudásmonopólium-alapú absztrakt meghatározásához képest. A történeti elemzés ezen elnagyoltsága mellett azonban a könyv annyiban sikerrel terjeszti ki *Az értelmiség útja* programját az értelmiségi utópiák történeti szociológiai kontextualizálására, hogy az értelmiség és a bürokrácia posztsztálini szövetségének pontszerű kritikája helyett a kelet-európai értelmiség utópia-projektjeinek egy a tágabb történeti folyamaton keresztül érvényesülő koncepcióját alkotja meg.

[22] Kocka (1995)

[23] „Németországban, s valószínűleg keletebbre, így mondjuk Magyarországon, Lengyelországban, sőt még Oroszországban is a modernizáció elindítását a 18. század végén és a 19. század nagyobb részében igazi (nemzeti) tulajdonosi polgárság hiányában a *Bildungsbürgertum*, az értelmiségi képzettségű polgárság, valamiféle „kulturális burzsoázia" vállalta magára. Ezt nevezem én a *Bildungsbürgertum* első projektjének." Szelényi (2011: 41).

[24] King & Szelényi (2004: 105)

[25] Id. mű, 122.

[26] Például Kemény (1991)

Az értelmiségi utópiák „immanens" kritikájának programja szerint ez a koncepció a kelet-európai értelmiség történeti önismeretének eszköze lehet. Szelényi és King hangsúlyozzák, hogy az újosztály-problematika irodalmából számukra a materiális elemzést az elemzők pozíciójára is kiterjesztő kritikai hagyományhoz állnak közel, amely Gouldner, Habermas vagy Foucault szellemében[27] az értelmiségi tudástermelés szociológiáját a tudásra vonatkozó reflexió szükséges részének tekinti. Mint pontosítják: az értelmiség szociológiája önmagában nem magyarázza a kritikai elmélet formáit; ezeket az adott diskurzus szabályai, a mezőbeli dinamikák, adott hatalmi és gazdasági beágyazottság stb. egyaránt meghatározzák. Az értelmiségszociológia inkább a „hiányzó láncszem" a kritikai elmélet történetében – abban a történetben, ahol értelmiségiek partikuláris pozíciókból univerzális állításokat fogalmaznak meg.[28]

Az újosztály-jelenség történeti elemzését a könyv tehát az értelmiségi utópiaképzés szociológiai önreflexiója számára ajánlja fel. A kelet-európai modernizációs értelmiségi utópiák mint hosszú távon ciklikusan ismétlődő, specifikus történelmi jelenség felmutatása ebben az értelemben ahhoz járulhat hozzá, hogy adott ciklusokon belül adott történelem-víziókat megfogalmazó értelmiségiek környezetüket és saját intencióikat ne csak az adott ciklus erőviszonyainak és diszkurzív szabályainak aktuális ideológiai kivetülései révén értelmezzék, hanem azon hosszú távú adottságok szempontjából is, amelyek az értelmiségi ideológiaképzést mint történeti jelenséget meghatározzák. Szelényiék fogalmazásában ez a fajta önreflexió a pszichoterápia jótékony hatására hasonlít, amennyiben a vágystruktúra meghatározottságait feltárva átrendezi a valóság percepcióját:

> „az újosztály-gondolat történetének áttekintése egyfajta kollektív pszichoterápiaként szolgálhat a modern értelmiségiek számára. Azáltal, hogy szembesíti őket titkos és elfojtott múltbéli vágyaikkal, képesebbé teheti őket arra, hogy a való világban tevékenykedjenek."[29]

A „terápia" pozitív eredményét Szelényiék abban látnák, ha az értelmiségiek képessé válnának arra, „hogy a saját hangjukon merjenek megszólalni ahelyett, hogy kötelesnek érzik magukat a mások nevében beszélni. Hiszünk benne, hogy az Új Osztály története akkor ér véget, amikor elérjük ezt az állapotot".[30] Ez a következtetés az önreflexiótól azt várná, hogy eltéríti az értelmiségi utópiaképzést a Szelényiék által elemzett szociológiai dinamikáktól, melyek során az értelmiségiek saját törekvéseiket univerzális emancipatív programokként fogalmazzák

[27] Gouldner (1979), Habermas (1981), Foucault (1972)

[28] King & Szelényi (2004: 165)

[29] Id. mű

[30] Uo.

meg. Ez a várakozás hasonló *Az értelmiség útja* ajánlásához, miszerint az értelmiségi osztályhatalom immanens kritikája nyithatja meg az utat az emancipációról való gondolkodás egy új korszaka számára. A mindkét könyvben hangsúlyozott szociológiai adottságok felől nézve e várakozások eltúlozzák a reflexió jelentőségét azokhoz az erőviszonyokhoz képest, amelyek a reflexió formáit is alakítják. Ha az értelmiség valóban olyan társadalmi szereplő, amely saját gazdasági vagy politikai tőkével nem rendelkezik – s ezért újra meg újra más társadalmi szereplők nevében is megfogalmazott társadalomalakító projektek segítségével igyekszik saját pozícióját javítani – akkor a realitásérzéknek az a tévedése, hogy az értelmiségiek saját érdekeiket univerzális érdekként értik és fogalmazzák meg, nem a megismerés vagy önreflexió pontatlanságából adódik, hanem egy olyan valós érdek-konstellációból, amely a reflexió különböző formáiban újra meg újra létrehozza ugyanezt a tévedést.

Absztrakt formában feltéve ez a kérdés a szabad akarat vs. determinizmus eldönthetetlen elvi vitájába torkollik. A könyvek által ajánlott empirikus történeti-szociológiai program lényegi ajánlása azonban éppen abban áll, hogy az absztrakt formában felmerülő univerzális kérdéseket abba a kontextusba visszaágyazva vizsgáljuk, amelyben felmerülnek. Ennek a programnak a továbbviteléhez több olyan szempont is adódik, amelyeket a Szelényi munkáiban felismert értelmiségszociológiai mintázat további elemzéséhez figyelembe vehetünk. Ilyen lehet a Szelényi és szerzőtársai által értelmiségnek nevezett csoport szociológiai adottságainak társadalomtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a különféle tőkék kombinációira, s azokra a pozíciókra, amiket ezek a kombinációk, például a kelet-európai értelmiség esetében, az adott társadalmak modern világrendszerbe való betagozódásával az integráció változó konstellációi által alakított társadalomszerkezeti formákban betöltenek. Az értelmiségiek más társadalmi csoportokkal kötött szövetségei, s e szövetségek alapján megfogalmazott emancipációs programjai az integráció ilyen változó formáin belül adott erőforrások, szövetségek, mobilitási utak, hatalmi ambíciók kontextusában értelmezhetők. Ebbe beleértjük a szakmai és diszkurzív szerkezetekben adott erőforrásokat, amelyek ugyancsak nemzetközi erőviszonyok dinamikái szerint alakulnak. Mindezek a szempontok a kelet-európai értelmiségtörténeti, társadalomtörténeti és eszmetörténeti kutatások bevett szempontjai. Szelényiék Közép-Kelet-Európára és Magyarországra vonatkozó érveit közvetlenül érintő elemzést végez például Böröcz és Róna-Tas,[31] Szalai,[32] Janos,[33] Kövér

[31] Böröcz & Róna-Tas (1995)
[32] Szalai (1997)
[33] Janos (2000)

és Gyáni,[34] Bockman,[35] Kopeček és Wciślik,[36] valamint Trencsényi és társai.[37] Az a gesztus, amellyel Szelényiék az értelmiségtörténet és eszmetörténet szétágazó kérdéseit az értelmiségi utópiaképzés szociológiai problémája mentén összefogják, csak egy a lehetséges kutatási irányok közül, a probléma ezen aspektusa azonban különös relevanciára tesz szert olyan időszakokban, amikor az értelmiségi mező dinamikáit újfajta utópiák megfogalmazása határozza meg.

A kelet-európai értelmiségi mobilizációk kortárs ciklusa

Saját kutatásaim alapján, amelyek a világgazdasági válságra reagáló nemzetközi mozgalmi hullám közép-kelet-európai megjelenésével foglalkoznak, úgy látom, hogy az értelmiségi mobilizáció szempontjából Szelényiék ciklus-modelljét újabb állomással egészíthetjük ki.[38] Ha a rendszerváltás folyamatában az értelmiségiek „második *Bildungsbürgertum*ként" a szabadpiaci kapitalizmus előkészítéséért küzdöttek, a 2000-es évek végére a sorozatos megszorítások és a 2008-as világgazdasági válság következtében a különböző értelmiségi mezők szereplői más középosztálybeli mobilizációkkal összhangban erősebb állami beavatkozást, jóléti redisztribúciót kezdtek követelni, s az értelmiségi legitimáció szabályait újra a baloldali társadalomalakító programok horizontjához kötik. Magyarországon ez a hullám egybeesik a 2010 óta kormányzó jobboldal ellenzéki kritikájával. Az új baloldali értelmiségi mobilizáció azonban nem magyar sajátosság, hanem a 2008 utáni nemzetközi megszorítás-ellenes mozgalmi hullám részeként egész Kelet-Európában megfigyelhető.[39]

Az értelmiségi mobilizációs ciklusok hosszú távú történeti sajátosságai az új mobilizációs hullámban ismét a kortárs kontextus ideológiai szókincsén keresztül jelennek meg. A mobilizáció okát az új kelet-európai baloldali diskurzusok a jóléti rendszerek leépüléséhez, a megélhetés bizonytalanságához, a korrupcióhoz, általában a rendszerváltás ígéretének szertefoszlásához kötik. Arra, hogy a rendszerváltás reményeivel ellentétben a kelet-európai kapitalizmusok nem termelték ki a globális kapitalizmus centrum-országainak életszínvonalát, s hogy a világgazdasági válság nyomán a polarizáció és életszínvonal-csökkenés csak erősödik, e narratívák részben a középosztályt erősítő szociáldemokrata intézkedések követelésével reagálnak, részben az utolérés ígéretének elutasításával, s egy alternatív baloldali

[34] Kövér & Gyáni (1998)
[35] Bockman (2000)
[36] Kopeček és Wciślik (2015)
[37] Trencsényi et al. (2016)
[38] Gagyi (2013, 2015, 2016)
[39] Pleyers & Sava (2015)

társadalomfejlődési modell felvázolásával. Az új értelmiségi és középosztálybeli mobilizációból megalakult pártok, mint a lengyel Razem, a szlovén Demokratikus Szocializmus, a román Mentsétek Meg Romániát és Demos, vagy a magyar LMP, Együtt és Balpárt programjai ezen elemek különböző kombinációit tartalmazzák, de közös bennük, hogy a posztszocialista felzárkózás liberális programjai helyett baloldali redisztributív és társadalomfejlesztő célokkal operálnak.

A posztszocialista felzárkózás programjának elutasítása mellett az új mobilizációk ideológiai szókincsét meghatározó másik alapvető tényező a 2011-es mozgalmi hullám, amely Észak-Amerikában és Európában az 1970-es évek óta tartó neoliberális politikák, s különösen a 2008-as válságkezelés megszorító intézkedései ellenében lép fel, s a neoliberalizmus-kritikát a jóléti rendszerek megerősítésének baloldali követeléseivel köti össze. A kelet-európai új baloldali hullám szókincsében, repertoárjában és legitimációjában támaszkodik ezekre a nemzetközi példákra, s a helyi politikai környezet értelmezésében felhasználja a neoliberalizmus-kritika nyugati narratíváit.

A posztszocialista fejlődés helyi konstellációi és a jelenlegi világgazdasági ciklus válságának (domináns, nyugati) diskurzusai mellett az új kelet-európai értelmiségi mobilizációs hullám meghatározó jellemzője az értelmiségi mezők dinamikáinak és az értelmiségiek által megfogalmazott normatív programoknak a drámai átalakulása. Az új mobilizáció diskurzusai a korábbi értelmiségi munka tartalmát és intézményeit irrelevánsként utasítják el, s az értelmiségi misszió új értelmét a közvetlen emancipatív társadalmi beavatkozás céljai szerint fogalmazzák újra. Ez az átalakulás a korábbi mobilizációs ciklusokra is jellemző, jelenlegi formáit azonban a kortárs politikai, intézményes és diszkurzív környezetekhez képest nyeri el. Így például Magyarországon a művészeti alkotás legitimitását a társadalmi hasznosság szempontja szerint újradefiniáló új programok a művészeti intézményrendszer kormányzati átszervezése és a kormány jobboldali, autoriter gesztusai ellenében is fogalmazzák meg magukat, míg Romániában ugyanezen programok (pl. a mindkét ország korábbi szocialista kultúrház-hálózatát újraaktivizáló művészeti projektek, mint a Csakoda vagy a Turneu la ţară) a technokrata vezetés neoliberális politikái ellen tiltakoznak.

A különböző értelmiségi mezőkön belüli mobilizációk közös jellemzője, hogy az adott kontextusra reagáló, adott szakmai/diszkurzív szókincsek szerint megfogalmazott értelmiségi reakciót egy univerzalizált tétrendszer drámai fordulópontján helyezik el. Az ilyen érvelések egyrészt egy végső válság képét rajzolják fel, másfelől a válság kimenete szempontjából az adott érvelés alanyának felelősségét és ágenciáját feltétlenül szükséges és döntő elemként tüntetik fel. Ez a fajta érvelés kontextustól függően több mindenről szólhat:

- a politika filozófiai újradefiniálásának szükségességéről a politika korábbi fogalmának érvénytelenedése idején,

- a jobboldali válságdiskurzusokkal szemben egyedül alternatívát nyújtó baloldali politikai narratíva megalkotásáról,
- az aktív társadalmi részvételt a félelemmel és elnyomással szemben újraaktivizáló demokratikus pedagógiáról,
- a rendszerváltás utáni társadalmi átalakulás társadalomtudományos feltárásáról, ami valóban releváns baloldali politika alapja lehet,
- a válságfolyamatok jobboldali kifutását egyedül megakadályozni képes baloldali párt megalakításáról, vagy éppen
- a *grassroots* közösségi munka feltétlen szükségességéről.

A válságról és rá adandó válaszokról szóló érvelések e formája a mozgalmi diskurzusokra jellemző, émikus perspektívát követi. Az ugyanazon válságfolyamatokról szóló társadalomtudományos leírásoktól ez az émikus perspektíva abban különbözik, hogy a válságfolyamatok jellemzésének és a rájuk adott válaszok lehetőségeinek fókuszába az adott alany perspektíváját és személyes lehetőségeit helyezi, míg egy társadalomtudományos leírás az értelmiségi reakciókat csak a válságfolyamatok egy elemeként veszi figyelembe.

Az, hogy az értelmiségi diskurzusok a mozgalmi diskurzusok formáját veszik fel, s korábbi intézményes normáikat a társadalmi felelősségvállalás és beavatkozás normája szerint újraértékelik, újabb olyan momentumot jelez, ahol korábbi intézményes pozícióik és más társadalmi csoportokkal kötött szövetségeik megingásával az értelmiségiek közvetlen politikai programokkal lépnek fel. A szakmai-diszkurzív legitimáció korábbi intézményes formáinak helyét ezekben a megszólalásokban a közvetlenül sürgető cselekvés és útmutatás normatív kijelentései veszik át, ahol a megszólaló alany perspektívája és az össztársadalmi, univerzális perspektíva közti különbség elmosódik. Szelényiék korábbi ciklusokra vonatkozó elemzése szerint a különbségnek ez az elmosódása abból fakad, hogy normatív programjaikat az értelmiségiek a saját szempontjukból, de össztársadalmi folyamatok és érdekek nevében fogalmazzák meg. A megszólalás pozíciójának ez a jellegzetessége a normatív programok tartalmában többek közt az értelmiségi munka tapasztalata és az össztársadalmilag releváns emancipáció intim társításaiban érhető tetten.

Mint az új baloldali román szociális színházról szóló tanulmány szerzője írja, a valós személyek történetét a színház intézményes keretein kívül, a történetek valós kontextusában eljátszó színészek az általuk eljátszott személyes történetekkel való intim és politikailag telített viszonyban „újrafelfedezik a színészi munka tétjeit", s a színházi munka „visszakerül az egzisztenciális szférájába".[40] Egy 2016-os, Lukács György politika- és társadalomelméletéről szóló tanulmánygyűjtemény

[40] Mihailov (2013)

fülszövege a könyv relevanciáját a kortárs politikai cselekvés szempontjából a következőképpen fogalmazza meg:

„Nem lehetséges cselekvés politikai- és társadalomelméleti megalapozás és fantázia nélkül. A forradalom végtelensége szerzői reményei szerint a lukácsi életműre vonatkozó filozófia- és politikaelméleti rekonstrukciótól indulva a kortárs politikai cselekvés konkrétságának felmutatásáig tartó úton a politika, az élet születik újjá."[41]

A lengyel Razem párt egyik tagjának önjellemzése így szól: „Prekár körülmények között dolgozó értelmiségiként és kulturális munkásként megelégelte a neoliberalizmust, és ma a Razem Párt parlamenti jelöltje." Ezekben a példákban az „egzisztenciális szférájába" való visszakerülés, a neoliberalizmus megelégelése, illetve „az élet" újjászületése egy olyan folyamatra vonatkozik, ahol az értelmiségi tapasztalat és cselekvés eredményeképpen a társadalmi környezetre nézve valamilyen lényegileg releváns változás történik. Az értelmiségi tapasztalat perspektíváján kívül lépve azonban ugyanez a helyzet úgy írható le, hogy amikor az értelmiségiek korábbi paradigmáik érvénytelenedését követően a rajtuk kívül amúgy is zajló társadalmi világ felé fordulnak, akkor az „egzisztenciális szférájába" való visszakerülésnek, illetve „az élet" újjászületésének a tapasztalatát élik át. Az értelmiségi mobilizáció émikus perspektívája az azonosság e mechanizmusán keresztül működik, ahol az értelmiségiek saját perspektívájuk átalakulását egyúttal a történelem irányaként tapasztalják meg.

Az új értelmiségi mobilizációs hullám kontextusában Szelényi munkásságának az értelmiségi utópiák történeti-szociológiai elemzésére vonatkozó javaslata az empirikus értelmiségtörténethez való hozzájárulásán túl ismét a történelem irányáról és a cselekvés szükségességéről szóló kortárs értelmiségi vitákhoz való lényegi hozzászólásként releváns. Az a javaslat, hogy az értelmiségiek által megfogalmazott univerzális emancipációs programokat az értelmiségi tapasztalaton és perspektíván kívül az azokban nem megjelenő társadalmi adottságokhoz is mérjük, komoly potenciált hordozhat az adott programok „immanens" (azaz a normatív állításokat a valós folyamatokban betöltött pozíciókkal összehasonlító) ellenőrzése (s egyúttal e programok külső relevanciája és kivitelezhetősége) szempontjából. Az empirikus megismerés szubjektív perspektívától elvonatkoztató módszerei ehhez elvileg éppen az értelmiségiek számára állnak kiemelten rendelkezésre. Ugyanakkor a Szelényi által is hangsúlyozott szociológiai dinamikákból fakadó meghatározottságok azt valószínűsítik, hogy az értelmiségi programok tartalmát a kortárs ciklusban is inkább az értelmiségi mobilizációk dinamikái formálják, mintsem a strukturális önreflexió értelmiségiek által elvileg elérhető lehetőségei.

[41] Böcskei (2016)

Az értelmiségi mobilizációs ciklusok korábbi példái arra engednek következtetni, hogy adott értelmiségi programok gyakorlati hatását nem annyira az ideológiák belső összefüggései határozzák meg, mint inkább az, hogy ezen ideológiákat képviselő értelmiségiek munkája miként épül bele más társadalmi csoportokkal kötött helyi és transznacionális szövetségekbe, s azok tágabb történeti meghatározottságok által határolt stratégiai mozgásába. E tapasztalat arra is mutat, hogy a valós történeti folyamatban az értelmiségiek kevés kontrollal rendelkeznek a saját ideológiáikban megfogalmazott jövőképek fölött – ellentétben a programalkotás és cselekvés fölötti, döntő jelentőségű felelősség azon képével, ami az értelmiségi programok émikus perspektívájában megjelenik. A Szelényi által javasolt „immanens" kritika másik fő hozadéka a kortárs mobilizációs hullám vitái szempontjából abban a potenciálban rejlik, hogy az értelmiségi programok univerzalizáló, émikus perspektívájával szemben a képviselők, képviseltek és különböző koalíciós partnerek közti különbségeket és komplex viszonyokat dokumentálni tudja, s így valamelyes orientációt nyújthat az értelmiségi utópiák valódi sorsát eldöntő erőviszonyok között.

Összefoglalás

A tanulmány Szelényi munkásságában a szocializmus és a posztszocializmus társadalomszerkezeti átalakulásaival kapcsolatos állítások mellett egy másik vonulatra, az értelmiségi utópiák történeti szociológiájával kapcsolatos javaslatokra fókuszált. Hangsúlyozta, hogy *Az értelmiség útja* vagy az *Újosztály-elméletek* ez irányú elemzései nemcsak a posztsztálini értelmiség-bürokrata szövetségre vagy a késő szocialista technokrácia rendszerváltásban játszott szerepére vonatkozó pontszerű állítások, hanem egyúttal az értelmiségi utópiaképzés mibenlétével kapcsolatos tágabb kérdésfelvetés részei.

Szelényi Iván Konráddal és Kinggel közösen írt könyveiben az értelmiségiek által az össztársadalmi érdekek nevében megfogalmazott programok szociológiája szempontjából a kelet-európai értelmiségi utópiák sajátos, történetileg ciklikusan ismétlődő jelenségét azonosítja. A piaci pozíciók szűkössége a kelet-európai értelmiséget az állami pozíciók igénye felé tolja, s ez a dinamika az értelmiség részéről a társadalmi átalakulás modernizációs projektjeiben fejeződik ki. Míg a bennük ható szociológiai dinamikák hasonlóak maradnak, e programok ideológiai tartalma adott ciklusokat fut be. Az 1848-as liberális nemesség mint *„Bildungsbürgertum"*, a szabadpiaci viszonyok előkészítése érdekében lép fel, majd a kiegyezéssel az állami bürokráciával köt szövetséget. A következő forradalmi hullámban a kommunista értelmiség a szocialista emancipáció programját hangoztatja, később pedig a szocialista redisztribúció állami bürokráciájával szövetkezik.

A rendszerváltás értelmisége ismét a szabad piac programjával lép fel, s ezzel a kelet-európai értelmiség forradalmi programjainak ideológiai ciklusai teljes kört futottak be. A 2008-as válság utáni mobilizációk fényében azt mondhatjuk, a ciklus újabb momentumához érkeztünk, ahol a kelet-európai értelmiségiek ismét baloldali emancipációs programokat fogalmaznak meg.

Ezek a programok a kortárs kontextusra reagálva, az azon belül elérhető szókincsek szerint szólalnak meg, de a Szelényiék által megragadott hosszú távú történeti jelenség részeiként annak tulajdonságai is jellemzőek rájuk. A korábbi ciklusokhoz hasonlóan a kortárs értelmiségi programok is adott értelmiségi tapasztalatok perspektívájából, de össztársadalmi érdekek nevében szólalnak meg. Az értelmiségi mobilizáció kortárs kontextusára nézve Szelényi munkásságának értelmiségszociológiai vonulata nemcsak elemzése empirikus hozzájárulása szempontjából válik aktuálissá, hanem arra vonatkozó javaslatai értelmében is, hogy az értelmiségiek által megfogalmazott társadalmi emancipációs programok mibenlétét milyen történeti szociológiai összefüggésekben érdemes elgondolnunk, s lehetőségeikkel kapcsolatban milyen – az értelmiségi programok perspektívájában nem feltétlenül megjelenő – tényezők segíthetik a tájékozódásunkat.

Hivatkozott irodalom

Bakunin, Mikhail (1980), „The International and Karl Marx" in M. Bakunin: *On Anarchy*. Edited by Sam Dolgoff. Montreal: Black Rose, 286-320.

Bockman, Johanna K. (2000), *Economists and Social Change: Science, Professional Power, and Politics in Hungary, 1945-1995*. Diss. University of California San Diego

Böcskei Balázs szerk. (2016), *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete*. Budapest: L'Harmattan

Böröcz, József & Ákos Róna-Tas (1995), „Small Leap forward: Emergence of New Economic Elites." *Theory and Society* Vol. 24. No. 5. 751-781.

Burawoy, Michael (2001), "Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes" *American Journal of Sociology* Vol. 106. No. 4. 1099-1120.

Eyal, Gil, Iván Szelényi, & Eleanor Townsley (2003), "On Irony: An Invitation to Neoclassical Sociology." *Thesis Eleven* Vol. 73. No. 1. 5-41.

Foucault, Michel (1972), *The Archaeology of Knowledge*. New York: Pantheon Books

Gagyi, Ágnes (2013), "The Shifting Meaning of 'Autonomy' in the East European Diffusion of the Alter-globalization Movement" *Understanding European Movements: New Social Movements, Global Justice Struggles, Anti-austerity Protest*. 143-157.

Gagyi, Ágnes (2015), "Social Movement Studies for East Central Europe? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies" *Intersections. East European Journal of Society and Politics* Vol. 1. No. 3.

Gagyi, Ágnes (2016), "'Coloniality of Power' in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics" *Journal of World-Systems Research* Vol. 22. No. 2. 349.

Gouldner, Alvin Ward (1979), *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class: A Frame of Reference, Thesis, Conjectures, Arguments, and an Historical Perspective on the Role of Intellectuals and Intelligentsia in the International Class Contest of the Modern Era*. New York: Macmillan, 1979.

Habermas, Jürgen (1981), „Modernity – An Unfinished Project." *Critique* 37. 413: 950-967.

Janos, Andrew C. (2000), *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderlands from Pre-to Post-Communism*. Stanford: Stanford University Press

Kemény István (1991), „Két könyv egy kötésben. Konrád és Szelényi koncepciójáról" In Kemény István: *Közelről s távolból*. Budapest: Gondolat, 1991. 96-200.

King, Lawrence P. & Iván Szelényi (2004), *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. Minneapolis: University of Minnesota Press

Kocka, Jürgen (1995), *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Einheit und Vielfalt Europas*. Vol. 1. Berlin: Vandenhoeck & Ruprecht

Konrád György & Szelényi Iván (1989), *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat

Kopeček, Michal, & Piotr Wciślik, eds. (2015), *Thinking through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe After 1989*. Budapest – New York: Central European University Press

Kövér, György & Gábor Gyáni (1998), *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris

Marx, Karl (1957), „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés." *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 1. kötet, Budapest

Mihailov, Mihaela (2013), "Teatrul spectatorului indecent", in *Gazeta de artă politică* 4, 91-95.

Pleyers, Geoffrey, and I. Sava (2015), „Social movements in central and eastern Europe." *47th University of Bucharest regional (ISA-RC 47) conference*. May

Richta, Radovan (1968), *Civilization at the Crossroads: Social and Human Implications of the Scientific and Technological Revolution*. Prague: International Arts and Sciences Press

Szalai, Erzsébet (1997), *Az elitek átváltozása*. Budapest: Cserépfalvi

Szelényi, Iván, Gil Eyal, and Eleanor R. Townsley (1998), *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso

Szelényi, Iván (2002), „An Outline of the Social History of Socialism or an Auto-Critique of an Auto-Critique." *Research in Social Stratification and Mobility* 19. 41-67.

Szelényi, Iván (2011), "The Rise and Fall of the Second *Bildungsbürgertum*", in Peter Reill & Balázs Szelényi eds., *Cores, Peripheries, and Globalization*, Budapest – New York: CEU Press, 165–182.

Pleyers, Geoffrey & I. Sava (2015), „Social movements in central and eastern Europe." *47th University of Bucharest regional (ISA-RC 47) conference.* May

Trencsényi, Balázs, et al. (2016), *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I: Negotiating Modernity in the ‚Long Nineteenth Century'.* Oxford: Oxford University Press

MELEGH ATTILA

Passzív forradalmak: a magyarországi jobboldali radikalizálódás történeti szociológiai gyökerei[1]

Magyarország és más kelet-európai államok a 2010-es évektől rendkívül aktív szereplőkké váltak az autoriter politikai rendszerek megerősödésében. Ők maguk is átalakultak, és Gramsci terminusával „passzív forradalmon" mentek keresztül, azaz esetükben egy olyan „restaurációs forradalmon" és hegemónia-kísérleten[2] – Orbán ebből a szempontból igen találó kifejezésével „fülkeforradalmon" – amelynek során a polgári demokráciára és a kapcsolódó normarendek szabályaira hivatkozó politikai irányítás megbukott, és átadta helyét a diszkurzív szinten azzal szakító „illiberális" rendszereknek. E váltás keretében a feltörekvő csoportok hangosan és nyíltan megkérdőjelezik az individuális típusú utópikus emancipáció szinte minden egyes elemét, többek között a nemek közötti egyenlőséget, a szexuális orientáció miatt kirekesztettek támogatását, a transznacionális emberi jogok érvényesítését, a menekültek védelmét. Megnövelték egyben az igényt a népesedés és a munkavállalás terén a direkt megfegyelmezésre, azaz Orbán szavaival a „saját altalaj" védelmére, amely gondolatok sok évtizede csak marginális közegben hangozhattak el. Nyíltan és vállaltan átírják az 1944 előtti konzervatív és fasisztoid rendszerek történeti narratíváit, és mára már Horthy Miklós nyílt védelme sem csak a marginális jobboldali szélsőségek beszéde, amit jól jeleznek Orbán Viktor 2017. június 21-i megnyitó szavai:

> „A XX. század második és harmadik évtizede a magyarság történetének súlyos próbaköve volt. Hogy az elvesztett világháború, a vörös terror 133 napja és a trianoni diktátum roppant súlya alatt mégsem temetett maga alá minket a történelem, nos, ezt néhány kivételes államférfiúnak köszönhetjük. Horthy Miklós kormányzónak, Bethlen István miniszterelnöknek és Klebelsberg Kuno miniszternek. Kormányzó nélkül nincs miniszterelnök, miniszterelnök nélkül nincs miniszter, és ezt a tényt nem vonhatja kétségbe Magyarország II. világháborús, gyászos szerepvállalása sem."[3]

[1] A szöveg első változata a következő konferencián hangzott el: Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, Intellectuals, Inequalities and Transitions: Themes from Iván Szelényi. 2015. október 15–17. Egy változata megjelent az *Eszmélet* folyóirat 2006/112. számában. 78-91.

[2] D. Forgacs ed. (2000), 263-266.

[3] http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-klebelsberg-emlekhely-es-vendeghaz-atadasan/

Miért következhetett ez be? Miért sikerült többszörösen megalkotni, ismételten Gramsci szavaival, egy hegemonikus történelmi politikai blokkot a társadalom, és benne a máskülönben igen sokat szenvedő alsóbb rétegek támogatásával. Miért alakulhatott ki olyan közhangulat, hogy egy volt baranyai fonónő a rendszerváltás utáni hosszas vergődés után idősgondozóként Ausztriában dolgozva, például így sorakozik fel a kormány durva menekültellenes propagandája mögé egy interjú keretében:

„Sok írni, olvasni nem tud, ha elkezdenek szaporodni, akkor mi lesz? Hát nézze meg ezeket a menekülteket, négy-öt gyerekkel jönnek, hát azokat a gyerekeket valakinek etetni kell, ruházni kell, taníttatni kell. Én az én két gyerekemet majd beleszakadtam mire kitaníttattam egyedül. Én dolgozzak a más gyerekéért? Azért nem emelik az osztrákok nyugdíját, nulla egész nyolc százalékkal emelik az osztrák nyugdíjat, mert a *Flüchtlinger*eket kell etetni meg a hozzáigazodásuk az osztrák kultúrához nem tudom hány száz euró havonta. Egy főnek. Hát ki a franc akar azért dolgozni, hogy neki jó legyen? Ugyan már! Oda kéne az Amerikának, meg a ruszkiknak, meg Európának, mint ahogyan a törököket támogatjuk, tartsák őket ott, próbáljanak velük, próbáljanak ott megélni. Ez a véleményem.

Nagyon jól csinálja az Orbán, hogy nem engedi be a *Flüchtlinger*eket, a menekülteket, és igenis igazuk van és nagyon örülök neki, hogy itthon leszek másodikán [2016. október 2-i népszavazás – M. A.] és el fogok menni szavazni és mindenki bekaphatja, mert én majd' összeszartam magamat, mikor Hamburgba átszállt utánam a török, és így mentem este sötétben az utcán és jött és molesztált és nem hagyott békén. És ezt nem szeretném megélni, itt a mi országunkba, és nem szeretnék aggódni a lányomért, az unokámért és így tovább."[4]

Az okok nyilvánvalóan összetettek, és az alábbi írás is csak néhány elemet tud felvillantani abból a folyamatból, hogy a globalizációs nyitás végén miért is válhat hegemónná a fenti diszkurzív rend, és ebben milyen szerepe lehetett az értelmiség politikai és társadalmi törekvéseinek a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején, azaz a nyitási ciklus elején.[5] A kapitalizmus ciklikus fejlődése, a gazdaságok kereskedelmi nyitottsága és a külföldi tőkebefektetések keretében a legfontosabb strukturális tényezők kapcsolata a diszkurzív mezővel különösen érdekes számunkra. Az alábbi írásban arra figyelünk a leginkább, hogy a tulajdon és a tulajdonváltás kérdésében milyen értelmiségi stratégiák voltak megfigyelhetőek és ennek milyen következményei lehettek.

[4] Idősgondozás kutatás, NKI: Gábriel Dóra (KSH NKI, PTE DI), Vadász Gabriella (PTE DI), Melegh Attila (KSH NKI, Budapesti Corvinus Egyetem), Hámos Dalma (PTE DI), Pirmajer Attila (PTE DI)

[5] A nyitási ciklusokról lásd Chase-Dunn (1999)

Értelmiség és az átmenet szociológiája a globalizációs nyitás első szakaszában

Szelényi Iván az 1970-es és '80-as években (részben Konrád Györggyel együtt) nagyon fontos empirikus és elméleti megállapításokat fogalmazott meg az új osztály felemelkedéséről az államszocializmus keretein belül. Szelényi állítása szerint, az *értelmiség* (intelligencia) és a *techno-bürokrácia* útban voltak egy új típusú osztályhatalom felé, amely folyamat két strukturális-történeti előfeltételen alapult.[6] Egyrészt, a szocializmus keretei között egy „racionális" újraelosztó gazdasági rendszer működött, lehetővé téve (az állami tulajdonlás alapján és magántulajdon hiányában) a termékek el- és újraosztásának komplex irányítását a szakbürokrácia révén. Másrészt a kelet-európai társadalmak életében már hosszabb ideje jelen volt az *az értelmiség* (azon belül is leginkább a gazdasági és társadalmi kérdések szisztematikus vizsgálatát magára vállaló általánosabb szerepvállalásra törekvő ún. „reformértelmiség".

Ezt a társadalmi formációt Szelényi új osztályként értelmezte, pontosabban olyan osztályként, amely új elemekkel és sajátos vonásokkal rendelkezett. Új és sajátos abból a szempontból, hogy a tudás szerepe a társadalmi kontroll terén a világon mindenütt megnövekedett, de különösen itt, ahol egy újraelosztó-bürokratikus rendszer volt uralmon, amely így új típusú egyenlőtlenségi mechanizmusokat hozott létre. Másodszor, ez az uralmi helyzetben lévő csoport nem a formális, hanem a szubsztantív racionalitás alapján szervezte hatalmát. Ez azt jelentette, hogy a formális szabályok figyelmen kívül hagyása mellett a termelés és az elosztás minden egyes fázisába beavatkozhattak egy adott társadalmi cél elérése érdekében. Harmadrészt, felemelkedő osztályról volt szó, ahogy Szelényi írta, *in statu nascendi*. Tehát még nem alakult ki teljes egészében, és más szövetségek is kialakulhattak a magyar társadalomban. És ez így is volt, mert a techno-bürokrácia fel is vállalta a piaci szereplők, nevezetesen az ún. második gazdaság aktorainak képviseletét is. Fontos megjegyezni, hogy a nyolcvanas évek közepéig „magában való osztályról", és nem „magáért való osztályról" volt szó, hiszen nyíltan nem lépett a mozgalmi színtérre, és tagjaiban nem tudatosult, hogy lenne valamiféle egységes és képviselendő osztályérdekük. Szelényi e javaslatai és meglátásai nagyon fontosak a kelet-európai társadalmak, ezen belül a magyar társadalom *glokális* történetének megértésében, és én az alábbiakban a problémakör három aspektusával szeretnék foglalkozni.

Először is, amennyiben elfogadjuk, hogy az „új osztály" fogalma hasznos a korabeli társadalmi struktúrák és főképp a társadalmi változás megértése szempontjából, akkor úgy vélem, hogy éppen a Szelényi által elemzett periódus utáni

[6] Szelényi (1990: 7-10; 26-27)

időszakban válhat érvényessé. Éppen onnan, ahonnan a szerző maga lemondott annak érvényességéről. Szelényi úgy érvelt, hogy kialakuló osztályról van szó. Én alább úgy érvelek, hogy a rendszerváltozás idején *átmeneti osztályként* működött ez a hatalmi csoport. Más szóval, a szocialista redisztributív rendszer hatalmi egyenlőtlenségei csak a rendszer legvégén, egy adott globális és lokális térben váltak igazából osztályviszonnyá. Ehhez arra volt szükség, hogy a tulajdonviszonyoknak „valóságossá" kellett válniuk a Böröcz által leírt szocialista tulajdoni vákuum után, amelyben nem alakult ki valóságos munkástulajdon.[7]

Másodszor, Szelényinek igaza volt abban, hogy a hatvanas és a hetvenes években ennek az „új osztálynak" nem volt osztálytudata. Én alább úgy érvelek, hogy a nyolcvanas évek elejétől más lokális diskurzusok mellett a Kelet/Nyugat- vagy az „Európa"-diskurzusok (értsd a Nyugat történelmi primátusát, annak modellként való alkalmazását és a fejlődési hierarchiát hirdető értelmezési kereteket) éppen ezt az űrt töltötték be, és ezen csoport ezzel a hatalmi beszédmóddal tudta maga számára biztosítani az uralkodó osztállyá váláshoz szükséges diszkurzív hegemóniát. Ez persze bonyolult folyamat volt, és meg kell látnunk mögötte a lokális és a globális interakciók teljes sorát. Szeretném hangsúlyozni, hogy ez a folyamat nem volt szükségszerű, és más alternatív lehetőségek strukturális feltételei is jelen voltak. Szelényi megközelítése azonban annyiban mindenképpen hasznos számunkra, hogy jelzi, mi volt az „Európa-diskurzus" hatalmi szerepe az adott globális egyenlőtlenségi rendbe integrálódott kelet-európai országok esetében.

Harmadszor, Szelényinek volt még egy nagyon fontos meglátása. Szerinte, ha az értelmiség osztályhatalomhoz jut, akkor alapvető érdeke, hogy más osztályideológiákat ellehetetlenítsen, és olyan hegemóniára tegyen szert, amely még a nem értelmiségi osztályok által uralt kapitalista rendben is elképzelhetetlen. Ezt leginkább azzal éri el, hogy megakadályozza, hogy az elnyomott osztályok „szerves értelmiségi" képviseletre tegyenek szert, ami segíthetné őket a társadalmi és politikai küzdelmekben. Gramsci erről az igényről például így írt: „Egészen biztosan fontos és hasznos a proletariátus számára, hogy egy vagy több értelmiségi egyénileg magáévá tegye programját és eszméit: be kell tagozódniuk a proletariátusba, annak szerves részévé kell válniuk és ekként kell érezniük. A proletariátus mint osztály nehezen illeszti össze az egyes elemeket. Nincsen saját értelmiségi rétege, és azt csak nagyon lassan és fájdalmas küszködés után tudja kialakítani magának, azután, hogy átvette az államhatalmat."[8]

Összefoglalón, az adott „Európa" osztályideológia és a kapcsolódó intézményi-materiális rendek (szakértői állások, munkák, ösztöndíjak, intézményi erőforrások stb.) egyszerre adták meg a kollektív cselekvés kereteit, elégítettek ki bizonyos személyes és csoportaspirációkat, illetve lehetetlenítettek el elnyomott diskurzusokat. Ezek az előnyök és elkötelezettségek együttesen tették lehetővé, hogy a munkás és az alacsonyabb státuszú alkalmazotti rétegeket magukra hagyják az értelmiségiek és persze más elitcsoportok, anélkül, hogy számottevő ellenállás és tiltakozás bontakozzon ki.[9] Megjegyzem, ebben az időszakban e cserbenhagyás nem csak Kelet-Európában történt meg, és ennek az „elfelejtésnek" az árát fizeti meg sok ország ma a világkapitalizmus legújabb ciklusában az autoriter kapitalizmus megerősödése miatt. Mégis, talán a legszisztematikusabb ignorancia ebben a térségben volt, ahol a hetvenes és nyolcvanas években „új osztályok" törtek hatalomra.

[7] Böröcz (1992)
[8] Forgacs (2000: 185)

Mikor válik az „új osztály" osztállyá?

Szelényi 1982-ben közreadott elemzése szerint,[10] az államszocializmus utolsó szakaszában osztálykonfliktus alakult ki, azaz a redisztributív hatalom és a közvetlen termelők érdekei között szisztematikus ellentét feszült. Ez az ellentét, Szelényi szerint, rejtett volt a hetvenes évek végéig, vagy még pontosabban, csak a nyolcvanas évek során erősödött meg. Az akkori reformközgazdaságtani irodalom tanúsága szerint pedig, amint azt Kovács János Mátyás is elemzi, csak ekkor került elő a reformközgazdászok és a reformot támogató hivatali apparátus körében a „valós tulajdonos" kérdése.[11] A vita első időszakában ez az ellentét tényleg csak látens lehetett, hiszen tőkepiac hiányában csak különböző alkufolyamatok játszódhattak le a redisztributív rendszer keretein belül a szocialista vállalatok menedzserei, a szabályozó apparátus és a közvetlen termelők különböző szintű képviselői között. Ezek az alkuk sokszor igen nagy egyenlőtlenségről tettek tanúbizonyságot, amint azt például Szalai Erzsébet mutatta meg a nagyvállatok pozícióinak megerősödése kapcsán.[12]

A nyolcvanas évek közepén a tőkepiacok hiányának kérdése mind élesebben került elő a nyilvános és a félig nyilvános vitákban (holdingvita, Liska-vita, Bauer Tamás és a beruházási ciklusok vitája),[13] és ez a fordulat éppen akkor következett be, amikor Szelényi Iván szerint az „új osztály" képződése megakadt. Szelényinek abban igaza volt, hogy a társadalmi és politikai szövetségek egyre bonyolultabbak voltak, és végül a redisztribrútív rendszer össze is omlott. Tehát igaz volt az, hogy nem alakult ki *teljes egészében* egy „új osztály" a szocializmus

[9] Bartha (2009) és (2011a)
[10] Lásd Szelényi (1982)
[11] Többek között: Kovács (2013)
[12] Lásd pl. Szalai (1989)
[13] többek között Kovács (2013)

keretein belül. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem hasznosíthatjuk az eredeti megfigyeléseket a későbbi folyamatok megértése szempontjából.

A későbbi fejlemények nagyon fontosak voltak az osztályképződés szempontjából. Az „új osztálynak" egészen a nyolcvanas évek legvégéig, a vállalati átalakulási törvény megalkotásáig, nem állt módjában, hogy a tulajdonosi jogosítványokat szabadon használja. Erre akkor került csak sor, amikor a neoliberális gazdaságpolitika nyolcvanas években kialakuló hegemóniája megerősödött, és amikor így, Böröcz szavaival, létrejött a szocialista komprádor állam helyén a „kikiáltó állam".[14] A „lehanyatló" új osztály ezt a soha vissza nem térő történeti lehetőséget felhasználva megragadta az államhatalmat, és a magántulajdonosi jogosítványok létrehozásával egy átmeneti osztály jött létre belőlük, amely csak később, a kilencvenes évek végén bomlott fel, és adta át helyét az újkapitalista osztályoknak. Szalai Erzsébet szerint[15] ezt a hatalmi csoport-konglomerátumot osztályvonásokkal rendelkező rendies csoportként, „*Stand*"-ként írhatjuk le (amely a kilencvenes évek közepén majd egy újabb, erősebben osztályjellegű rendies csoportosulásnak adja át a hatalmat). Szalai elemzése sok tekintetben nagyon találó, hiszen „új osztály" (értelmiség és techno-bürokrácia együttesen) nem létezhet rendies elemek nélkül. Én mégis hangsúlyoznám, hogy a megfigyelhető rendies vonások mellett ezek az értelmiségi-technokrata csoportok új átmeneti osztállyá alakultak a szó történeti-strukturális értelmében, a nyolcvanas évek közepétől egészen a kilencvenes évek közepéig. Tehát Szelényi jól elemezte a kiindulópontot, csak nem vitte végig a folyamatot a rendszerváltásig, amikor igazán érvényessé válhatott.

Ezt az osztályirányú változást már az is jól mutatta, hogy az 1980-as évek során megerősödött a háború előtti múltba mutató identitásmitológiák szerepe, és szinte mindent a „polgárosodás" szempontjából elemeztek, s mind többen és többen „emlékeztek vissza" egy osztálytársadalmi lét kommunisták által szétrombolt elemeire (csak emlékeztetnék a Cseh Tamás- és Bereményi Géza-féle keserédes antikommunista nosztalgiákra, vagy például ez *Eldorádó* című filmre). Sőt, éppen Szelényi Iván volt az is, aki a magyarországi agrárátalakulásban szisztematikusan igazolta, hogy miképpen kerültek újra pozícióba a háború előtti helyi hatalmi csoportok gyermekei és unokái.[16] Ez tehát egy osztályprojekt lehetett, főképp a globális tőke lokális térnyerése kapcsán, nyugati ideológiákkal és reflexekkel a kontrollpozíciók megszerzése érdekében.

[14] Böröcz (1999)
[15] A szerző számos munkája közül lásd az elitek átalakulásáról szóló írását: http://www.lib.pte.hu/sites/ptebtkscan/mellekletek/2013_apr_rendszervaltas/2013_13_rendszervaltas_2.pdf. Nagyon érdekes és fontos ezzel kapcsoltban Szalai írása a kapitalizmus refeudalizációjáról is. Vö. Szalai Erzsébet (2016).
[16] Szelényi (1992 [1988])

Nos, ebben a történeti pillanatban az eladósodás rémével küzdő és sok tekintetben hanyatló redisztributív állam megbénult. Nem tudta és nem is akarta megvédeni az állami tulajdont. A technokrata és nem technokrata értelmiség körében a folyamatos beszéd az adósságválságról és a társadalom teljes válságáról, összekapcsolódva a történeti minták keresésével, egy fordulatra készülő hatalmi csoport történeti helyezkedése volt.[17] Megjegyzendő, hogy komparatív szempontból az adósságválság nem is volt annyira fenyegető, hisz a bruttó nemzetközi adósságállomány a GDP 60–70 százalékán állt akkor, azaz nemzetközi összehasonlításban és a későbbi magyarországi fejlemények szempontjából még viszonylag alacsony volt. Ma is magasabb ez az arány, és alig van válságbeszéd e jelenség kapcsán. Tehát ez a csoportkonglomerátum fordulatra készült, úgy, ahogy azt Marx oly szépen megírta a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* szövegének nyitó passzusaiban,[18] amely könyv máskülönben éppen az osztály fogalmának egyik legpontosabb meghatározását tartalmazza, és jól mutatja a rendies és történeti „maskarák" fontosságát a hatalmi és osztályprojektumokban.

Ez a váltás persze csak részben volt helyi történet, hiszen igazából egy globális változás, a globális kapitalizmus újabb nyitási és liberális ciklusa, a tőke szabad áramlásának igénye, a külföldi közvetlen tőkebefektetés arányának gyors emelkedése, és a nemzetközi adósságválság kezelésének új módja segítette hatalomba ezt az átmeneti osztályt. Ez a rendkívül erős nyomás és annak helyi interpretációi marginalizálták a „régi" pártelitet, amely Szelényi szerint még szemben állt az „új osztály" képviselőivel. A deligitimáció konkrét végső menete a „konzervativizmus", a „reformellenesség" vádja, a történeti múlt és annak „szervessége", illetve 1956 megítélése mentén formálódott.

Újabb történeti elemzések és a különböző korabeli pártjelentések, valamint más történeti dokumentumok szerint az értelmiségiek és a munkások között elfojtott konfliktus alakult ki, és ez a vita éppen a társadalmi elkülönülés és a magántulajdon kérdése körül bontakozott ki a rendszerváltás előtt és alatt.[19] Bartha Eszter kutatása szerint például a következő kritikák fogalmazódtak meg az MSZMP Győr-Sopron megyei és különösen a Rába Művek pártbizottsági jelentéseiben már 1982-ben:

„A dolgozók véleménye szerint a javak elosztása nem az elvégzett munka alapján történik. Azt mondják, hogy a pénz nagy része az improduktív területekre megy, és a munkásosztály, aki megtermeli a nemzeti jövedelmet, egyre kisebb részt kap belőle. Kialakult egy

[17] Ennek a vitának kiváló példája nemcsak a „Fordulat és reform" szövege, hanem például a Századvég 1987-ben megjelent 4-5-ös száma is a reformról.
[18] Marx (1975)
[19] Bartha (2009), op. cit. 297–306.

'felső réteg', akinek jólétét nem érinti az ország gazdasági helyzete. A gazdasági szabályozók csak a túlszabályozott iparban dolgozók jövedelmét csökkentik. Dolgozóink szerint a magángazdaság további növekedése ezt a felső réteget fogja kiszélesíteni."

Majd 1988 elejéről már a következő mondatokat találja a szerző egy pártdokumentumban:

„A párttagok egy részénél komoly konfliktust okoz a szocializmusról tanított, alkotott kép, és a mai valóság közötti különbség. Politikailag nehezen magyarázható és elfogadható jelenségként említették a tulajdonviszonyok átrendeződését, a magántulajdon erősítését, a magántulajdonon alapuló kisvállalkozások létrejöttét »elősegítő« döntéseket."

És ez a szembenállás fogalmazódott meg röviddel a rendszerváltás után is:

„A magyarok többsége nem vállalt közösséget a rendszerváltással (igaz, a kommunistákkal sem!), és általában megfigyelhető volt egy igen erős ressentiment azokkal a csoportokkal szemben, akik a munkások véleménye szerint a rendszerváltás óta nemcsak elkülönültek a dolgozó emberektől, hanem aránytalanul nagymértékben profitáltak a nép tulajdonának kiárusításából és az új rendszerből. Ide sorolták a volt pártkádereket, az értelmiséget és a kialakuló új magántulajdonosi osztályt."[19]

Természetesen az ellenállásban nincsen semmi meglepő, hiszen a tulajdoni pozíció átalakulása és a kapcsolódó társadalmi elkülönülés mind a marxista, mind pedig a weberiánus szociológia számára fontos a társadalmi viselkedés különböző szintjein. A meglepő inkább az, hogy ez a váltás miért nem vezetett nagyobb konfliktushoz. Ez pedig átvezet minket a diszkurzív hegemónia és az új (átmeneti) osztály „osztálytudatának" kérdéséhez.

Diskurzusok és az „önmagáért lévő" osztály kialakulása

Az 1970-es évektől a posztkoloniális és a Foucault ihlette társadalomkritika egyik, ha éppen nem legfontosabb problémája volt az elnyomás, a hegemónia és a diszkurzív hatalom kérdése. Az „új osztály" problémája és ez a kritika nem kapcsolódott össze szervesen, ami azért is meglepő, mert a tudástermelés, az értelmiség kérdése mindkét megközelítés számára kulcsfontosságú. Ezért adódik számunkra, hogy rövidebben elgondolkodjunk, hogy ez miképpen kapcsolható össze a magyarországi és kelet-európai rendszerváltás kapcsán.

Nagyon sok és nagyon mélyenszántó elemzés készült a nyolcvanas években megerősödő, majd egy ideig mindent átható „Európa-" és Nyugat-diskurzusról és annak globális versus lokális mechanizmusairól, olyan kiváló szerzőktől, mint Maria Todorova, Böröcz József, Immanuel Wallerstein, Samir Amin, vagy a fiatalabbak közül Merje Kuus, Gagyi Ágnes, Orlanda Obav, csak hogy néhányat említsek. E diskurzus fő eleme, hogy hierarchikus struktúrában értelmezi a világkapitalizmust és annak fejlődését (a Nyugat teremtette meg a kapitalizmust), és a nyugati kapitalizmus képviseli a világtörténelemben a progressziót egy liberális humanitárius utópia nevében. E diskurzus az egyenlőtlenül fejlődő kapitalizmus egyik legfontosabb ideológiai sémája. Magam két helyen is közel értem az új osztály és a diszkurzív hegemónia kérdéséhez, de sosem kapcsoltam össze ezeket a fogalmakat. A Közép-Európa-vita feldolgozása során jutottam el a „nyugati modell" mint értelmiségi utópia kérdéséhez, illetve később a kelet–nyugati lejtő megírásakor, amikor már feltűnt, hogy a Kelet–Nyugat- és az Európa-diskurzus osztályprojekteket szolgál ki és tesz lehetővé.[20] Úgy gondolom, ha elfogadjuk a fenti érvelést, akkor ezt a kérdést újból fel kell vetnünk, és újra kell gondolnunk, hogy ez a tudati szerkezet milyen lokális és globális mechanizmusok révén válhatott az átmeneti osztály projektjének rendkívül sikeres elemévé, és ez mennyiben igazolhatja a Szelényi által felvetett extra ideológiai elnyomást.

Kvalitatív elemzések alapján látható, hogy a nyolcvanas évek elején komoly diszkurzív váltás következett be az ún. keleti blokk kapcsán, kívül és belül is.[21] Nevezetesen a versengő modernitások diskurzusát felváltotta, vagy még pontosabban, újra átvette egy civilizatorikus, hierarchikus beszédmód. A versengő modernitások diskurzusa az államszocializmus alternatív „modernizációs" törekvéseit „valóságosnak" tekintette, amelyben az adott rendszernek, és ami még fontosabb: az adott blokknak valós autonómiája, teljesítménye és cselekvőképessége van, még ha le is marad a versenyben. Ez a diskurzus a hatalmi elit váltását nem tette lehetővé, és ezért ennek a lehetőségnek el kellett halnia, mielőtt a redisztributív rendben formálódó új osztály kontroll alá vonhatta az államot, és nyíltan felvethetett tulajdoni kérdéseket.

Ezt a kvantitatív és modernizációs diskurzust váltotta fel egy már korábban is létező geokulturális változat, mégpedig a civilizatórikus hierarchiákat felállító kelet-nyugati lejtő. Ebben a változatban a Nyugati „civilizációhoz" képest minden más terület társadalmi teljesítménye graduálisan alacsonyabb rendű, és ez a változó mértékű „keletiesség" akadályozza a vonatkozó térségek fejlődését. E globális diskurzusváltozat nemcsak abban volt fontos, hogy a blokkról és a nagyobb hatalmi egységekről leszakadjanak a mind „nyugatibb" államok (ezt nevezhetjük némi iróniával „szalámitechnikának"), hanem arra is, hogy a „keleti" típusú, újraelosztó társadalomfejlődést meg lehessen tagadni egy „tisztább"

[20] A diszkurzív váltásról lásd Melegh (1992) és (2006: 196)

[21] Melegh (2006), op. cit. első fejezet, konklúzió.

viszonyokat tartalmazó nyugati társadalmi rend nevében, ahol „gazdaság" és „társadalom", úgymond, szétválasztható. Ez a diszkurzív rend már jóval alkalmasabb volt egy átmeneti osztály létrejöttéhez, hiszen az alternativitás helyett hivatkozni lehetett a nyugati kapitalizmus kulturális és civilizatórikus hegemóniájára. Ez pedig igazán megfelelt a feltörekvő új osztálynak, már csak azért is, mert e külső „rendszer" mind jobb tudása jelenthetett hatalmi előrelépést. Ezt fogalmazta meg oly szépen például Fekete János, a Magyar Nemzeti Bank akkori elnökhelyettese, amikor meghirdette a nyugati pénzügyi rendszerhez való visszatérést, azzal a címmel, hogy „vissza a valósághoz".[22] Többek között így vált diszkurzív szempontból a szocialista gazdasági és pénzügyi rendszer irrealitássá már jóval a rendszerváltás előtt.

Igen fontos munkát végzett a lokális diskurzusok átalakulásának elemzése terén, több más szerző mellett, Kuczi és Csizmadia is. Különböző elemzésekben dokumentálták a szókészlet megváltozását, a politikai diskurzusok témavilágának és tárgyainak átalakulását.[23] A politikai viták egyre kevésbé szóltak a szocializmus reformjáról, és egyre nagyobb teret szenteltek a „Nyugathoz" mint normához való alkalmazkodás „problémáinak". Csizmadia azt is meg tudta mutatni, hogy e diskurzus átírta a társadalmi és politikai hatalmi beszédmódot. „A Nyugat-Európa szerepével foglalkozó írások, viták, vélemények előbb látens, majd egyre nyíltabb diskurzusfolyamattá álltak össze, s ez a diskurzus lett a nyolcvanas évek legkarakterisztikusabb vonása".[24] Sőt, a nyolcvanas évekre vonatkozón a szerző bevezette (és ez számunkra rendkívül fontos) a „diszkurzív diktatúra" (azaz a hegemónia) fogalmát, amely összekötötte a nyelvi dominanciát és témaválasztást a döntéshozatallal, a külföldi kapcsolatok alakulásával és az ellenzéki, a „szakértői", illetve a közgazdász elit diszkurzív erőtereinek alakulásával.[25]

A diszkurzív váltás és az új átmeneti osztály történeti dinamikájának további szociológiai mechanizmusai

Az egyik legfontosabb mechanizmus, hogy az együttes külső-belső pozicionálás, a „nyugati" utópia meghirdetése, illetve a tulajdon és az erőforrások újraosztásának célul tűzése megoldotta a kollektív cselekvés, azaz az osztálytudat kérdését is, hiszen jól és kooperatívan is értelmezhető célok és preferenciák alakultak ki (negatív és pozitív értelemben is) az állami és politikai hatalom megszerzése körül. E csoporton belül konszenzus alakult ki, hogy – szemben a „keleti" redisztributív

[22] Fekete (1983)
[23] Csizmadia (2001), Kuczi (1992)
[24] Csizmadia (2001) ibid. 135.
[25] Csizmadia, ibid 146-197.

rendszerrel – be kell illeszkedni „Európába", ki kell szolgálni a „nyitási" követelményeket, és meg kell szerezni a hatalmat, hogy a tulajdont újraosszák. Ez azt jelentette, hogy Magyarországon, szokatlan módon, a „törzsi" alapon szerveződő értelmiségi és szakértői csoportok is egyezségre jutottak alapkérdésekben, ami, persze, hamar felbomlott, amint a tényleges hatalmi pozíciókat és tulajdonelosztási kontrollt megszerezték, és részben ez az osztozkodási harc vezetett el a felbomláshoz. Így – Szelényi Iván éppen ezen előadásra reakcióképpen megfogalmazott szavaival – az adott kelet-nyugatos, hierarchikus diszkurzív háttérrel egy időre létrejött a kollektíven is cselekvőképessé váló és önmaga tudatára ébredő, komprádor-értelmiségi új osztály.

A következő fontos mechanizmust, a kulturális tőke szerepét már részben érintettük, de érdemes újból hangsúlyozni, hiszen a modernizációs hierarchiák helyére lépő civilizatórikus „Európa"- és Nyugat-diskurzus (ami nem helyi találmány volt, hanem a koloniális hierarchikus kapitalizmus egyik legfontosabb tudati szerkezete) felértékelte a kulturális és szimbolikus társadalmi térben való mozgást és az abban való jártasságot. Ezt a lehetőséget az adott csoportokon belüli humánértelmiség is gyorsan megértette, és akár kormányzati pozícióig is vihette. Ezt a felértékelődést, sokak mellett, Szelényi is mindig hangsúlyozta, és ő maga is időleges előnyként értelmezte.[26] Hadd idézzem ennek az állításnak magyar változatát:

> „Az osztályszerkezettel kapcsolatos fő hipotézisem, hogy a posztkommunizmusban a kulturális tőke vált a hatalom és a kiváltságok fő forrásává, a gazdasági tőke ehhez viszonyítva csak másodlagos, kiegészítő szerepet játszik. A posztkommunizmus osztályszerkezete ilyen értelemben a modern kapitalizmus osztályszerkezetének mintegy a tükörképe. A posztkommunizmus domináns osztálya a tág értelemben vett értelmiség, pontosabban az értelmiség három egymáshoz szorosan kapcsolódó elitje. A legnagyobb hatalommal az új politokráciával szoros kapcsolatot kiépített menedzserelit rendelkezik. Az új domináns osztály részét alkotja, még ha másodhegedűsként is, tehát valamelyest alárendelt szerepben, a humánértelmiség elit: a tudományos és művész értelmiség sztárjai és a média vezető egyéniségei. A tulajdonos polgárságnak egyelőre meg kell elégednie a középosztályi pozícióval." [27]

A még nem létező, de bevezetendő „valós demokrácia és piacgazdaság" „ismerete" és „tanulása" sokak számára jelentett megélhetést itthon és külföldön is. E kulturális tőke, persze, hamar le is értékelődött, amint az állami tulajdon és annak elosztása nagyjából véget ért.

[26] Eyal, Szelényi & Townsley (1998)
[27] Szelényi (1995).

A kelet-nyugati diskurzus liberális (értsd: „fel kell zárkóznunk") és nemzeti változatai (értsd: „mi mindig is Európa voltunk és ezt a jogunkat vitatták el") a történelmi emlékezetet is újraformálta.[28] Más szóval, a szocializmus időszakának – mint „nem-Nyugatnak" és „nem-nemzetinek" – az abnormálissá nyilvánítása automatikusan felértékelte a kiegyezés időszakát és – egészen perverz módon, mint azt fentebb már jeleztük – a Horthy-korszakot, vagy legalábbis elindította a róla szóló, keserű vitákat. Ezt úgy is érthetjük, hogy a háború előtti korszak hatalmi pozícióban lévő generációinak értelmiségi és/vagy szakbürokráciába került leszármazottai keresték, hogy miképpen lehet ezeket a „történelmi mezeket" felvenni, annak érdekében, hogy saját társadalmi helyzetüket és projektumaikat alátámasszák. Ez persze nem vezethetett máshoz, mint hogy például „nyugatosítani" kellett a húszas és harmincas évek elnyomását és a későbbi háborús rémtettekben való részvételt. Sajnos, úgy látszik, hogy a diszkurzív és társadalmi pozíció-logika ezen együttes dinamikája megállíthatatlan még az átmeneti osztály lehanyatlása után is. Felvethető, hogy ma a kezdeti osztozkodásból kimaradt csoportok utókísérlete zajlik a hatalom megszerzése vagy éppen legitimálása érdekében.[29]

A történelmi emlékezet kérdése pedig közvetlenül átvezet bennünket a Szelényi által felvetett hegemónia kérdéséhez. A nyolcvanas évek közepétől a kelet-nyugati diskurzus, annak lokális alváltozatai és az értelmiséget is magában foglaló „új osztály" hatalomra törése diszkreditált minden olyan törekvést, amely a kiszolgáltatott alkalmazotti rétegek és a volt munkásosztály progresszív képviseletét látta volna el, vagy a figyelmet és a szolidaritást kinyitotta volna a világkapitalizmus más szegényebb, „nem európai" társadalmai irányába. Már érintettük, hogy a tulajdon kérdése nem volt megkerülhető, és azt is láttuk, hogy valós konfliktusokhoz, ellenérzésekhez vezetett a munkások körében is. Mégis, ennek képviseletét az értelmiségi csoporton belül csak néhányan vállalták, és rendkívül jelentős ellenállásba ütköztek. Ez egybevág Szelényi azon korai, 1982-ben megfogalmazott figyelmeztetésével, hogy az értelmiség és a szakbürokrácia együttes elitje társadalmi okoktól hajtva erősen érdekelt és – jártassága révén – nagyon hatékony lehet az alternatív intellektuális nézőpontok diszkreditálásában, azaz a hegemónia megteremtésében. Ennek nemcsak az a része, hogy folyamatosan a társadalmi elkülönülést hangsúlyozták, hanem el is nyomták az alternatív hangokat. A hegemónia megteremtésének eklatáns példája volt a munkástulajdon vagy munkásrészvény körüli vita is, vagy még pontosabban, annak teljes elsikkadása

[28] A kelet-nyugati diskurzus kelet-európai változatainak kifejtése a következő művekben található: Melegh Attila (2002) és (2006).

[29] Nagyon sok példa felhozható, a legutóbbi Bayer Zsolt-jelenség ennek egyik eklatáns példája lehet. Ugyancsak ide tartozik az Ungváry Krisztián-vita is, hiszen érdekes módon a ukrajnai magyar részvétel „mosdatása" széles körökben folyik az egyes elitcsoportokon belül. Ezen folyamatokra többen felhívták a figyelmet, például Krausz (2014) és Böröcz (2008).

az 1956-os történelmi előképek ellenére. Nagy Éva Katalin így fogalmaz e viták kapcsán:

> „A választási kampányban 1990 tavaszán az MSZP perifériáján megjelent a dolgozói tulajdon megvalósításának követelése. Valójában sem a pártok, sem az új Országgyűlés igazán nem állt a dolgozói tulajdon oldalára, hanem a privatizáció neoliberális modelljét követte."[30]

Még ennél is eklatánsabban mutatja, hogy miképpen sikkadt el, tűnt el a dolgozói tulajdon kérdése például az 1989-es alkotmánymódosítás során:

> „A BAL (Baloldali Alternatíva Egyesülés) javaslatára, nyomására, hosszú viták után végül Tölgyessy Péter megfogalmazásában bekerült a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain kezdeményezett követelés az 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról 12.§. (2) bekezdésébe: Változatok egy témára 124 '(2) Az állam elismeri a termelői önigazgatás és önkormányzat tulajdonának létrejöttét és működését.' Az Alkotmánynak ez a szakasza az alkotmányosan védett tulajdonformákról szólt. 1990. április 29-én megállapodott az MDF és az SZDSZ arról, hogy módosítják az új Alkotmányt, és kiveszik belőle a dolgozói közösségek tulajdonának jogi lehetőségét, amivel kihúzták az alkotmányos alapot a termelői önigazgatás tulajdonformáját képviselő munkástanácsok alól. Most csak az államigazgatási, a magán- és a szövetkezeti tulajdont védi az állam. A módosított Alkotmány erre vonatkozó részét így változtatták meg: '7.§. (1) Az Alkotmány 12.§-a helyébe a következő rendelkezés lép: (2) Az állam tiszteletben tartja az önkormányzatok tulajdonát.' (1990. évi XL. törvény)"[31]

A neoliberális fordulat, a „valódi piacgazdaságot" jelölő „Európa-diskurzus" így percek alatt „felfalhatta" az alternatívákat. Más oldalról nézve, ugyanezzel a folyamattal kapcsolatban Bockmann és Eyal azt a nagyon fontos állítást fogalmazta meg, hogy a kelet-európai térségben a neoliberális ideológiát nemcsak tanulták, hanem aktívan alakították.[32] Felvethető, hogy az új osztályprojektum adta meg ehhez a társadalmi motivációt és teret, és nem egyszerűen ideológiai meggyőződésről volt szó, hanem diszkurzív és társadalmi folyamatok együtteséről.

Ugyanezt az involválódást mutatja Gagyi Ágnes is, amikor a Helyzet Műhely közös elemzésének részeként így ír a Pénzügykutató Intézet, mint a teleologikusan

[30] Nagy (2011:114). Hasonló „kipörgést" olvashatunk más átmenetek kapcsán is, ahol szinte humoros, hogy miképpen „felejtik el" a tulajdon és főképp a munkások tulajdonlásának kérdését: Krausz & Sz. Bíró (2003).

[31] Nagy (2011:124)

[32] Bockman & Eyal (2014)

gondolkodó piac- és magántulajdon-építő szakértelmiség egyik kulcsfontosságú intellektuális központjának tevékenységéről:

„A 'pénzügyes fiúk' munkássága nagyban beleillik abba a narratívába, amely szerint a szocializmus kritikája legitimálta a neoliberális nézeteket, és a neoliberális képzettségű szakértők segítették a komprádor szolgáltató szektort, azaz Drahokoupil meghatározása szerint azokat a csoportokat, amelyek hazai szereplőkként operálva a transznacionális tőke érdekeit a helyi gazdasági és politikai érdekérvényesítés taktikai szintjére fordították le."[33]

Megjegyzem itt nemcsak a transznacionális tőke képviselete volt napirenden, hanem a szakértői tudás alapján való kontrollról is szó volt a tulajdonelosztási folyamatban.

Összefoglaló megjegyzések

Összefoglalóan úgy fogalmazhatunk, hogy Szelényi Iván „új osztály"-fogalma igazából a rendszerváltás során vált igazán relevánssá, hiszen aligha beszélhettünk osztályról az államszocializmusban, míg a tulajdon kérdése nem vált kérdésessé és égetővé annak bomlásakor. Az államszocializmus idején még csak formálódott az a koalíció, amely az értelmiséget összekötötte a techno-bürokráciával, és valós kollektív cselekvőként csak a rendszerváltás folyamatában, a nyolcvanas évek második felében jelent meg. Ennek során nemcsak megalkotta az átmenet kereteit, hanem létrehozta azt a tranzíciós hegemóniát, amelynek társadalmi hátterét a globális nyitási ciklus, a kelet-nyugati diskurzus és az ő saját „új osztály"-projektjének összekapcsolása teremtette meg. Ennek a folyamatnak többféle legitim értelmezése van (globális neoliberális dominancia lokális lefordítása, rendies elitcserék, fogyasztási várakozások társadalmi nyomása stb.) én mégis úgy gondolom, hogy érdemes Szelényi Iván „új osztály"-koncepcióját komolyan vennünk pontosan arra az időszakra vonatkozóan, amikor ő arról lemondott. Ennek a célja pedig az lehet, hogy megmagyarázzuk a máig is érvényesülő progresszióellenesség hegemóniájának egyes elemeit a globális kapitalizmus egyre inkább mediatizált és technológiaibb időszakában, amikorra az alkalmazotti ellenállás más társadalmi feltételei is összeomlottak. Ha ezt nem látjuk, akkor sosem fogjuk megérteni, hogy miképpen vált üressé a politikai mező baloldala, miért válnak a volt munkáscsoportokból oly sokan a mai autoriter-nemzeti történeti politikai blokk részévé, és miért ettől a blokktól várják az elveszített biztonságot.

[33] Lásd Gagyi (2014)

Hivatkozott irodalom

Bartha Eszter (2009), *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989.* Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

Bartha Eszter (2011a), *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon.* Budapest: L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék

Bartha Eszter (2011b), „Munkások az államszocializmusban: életszínvonal, politika és legitimáció. Bevezető megjegyzések." *Eszmélet,* 91. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00076/pdf/EPA01739_eszmelet_91_2011_083-092.pdf

Bockman, Johanna & Gil Eyal (2014), „Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei" *Fordulat,* 21. sz. http://fordulat.net/?q=huszonegyedik Hozzáférés 2017 szeptember 7.

Böröcz József (1992), „Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Sem-periphery" *Theory & Society,* Vol. 21. 77–104.

Böröcz, József (1999), „From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripherialization in Post-State-Socialist Central Europe" in David A. Smith, Dorothy Solinger, and Steven Topik (eds.): *States and Sovereignty in the Global Economy.* London: Routledge.

Böröcz, József (2008), *Beljenje zgodovin.* Oddogodenje zgodovine – primer Jugoslavije: prispevki z mednarodne konference, Ljubljana.

Chase-Dunn, Chris (1999), „Globalization: A World-systems Perspective" *Journal of World-Systems Research,* 5 (2): 187-215. DOI: https://doi.org/10.5195/jwsr.1999.134

Csizmadia Ervin (2001), *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben.* Budapest: Századvég

Gil Eyal, Iván Szelényi, Eleanor Townsley (1998), *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe.* London: Verso

Fekete János (1983), *Vissza a realitásokhoz! Egy magyar bankár reflexiói,* Budapest: Gondolat

Forgacs, David ed. (2000), *The Antonio Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935.* New York: NYU Press

Gagyi Ágnes (2014) Beágyazott kritika. A Fordulat és reform kontextusa. Fordulat Társadalomelméleti Folyóirat, 2014/1 http://fordulat.net/?q=huszonegyedik Hozzáférés 2017 szeptember 7.

Kovács János Mátyás (2013), „Ágyúval verébre? A kelet-európai közgazdasági eszmék történetéről (1917–1989)" *2000 Irodalmi és társadalmi havi lap,* No. 5.

Krausz Tamás (2014), „A Horthy-rendszer második, mobiltelefonos-internetes kiadása" *Ezredvég,* Vol. 25. No. 2. március-április. http://www.ezredveg.hu/html/2014_03_04/140304.html Hozzáférés 2017 szeptember 7.

Krausz Tamás & Sz. Bíró Zoltán szerk. (2003), *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés: tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban, 1985–1991.* Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet.
Kuczi, Tibor (1992), *Szociológia, ideológia, közbeszéd.* Budapest: Scientia Humana.
Karl Marx 1975: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 15–16.
Melegh Attila (1992), „A nyugati modell" *Hiány,* július
Melegh Attila (2002) „Mozgó Kelet. Globális térképek és a státustörvény" In Kovács János Mátyás (szerk.) *Zárva várt nyugat. Tanulmányok a kulturális globalizációról.* Budapest: 2000 – Sík Kiadó
Melegh, Attila (2006), *On the East/West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe.* New York – Budapest, CEU Press
Nagy Éva Katalin (2011), „Munkástanácsok 1989-ben. A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában" *Eszmélet* 23. évf. 91. sz. / 2011 pp111-129.
Szalai Erzsébet (1989), *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek.* Budapest: KJK
Szalai Erzsébet (2016), „A refeudalizáció" *Replika,* 2016/1-2 No. 96–97. 207–222.
Szelenyi, Ivan (1982). The Intelligentsia in the Class Structure of State-Socialist Societies. The American Journal of Sociology, Vol. 88, Supplement: Marxist Inquiries: Studies of Labor, Class, and States, pp. 287-326
Szelényi Iván (1990), *Új osztály, állam, politika.* Budapest: Európa
Szelényi Iván (1992 [1988]), *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* (Közreműködött: Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin) Budapest: Akadémiai
Szelényi Iván (1995), „Menedzserkapitalizmus. A gazdasági intézményrendszer s a társadalmi struktúra változásai a posztkommunista átalakulás során" *Magyar Lettre Internationale* 19. sz. 1995. tél, http://epa.oszk.hu/00000/00012/00003/szeleny2.htm

Bozóki András

A hibrid rezsimek egyik típusa: az „illiberális demokrácia"

Amióta a demokratikus átalakulás optimista paradigmája véget ért,[1] a kutatóknak – az 1970-es évek óta először – újra meg kellett barátkozniuk azzal a lehetőséggel, hogy a diktatúrából a demokráciába vezető út fordított irányú is lehet.[2] Az 1989-91-es rendszerváltások nyomán a liberális demokráciák száma világszerte nőtt, a modell vonzása erősebbé vált, ám a várakozások ellenére a demokratikus fordulat nem vezetett a liberális demokráciák általános győzelméhez. Nemcsak a félig demokratikusnak tűnő rendszerek fordultak újra diktatúrákba,[3] de még a korábban konszolidált, liberális demokráciák is lecsúszhattak a hibrid rezsimek közé, „kombinálva a demokratikus és az önkényuralmi elemeket".[4] A liberális demokráciák számának növekedésénél figyelemre méltóbb, hogy demokráciák és diktatúrák között fokozatosan kiszélesedett egy szürke zóna, a *hibrid rezsimek* köre. A következőkben elsősorban e rendszertípus különböző aspektusaival fogok foglalkozni, írásom nagy részében Csillag Tamás és Szelényi Iván kitűnő tanulmányára reflektálva.[5]

A hidegháború éveiben a helyzet még egyszerű volt, a politikai rendszereket alapvetően két nagy csoportra osztották: demokráciákra és diktatúrákra. A második világháború után a demokrácia fogalma a választási versengés és az általános részvétel mellett egyre inkább magába foglalta az emberi és kisebbségi jogok elismerését is. Ennek eredményeként a nyugati világban meghonosodott, jelző nélküli demokrácia alatt a *liberális demokrácia* fogalmát értették, mert egyetértés bontakozott ki arra vonatkozóan, hogy a kisebbség jogait alkotmányos védelem illeti. A liberális demokráciák működésében két eltérő típus jelen meg: a *konszenzusra* törekvő és a *többségi* – e két típust elsősorban Lijphart munkáiból ismerjük.[6] A konszenzusos típus a többpártrendszerre és arányos képviseletre épülő demokráciákban nyert teret, míg többségi típus – amelyet westminsteri modellnek is neveznek[7] – a kétpártrendszerre és az egyéni választókörzetekre épülő demokrá-

[1] Carothers (2002)
[2] Bozóki (2012), Diamond & Plattner (2015), Greskovits (2015)
[3] Laqueur (2015), Way (2015)
[4] Diamond (2002)
[5] Csillag & Szelényi (2015)
[6] Lijphart (1999)
[7] Uo.

ciában érvényesült. Mivel mindkét típus a liberális demokrácia keretei között működik, az egyikről a másikra való áttérés nem értelmezhető e rendszerek köréből való kilépésként. Éppúgy, ahogy a parlamentáris vagy prezidenciális berendezkedés választása sem jelent önmagában kilépést a liberális demokrácia rendszeréből. Még akkor sem, ha – mint erre Juan Linz rámutatott[8] – utóbbiak esetében nagyobb eséllyel jelenhetnek meg autoriter tendenciák.

A liberális demokráciák távolról sem lezárt rendszerek, hanem maguk is folyamatos kritikára, megújulásra szorulnak. E rendszerekben is bőven előfordulnak nagymérvű jogsértések, erőszakos konfliktusok, a konszolidációt megingató és a társadalmi konszenzust destabilizáló tendenciák. Mindezeket azonban a demokráciák a saját értékrendjükön belül, saját intézményrendszerük keretei között képesek kezelni, vagy legalábbis erre törekednek. A demokrácia élő gyakorlat, a demokráciák erejét és rugalmasságát éppen a rendszeren belüli önkorrekcióra való képességük adja.

Velük szemben a diktatúrák a társadalom elnyomásának, a szabadság megvonásának rendszerei, ahol nemcsak a politikai jogok hiányoznak, hanem az individuális szabadságjogok is. Diktatúrákban a társadalom ki van szolgáltatva az államnak, amely a társadalom minél szélesebb körű uralására, irányítására, azaz államosítására törekszik. A diktatúrák alapesetben kétfélék lehetnek: *totalitárius* vagy *autoritárius* rendszerek. A *totalitárius* diktatúrák a rendszerrel való azonosulást, annak mindennapi, aktív támogatását várják el alattvalóiktól – a közéletben és a magánéletben egyaránt – és nem tűrik a semleges viselkedést. A hitleri és sztálini totalitárius rendszerben, aki nem volt tevőlegesen is a hatalom gyakorlóival, arra úgy tekintettek, mint aki ellenük van. Valójában tehát – amint azt Arendt, Friedrich és Brzezinski, valamint Linz könyveiből tudhatjuk[9] – nemcsak az ellenzéki aktivitás, hanem a független magánélet, az autonómia, sőt a politikai passzivitás megszüntetésére törekedtek.

A hidegháború domináns narratívája a két világrendszer közötti verseny volt, amelyben szemben állt egymással a szovjet blokk – Ronald Reagan szóhasználatával: a „gonosz birodalma" – és az Egyesült Államok vezette „szabad világ". A diktatúrák közül a totalitárius rendszereket tartották a legveszélyesebbnek átfogó ideológiájuk miatt,[10] amelyekhez képest már az enyhülés jeleit mutatták a poszt-totalitárius diktatúrák.[11] Mindazonáltal az Egyesült Államok még az 1970-es években is inkább hajlamos volt támogatni a jobboldali tekintélyelvű diktatúrákat Latin-Amerikában azért, hogy megakadályozza a baloldali színe-

[8] Linz (1992)

[9] Arendt (1951), Friedrich & Brzezinski (1956), Linz (2000)

[10] Például a sztálini Szovjetuniót és a maoista Kínát.

[11] Mint a sztálinizmussal részben szembeforduló hruscsovi Szovjetunió, vagy a piacpárti Teng irányította Kína.

zetű diktatúrák (és rajuk keresztül a Szovjetunió) térnyerését. 1989-91 után a diktatúrák száma csökkent, közülük pedig a totalitárius rendszerek csaknem el is tűntek.[12]

Hozzájuk képest az *autoritárius* (önkényuralmi, tekintélyelvű) diktatúrák[13] megtűrték a magánélet autonómiáját, tolerálták a gazdaság és társadalom területén létező korlátozott autonómiákat (vallás, piac, kultúra), de ennek fejében fenntartották a politikai hatalom monopóliumát. Az autoriter rendszerek között találhatunk vallási vagy világias diktatúrákat, neopatrimoniális, szultanisztikus és nepotizmusra épülő rendszereket.[14] Habár e rendszerek szélesebb spektrumot öleltek át – például nagy eltérések mutatkoztak közöttük a polgári vagy katonai jelleg és az erőszak alkalmazásának terén – közös jellemzőjük volt a korlátozott társadalmi pluralizmus és a magántulajdonra épülő piacgazdaság fenntartása.[15]

Az autoritárius rendszerek száma szintén csökkent, körükben azonban érdemes megkülönböztetnünk zárt és nyitott tekintélyelvű rendszereket.[16] *Zárt* autoriter rezsimben csak egyetlen párt vagy politikai erőcsoport létezik, politikai alternatíva nincs, a „választások" csak a vezér hatalmának szimbolikus megerősítését szolgálják. Habár az államosított közélet kollektivizált és hierarchizált, a magánélethez és az önálló gazdasági tevékenységhez való jog fennmarad, és az elnyomás nem ölt totalitárius jelleget.[17] *Nyitott* autoriter rezsimben van legális ellenzék, léteznek pártok, de nincsenek szabad választások, mert a választást előre tudhatóan mindig ugyanaz a (hatalomban lévő) párt nyeri meg. Ilyen országban az ellenzékiség kockázatos, a hatalomgyakorlás önkényes, a politikailag motivált állami erőszak gyakori. A nyitott autoriter rendszerek tartós fennmaradását több esetben a korlátlanul kitermelhető és az uralkodó klikk által gazdaságilag monopolizálható természeti erőforrások (olaj, gáz) adják. Ezek segítségével a rezsim a lakosság életszínvonalát képes elfogadható, vagy akár kiemelkedő szinten tartani, amivel elejét veheti a politikai tiltakozásnak.[18] Az autoritárius rendszerek körében külön kategóriát képez Kína „piaci leninista" rendszere, amely politikailag viszonylag zárt, de gazdaságilag nyitott, így egyszerre hordoz autoriter és poszt-totalitárius jegyeket.[19]

[12] Ma már szinte csak Észak-Korea tekinthető totalitárius diktatúrának, Kuba is elmozdulóban van erről a pontról.

[13] Írásomban az „autoritárius", „autokratikus", „autoriter", „önkényuralmi" és „tekintélyelvű" fogalmakat egymás szinonímájaként használom.

[14] Chehabi & Linz (1998)

[15] Ide sorolható például Franco Spanyolországa, Salazar Portugáliája, vagy Görögország, Chile és Argentína a katonai diktatúra idején.

[16] Erről bővebben lásd Levitsky & Way (2010)

[17] Ilyen rendszer van például Iránban, Türkmenisztánban, Szaúd-Arábiában.

[18] Ilyen rendszer van például Azerbajdzsánban, Oroszországban és Thaiföldön.

[19] A kínai autoriter rendszer egyidejűleg támaszkodik a gazdasági vállalkozás szabadságára, a politikai hatalom monopolizálására, valamint a gazdaság és politika közötti súrlódásokat tompító,

Hibrid rezsimek

A szürke zónában található rendszerek nem egyformák. Azonosításukkal épp az a probléma, hogy első ránézésre „resztli"-kategóriát alkotnak, amelyek nem tartoznak sem ide, sem oda.[20] Nem demokráciák és nem diktatúrák. Olykor „féldemokráciáknak" vagy „féldiktatúráknak" is nevezik ezeket a rendszereket.[21] Mindazonáltal puszta létük megerősíti azt a benyomást, hogy a demokrácia és diktatúra problémaköre nem csupán „vagy-vagy" kérdésként értelmezhető, hanem sokkal inkább e két végpont közötti kontinuumként, amely egymással ellentmondásban lévő alkotóelemeket felmutató, vegyes rendszereket produkál. E vegyes rendszerek azonban – tartós fennmaradásuk esetén – sok olyan közös jellegzetességet mutatnak fel, amely alapján indokolt önálló rendszertípusról beszélni.

A hibrid rezsimek között vannak olyanok, amelyek árnyalatnyival a demokráciához állnak közelebb. Ilyenek például az O'Donnell és Schmitter által *„democradúra"*-ként jellemzett rendszerek,[22] az O'Donnell által leírt „delegatív demokráciák",[23] a Zakaria által elemzett „illiberális demokráciák",[24] a Merkel által leírt „defektív demokráciák"[25] vagy a Brown, illetve Wolin által vizsgált „irányított demokráciák"[26] típusai. Ezek a megközelítések arra törekednek, hogy a demokrácia fogalmát valamiképp „megmentsék", amikor a fogalmat többféle, az eredeti fogalom csökkent értékűségét kinyilvánító jelzővel látják el. De ennek nem sok hozadéka van. A végén sokan olyan rendszereket is hajlamosak (jelzős) demokráciának nevezni, amelyeknek kevés közük van a fogalom eredeti értelméhez.

Ezért mások az ellenkező irányból indultak el: megpróbálták e vegyes rendszereket úgy leírni, hogy ne inflálják tovább a demokrácia fogalmát. A hibrid rezsimek között számos olyan található, amelyek inkább a diktatúrák felé húznak, ezért értelmesebb az autoritárius rendszer fogalma elé illeszteni az annak jelentését „felpuhító" jelzőt. Ilyenek például a Levitsky és Way által ábrázolt „versengő önkényuralmi" rendszerek,[27] a Schedler által bevezetett „választási önkényuralmi"

nagymérvű korrupcióra. A gazdasági szabadság sok más tekintélyelvű országénál nagyobb, de még formálisan sincs többpártrendszer, és az internetet hatékonyan cenzúrázzák.

20 Bogaards (2009, 2012)
21 Brooker (2000), Ottaway (2003)
22 O'Donnell & Schmitter (1986)
23 O'Donnell (1994)
24 Zakaria (1997)
25 Merkel (2002)
26 Brown (2001), Wolin (2008)
27 Levitsky & Way (2010)

rendszerek,[28] az O'Donnell és Schmitter által alkalmazott *„dictablanda"*,[29] vagy a Bunce és Wolchik által leírt „vegyes rendszerek".[30]

A hibrid rezsimek közös jellemzője, hogy mindegyikben van versengés, de az állami szabályokat és a politikai viszonyokat a hatalmon lévők tudatosan úgy alakították, hogy azok erősen kedvezzenek nekik. Közös lényegük az így létrehozott „egyenlőtlen játéktér" *(uneven playing field)* fogalma. Levitsky és Way szerint:

> „a versengő önkényuralmi rendszerek olyan, civilek által irányított berendezkedések, amelyekben formálisan léteznek demokratikus intézmények, és a politikai küzdelem is elsődlegesen ezekben zajlik, de a hatalmon lévők az államot arra használják, hogy lényeges erőfölényhez jussanak ellenfeleikkel szemben. Ezek a rezsimek annyiban kompetitívek, hogy az ellenzéki pártok a demokratikus intézményeken keresztül próbálnak versengeni a hatalomért, annyiban viszont nem demokratikusak, hogy a játéktér a hatalmon lévők javára lejt. A versengés valódi, de nem tisztességes."[31]

A hibrid rezsimek sokfélesége nem azt jelenti, hogy alapvető sajátosságaikat illetően számottevően eltérnének egymástól. Ellenkezőleg, egyazon rendszertípusba tartoznak, és inkább csak inkompatibilis belső struktúráik *arányaiban* különböznek egymástól. A „többé-kevésbé" kontinuum létezésének elismerése nem jelentheti a politikatudományi fogalmak túlfeszítését. Minden rendszerváltáskor van egy Rubicon, egy történelmi momentum, amitől számítva az adott rendszer már nem tartozik a korábbi rendszertípusba, mert kilépett abból. Habár a diktatúrák nyilvánvalóan nem fejlődnek demokráciává egyik napról a másikra, illetve nem zuhannak vissza a diktatórikus állapotba hasonló sebességgel, tudnunk kell azonosítani azokat a töréspontokat, amelyek révén e három rendszertípust elkülöníthetjük egymástól. A vizsgált rendszerek empirikus sokszínűsége nem vezethet alapfogalmaink inflálódásához. Ez vonatkozik az „illiberális demokrácia" mibenlétéről fellángolt vitákra is.

Mi az „illiberális demokrácia"?

Az elmúlt években, némiképp meglepő módon, a Zakaria által húsz éve bevezetett „illiberális demokrácia" fogalma[32] visszatért a politikatudományi viták fókuszába. Zakaria e fogalmat inkább negatív jelenségként értelmezte: azon országok

28 Schedler (2006)
29 O'Donnell & Schmitter (1986)
30 Bunce & Wolchik (2011)
31 Levitsky & Way (2010: 5)
32 Zakaria (1997, 2003)

leírására alkalmazta, amelyek történeti fejlődése úgy alakult, hogy híján vannak az erős alkotmányos-liberális tradíciónak.

Mostanában azonban néhány autokrata vezető pozitív értelemben, sőt kifejezetten büszkén beszélt az általa irányított illiberális rendszerről.[33] E felfogásban az „illiberális demokrácia" gyakran úgy jelenik meg, mint a félperiféria nemzetállamainak lázadása a világgazdasági centrum és általában a globalizáció, sőt az elitistának és technokratának tartott liberális demokrácia ellen, amely – e gondolat szerint – a nyugati centrumországok felső- és középosztályainak érdekeit fejezi ki. A depolitizáltnak érzékelt nyugati világrenddel szemben az „illiberális demokrácia" szószólói az alulról szerveződő többségi társadalom újra-politizálását ígérték a kialakult demokratikus elitizmus alternatívájaként. Az ígéret szerint ebben a rendszerben a dolgozó emberek vissza fogják venni a hatalmat a politikailag korrekt (ám szociálisan kevésbé szenzitív) elitektől.

Az illiberális demokrácia megértéséhez néhány elemző visszatért Max Weber „vezérdemokrácia" *(Führerdemokratie)* fogalmához,[34] eltekintve attól, hogy Weber ezt kimondottan a liberális demokrácia körülményei között tartotta elképzelhetőnek. Mások Antonio Gramsci hegemónia-elméletének[35] jobboldali, nacionalista olvasatát adták, úgy értelmezve a szerző írásait, mintha Gramsci az egyoldalú és a folyamatos propagandát tartotta volna üdvözítőnek a hegemón politikai diskurzus megszerzéséért folytatott küzdelemben. Megint mások Carl Schmitt elméletét elevenítették fel „a politikai" fogalmáról, mely szerint a politika leginkább konstitutív és disztinktív jegye a „barát–ellenség" kategóriapárosa.[36]

Ugyancsak többen újraértelmezték Ernesto Laclau és Chantal Mouffe radikális demokrácia-felfogását,[37] aláhúzva az átlagemberek politikai aktivizálódásának fontosságát. Ez a megközelítés az egyéni felelősségvállalás, a közösség és a konfliktusok artikulálásának politikáját hangsúlyozza a liberális elitek dominánsan semlegesítő, morális és jogi síkon mozgó diskurzusához képest. Laclau és Mouffe követői számára evidens, hogy bizonyos fokú populizmusra (az elit kontrolljaként) szükség van a demokratikus politika megújításához. Ebben a megközelítésben a populista demokráciák újkeletű megjelenése[38] egészséges reakció a nyugati demokrácia válságára. A demokratikus politika elidegendett fogyasztói helyett elkötelezett résztvevőkre van tehát szükség. E megközelítésben az „illiberális" és a „populista" nagyrészt egymást átfedő fogalmakként jelennek meg.

[33] Vö. Orbán (2014)
[34] Weber (1978)
[35] Gramsci (1971)
[36] Schmitt (1996)
[37] Laclau & Mouffe (1977), Mouffe (2005)
[38] Lásd ehhez Pappas (2014), Antal (2017)

Az ilyen és ehhez hasonló érvelések ellenére a gyakorlatban azt látjuk, hogy a hibrid rezsimek, az illiberális demokráciák, és a populista politikák inkább korlátozták az állampolgárok politikai aktivitását, mintsem nagyobb teret nyitottak volna előtte. A valóságban az illiberális demokrácia politikája nem vezetett magasabb politikai részvételhez vagy teljesebb népszuverenitáshoz; sokkal inkább a szuverén vezető csaknem korlátozatlan hatalmához és az ennek nyomán kibontakozó társadalmi apátiához. E rendszerek – kezdeti ígéreteik ellenére – autoritárius irányba mozdultak el. Ami miatt az autokrata vezetők mégis ragaszkodnak az „illiberális demokrácia" fogalmához, az abból a törekvésükből fakad, hogy önmagukat demokratákként prezentálják választóik és a külvilág előtt. Az új diktátorok demokratikus vezetőnek szeretnének látszani: talán „szuverén", talán „nem-nyugati", talán „illiberális", de mégis csak demokratának. Noha nem haboznak kiiktatni a jogállamiságot, a fékek és ellensúlyok rendszerét, mégis minden követ megmozgatnak, hogy választást nyerjenek és a néptől kapott demokratikus legitimitásra hivatkozhassanak. A 20. század autoriter vezetői még kevésbé voltak kényesek arra, hogy hatalmuk a választóktól elnyert felhatalmazásra épüljön. Úgy tűnik, az „illiberális demokrácia" fogalma abban segíti az autoriter vezetőket, hogy minél tovább elrejthessék tekintélyelvű törekvéseiket.

Mit kezdjünk tehát az „illiberális demokrácia" fogalmával? Léteznek-e egyáltalán ilyen rendszerek? Ha igen, hová tartoznak: a demokráciák vagy a hibrid rezsimek körébe? Milyen mértékig tekinthetők a liberális értékek[39] egyúttal demokratikusnak is? Vajon a demokrácia a politikai közösség minden tagjára érvényes-e, vagy ez csak a mindenkori többség tulajdona? Vajon a demokrácia egyetemes érték vagy partikuláris jószág? Léteznek-e nem-nyugati demokráciák?[40] A régi problémák újra és újra visszatérnek.[41]

A demokrácia fogalmáról 1989-ben létrejött konszenzus[42] felbomlani látszik. Akkor még senki sem vitatta, hogy a jelző nélküli demokrácia egyenlő a liberális demokráciával. Ez a rendszer az egyetlen, amelyik a politikai pluralizmuson, az állampolgárok részvételén, a pártok versengésén és a szabadságjogok széles körű garantálásán alapszik. Ennek alapján számos kutató kérdőjelezte meg az „illiberális demokrácia" ismét felbukkanó fogalmának értelmét, mondván, hogy oximoronról van szó, a jelző ellentétben áll a jelzett szóval.

[39] Például a jogállamiság, a fékek és egyensúlyok rendszere, az alkotmányosság, a szabadságjogok, a hatalmi ágak elválasztása, az emberi jogok és a kisebbségek védelme.
[40] Youngs (2015)
[41] Vö. Isaac (2017)
[42] Vö. Schmitter & Karl (1991)

Alain Touraine szerint

„Az »antiliberális demokrácia« kifejezés nyilvánvalóan önellentmondó, nem a demokrácia egy típusára utal, hanem egy autoriter rezsimre. Ez a tény azonban nem teszi a liberalizmus és a demokrácia fogalmát szinonímmá, mert noha tényleg nem léteznek olyan demokráciák, amelyek ne lennének liberálisak is egyben, sok olyan liberális rezsim létezik, amely nem demokratikus."[43]

Azt még csak elfogadjuk, hogy van koffeinmentes kávé, cukormentes édesítő, vagy alkoholmentes sör, de az „illiberális demokrácia" kategóriája – Kornai János meglátása szerint[44] – már inkább olyan abszurditás, mint az „ateista pápa", ami kifejezetten önellentmondásra épül, így elvileg nem lehetséges. Kornai volt az első kutató, aki az Orbán-rezsim autokratikus fordulatát regisztrálta: alig több, mint fél évvel a 2010-es hatalomváltás után jelezte, hogy a rendszer átlépett a demokráciák köréből az autokráciák osztályába.[45]

Ezzel párhuzamosan azonban Kornai nemcsak az illiberális demokrácia fogalmát utasítja el, hanem a hibrid rezsimét is. Úgy véli, hogy egymással összeegyeztethetetlen elemekből nem lesz „rezsim". Ezért a hibrid rezsim fogalma helyett Kornai az „autokrácia" kifejezést használja,[46] amelyet azonban – ahogy mások a hibrid rezsimeket – a demokrácia és a diktatúra közé helyezi el, és tartalmilag ugyanazokkal a jellegzetességekkel írja le. Ez a megközelítés azzal a hátránnyal jár, hogy a diktatúrák körét a (poszt-)totalitárius rendszerekre szűkíti, így számára minden olyan rezsim, amely maga mögött hagyja a liberális demokráciát, definíció szerint önkényuralomnak minősül. Míg Juan Linz munkássága[47] óta a politikatudományban elfogadott, hogy a diktatúrának két alaptípusa van (a totalitárius és az autoritárius), addig Kornainál az autokrácia nem a diktatúra egyik fajtájaként, hanem alternatívájaként jelenik meg. Érdekes, hogy Kornai hasonló módszertani alapállásból bírálja az „illiberális demokrácia" és a „hibrid rezsim" fogalmait, mint ahogyan tette ezt évtizedekkel ezelőtt a „piaci szocializmus" és a „reform-közgazdaságtan" fogalmaival kapcsolatban.

Az illiberális demokrácia kérdésében Kornaihoz hasonlóan érvel Jan-Werner Müller is, aki szerint a liberális demokrácia definíció szerint pluralista, ám az illiberalizmus és a populizmus épp abban közös, hogy a pluralizmust utasítja el – a homogén többség vagy a homogén nemzet jegyében. Müller szerint ezzel a demokrácia lényege kerül veszélybe, és mindez oda vezet, hogy az „illiberális" és

[43] Touraine-t idézi Csigó (2015)
[44] Kornai (2016)
[45] Kornai (2011)
[46] Kornai (2015)
[47] Linz (2000)

az „antidemokratikus" fogalma nemcsak vészesen közel jut egymáshoz, hanem egymástól megkülönböztethetetlenné is válik.[48] Müller szerint az illiberális demokráciára való hivatkozás menlevelet ad az autokrata vezetőknek, kedvezőbb színben tünteti fel őket, mint amit tetteik alapján megérdemelnének. Ezért azt javasolja, hogy az illiberális demokrácia félrevezető kategóriája helyett célszerűbb a populista autoritarizmus fogalmát használni.[49]

Kis János hasonló állásponton van. Úgy érvel, hogy a demokrácia egyik legfontosabb aspektusa abban rejlik, hogy a kisebbségben maradtak is elfogadják a politikai döntéseket legitimnek. Ez viszont csak akkor történhet meg, ha a rendszer elfogulatlanul működik, és ha mindazok, akik kisebbségben maradtak, továbbra is elfogadott szereplői lehetnek a demokratikus folyamatoknak, mert a többségben lévők a hatalmukat nem a kisebbségek szisztematikus kiszorítására használják fel. S mivel modern demokráciákban a politikai konszenzus azon alapszik, hogy a kisebbséget marginalizálni, diszkriminálni, vagy a politikai térből kiszorítani nem lehet, valójában nem lehetséges működő demokrácia a liberális demokrácián túl. Következésképp, Kis szerint „illiberális demokrácia nem létezik", mert az illiberális rezsim nem tekinthető demokratikusnak.[50]

A normatív politikaelmélet felől közelítve ez valóban nem kérdés. Mindazok, akik szisztematikusan támadják a jogállamot, nem sorolhatók a demokrácia hívei közé. A demokrácia fogalma a huszadik században számos új elemet olvasztott magába, beleértve az állami és társadalmi működés liberális és alkotmányos komponenseit. Nincs könnyű helyzetben az, aki akár csak egyetlen, valóban létező demokráciát kíván megnevezni a liberális demokráciák világán túl.[51] Még akkor sem, ha tudjuk, hogy a demokrácia sohasem perfekt, sohasem befejezett, és minden demokrácia kisebb-nagyobb defektusokkal küzd. A fentebb leírt tipológiát az 1. táblázat összegzi.

Mások azonban az illiberális demokrácia megítélését ettől eltérően látják. Jeffrey C. Isaac úgy véli, hogy túlságosan könnyű megoldás lenne antidemokratikus jellege miatt egy az egyben elutasítani az illiberális demokrácia retorikáját.[52] Szerinte a társadalomtudósok feladata nem az elutasítás, hanem annak megértése, hogy ez a retorika mégis miért létezhet. Miért lehet egyidejűleg sikeresen hivatkozni az antiliberalizmusra és a demokráciára? Lehetséges-e, hogy a nép többsége szerint az illiberális demokrácia a demokratikus rendszer „autentikusabb" formája?[53] Milyen társadalmi szükségletet elégít ki ez a retorika? Először is,

[48] Müller (2016)
[49] Bővebben lásd Müller (2017)
[50] Kis (2014)
[51] Vö. Youngs (2015)
[52] Isaac (2017)
[53] Ost (2016), lásd még Ekiert (2017)

1. táblázat. Politikai rendszerek alaptípusai

Liberális demokrácia		Hibrid rezsim	Diktatúra	
Konszenzusos	Többségi (majoritárius)	Különböző vegyes rendszerek	Autoritárius (önkényuralmi)	Totalitárius (vagy poszttotalitárius)
		Democradúra	nyitott vagy zárt	
		Választási demokrácia		
		Delegatív demokrácia		
		Illiberális demokrácia		
		Irányított demokrácia		
		Szuverén demokrácia		
		Féldemokrácia / féldiktatúra		
		Versengő autokrácia		
		Választási autokrácia		
		Liberális autokrácia		
		Dictablanda		

Forrás: Levitsky és Way (2010) a szerző által továbbgondolva.

Isaac álláspontja szerint az illiberális demokrácia szószólói a valóságosan létező népre hivatkoznak, legitimációjukat népi felhatalmazásból nyerik. Másodszor, az illiberális demokrácia olyan létező politikai projekt, amely ugyan nem nyújt megfelelő fogalmi keretet a projekt aspirációjára és politikai következményeire vonatkozóan, de a társadalomtudósoknak épp ezért kell feltárniuk. Harmadszor pedig az illiberális demokráció normatív elkötelezettségként is értelmezhető, és mint ilyenm méltó kritikai analízisre.[54]

Csillag Tamás és Szelényi Iván az illiberális demokráciát elfogadják empirikusan operacionalizálható fogalomnak. A szerzők a választási demokrácia *(electoral*

[54] Isaac (2017)

democracy) érveit hangsúlyozzák, és empirikus példaként Putyin Oroszországát és a magyar Orbán-rezsimet elemzik.[55] A szerzők e rendszereket három dimenzióban közelítik meg. Gazdasági értelemben olyan posztkommunista kapitalizmusnak látják, amelyben a tulajdon elosztása a kezdeti neopatrimoniális rendszerből neoprebendálissá változott, vagyis az eleinte viszonylag független oligarchák a központi hatalom erőteljes illiberális fellépése nyomán „szolgáló nemesekké" váltak. Gazdasági hatalmuk többé nem a vadkapitalizmusban létrejött kapcsolatrendszerüktől és piaci jártasságuktól, hanem kizárólag politikai lojalitásuktól függött. Ha betagozódtak a rendszerbe, megőrizhették vagyonuk legnagyobb részét, ha viszont ellenálltak, politikai leszámolás várt rájuk. Párhuzamosan vizsgálva Putyin és Orbán rendszerét a szerzők megállapítják, hogy mindkét esetben a tulajdonviszonyok olyan típusú újraelosztása következett be, amelyet csak az adott jogi keretek radikális átalakításával lehetett megvalósítani. Az állami tulajdont a posztkommunista átmenet során privatizálták, a tulajdonviszonyok az 1990-es évek végére megszilárdultak. Ennek visszarendezése első lépésben csak újraállamosítással volt lehetséges, amit az államosított vagyon újraprivatizálása követett. Mindez a jogviszonyok egyoldalú, a jogállami elveket figyelmen kívül hagyó átrendezése révén volt lehetséges. A szerzők ezt nevezik a tulajdonviszonyok neoprebendális rendszerének, amelyet csak a liberális demokrácia keretein *kívül* lehetett megvalósítani.

Politikai értelemben a rendszer modellje az illiberális demokrácia, amely választásokon és a többségi elven alapszik, de a hatalom kizárólag vertikális szerkezetű és egyre fokozódó mértékben autokratikus. Végül, eszmei-ideológiai értelemben a szerzők a központi hatalom tradicionalista-neokonzervatív beállítódásának fontosságát emelik ki. Ez az ideológia nagy súlyt helyez az állami rendre, a hagyományos családi értékekre, a vallásra és a nemzetre.

E tanulmány keretei között nem foglalkozom a gazdasági és ideológiai átalakulás kérdéseivel, hanem elsősorban a szerzők politikai vonatkozású megállapítását, az illiberális demokrácia tartalmát elemzem.

Montesquieu nyomán[56] a szerzők különbséget tesznek a hatalom forrása és a hatalom gyakorlása – vagyis a „jó kormányzás" demokratikus és liberális felfogása – között, és egyetértőleg idézik Zakaria meghatározását az illiberális demokrácia koncepciójáról, mint a demokrácia egy variánsáról.[57] A szerzők elsősorban arra fordítanak figyelmet, hogy a vezetőket a többség választásokkal juttassa hatalomra. Ha ez a kritérium teljesül, akkor már demokráciáról van szó, amely ideáltipikus esetben szerintük liberális vagy illiberális lehet. Ha viszont nem teljesül a többségi döntés és a választások kritériuma, akkor a szerzők szerint a rendszer autokratikus

[55] Csillag & Szelényi (2015)
[56] Montesquieu (1989 [1748])
[57] Zakaria (1997)

jellegűnek tekintendő, amely szintén lehet liberális és illiberális. Álláspontjuk szerint csak az illiberális autokrácia feleltethető meg a diktatúrának, mert a liberális autokrácia köztes helyet foglal el a demokráciák és a diktatúrák között.

Csillag és Szelényi szándékosan nem vázolták fel tipológiájukat egy 2×2-es táblán, egyrészt azzal érvelve, hogy alig található olyan empirikusan létező rendszer, amely pontosan passzolna bármelyik kategóriába; másrészt pedig céljuk nem az volt, hogy e helyeket empirikusan létező rezsimekkel kitöltsék, hanem hogy logikai vázat adjanak ideáltipikus rendszereknek és jelezzék azok egymástól való távolságát.[58] Én viszont, a könnyebb érthetőség kedvéért, modelljüket az alábbi táblázatban szemléltetem.

2. táblázat. Csillag és Szelényi ideáltipikus rendszerfogalmai

	Demokrácia	Autokrácia
Liberális	liberális demokrácia	hibrid rezsim
Illiberális	illiberális demokrácia	diktatúra

A szerzők szerint tehát a liberális és illiberális demokrácia egyaránt legitim fajtája ugyanannak a rendszertípusnak: mindkettő demokrácia. Putyin a hatalomra kerülését követő években új rendszert épített ki, amelyet a szerzők posztkommunista kontextusba helyezett, „irányított, illiberális, demokratikus kapitalizmusnak" neveznek.[59]

Itt érdemes megjegyezni, hogy az orosz „irányított demokrácia" lényege Szilágyi Ákos szerint „a demokratikus uralmi rendszerből kiágyazódott, szinte minden féktől és ellensúlytól megszabadult, ténylegesen kontrollálhatatlanná vált végrehajtó hatalom zsarnoksága, vagyis rátelepedése az összes hatalmi ágra, politikai és civil szervezetre, kontrollja az élet minden területe fölött, beleértve a gazdasági és kulturális szervezeteket az elektronikus és nyomtatott sajtó szervezetrendszerét".[60] Szilágyi érzékelte az orosz rendszer önkényuralmi jellegének erősödését, ezért a „túlirányított demokrácia" fogalmát adta könyve címéül. Míg az ezredfordulót követő oroszországi „irányított demokrácia" szűken talán még belefért a hibrid rezsimek körébe,[61] a 2011 utáni orosz átalakulás a nyílt önkényuralom visszaállítását hozta el.

[58] Csillag & Szelényi (2015: 21)
[59] Csillag & Szelényi (2015)
[60] Szilágyi (2011: 313)
[61] Szilágyi Ákos leírása a korai putyini „irányított demokrácia" jellegzetességeiről számos hasonlóságot mutat az Orbán-rezsimmel. Szilágyi (2011: 305-322).

Az Orbán-rezsimmel kapcsolatban Csillag és Szelényi úgy véli, hogy alapvetően demokráciáról van szó, mert a kormány

1) demokratikus választással került hatalomra,
2) többségi támogatásra támaszkodik, és
3) leváltásának elvi lehetősége fennáll.

A demokrácia fogalmi meghatározásánál tehát viszonylag alacsonyra teszik a mércét. Úgy érvelnek, hogy az a demokrácia, amelyben a hatalom legitimációját a többségi akarat adja. Elfogadják Huntington minimalista érvelését, amely szerint a szabad és tiszta választások a demokrácia *sine qua non*-ját jelentik, amelyhez képest – a legitimáció szempontjából – a kormányzás gyakorlata másodlagos.[62] A szerzők adottnak veszik, hogy Magyarországon 2010-ben szabad választások voltak, ami pedig a 2014-es választásokat illeti, azokat manipulált (szabad, de nem tiszta) választásoknak tekintik. A 2014-es választások erősen problematikus jellege azonban nem tántorítja el őket fő állításuktól.

Annyiban egyetértek Csillag és Szelényi tézisével, hogy az összehasonlító politikatudományi elemzések nyomán a társadalmi valóság sokkal változatosabb formái kerülhetnek felszínre, mint amit a szigorúan normatív politikaelmélet megenged. Ha elméletileg az „illiberális demokrácia" – mint a demokratikus rendszerek egyik típusa – oximoronnak is minősül, attól még hibrid rezsimként ilyen berendezkedések a valóságban létezhetnek. Voltak és vannak ilyen rendszerek, de azokat bajosan lehetne a legtágabb értelemben is demokráciának nevezni.[63]

Mindebből következően, véleményem szerint *az illiberális demokrácia nem a demokráciák, hanem a hibrid rezsimek közé tartozik.* Ha ugyanis valaki elfogadja az illiberális demokráciát a demokrácia egyik formájaként, akkor annyira kitágítja annak értelmezési tartományát,[64] hogy az a demokrácia fogalmának inflálódásához vezet. Mindez azt eredményezi, hogy nem tudjuk világosan megkülönböztetni a demokratikus rendszereket a szürke zóna berendezkedéseitől.

Érdemes közelebbről is szemügyre venni a Csillag és Szelényi által felvázolt demokrácia-kritériumokat. Először is, ami a *választások* követelményét illeti, megfigyelhető, hogy szabad választásokkal nemcsak demokratikus vezetők kerülhetnek hatalomra, hanem olyanok is, akik később a hatalom monopolizálására törnek, és lépésről lépésre szűkítik a demokráciát. Míg a klasszikus – például katonai – diktatúrákban[65] a diktátor nem választással kerül hatalomra, mára ez a helyzet megváltozott: a legtöbb autokrata, legalábbis első alkalommal, választások útján

[62] Huntington (1991)
[63] Lásd például Ukrajnát, Albániát, Macedóniát, Tunéziát, az Erdoğan vezette Törökországot, a Milošević vezette Jugoszláviát, a Tudjman vezette Horvátországot, vagy a Mečiar vezette Szlovákiát.
[64] A tudományos fogalom túlfeszítéséről (*conceptual stretching*) lásd Sartori (1970).
[65] Gandhi (2008)

jut posztjára. Első ízben még Lukasenkát, Belarusz elnökét is szabad választásokon juttatták hatalomra, aki azonban a következő évtizedekben megszüntette a szabad választások lehetőségét. A kezdetben szabad ukrán választások és a manipulált orosz választások később nyílt csalásba torkolltak, ami Ukrajnában az elcsalt választás utáni lázadáshoz, majd hibrid rendszerhez, Oroszországban pedig nyílt önkényuralomhoz vezetett.

Heller Ágnes szerint „az illiberális demokrácia a zsarnokság posztmodern formája". Amint az osztálytársadalmakat felváltották a tömegtársadalmak, „megváltozott a zsarnokság természetrajza. A zsarnokoknak már nincs szükségük arra, hogy erőszakkal szerezzék meg a hatalmat. Manapság választással, a »többség akaratából« kerülnek hatalomra, és maradnak – megint a többség akaratából – hatalomban, esetleg évtizedekig."[66]

Másodszor, ami a többséget illeti, két választás között a *társadalmi támogatottság* mértéke gyakran hullámzik. Népszerűtlen intézkedések meghozatala drámaian csökkentheti a regnáló politikai vezető népszerűségét, aki azonban ettől még nem veszíti el demokratikus legitimációját. De ez fordítva is igaz: vannak vezetők, akik hatalomra jutásuk után az alkotmányos jogállam elveivel szembeni fellépésük miatt válnak népszerűvé, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy megőrizték demokratikus legitimitásukat. Következésképp, a „többségi támogatás" mint a demokrácia vízválasztó kritériuma erősen vitatható. Sokszor éppen az autokratikus vezetőknek van nagyobb szükségük a többségi támogatás látszatának minden áron való fenntartására, hogy ezzel elfedjék demokrácia-ellenes módszereiket. Venezuelában például Chávez elnök feloszlatta a parlamentet, megszabadult az alkotmányos korlátoktól, de közben szimpatizánsai körében hiperaktív volt, sokat szerepelt a televízióban, hogy közvetlenül szóljon az állampolgárokhoz, és megszólalásaival mindig ő maga igyekezett tematizálni a közbeszédet. Gyakran, szinte évente kezdeményezett népszavazást, hogy folyamatosan „többségi" megerősítést kapjon híveitől. Hatalmon maradása, szó szerint, élet-halál kérdés volt számára. Esetleges vereségét a forradalom bukásaként vizionálta, amely nyilvánvalóan ellentétben áll a demokratikus váltógazdálkodás logikájával.

Végül harmadszor, *a kormány leváltásának elvi lehetősége* az illiberális demokráciában is valóban fennáll, hiszen nem diktatúráról, hanem hibrid rezsimről van szó. De ez önmagában még nem teszi a rendszert demokráciává. Adam Przeworski *bon mot*-ja szerint a demokrácia az a rendszer, amelyben a kormánypártok választásokat veszítenek. A kormányváltás bekövetkezése a demokráciákban normális esemény, a rendszer működésének szerves része. A demokrácia nem abban különbözik a hibrid rendszerektől, hogy a kormány elvileg leváltható-e vagy sem, hanem abban, hogy ez milyen valószínűséggel vagy

[66] Heller (2017)

gyakorisággal következik be. Demokráciákban ez a rendes „üzemmenet" részeként történik, hibrid rezsimekben pedig csak ritkán, kivételképpen, a csillagok szerencsés együttállása esetén.

Mindezek alapján állítható, hogy az „illiberális demokráciának" nevezett rendszer a hibrid rezsimek egy fajtája.[67] Lehet politikai haszna egy ilyen elnevezésnek, például az Európai Unió szempontjából, hogy verbálisan csökkentse az EU demokratikus alapelvei és az „illiberális demokráciák" (Lengyelország, Magyarország) gyakorlata közötti szakadékot. Ez a szóhasználat igazolhatja az EU puha fellépését e tagállamokkal szemben – hiszen az EU tagja elvileg csak demokratikus berendezkedésű ország lehet – annak ellenére, hogy e tagországok eltérnek a közösen elfogadott demokratikus normáktól. Mindaddig, amíg az EU ezeket az országokat demokráciának tekinti, elméletileg „igazolja", hogy miért nem képes szankciókra.

Az Orbán-rezsim néhány sajátossága

E tanulmánynak nem célja a magyar politikai rendszer részletes elemzése,[68] de röviden mégis kitérek rá, hogy e vonatkozásban is reflektáljak az illiberális demokrácia Csillag és Szelényi cikkében felvetett problémáira. A legfontosabb kérdés, hogy a hatalom önkényes gyakorlása felülírhatja-e a választásokon szerzett *input* legitimációt? Meddig hivatkozhatnak a megválasztott politikusok a választói felhatalmazásra, ha hatalmuk gyakorlása közben rendszerszintűen megsértik a demokratikus normákat?

Van az a pont, amikor a demokrácia véget ér. Ott, ahol eltűnik a határ magánérdek és közérdek között, ahol nincs különbség államosítás és magánosítás között, mert az állam az azt elfoglaló politikai és gazdasági vállalkozók magánérdekével azonossá válik, így értelemszerűen e vállalkozókat védi. „Amit korrupciónak neveznek, az gyakorlatilag a Fidesz legfőbb politikája" – nyilatkozta leplezetlen őszinteséggel az Orbán-rezsim egyik fő ideológusa.[69]

Az egyik legfontosabb különbség a liberális demokráciához képest: a demokratikus elszámoltathatóság *(accountability)* szinte teljes hiánya, és a rendszer képviselőinek ezzel kapcsolatos antidemokratikus diskurzusa. A normaszegésből norma lett. Amit régebben hatalommal való visszaélésnek neveztek, az ma

[67] Bozóki (2017a)

[68] Az Orbán-rendszerről lásd például Boda & Szabó (2017), Bozóki (2011, 2012, 2015, 2016, 2017b), Bozóki & Hegedűs (2017a), Halmai (2014), Körösényi (2015), Magyar (2015), Magyar & Vásárhelyi (2017), Pap (2017), Pataki (2013), Trencsényi (2017), Ungváry (2014), Wilkin (2016) és mások írásait.

[69] Lánczi (2015)

a hatalom rendszerszintű gyakorlása. A rendszer által gyakran ismételt szavak és mondatok gyakran a valóság elfedésére szolgálnak. A tömegmanipulációt nemzeti konzultációnak hívják. A „védelem" a védelmi pénz beszedését jelenti. A nyugdíjak „megvédése" esetében a magánnyugdíjak központi rekvirálásáról van szó. A rezsicsökkentés drágulást és a szolgáltatás romlását hozza magával. A „magyar emberek megvédése" a társadalom kettészakításával azonos. Mivel a korrupció a normalitás része, így az már látszólag kevésbé érzékelhető. A rendszer legitimációját – a társadalom alatti rétegeknek bevezetett közmunkán és a tehetősebbeknek kedvező egykulcsos adón túl – a hatalom szimbolikus erejét bizonyító beruházások, és a kormány által tudatosan gerjesztett, idegengyűlöletre építő nacionalista kampányok biztosítják.

A rezsim orwelli nyelvével szemben tartalmilag az egyik legkövetkezetesebb nyelvi ellenjavaslat a „maffiaállam" koncepciója, amely nemcsak a rezsim sajátos patrónus–kliens viszonyainak „ellenzéki" kritikájára alkalmas, hanem a magyar politikai rendszer tudományos leírására is.[70] Ahogy Magyar Bálint megfogalmazta: „a maffiaállam a parazita állam privatizált formája", ahol a patrónus–kliens viszony nem a demokráciákból is ismerős patronázs-rendszert jelenti, hanem lényege „az egyéni autonómia alapjainak felszámolása és az egzisztenciális helyzetek függelmi rendbe kényszerítése".[71] A maffiaállam fogalmával versengő egyéb leíró fogalmak – mutáns fasisztoid rendszer,[72] neobolsevik rendszer,[73] rendszer és rezsim kettőssége[74] – kevésbé tűnnek elfogadottnak. A kérdés csak az, hogy a hatalmi összefonódásra hogyan reagál a társadalom: a refeudalizáció[75] további széleskörű elterjedésével, vagy növekvő ellenállással.

A magyar politikai rendszer attribútumai együttesen kimerítik az „egyenlőtlen játéktér" *(uneven playing field)* hibrid rezsimekre jellemző, Levitsky és Way által leírt fogalmát.[76] A szerzőpáros szerint akkor beszélünk hibrid rezsimről, ha „a hatalmon lévők egyoldalúan úgy működtetik az államot, hogy a demokrácia *legalább egy elemét* megsértik az alábbiak közül:

1) szabad választások,

2) polgári szabadságjogok,

3) egyenlő játéktér (anyagi források elosztása, médiaegyensúly, korrekt jogalkalmazás)".[77]

[70] Magyar (2015), Magyar & Vásárhelyi (2017)
[71] Magyar (2015: 25)
[72] Ungváry (2014)
[73] Pataki (2013)
[74] Körösényi (2015)
[75] Szalai (2016)
[76] Levitsky & Way (2010)
[77] Uo. 13.

Mivel Magyarországon a felsorolt mindhárom elem – többé vagy kevésbé – sérül, odáig jutottunk, hogy a rendszert már semmilyen módon nem lehet demokráciának nevezni.

A rendszer nem egyik napról a másikra lett ilyen, maga is sokat változott az évek során. Az Orbán-rezsim a liberális demokráciától már 2010-ben elbúcsúzott. A „fülkeforradalmat" követő években, az „alkotmányos puccs" idején[78] a rendszer gyorsan átcsúszott a hívei által hangoztatott „többségi demokráciából" a jogállamot, az alkotmányosságot, valamint a fékek és ellensúlyok rendszerét nem tisztelő vegyes rendszerbe.[79] Az Orbán-rezsim nem a „jogi szupremáciától" szabadult meg – mint hívei állítják – hanem a jogállamiságtól. Orbán Viktor 2014-es bálványosi bejelentése az illiberális állam kiépítéséről[80] már régen nem az új rendszer kezdőpontját, hanem autoriter irányba történő további átalakítását hirdette meg. Halmai Gábor vette észre elsőként, hogy az Orbán-rezsim már az illiberális demokrácián is túl van.[81] A miniszterelnöki bejelentést nem követték, hanem megelőzték a tettek. A rendszerrel az elmúlt években már nem az volt a fő baj, hogy illiberális, hanem hogy antidemokratikus. Hazánk az Európai Unió történetének első, nem demokratikus tagja.

A rendszert versengő tekintélyelvű hibrid rezsimnek[82] lehetne nevezni, ha a „lejtős pálya" ellenére volna benne komoly versengés. Ripp Zoltán írása nyomán Szelényiék azonban maguk is megjegyzik, hogy az Orbán-rezsim sikeresen domesztikálta saját ellenzékét.[83] E sorok írásakor úgy áll a helyzet, hogy többpártrendszer van verseny nélkül, választások vannak érdemi választási lehetőség nélkül. Népszavazást gyakorlatilag csak a kormány indíthat. Ellenzéki erők győzhetnek időszaki választáson egy-egy választókerületben, sőt elvileg azt sem lehet kizárni – hiszen hibrid rezsimről van szó –, hogy akár általános választásokon is befuthatnak. De ha az állampolgárok alkotmányos jogainak gyakorlását még olyan ártatlannak tetsző kérdésben is büntetlenül megakadályozhatták, mint a boltok vasárnapi nyitva tartásáért indított népszavazási kezdeményezés volt, akkor vajon milyen eszközt fognak bevetni a kormányerők, ha majd hatalmon maradásuk lesz a tét?

Számos tekintetben ma már csak az Európai Unió bír korlátozott fékező erővel a rezsim további autokratikus kiteljesedésével szemben. Mint azonban egy Hegedűs Dániellel írt korábbi tanulmányunkban[84] kimutattuk, az EU-nak nincs kellő jogi lehetősége az antidemokratikus tendenciák megakadályozására, mert az EU eleve azon a feltételezésen nyugszik, hogy demokratikus tagállamok alkotják. Ezzel

[78] Vörös (2014)
[79] Bozóki (2015, 2017b)
[80] Orbán (2014)
[81] Halmai (2014)
[82] Vö. Levitsky & Way (2010)
[83] Ripp (2014), Csillag & Szelényi (2015)
[84] Bozóki & Hegedűs (2017b)

szemben az Európai Unió viszonylag erős kontrollt tud gyakorolni a tagállami törvényhozás fölött a klasszikus liberális alapjogok érvényesítése terén. Ennélfogva a magyar rendszer – paradox módon – inkább liberális, mint demokratikus. Mindez ugyancsak ellentmond annak, hogy Magyarország „illiberális demokrácia" lenne. A magyar esetben érdemes megfordítani az elemzés nézőpontját: ne azt nézzük, hogy miért illiberális a magyar demokrácia, hanem vizsgáljuk meg, hogy mitől ilyen *liberális az autokrácia.*[85]

Miközben Csillag és Szelényi konstatálják, hogy Putyin rendszere visszacsúszott az autokráciák közé, úgy látják, hogy a közép-európai posztkommunista országok közül az Orbán-rezsim került legközelebb a *korai* Putyin-rendszer irányított, illiberális demokrata és neoprebendális kapitalista modelljéhez. Furcsa „dicséretben" részesíti tehát a szerzőpáros az Orbán-rendszert. Az elemzők többségével ellentétben – akik az Orbán-rendszert hibrid rezsimnek tartják, és elhatárolják Putyin önkényuralmi diktatúrájától – Szelényiék elfogadják a magyar rendszert demokratikusnak, de nem titkolják, hogy Orbán Viktort Putyin legjobb regionális „tanítványának" tekintik. Ismerve Putyin másfél évtizedes útját az „irányított demokráciától" az autoriter diktatúráig,[86] mindez nem sok jóval kecsegtet a „nemzeti együttműködés rendszerének" jövőjére nézve.

De talán nem is a Putyin-féle nyílt autoriter diktatúra felé vezet az Orbánrezsim útja. A magyar spontán privatizáció nem orosz mintára történt: egyaránt leírható a vállalati menedzsment felülről történő privatizálási manővereivel, és a gyorsan megteremtett jogállami körülményekhez igazodó, helyben induló magánosítással. Mindez Oroszországban Jelcin elnöksége alatt felülről, központilag kijelölt tulajdonosok helyzetbe hozásával, vagyis neopatrimoniális allokációval történt. Ha tehát az orosz és magyar politikai rendszer és a privatizáció útja már a „neoprebendális" tulajdonszerzés – vagyis az erőszakos visszaállamosítás, majd központi újraelosztás – előtt is különböző volt, akkor nem zárható ki, hogy a két rendszer ezután is eltérő irányba fejlődhet. Mindenekelőtt azért, mert nem lehet figyelmen kívül hagyni az Európai Unió szerepét, amelynek Magyarország tagja, Oroszország pedig nem. Az EU szabályrendszere olyan eljárásokat követel meg, amelyek lefékezik, korlátozzák,[87] vagy akár meg is akadályozhatják az Orbán-rezsim nyílt autoriter diktatúrává alakulását (ami az orosz esetben fel sem merülhetett).

[85] Vö. Bozóki (2016)
[86] Vö. Dawisha (2014), Laqueur (2015)
[87] Vö. Bozóki & Hegedűs (2017b)

Következtetések

Összefoglalva az eddigieket azt állíthatjuk, hogy a demokrácia és diktatúra közötti szürke zóna, a hibrid rezsimek köre a jelenkori politikatudomány egyik legfontosabb kutatási témája. Az „illiberális demokrácia" nevű rendszer létezhet, de – félrevezető neve ellenére – nem a demokráciák, hanem a hibrid rezsimek körébe tartozik. Az illiberális demokrácia kevésbé tekinthető előre megfontolt politikai projektnek – amint azt Isaac feltételezi[88] – hanem inkább egy viszonylag ritka kombináció, amelyet egyaránt jellemez a cseppfolyósság, flexibilitás, az állami erőszak-alkalmazás viszonylagos korlátozottsága és a demokrácia mindennapi normáitól való fokozatos távolodás. Az illiberális demokrácia önellentmondó természete részben magyarázható a belső és külső erők közötti feszültséggel, különösen, ha nemzetközi szervezetek korlátozni próbálják a kibontakozó belső önkényuralmi tendenciákat. Az illiberális demokrácia úgy is leírható, mint egymásnak ellentmondó, ám egymást mégis átfedő politikai struktúrák kényszerű és időleges együttélése.

Az ilyen rendszerek vázlatosan az alábbi karakterjegyekkel bírnak:

1. A rendszert autoriter vezető irányítja, aki demokratikus választásokkal kerül hatalomra, és nemzetközi szinten hozzá hasonló autoriter vezetők támogatják.
2. A vezető létrehoz egy saját személyétől függő, központosított, informális, vertikálisan működő rendszert, amelyben a horizontális beszámoltathatóságnak nincs helye. A rendszerben a politikai lojalitás felülírja a szakértelmet. A sokszínű, horizontális szolidaritás-hálózatokat és a társadalmi autonómiákat (független média, civil szervezetek) veszélyesnek, sőt rendszerellenesnek tekintik.
3. Az államot belülről egy politikai klikk foglalja el, amely „fogadott politikai családként" működik.[89] Ebben – szelektív módon – egyaránt helyet kaphatnak párttagok és lojális kliensek, akik a rendszert ténylegesen működtetik.[90]
4. A rezsim folytonos átalakulásban van, amelyben konszolidáció valószínűtlen. Ha külső erők nem képesek korlátozni, az illiberális demokrácia pusztán átmeneti jelenség, úton az önkényuralom felé (ahogy Oroszország példája demonstrálja).
5. A politikai vezető – aki önmagát az „őshonos" néppel azonosítja – fellép a nemzetközi gazdasági és politikai elitekkel (és az általuk képviselt kultú-

[88] Isaac (2017)
[89] Magyar (2015)
[90] Vö. Bueno de Mesquita & Smith (2014)

rával), csakúgy, mint a bevándorlókkal szemben, akiket a nép ellenségének tekint.

6. Mindazonáltal, az illiberális vezetők alapesetben az erőszakmentes hatalomgyakorlást részesítik előnyben, és ragaszkodnak a periodikus (ám nem tisztességes) választásokhoz, hogy hosszú távú uralmukat bebiztosítsák és önmagukat „demokrataként" ismertethessék el a nemzetközi közvélemény előtt.
7. A rezsim vezetője a közbeszéd demokratikus újrapolitizálását ígéri, de valójában olyan rendszert honosít meg, amelyet a központi propaganda-gépezet és a kaotikus adminisztráció jellemez. A beígért „erős állam" valójában az elitkorrupció hálójában vergődő állam, ahol a korrupció nem deviancia, hanem internalizált, törvényesített és a hatalmi hálózatot működtető jelenség.
8. A rezsim sokkal inkább épít az emberek hagyományos mentalitásaira és félelmeire, mint bármilyen koherens ideológiára.
9. Az ilyen rezsimek vezetői sokat tanulnak egymástól: hasonló autokratikus narratívák, módszerek és technikák cirkulálnak köreikben *(autocracy promotion)*.
10. Mégis, mivel ezek a rezsimek nem diktatúrák, van hely a független társadalmi és ellenzéki akciókra, legális tüntetésekre és spontán változásokra. Habár e rendszerek vezetői sokat tanulnak egymástól, nincs egyetlen előre kalkulált receptjük vagy sorvezetőjük, amelyet követnének.
11. A politizálás sokkal körülményesebb az autoriter vezetők számára, ha országuk a demokratikus államok közösségének tagja.[91] Az olyan eljárások, mint a szubszidiaritás, a többszintű kormányzás, a horizontális intézményi együttműködés, a formális elkötelezettség a közös demokratikus alapelvek vonatkozásában – melyek mind léteznek az Európai Unióban –, mind megnehezítik a nemzetállami vezetők dolgát. E ponton a hibrid rezsim vezetője képmutató és cinikus játékba kezd a nemzetközi közösség képviselőivel, amelynek során felhasználja az együttműködésből származó anyagi hasznokat, de elutasítja az együttműködés demokratikus céljait.
12. A posztkommunista kontextusban az illiberális demokrácia magában foglalja a tulajdon újraelosztásának néha egészen durva módszereit a régi és az új elit harcában. Az új hatalmi elit képviselői a törvényhozást használják fel a korábban privatizált tulajdon átmeneti újraállamosítására, hogy később e vagyontárgyakat önmaguk számára vagy klientúrájuk részére kiszervezzék és privatizálják.

[91] Vö. Bozóki & Hegedűs (2017b)

Befejezésként, egy mondatban: az illiberális demokrácia fogalma elméleti önellentmondás, ha demokráciának tekintjük; de a valóságban létezik, mint flexibilis, ki nem kristályosodott, gyakran kívülről korlátozott berendezkedés a hibrid rendszerek között.

Hivatkozott irodalom

Antal Attila (2017), „A populizmus vizsgálata demokráciaelméleti perspektívában" *Politikatudományi Szemle,* Vol. 26. No. 2. 129-148.

Arendt, Hannah (1951), *The Origins of Totalitarianism.* New York: Harcourt, Brace, Jovanovich

Boda Zsolt & Szabó Andrea szerk. (2017), *Trendek a magyar politikában 2.* Budapest: MTA TK PTI - Napvilág

Bogaards, Matthijs (2009), „How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism" *Democratization,* Vol. 16. No. 2. 399-423.

Bogaards, Matthijs (2012), „Where to Draw the Line? From Degree to Dichotomy in Measures of Democracy" *Democratization,* Vol. 19. No. 4. 690-712.

Bozóki, András (2011), „Die autoritäre Versuchung: Die Krise der ungarischen Demokratie" *Osteuropa,* Vol. 61. No. 12. 65-88.

Bozóki, András (2012), „Transition from Liberal Democracy: The Political Crisis in Hungary" *Mediations,* Vol. 26. No. 1. 1-23.

Bozóki, András (2014), „Hungary's U-Turn" (Interview by John Feffer) Blog. www.johnfeffer.com

Bozóki, András (2015), „Broken Democracy, Predatory State, Nationalist Populism" in Péter Krasztev & Jon Van Til szerk. *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy.* Budapest – New York: Central European University Press, 3-36.

Bozóki András (2016), „Magyarország liberális autokrácia" *Political Capital Blog – Átlátszó,* március 3.

Bozóki, András (2017a), „Illiberal Democracy Belongs to the Hybrid Regimes" *Public Seminar,* August 2.

Bozóki, András (2017b) „Hungarian 'Exceptionalism'" *Public Seminar,* August 4.

Bozóki, András & Hegedűs Dániel (2017a), „Így írunk mi: az Orbán-rezsim értelmezései" *Mozgó Világ,* Vol. 43. No. 2. 3-21.

Bozóki András & Hegedűs Dániel (2017b), „A kívülről korlátozott hibrid rendszer: Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében" *Politikatudományi Szemle,* Vol. 26. No. 2. 7-32.

Brooker, Paul (2000), *Non-Democratic Regimes: Theory, Government and Politics.* New York: St. Martin's Press

Brown, Archie (2001), „From Democratization to Guided Democracy" *Journal of Democracy,* Vol. 12. No. 4. 35-41.
Bueno de Mesquita, Bruce & Alastair Smith (2014), *Diktátorok kézikönyve.* Budapest: Gabo
Bunce, Valerie & Sharon Wolchik (2011), *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries.* Cambridge: Cambridge University Press
Carothers, Thomas (2002), „The End of Transition Paradigm" *Journal of Democracy,* Vol. 18. No.1. 12-27.
Chehabi, H. E. & Juan J. Linz (1998), *Sultanistic Regimes.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press
Csigó, Péter (2015), „Búcsú '89-től: Demokrácia a liberális konszenzus összeomlása után", *Revízió Műhely,* október 13.
Csillag, Tamás & Iván Szelényi (2015), "Drifting from Liberal Democracy: Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe" *Intersections: East European Journal of Society and Politics.* Vol. 1. No. 1. 18-48.
Dawisha, Karen (2014), *Putin's Kleptocracy. Who Owns Russia?* New York: Simon & Schuster
Diamond, Larry (2002), „Elections Without Democracy: Thinking About Hybrid Regimes" *Journal of Democracy,* Vol. 13. No. 2, 21-35.
Diamond, Larry & Marc F. Plattner eds. (2015), *Democracy in Decline?* Baltimore: Johns Hopkins University Press
Ekiert, Grzegorz (2017), „How to Deal with Poland and Hungary" *Social Europe, Occasional Paper,* No. 13. August
Friedrich, Carl & Zbigniew Brzezinski (1956), *Totalitarian Dictatorship and Autocracy.* Cambridge: Harvard University Press
Gandhi, Jennifer (2008), *Political Institutions under Dictatorship.* Cambridge, Cambridge University Press
Gramsci, Antonio (1971), *Selections from the Prison Notebooks.* London: Lawrence & Wishart
Greskovits, Béla (2015), „Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe" *Global Policy,* Vol. 6. Supplement 1. 29-37.
Halmai Gábor (2014), „Az illiberális demokrácián is túl?" *Élet és Irodalom,* Vol. 58. No. 36. szeptember 5.
Heller Ágnes (2017), „Egy gondolat a zsarnokságról" *Élet és Irodalom,* július 14.
Huntington, Samuel P. (1989), „The Modest Meaning of Democracy" in Robert A. Pastor ed. *Democracy in the Americas: Stopping the Pendulum.* New York: Holmes and Meier, 11-28.
Huntington, Samuel P. (1991), *The Third Wave: Democratization in the late Twentieth Century.* Norman: Oklahoma University Press
Isaac, Jeffrey (2017) „Is There Illiberal Democracy? A Problem with No Semantic Solution" *Public Seminar,* July 12.
Kis, János (2014), „Illiberális demokrácia nem létezik" *Hvg.hu,* November 24.
Kornai János (2011), „Számvetés" *Népszabadság,* január 6.

Kornai, János (2015), "Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy" *Journal of Democracy,* Vol. 26. No. 3. July, 34-48.
Kornai, János (2016), „Vulnerable Democracies" (Interview with János Kornai). *Hungarian Spectrum,* December 30.
Körösényi, András szerk. (2015), *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest: Osiris – MTA TK PTI.
Körösényi András (2015), „A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim" in Körösényi A. szerk. *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest: Osiris – MTA TK PTI, 401-422.
Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe (1985), *Hegemony and Socialist Strategy.* London: Verso
Lánczi András (2015), „Viccpártok színvonalán áll az ellenzék" (Czirják Imre interjúja) *Magyar Idők,* december 21.
Laqueur, Walter (2015), *Putyinizmus.* Budapest: Atlantic Press
Levitsky, Steven & Lucan A. Way (2010), *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War.* Cambridge: Cambridge University Press
Lijphart, Arend (1999), *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries.* New Haven: Yale University Press
Linz, Juan J. (1992), „Perils of Presidentialism" in Arend Lijphart szerk. *Parliamentary Versus Presidential Government.* Oxford: Oxford University Press, 118-127.
Linz, Juan J. (2000), *Totalitarian and Authoritarian Regimes.* Boulder: Lynne Rienner
Magyar Bálint (2015), *A magyar maffiaállam anatómiája.* Budapest: Noran Libro;
Magyar, Bálint & Júlia Vásárhelyi eds. (2017) *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State.* Budapest – New York: CEU Press
Merkel, Wolfgang (2004), "Embedded and Defective Democracies" *Democratization,* Vol. 11. No. 5. 33-58.
Montesquieu, C. L. (1989 [1748]), *The Spirit of Laws.* Cambridge: Cambridgr University Press
Mouffe, Chantal (2005), *The Democratic Paradox.* London: Verso
Müller, Jan-Werner (2016), „The Problem with Illiberal Democracy" *Project Syndicate,* January 21.
Müller, Jan-Werner (2017), *What Is Populism?* Philadelphia: University of Pennsyvania Press
O'Donnell, Guillermo (1994), „Delegative Democracy" *Journal of Democracy,* Vol. 5. No. 1. 55-69.
O'Donnell, Guillermo & Philippe C. Schmitter (1986), *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.* Baltimore: Johns Hopkins University Press
Orbán Viktor (2014), „Tusványosi beszéd" *válasz.hu* július 26.
Ost, David (2016), „Thoughts on the Hungarian and Polish New Right in Power" *Public Seminar,* September 21.
Ottaway, Marina (2003), *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism.* Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace

Pap, András L. (2017), *Democratic Decline in Hungary: Law and Society in an Illiberal Democracy.* London: Routledge
Pappas, Takis S. (2014), „Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary" *Government and Opposition,* Vol. 49. No. 1. 1-23.
Pataki Ferenc (2013), *Hosszú menetelés: A Fidesz-jelenség.* Budapest: Noran Libro
Ripp Zoltán (2014), „Ellenzék a centrális erőtérben – a maffiaállam ellenzéke" in Magyar Bálint & Vásárhelyi Júlis szerk. *Magyar polip 2. A posztkommunista maffiaállam.* Budapest: Noran Libro, 97-128.
Sartori, Giovanni (1970), "Concept Misformation in Comparative Politics." *American Political Science Review,* Vol. 64. 1033-53.
Schedler, Andreas (2006), *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition.* Boulder: Lynne Rienner
Schmitt, Carl (1996), *The Concept of the Political.* Chicago: The University of Chicago Press
Schmitter, Philippe C. & Terry Lynn Karl (1991), "What Democracy Is... and Is Not" *Journal of Democracy* Vol. 2. No. 3. 75-88.
Szalai, Erzsébet (2016), „A refeudalizáció" *Replika,* No. 96. 207-222.
Szilágyi, Ákos (2011), *Túlirányított demokrácia.* Pozsony: Kalligram
Trencsényi, Balázs (2017), „What Should I call you? The Crisis of Hungarian Democracy in a Regional Interpretative Framework" in Bálint Magyar & Júlia Vásárhelyi eds. *Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State.* Budapest – New York: CEU Press, 3-26.
Ungváry Rudolf (2014), *A láthatatlan valóság: A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon.* Pozsony: Kalligram
Youngs, Richard (2015), *The Puzzle of Non-Western Democracy.* Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace
Vörös Imre (2014), „'Alkotmányos puccs' Magyarországon, 2010-2014" in Magyar Bálint & Vásárhelyi Júlia szerk. *Magyar polip 2. A posztkommunista maffiaállam.* Budapest: Noran Libro, 69-96.
Way, Lucan A. (2015), *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics.* Baltimore: Johns Hopkins University Press
Weber, Max (1978), *Economy and Society.* Edited by Günther Roth & Claus Wittich. Berkeley: University of California Press
Wilkin, Peter (2016), *Hungary's Crisis of Democracy: The Road to Serfdom.* New York – London: Lexington Books
Wolin, Sheldon (2008), *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism.* Princeton: Princeton University Press.
Zakaria, Fareed (1997), „The Rise of Illiberal Democracy" *Foreign Affairs,* Vol. 76. No. 6. 22-43.
Zakaria, Fareed (2003), *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad.* New York: W. W. Norton

Szikra Dorottya

Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában[1]

A kutatások azt jelzik, hogy a jóléti politikák szinte minden területén jelentős változások történtek 2010 óta[2], nem függetlenül a politikai és jogi intézményrendszer átalakításától.[3] A „nagypolitika" és a szakpolitika kapcsolata természetesen elsősorban fentről lefelé működik: a kormányt adó párt(ok) ideológiai elveit alakítja a hatalmon lévő elit konkrét szakpolitikai célokká. Nehezebb azonban ezt a kapcsolatot megtalálni akkor, ha a kormányzó párt ideológiája nehezen megragadható, netán nem egységes, vagy akár a kormányzaton belül is széthúzás van a társadalmi vízió szempontjából. Felmerülhet továbbá, hogy a kormányzati intézkedések nem egy ideológia „lefordításán", hanem egyéb célok elérésén, például a politikai vezetés anyagi gyarapodásán munkálkodnak elsősorban, vagy például külső nyomásra cselekszenek.

Az alábbi írásban ahhoz a vitához szeretnék hozzászólni a saját szakterületem, a szociálpolitika szempontjából, hogy vajon a második és a harmadik Orbán-kormány szakpolitikai lépései követték-e valamiféle egységes ideológiai mintázatot. Mivel a döntéshozó fejébe (sajnos) nem láthatunk bele, az intézkedések konzisztenciáját, ideológiai meghatározottságát a döntéshozók nyilatkozatain, dokumentumokon és szakpolitikai döntéseken keresztül tudjuk vizsgálni. Az alábbiakban ezt fogom tenni a jóléti rendszer egy szűkebb területe, a családpolitika szempontjából. A családpolitika célzott elemzése azért is különösen alkalmas az ideológiák szerepének vizsgálatára, mert ez „átideologizált" szakpolitikai terület.[4] Családpolitikai döntéseiken keresztül a kormányok gyakran igyekeznek az „erkölcsös viselkedésről", a „jó társadalomról", az általuk helyesnek tartott családmodellről a választók széles rétegei felé kommunikálni.[5]

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj program támogatásával készült. Segítségemre voltak továbbá az MTA TK SZI „Poszkommunista tradicionalizmus", valamint MTA TK „Populizmus a közpolitikában" inkubátor projektjei és az ezek keretében lezajlott szakmai viták.
[2] Ld. pl. Bohle és Greskovits (2012); Farkas és Ferge (2014); Scharle és Szikra (2015); Szikra (2014); Tausz és Lakner (2016); Ferge (2017).
[3] Ld. pl. Ádám és Bozóki (2016); Csillag és Szelényi (2015); Greskovits (2015); Kornai, J. (2015); Körösényi (2015); Krasztev és Van Til (2015); Magyar (2013); Tóth (2012).
[4] Michel and Mahon (2002); Morgan (2006); Korkut and Hande (2011); Saxonberg (2013); Szikra (2010).
[5] Pedersen (1993); Gauthier (1996); Morgan (2013).

Jelen dolgozathoz Szelényi Iván Csillag Tamással publikált munkáját hívom segítségül.[6] Ebben a cikkben a szerzők a mellett érvelnek, hogy az orbáni és putyini rendszer számára egyaránt fontos egy sajátos konzervatív ideológia, amelyet „posztkommunista tradicionalizmusnak" neveztek el. Tanulmányomban azt a kérdést teszem fel, hogy az orbáni családpolitika vajon megfelel-e a posztkommunista tradicionalizmus ideológiájának? Mint azt bizonyítani igyekszem, ez a látszólag gyors „igennel" megválaszolható kérdés mégsem ennyire egyszerű, ha a részleteket vizsgáljuk. A szakpolitikai szintek megkülönböztetése során arra jutottam, hogy míg a *szimbolikus* szintű döntések és kommunikáció egyértelműen harmonizálnak a posztkommunista tradicionalizmus ideológiájával, a *konkrét* szint felé haladva távolodnak a döntések attól. Sőt, a konkrét szinten megragadhatunk a posztkommunista tradicionalizmusnak ellentmondó szakpolitikai döntéseket is. Tanulmányomban továbbá gender- és osztály-dimenzióra bontom a posztkommunista tradicionalizmus ideológiáját és arra jutok, hogy a Fidesz ideológiailag következetlen a szakpolitikák gender-dimenziója tekintetében, míg a társadalom osztály-helyzet szerinti hasítását megingás nélkül viszi végig a családpolitika legapróbb részleteiben is.

A tanulmány három részből áll. Először összefoglalom az Orbán-rezsim szakpolitikáinak ideológiai meghatározottságával kapcsolatos vélekedéseket és ismertetem a poszkommunista tradicionalizmus-t, mint az általam választott megközelítési módot. Ezután rátérek a családpolitika változásainak elemzésére. Végül elemzem az orbáni családpolitika alakulását a posztkommumista tradicionalizmus szempontjából.

Az ideológia szerepe az Orbán-kormány szakpolitikáiban

Az orbáni szakpolitikák ideológiai meghatározottságával kapcsolatban nézetem szerint három fő irány bontakozott ki a hazai szakirodalomban az utóbbi években. Ezeket pragmatikus, „barkácsoló" és ideologikus megközelítéseknek neveztem el.

Pragmatikus szakpolitika

Az első álláspont szerint az orbáni szakpolitikáknak nincs egyértelmű ideológiai meghatározottsága. Kár is ilyet keresni, állítja például Magyar Bálint, hiszen a 2010 utáni hatalom lépéseit minden területen elsősorban a politikai és gazdasági haszonszerzés motiválta.[7] Egy ilyen szakpolitikában valóban semmi keresnivalója a társadalomjobbító, ideológiai megfontolásoknak. A *politikai* haszonszerzés azt diktálja, hogy olyan szakpolitikák szülessenek, amelyek a kormányon lévők népszerűségét növelik, és maximalizálják a rájuk adott szavazatokat. Ezen a ponton a „pragmatikus" megközelítés érintkezik azzal a (másik dimenzióban mozgó) elemzési körrel, amely azt állítja, hogy az Orbán-rendszer a populizmus terjedésének és hatalomra-kerülésének, sőt hatalmon maradásának egyik eklatáns példája.[8] *Gazdasági* szempontból a „pragmatikus" megközelítés hívei szerint az a minden mást felülíró cél, hogy a hatalmi elit és az őt kiszolgáló, lojális gazdasági csoportok felé történjen az állami, illetve az állam által befolyásolt (re)disztribúció.[9] Amikor az állami döntéseket teljes mértékben ennek a célnak vetik alá, és a gazdasági szereplők az államhatalmat messzemenőkig kiszolgálják, akkor beszélnek egyes szerzők „maffiaállamról".[10] Fontos hangsúlyozni, hogy ha ezt az elképzelést elfogadjuk, akkor nincs helye társadalmi víziónak és olyan döntéseknek, amelyek a társadalom nem érdekvezérelt, hanem ideológiavezérelt átalakítását tételeznék. Érdekes, hogy a fenti megközelítést korántsem csupán a Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) kritikusaitól halljuk. A kormányzatot támogató szűk értelmiségi elit egyik legbefolyásosabb alakja, Lánczi András is úgy látja, hogy az Orbán-kormány, helyesen, a politikacsinálás „realista" útjára lépett, amely a „hatalomról és a vezetésről" szól és ahol „[a] politika sajátos, nem ideologikus törvényszerűségeknek engedelmeskedik".[11]

„Barkácsoló" vagy „bricolage" szakpolitika

A második megközelítés elfogadja a pragmatikus, érdek-vezérelt megfontolások jelenlétét az orbáni szakpolitikákban, de úgy látja, hogy az ideológiáknak is jelentős szerepe volt a 2010 utáni döntésekben. Ezt az álláspontot képviseli például Körösényi (2015), aki úgy fogalmaz, hogy „Orbán politikáját mindig a politikai pragmatizmus és ideologikusság, vízió és pragmatizmus sajátos ötvözete jellemezte".[12] Carstensen (2011) alapján *„bricolage"*, *„barkácsoló"* politikának nevezi azt a gyakorlatot, ami „a különböző paradigmákból származó eszmék alkotóelemeinek az összeszövését jelenti" és ami „a közpolitikák heterogén kész-

[6] Csillag és Szelényi (2015)

[7] Magyar (2013).
[8] Ld. pl. Mudde (2016, 2017); Müller (2016).
[9] Csillag és Szelényi (2015), illetve Szelényi (2015) a források újraosztásának új, ún. prebendális módját nevezik meg, mint a 2010 utáni hatalom gazdaságpolitikájának egyik jellemzőjét.
[10] Magyar (2013).
[11] Mándi (2015: 26-27.)
[12] Körösényi (2015: 415)

letét hozza létre".[13] Amikor pár évvel ezelőtt elemeztem az első Orbán-kormány szociálpolitikáját,[14] magam is arra a következtetésre jutottam, hogy a „polgári-konzervatív" retorika mögött, a szakpolitika szintjén eklektikus a kép. Közelebbről vizsgálva a nyugdíjrendszer, valamint a családpolitika és a munkanélküli ellátások 2010 és 2014 közötti változását azt tapasztaltam, hogy az államközpontú (etatista), neoliberális és konzervatív ideológia egyaránt megragadható az orbáni reformokban. Az egységesítő, mögöttes paradigmát valaminek a hiánya adta: a szociálpolitikai döntésekből feltűnően hiányzott az a szociáldemokrata vagy akár kereszténydemokrata elem, amely az egyenlősítés vagy a legkiszolgáltatottabbakkal való szolidaritás irányába mutatott volna.

Ideológiailag vezérelt szakpolitika

A harmadik megközelítés szöges ellentétben áll az első, „pragmatikus" elmélettel. Az ezt leghatározottabban képviselő Csillag és Szelényi szerint az általuk „menedzselt illiberális demokratikus kapitalizmusként" definiált 2010 utáni rendszer – éppen, mivel elektív demokráciáról van szó – nem nélkülözheti a széles tömegek támogatása érdekében megalkotott *konzisztens és népszerű ideológiát,* amelyet a szerzők „posztkommunista tradicionalizmusnak" neveznek. Szerintük a kormánypártok éppen a széles tömegek érzéseire rezonáló ideológia segítségével tudnak hosszú távon hatalmon maradni. A posztkommunista tradicionalizmus Csillag és Szelényi szerint nem csak Magyarországon, de például a 2000-es évek putyini Oroszországában és a Lech Kaczyński által vetetett Jog és Igazságosság Párt lengyelországi regnálásának időszakaiban is fontos szerepet játszott, játszik. Ez az ideológia a hagyományos konzervatív értékekre, az „isten, haza, család" hármasára épít, ugyanakkor számos elemében elrugaszkodik attól, és szélsőséges irányba megy, hasonlóan az Egyesült Államokból ismert Tea Party mozgalomhoz, amelyre például az is jellemző, hogy mozgósítja az embereket a népszerűtlen kisebbségekkel szemben (pl. bevándorlók, melegek). A számos hasonlóság mellett a legfontosabb különbség az amerikai és a kelet-európai variáns között az, hogy míg az előbbi elveti az erős, beavatkozó államot, a poszt-kommunista változat kifejezetten *etatista,* méghozzá „nem csupán szociális-, de gazdaságpolitikai téren is".[15]

A posztkommunista tradicionalizmus ideológiájának Szelényiék által megfogalmazott legfontosabb ismertetőjegyeit az alábbi táblázatban foglaltam össze:

[13] Ibid.
[14] Szikra (2014)
[15] Csillag és Szelényi (2015: 26-27)

1. táblázat. A posztkommunista tradicionalizmus legfontosabb jellemzői

- Parlamenten kívüli akciókat kezdeményez olyan konzervatív ügyek mentén, mint az abortusz vagy a melegjogok korlátozása
- Markánsan elválasztja egymástól a „munkásokat" és a „munkátlanokat", a „szorgalmasakat" és a „lustákat"
- Minden támogatást megvon az „érdemtelen" szegényektől, akiket a „munkátlanokkal" azonosít
- Bevándorlás-ellenes, és ellenzi a pozitív diszkriminációt
- Közös ellenségképet kreál
- Etatista, azaz támogatja a kiterjedt, „gondoskodó" államot
- Ünnepli és támogatja a hagyományos családmodellt és az ennek megfelelő nemi szerepeket

Az alábbiakban saját korábbi álláspontomat (mely szerint ideológiai értelemben eklektikus volna az orbáni szakpolitika-csinálás) felülvizsgálva azt igyekszem tesztelni, hogy vajon kimutatható-e a 2010 és 2017 közötti családpolitikában az egyértelmű ideológiai irány. Ha a vizsgált szociálpolitika (mint azt Szelényiék sugallják) a posztkommunista tradicionalizmus jegyében fogant, éles választóvonalat fog húzni az „érdemes" és az „érdemtelen" társadalmi csoportok között. Ebben a felosztásban az „érdemtelenek" az ún. „dologtalanok" lesznek, akik nem szolgáltak rá az állami (társadalmi) támogatásra. A politika minden bizonnyal ellenségesen lép majd fel a melegekkel és más szexuális kisebbségekkel szemben. Emellett a posztkommunista tradicionalizmusnak megfelelő családpolitika egyszerre lesz államközpontú és jellemzi majd a vallási elkötelezettség.

Dolgozatom második felében amellett fogok érvelni, hogy az általam vizsgált családpolitikai reformok átmennek a posztkommunista tradicionalizmus „tesztjén", különösen, ami az „érdemes" és „érdemtelen" társadalmi csoportok elválasztását illeti. Ugyanakkor a konkrét intézkedések a hagyományos családi viszonyok megteremtésében jóval komplexebb, „barkácsoló" képet mutatnak, különösen 2014 után. Az ekkor történt családpolitikai félfordulat óta a kormányzati célok között olyan nem tradicionális értékek is megjelentek, mint például a kisgyermekes anyák munkavállalásának fokozott támogatása.

Az orbáni családpolitika

A Fidesz 1990-es évek közepén bekövetkezett konzervatív fordulatához remekül illeszkedett a hagyományos családmodellt támogató, nagyvonalú családpolitika, amely az első Orbán-kormány idején központi szerepet játszott.[16] 2010 óta, ha lehet, még nagyobb jelentőséget kapott a családdal és a (hagyományos) nemi szerepekkel kapcsolatos kormányzati kommunikáció, valamint az ehhez kapcsolódó szakpolitikai intézkedések.

Habár a valóságban keverednek, az elemzés szempontjából érdemes megkülönböztetni egymástól a *szimbolikus* és a *konkrét* szakpolitikai döntések szintjét. A szimbolikus gesztusok között nem csak a konkrét döntéseket (mint például az Alaptörvény vonatkozó paragrafusai) vizsgálom meg, de azokat is, amelyek a diskurzus szintjén fontosak voltak, de (végül) nem lett belőlük szakpolitikai döntés. Mint arra legutóbb török társadalomtudósok felhívták a figyelmet, az ún. diszkurzív kormányzás *(discursive governance)* hatással lehet az emberek döntéseire és attitűdjeire akkor is, ha konkrét (restriktív vagy támogató) szakpolitikai reform nem kapcsolódik hozzájuk.[17]

Fontos elemzési kérdés, hogy a szimbolikus szint ideológiailag mennyire koherens (tehát csak a tradicionalista ideológiát közvetíti-c), továbbá, hogy mennyire van összhangban a konkrét szakpolitikai döntésekkel. Ha koherensek az intézkedések, jóval erősebb hatást várhatunk, és inkább valószínű, hogy a társadalom tagjai a kormányzat által elvárt irányba változtatnak az attitűdjeiken vagy viselkedésükön, például a nemi szerepek vagy a gyermekvállalás tekintetében. Ha azonban ellentmondanak a konkrét intézkedések a szimbolikus szintnek, és gyenge a koherencia, a „jó társadalomról", a „jó családról" küldött üzenetek gyengébbek lesznek, és elmaradhat a várt társadalmi hatás.

Szimbolikus családpolitikai reformok és diskurzus 2010 óta

Az első, második és a harmadik Orbán-kormány is azon igyekezett, hogy megerősítse a hagyományos családmodellt és az ennek megfelelő nemi szerepeket. Nem csupán arról van szó, hogy Orbán személyesen, valamint a Fidesz és a KDNP kizárólag férfiakból álló vezérkara a hagyományos családot (és lehetőleg a nagycsaládot) tartja a követendő együttélési módnak, de arról is, hogy a kormányzat szereplői hisznek abban az érvrendszerben, amely szerint a fogyatkozó születésszám mögött a hagyományos családmodell felbomlása, a nők munkavállalása,

[16] Gyarmati (2010); Inglot, Szikra and Rat (2013)

[17] A „discoursive governance"-ről ld. Kurkut és Eslen-Ziya (2011), valamint Korkut, Bucken-Knapp, Cox és Mahendran (2015).

tanulása, és így a „hagyományos anyai szerep" elhanyagolása áll.[18] Ez a gondolatkör egyúttal összeköti a fertilitást a gazdasági prosperitással, a gyerekszám csökkenését a gazdasági hanyatlással. A Fidesz tehát a számára oly fontos demográfiai folyamatok megfelelő irányba terelését a hagyományos családmodell helyreállításán keresztül képzeli el. Ennek érdekében két típusú cselekvést látunk. Egyfelől szimbolikus és anyagi szinten is támogatja a hagyományos család intézményét, másfelől pedig harcot indít a nemek közötti egyenlőség (a Fidesz szerint „gender-ideológia") és az LMBTQ-jogokkal szemben.

A hagyományos család szimbolikus megerősítéséhez kapcsolódó első és egyben legfontosabb kormányzati lépés annak az új alkotmányban való rögzítése volt. A 2011-es Alaptörvény „Nemzeti Hitvallása" a két háború közötti időszak konzervatív retorikáját idézve kimondja, hogy „együttélésünk legfontosabb keretei a család és a nemzet, összetartozásunk alapvető értékei a hűség, a hit és a szeretet". Az L. cikk tartalmazza a Fidesz család-definícióját: „Magyarország védi a házasság intézményét mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját. A családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő-gyermek viszony." Az a hatalomtechnikai mód, ahogyan ez a passzus az alkotmányba került, szintén figyelmet érdemel: Először az új Családvédelmi (2011. CCXI.) törvényben rögzítette azt a kormánypárt, amit azonban az akkori alkotmánybíróság alkotmányellenesnek vélt, mire a vitatott jogszabályt módosításként beemelte az Alaptörvénybe a Fidesz-többség.

Az Orbán-kormány a hagyományos család „megmentése" és a negatív demográfiai folyamatok visszaszorítása érdekében számos szokatlan, olykor radikális javaslattal is élt. Ezeket végül jellemzően nem ültették át a gyakorlatba, azonban az ötletek hónapokig formálták a közbeszédet. Az egyik első ilyen kezdeményezés a gyermektelenségi adó bevezetésének gondolata volt, amelyet még 2010 nyarán Boross Péter korábbi MDF-es miniszterelnök, Orbán későbbi tanácsadója vetett fel.[19] A negatív fogadtatás ellenére (amely rámutatott, hogy a Rákosi-rendszerben volt utoljára „agglegényadó") 2016-ban a Kereszténydemokrata Párt (KDNP) Ifjúsági Tagozata újra elővette a kérdést, immár összekapcsolva azzal a gondolattal, hogy csak három vagy több gyerekes nők tölthessenek be vezető funkciót a közigazgatásban.[20]

A nők politikai szerepvállalása terén a kormány konzisztensen tradicionalista felfogást érvényesít. Maga a miniszterelnök 2015-ben egy zártkörű beszélgetésben

[18] Ez az érvelés már a két háború között is jelen volt, és az 1960-as évek közepétől felerősödött, és fontos szerepet játszott az 1973-as és az 1984-es népesedéspolitikai csomagok elfogadásában. Ld. erről pl. Heller et. al. (1988); Melegh (2006); Gábos és Tóth (2000).

[19] Ld. http://www.hirportal.hu/c/nem-erzelmi-kerdes-a-gyermektelensegi-ado-20100915.html

[20] Ld. http://hvg.hu/itthon/20160107_A_szingliadorol_indit_vitat_a_KDNP

fejtette ki, hogy azért nincsen nő a miniszterek között, mert a politika teremtette „brutális helyzeteket" a nők „nem bírják".[21] Ugyanakkor az is kiszivárgott, hogy a családügyekért felelős államtitkár posztjára olyan nőt keresett, akinek legalább három gyermeke van.[22] Többgyermekes anyákat tehát el tud képzelni másodvonalbeli politikai pozícióban Orbán, általában nőket azonban nem. Talán az sem véletlen, hogy a miniszterek között felülreprezentáltak a nagycsaládos férfiak. A politikai elitnek a nők közéleti szerepvállalásáról alkotott véleményét jól tükrözi, hogy – az EU-ból és az ellenzék felől érkező kritikák ellenére – az országgyűlési képviselők mindössze 8 százaléka nő 2010 óta, ami a legalacsonyabb arány az Európai Unióban.

A gyermektelenségi adóhoz hasonló vitákat váltott ki, és végül szintén elbukott a *gyermekek utáni szavazati jog* gondolata, amelynek értelmében a parlamenti választásokon a szülőknek gyermekeik száma alapján többletszavazatuk lenne. Érdekes tény, hogy ezt az ötletet eredetileg Mécs Imre vetette fel még 1995-ben.[23] A Fidesz 2011-ben, az új alkotmány szövegezésekor kapta fel újra ezt a témát, amelyről, úgymond, megkérdezték az embereket az alaptörvényről szóló nemzeti konzultáció során. Orbán személyes ügye lehetett a családi szavazati jog, amelynek elbukását így kommentálta: „Fáj a szívem azért, hogy az emberek kidobták a családi szavazati jog lehetőségét, de ezt a döntést tudomásul kell vennünk." [24] A szimbolikus és megvalósult (nem kevés kritikát kiváltó) intézkedések sorát gazdagítják olyan eseménysorozatok is, mint a Házasság hete[25] vagy a Párválasztó Program,[26] amelyek a hagyományos család intézményét volnának hivatottak népszerűsíteni az összes, a kormány által uralt médiában.

A pozitív (valamit adni kívánó, támogató) szimbolikus eszközök mellett a kormány másik kommunikációs stratégiája a támadás az ún. gender-ideológia ellen. Ez a módszer jól illeszkedik abba az elsősorban (szélső)jobboldali, ultrakonzervatív pártok, civil szervezetek és egyházak által támogatott kampányba, amely a „gender"-t, a nemek közötti egyenlőségre való törekvést, mint valami dekadens,

[21] Ld. https://444.hu/2015/10/06/orban-elarulta-miert-nincsenek-nok-a-magyar-politika-legfelso-szintjein

[22] Novák Katalin, aki immár nem csak a család- és ifjúságügyért, de a külkapcsolatokért is felelős az Emberi Erőforrások Minisztériumában, valamint a 2017-es tisztújítás óta a Fidesz egyetlen női alelnöke, megfelel ennek a kritériumnak. A család- és nőügyekkel kapcsolatos államtitkári és helyettes államtitkári pozíciókban is szinte kizárólag olyan nők kaptak helyet, akiknek legalább három gyermekük van, miközben az ott dolgozó férfiakkal kapcsolatban ez nem tűnik fontos szempontnak.

[23] Mécs nem csak a Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ), de a Nagycsaládosok Országos Egyesületének (NOE) is az egyik alapítója és aktív tagja volt.

[24] http://index.hu/belfold/2011/02/11/elokerult_a_gyerek_utani_extra_szavazati_jog_a_fideszben/ Ha a gyerekek után nem is, a határon túli magyaroknak meg tudta adni a szavazati jogot, ami ideológiailag és a szavazatszerzés szempontjából nyilvánvalóan fontos volt a Fidesz számára.

[25] Ld. http://hazassaghete.hu/

[26] Ld. http://mno.hu/belfold/tizmilliobol-segiti-a-parvalasztast-a-kormany-1152081

az emberi természettől eleve idegen elvet igyekszik beállítani szerte Európában.[27] Ezeknek a mozgalmaknak, amelyek nem ritkán „gender-fasizmusról" beszélnek, a központi gondolata, hogy az agresszív „gender-ideológia" amit az Európai Unió és más szupranacionális szervezetek kényszerítenek az emberekre, a hagyományos család felbomlására, és így a nemzetállamok gyengítésére szövetkezik.

Kövér Lászlónak a 2015-ös kijelentései éppen ebbe az európai trendbe illeszkedtek, amikor azt mondta, hogy „[n]*em akarjuk a Soros-félék nyitott társadalmát, és azt sem, hogy Magyarország olyan jövőtlen társadalommá váljon, ahol »férfigyűlölő nők« és »feminin férfiak« a gyermekekben, családokban csak az önmegvalósítás akadályát látják.*" Ezzel szemben a Fidesz vezetői azt szeretnék, „ha lányaink az önmegvalósítás legmagasabb minőségének azt tartanák, ha unokákat szülhetnének nekünk".[28]

Talán véletlen, hogy a konzervatív nézeteiről és Fidesz-szimpátiájáról ismert pop-sztár, Kovács Ákos, hasonló értelmű nyilatkozata pont a Kövér-beszéd elhangzásának napján látott napvilágot. Ákos többek között azt mondta, hogy „[a] nőknek nem az a dolguk, hogy ugyanannyi pénzt keressenek, mint a férfiak. Én így érzem. [A dolguk] a női princípiumot beteljesíteni, nem? Valakihez tartozni. Valakinek gyereket szülni".[29] Ákos tradicionalista megnyilatkozásai szokatlan vihart kavartak, amelyben a kormány is exponálta magát. Elsőként felmondta a szerződését vele a Telecom,[30] majd válaszul még aznap a kormány utasította az összes minisztériumot és háttérintézményeiket, hogy bontsák fel szerződéseiket a céggel, hasonló indokból (miszerint a cég lépése nem összeegyeztethető a kormány alapelveivel).[31] Mindeközben a rajongók egy része Ákos közelgő koncertjére vásárolt jegyek visszaváltására buzdított,[32] a Kövér-beszéd hatására pedig több százan negatív terhességi tesztet küldtek a házelnöknek.[33]

A „gender ideológia" elleni kampány 2016 után összekapcsolódott a CEU és Soros György elleni támadássorozattal. Ekkor a CEU gender tanszéke is célkeresztbe került, és igyekeztek kikezdeni az ELTE Társadalomtudományi Karán 2017 szeptemberében indítandó Gender MA programot is.[34] Ellenlépésként a kormány sietve akkreditáltatott egy Családi Tanulmányok MA programot a

[27] Az utóbbi évtizedben ezeknek a mozgalmaknak a feléledését láthattuk elsősorban Franciaországban, Szlovákiában és Lengyelországban is. A „gender-ideológia" elleni támadásról ld. Kováts és Põim (2015).

[28] Ld. http://mno.hu/politika/vihart-kavartak-kover-laszlo-szavai-1319148

[29] http://mno.hu/politika/vihart-kavartak-kover-laszlo-szavai-1319148

[30] http://www.origo.hu/kultura/quart/20151217-akos-facebook-telekom.html

[31] http://www.origo.hu/itthon/20151217-a-kormany-minden-szerzodest-felbont-a-magyar-telekommal.html

[32] https://www.facebook.com/events/938433192903841/

[33] http://hvg.hu/itthon/20151214_Terhessegi_tesztekkel_arasztanak_el_Kover

[34] Ld. pl. http://index.hu/belfold/2017/02/23/tarsadalmi_nemek_gender_mesterkepzes_az_elten/ (Letöltve 2017. július 20.)

Corvinus Egyetemen.[35] Habár ez utóbbi képzés tartalmilag nem áll éles ellentétben a nemek közötti egyenlőség gondolatával, a döntés szimbolikus időzítéséből és kommunikációjából egyértelműen kirajzolódik az üzenet, amely szerint a „gender" és a „család" egymással kibékíthetetlen társadalmi jelenségek.

Érdekes megfigyelni, hogy a hasonlóan ellenséges narratívákkal szemben (mint például a menekültek vagy a hajléktalanok elleni kormányzati uszítás) a genderszempontból konzervatív kijelentésekre viszonylag erős közéleti reakció született, ami azt mutatja, hogy a magyar társadalom viszonylag széles (de legalábbis hangos és befolyásos) rétegei érzékenyek a családi, párkapcsolati ügyekbe való hatalmi beavatkozásra. Meg vannak tehát a tradicionalista ideológia pragmatikus határai: A magyarok, bár a közvélemény-kutatások során konzervatív, családközpontú attitűdről tesznek tanúbizonyságot, saját életmódjuk tekintetében már rég nem a hagyományos családmodellt követik.[36]

Ezt a helyzetet felmérhette az Orbán-kormány, hiszen ha ragaszkodott volna az Alaptörvényben lefektetett hagyományos családmodell ideájának átültetéséhez a konkrét szakpolitikai gyakorlatba, akkor ki kellett volna rekesztenie a társadalomnak egy jelentős rétegét a családtámogatási rendszerből. Ezt azonban vonakodott megtenni, sőt, 2014 után olyan szakpolitikai döntéseket is hozott, amelyek éppen az ellenkező irányba mutattak.

Konkrét családpolitikai intézkedések 2010 óta

A 2010 utáni családpolitika alapjait a 2011-es, sarkalatos családvédelmi törvényben fektette le a Fidesz–KDNP kormány.[37] Mint ismert, a sarkalatos törvények kvázi-alkotmányos státusszal bírnak – megváltoztatásuk csak kétharmados többséggel lehetséges. Ez nem csak a családpolitika központi szerepét mutatja az Orbán-kormány számára, de azt is, hogy a kabinet több parlamenti cikluson átívelő, stabil törvénykezést akart ezen a területen, amit esetleges bukása után is folytatnia kell a következő kormányzatnak.[38] A családvédelmi törvényben is a

[35] Ld. pl. http://elteonline.hu/kozelet/2017/03/08/csaladtudomanyi-mesterkepzest-indit-a-corvinus-egyetem-valaszul-az-elte-gender-kepzesere/ (Letöltve 2017. március 8.)

[36] Ld. erről pl. Dupcsik és Tóth (2008), illetve Takács (2012). Kelet-európai összehasonlításban Magyarországon a házasságkötések száma az egyik legalacsonyabb, a válásoké pedig az egyik legmagasabb. Ld. pl. Transmonee Database 2017.

[37] 2011. CCXI. törvény a családok védelméről.

[38] A második Orbán-kormány hatalomtechnikájának fontos eleme volt, hogy számos olyan kérdést, amelyet korábban egyszerű többséggel szabályoztak, sarkalatos státuszba emeltek, megakadályozva ezzel egy (nem kétharmados) kormányváltás esetén az adott törvény módosítását. Megjegyzendő, hogy szociálpolitikai vagy adózási kérdéseket az európai demokráciákban nem szokás kétharmados többséggel szabályozni, hiszen ez megköti a következő kormányzat kezét, és így csorbítja a demokratikus működést.

konzervatív, tradicionalista és etatista, beavatkozó elemek dominálnak, de korántsem olyan koherensen, mint azt a diszkurzív szinten láthattuk. A legfontosabb elv, hogy a családok támogatása a szociális rászorultság alapján működtetett ellátórendszertől elkülönül. A családpolitika célja ebben a kontextusban nem *általában* a családok jólétének növelése (és így például a gyermekek szegénységtől való megvédése), hanem sokkal inkább a szelektív pronatalizmus[39], tehát a „megfelelő" családok ösztönzése a gyermekvállalásra. A törvény 2. §-a alapján „[a]z állam elsősorban a gyermekek *felelős* felneveléséhez járul hozzá támogatások formájában" (kiemelés tőlem, Sz. D.). A „felelős" gyermekvállalás fogalma azt sugallja, hogy az állam az anyagilag erős családokat szeretné ösztönözni a gyermekvállalásra. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a „nem felelős" családokat nem, vagy csak kevésbé igyekszik támogatni.

A fenti alapelvnek megfelelő legfőbb szakpolitikai eszköz, mint azt a törvény leszögezi, a gyermekek után járó *családi adókedvezmény.* Ez az ellátási forma, szemben a készpénzben nyújtott, minden család számára elérhető családi pótlékkal vagy GYES-sel, valóban a jobb helyzetűeket támogatja, méghozzá keresetükkel és gyermekeik számával arányosan növekvő mértékben, miközben semmiféle támogatást nem nyújt a legnehezebb helyzetben élő, munkanélküli vagy feketén dolgozó családoknak. Miközben ez a politika jól illeszkedik a posztkommunista tradicionalizmus „dolgozó" és „dologtalan" társadalmi csoportokat elválasztó ideológiájához, egyúttal neoliberális is, amennyiben ez utóbbi ideológia támogatja leginkább a készpénzes ellátások helyett az adócsökkentést és az adókedvezmények rendszerét. A Fidesz maga is számos esetben úgy kommunikálta az egykulcsos személyi jövedelemadót és a nagy összegű családi adókedvezményt, mint ami százmilliárdokat „hagy" a családoknál.

A 2011-es Családvédelmi törvény ugyanakkor tartalmaz olyan irányelveket is, amelyek inkább az egyenlősítő ideológiának felelnek meg. Így például leszögezi, hogy „[a] gyermekvállalás nem eredményezheti a család szegénységbe süllyedését", valamint azt is, hogy az állam „segíti a munkavállalás és a családi élet összeegyeztetését". Mint azt látni fogjuk, az előbbi alapelv teljesen hiányzik a megvalósult családpolitikai reformokból. Ezzel szemben az utóbbi, éppenséggel a nemek közötti egyenlőség irányába mutató elv határozottan jelen van a 2014 utáni intézkedésekben. Egy konzervatív kormánytól az is meglepő, hogy a családon kívüli, intézményes gyermekgondozáshoz való *jogot* megemlíti a sarkalatos törvényben: „A munkavállaló szülő jogosult arra, hogy gyermeke elhelyezéséhez munkaideje tartamára az államtól segítséget kapjon".

Összességében azt látjuk, hogy a Családvédelmi törvény ideológiai szempontból jóval megengedőbb, mint azt az Alaptörvény vagy a kormány családdal és genderrel

[39] Ld. Melegh (2006)

kapcsolatos diskurzusa alapján feltételezhetnénk. Például nem szól arról, hogy házassághoz kötné bármelyik ellátást (ami pedig következhetne az Alaptörvényből), és nem jelenik meg az anyák kiemelt otthoni gondoskodó szerepe sem, ami a Fidesz hagyományos család iránti elkötelezettségét fordítaná le szakpolitikai szintre. És bár leszögezi, hogy elsősorban a jobb helyzetűek támogatása a célja, a másik oldalról védelmet kíván nyújtani a szegényebb családoknak is.

Az átfogó családpolitikai dokumentumok közül megemlítendő még a 2012-es „Új baby boom – a középosztály gyermekvállalási forradalma" című tervezet, amely (némileg meglepő módon) a Nemzetgazdasági Minisztériumban született.[40] Ez a dokumentum, mint az a címéből is kiderül, már teljes nyíltsággal fogalmazza meg a szelektív pronatalizmus gondolatát, miszerint a középosztály (és nem az összes magyar család) gyermekvállalását szeretné ösztönözni. A terv összeköti az ország gazdasági felemelkedését a gyermekek számának növekedésével, amikor leszögezi, hogy „a gyermekvállalás nemzetgazdasági érdek, hiszen „minden gyermekkel leendő adófizető születik!".[41] A Kádár-rendszer népesedéspolitikai csomagjainak retorikája köszön vissza, amikor a „családbarát közgondolkodás" kialakítását és a gyermekvállalást népszerűsítő médiakampány indítását javasolja a szöveg.[42]

A Fidesz egyik első, a keret-dokumentumoknál konkrétabb intézkedése a GYES idejének három évre való visszaállítása volt még 2010-ben.[43] Ezzel megismétlődött, ami 1998-ban, a Bokros-csomag után történt: míg a szocialisták és a liberálisok 1995-96-ban a gazdasági „vészhelyzet" árnyékában drasztikusan megkurtították a családi ellátásokat (teljesen megszüntetve például a GYED-et), hatalomra kerülve a Fidesz a családok „megmentőjeként" tudott fellépni. A tradicionalista, az anyák otthon tartása felé mutató újabb elem volt, hogy 40-ről 30 órára csökkentették a GYES melletti munkavállalás maximális heti időtartamát.

Fontos, hogy miközben a családi adókedvezmény összegét drasztikusan megnövelte (három gyerek esetén gyerekenként 33 ezer forintra), a Bajnai-kormány által a válság alatt befagyasztott, univerzálisan (állampolgári jogon) járó ellátások – mint a családi pótlék és a GYES – értékét a Fidesz nem emelte, ezért ezek reálértékük több mint harmadát elveszítették 2017-re.[44] Ezzel szemben a munkavállaláshoz kötött, a jobb munkaerőpiaci helyzetűek (a „dolgozók") által igénybe vett ellátásokat, mint a terhességi gyermekágyi segély (később csecsemőápolási díj – CSED) és a gyermekápolási díj (GYED) értéke jelentősen nőtt évről évre. Ez tökéletesen

[40] Matolcsy György minisztersége idején kifejezetten aktív volt a demográfiai kérdésekben. Ld. NGM (2012).
[41] Ibid: 97.
[42] Ibid: 109.
[43] A GYES idejét három évről két évre szállította le a Bajnai-kormány a válság idején.
[44] A családpolitikai reformok részleteiről ld. Darvas és Szikra (2017).

megfelel annak a Családvédelmi törvényben lefektetett elképzelésnek, miszerint a jobb helyzetű, „felelős" családokat kívánja a kormány támogatni, miközben a szegény családokat is érintő ellátásokat takaréklángra állítja.

Mindeközben a családi pótlék univerzális jellege számos intézkedés hatására jelentősen gyengült. A Fidesz folytatta ugyanis a 2000-ben elindított (majd a szocialista–liberális kormány által eltörölt) intézkedést, amely alapján a családi pótlékhoz való hozzájutást óvodáztatáshoz és iskoláztatáshoz kötötte, ezúttal szigorúbb szankciókkal.[45] A kötelező óvodáztatás három éves korra való leszállítása után, 2015-től ez a szankció egyre több kisgyermekes családot érinthet. Családi pótlékra való jogosultságát sok család ugyanakkor azért veszítette el, mert a tankötelezettség korhatárát 2011-ben 18-ról 16 éves korra szállította le a kormány. 2010 és 2015 között öt év alatt 200 ezer fővel csökkent a családi pótlékban részesülő családok száma, ami zömmel a szigorúbb szabályozásnak, és kisebb mértékben más olyan tényezőknek tudható be, mint a 2010 utáni felgyorsult kivándorlás.

Van olyan terület, ahol a kormány (hasonlóan a szocialista–liberális kormányokhoz) nem mozdul, és ez az apasági szabadság kérdése. Az európai országok többségében ún. „át nem adható" apasági szabadságot *(non-transferable paternity leave)* vezettek be az utóbbi évtizedben annak érdekében, hogy a férfiak és nők gyermekgondozással töltött idejét valamelyest kiegyenlítsék, és támogassák az apák gondoskodó szerepét. Az Európai Unió irányelvével ellentétben (amely legalább két hét, a „másik szülő által" igénybevett szülői szabadságot ír elő), Magyarországon az apasági szabadság bevezetése, tehát 2002 óta öt nap maradt, és ezen a második és a harmadik Fidesz-kormány sem változtatott. Mivel ez az intézkedés kifejezetten a nemek közötti egyenlőség növelését célozza, a konzervatív ideológiával teljesen konzisztens a változatlanul rövid idő. A terhességi-gyermekágyi segély (amely valójában egy, szorosan munkaviszonyhoz és keresethez kötött társadalombiztosítási ellátás)[46] átnevezése csecsemőápolási díjra (CSED) szintén összhangban van a családvédelmi törvénnyel és a kormány általában vett szociálpolitikájával, amely a dolgozó „érdemesek" és a munkanélküli „érdemtelenek" közötti választóvonalat igyekszik elmélyíteni. A „segély" elnevezést ennek megfelelően következetesen kitörli a jobb helyzetűek ellátásaiból, hiszen az a szegények (drasztikusan leépített) ellátására vonatkozik.

Fontos megjegyezni, hogy a harmadik Orbán-kormány a családpolitikájában félfordulatot vett. A korábbi tradicionalista, a hagyományos családot szelektíven támogató politikákat felváltotta egy jóval megengedőbb szakpolitika, amely a 2007

[45] 50 óra hiányzás esetén nem csak a családi pótlékot függesztheti fel a jegyző, de a szülő jogát is megvonhatja a közmunkára.
[46] Terhességi gyermekágyi segély az 1891-es első társadalombiztosítási törvény óta létezik. Az elnevezést az magyarázza, hogy ebben a korai időszakban még nem létezett a segélyeket a társadalombiztosítási járadékoktól megkülönböztető terminológia. Ld. erről Aczél, Szelewa és Szikra 2012.

utáni németországi[47] és még korábbi skandináv megoldásokhoz[48] hasonlítható. Úgy tűnik, a kormány 2014-ben feladta az anyák „otthon tartásának" célját; e helyett a kisgyermekes anyák, azon belül is a tanultabb rétegek munkavállalását kezdte támogatni.

Az ebbe az irányba mutató intézkedések közül a legfontosabb a GYED extra, amely valójában az 1985 óta létező, kétéves Gyermeknevelési Díj (GYED) reformját jelenti. Az új szabályozás lehetővé teszi, hogy a szülők (tipikusan az anyák) a gyerek egyéves kora után teljes állásban munkát vállaljanak úgy, hogy közben a GYED teljes összegét megkapják.[49] Az ún. testvér-GYED pedig az egy-két év különbséggel születő gyerekek mindegyike után párhuzamosan ad GYED-et és GYES-t.[50] A GYED extra harmadik intézkedése a diplomás- GYED, amely a garantált bérminimum összegében jár a gyerek egy (2018 óta két) éves koráig az egyetemista anyáknak – de az apáknak nem. Egy 2016-os reform alapján a GYED mellett már a gyermek féléves korától kezdve lehet dolgozni, ami praktikusan anynyit jelent, hogy a csecsemőápolási díj (CSED) időszakának lejárta után az anyák teljes állásban visszamehetnek dolgozni úgy, hogy egy fillért nem veszítenek az ellátásukból. Ez az (egyébként meglehetősen pazarló) intézkedés-sorozat ismét a jobb helyzetű családoknak kedvezett, hiszen azok az anyák jogosultak GYED-re, akiknek a szülés előtt legalább egy évig bejelentett munkaviszonyuk volt. A GYED extra intézkedései ugyanakkor azt is mutatják, hogy az Orbán-kormány a szakpolitikák szintjén elszakadt a társadalmi nemi szerepek tradicionalista felfogásától.

Még a fentinél is meglepőbb fordulat következett be a bölcsődei ellátásban. A bölcsődék fejlesztése tipikusan szociáldemokrata cél, hiszen a kisgyermekek korai szocializációja és fejlesztése, illetve a nehezebb helyzetű szülők munkavállalása szempontjából az egyik legfontosabb intézmény. Bár az ideológia szempontjából úgy a Magyar Szocialista Párt, mint az SZDSZ zászlajára tűzhette volna, valójában mindkettő elhanyagolta a bölcsődék ügyét, és így az 1990-es évek óta, amikor a kistelepüléseken gyakorlatilag megszűnt az ellátás, a bölcsődébe járó gyermekek aránya a 0-3 éves korosztály 10-11 százaléka körül stagnált egészen a 2010-es évekig. Ez így volt még abban a rövid időszakban is, amikor a Gyurcsány-kormány meghirdette a gyermekszegénység elleni stratégiát.[51] Ezzel

[47] Ld. pl. Hagemann (2011); Morgan (2013).

[48] Ld. pl. Leira (2006).

[49] A GYES-re és a GYED-re mindkét szülő jogosult, ugyanakkor az apa az összes igénybevevő mindössze maximum 4-5 százaléka szokott lenni. A GYES egyösszegű, 2008 óta 28.500 Ft-ban maximált, három évig járó ellátás, amely minden anyának jár, függetlenül a korábbi munkaerőpiaci pozíciójuktól. A GYED a gyerek két éves koráig jár azoknak a szülőknek, akiknek a szülést megelőzően legalább egyéves munkaviszonyuk volt. Értéke minden évben nőtt, 2017-ben bruttó 178.500 Ft.

[50] A GYES-t a Kádár-korban is lehetett „duplán" kapni, külön minden gyerek után, sőt, a gyerekek száma szerint nőtt az összege.

[51] MTA GYEP 2007.

szemben a Fidesz időszaka alatt ez az arány fokozatosan 16 százalékra nőtt 2016-ra. Ebben az évben ráadásul a kormány nagy volumenű (részben EU-s támogatásból finanszírozott) bölcsődefejlesztési programba fogott, és a bölcsődei jogosultság jelentős kiterjesztését hirdette meg.[52] Ez alapján a kisgyermekes szülők, éljenek akár a legkisebb településen, jogosulttá fognak válni a bölcsődei ellátásra 2018-tól. A rendelet úgy szól, hogy minden településen meg kell szervezni a bölcsődei ellátást, ha legalább öt család igényli azt, vagy ha 40 három évnél kisebb gyermek él a településen.

Az ideológiai félfordulat ugyanakkor csak korlátozottan érvényes a legnagyobb nyilvánosságot kapott, 2015-ben bevezetett CSOK-programra. A Családi Otthonteremtési Kedvezmény (CSOK) a GYED extrához hasonlóan nem egy új ellátás bevezetését jelentette, hanem egy régi, már működő program radikális reformját. A korábbi Szociálpolitikai Támogatást (közismert nevén *szocpolt*) átnevezték, és a szociálpolitika helyett a családtámogatások közé helyezték. A családvédelmi törvénynek megfelelően az ellátás teljesen elveszítette a szociálpolitikai, a szegényebb családokat támogató jellegét, és ezzel együtt óriásira növelték a jó anyagi helyzetű, három és többgyerekes családok támogatását azzal, hogy nekik 10 millió forintos vissza nem térítendő támogatást, valamint 10 millió forint kedvezményes kölcsönt nyújt az állam új lakás vételére vagy építésére. A CSOK a kormányzati kommunikáció szerint demográfiai és gazdasági célokat szolgál: a gyermekszám növekedését, a harmadik gyermekek megszületését, valamint az építőipar fellendülését várták tőle. A szegényebb rétegek kizárása a CSOK-ból elsősorban a szigorú munkateszten keresztül valósul meg: két év főállású munkaviszonyt vagy ennek megfelelő járulékfizetést kell igazolni az ellátás igénybevételéhez. A közmunkát nem fogadja el a rendszer munkaviszonynak. A CSOK újdonsága továbbá, hogy nem csak a háromgyerekesek, de azok a fiatal párok is hozzájuthatnak a maximum 10+10 millió forinthoz, akik „beígérik" a gyermekek születését. Míg a már három vagy több gyermekkel rendelkezőknél nem feltétel a házasság, addig a fiatal, gyermektelen pároknak össze kell házasodniuk ahhoz, hogy hozzájussanak.

Összességében konkrét családpolitikai döntések terén jóval diffúzabb intézkedéseket láttunk, mint azt a szimbolikus szint egységes konzervativizmusa sugallta volna. Az egyes szakpolitikákban, főleg 2014 után a harmadik Orbán-kormány idején, a posztkommunista tradicionalizmus ideológiájának részben megfelelő, részben attól eltérő intézkedéseket láttunk.

[52] 6/2016 (III.24) EMMI-rendelet.

Összegzés: a posztkommunista tradicionalizmus ideológiája az orbáni családpolitikában

A Fidesz 1990-es évek közepén bekövetkezett konzervatív fordulata óta az „isten-haza-család" hármasa a párt ideológiájának fontos részévé vált. Az orbáni illiberális kapitalista rendszer tradicionalista ideológiája szerint a társadalmat szétzilálta „a hagyományos értékek megrendülése", és ezért a hatalom egyik fő feladata ezen értékek helyreállítása.[53] A hagyományos értékek kommunikációjának és a hagyományos családmodell állami újraelosztással való konkrét támogatásának fontos terepe az itt elemzett családpolitika. A konzervatív fordulat azonnali politikai haszonnal járt: a hagyományos családmodell iránti elkötelezettség és a demográfiai kérdés középpontba állítása az 2010-ben hatalomra került Fideszt egyértelműen elhatárolta a korábbi szocialista–liberális kormányoktól. Ráadásul a tradicionális nemi szerepek erősítése a stabilitást és a rendet sugallja, amire a válság sújtotta időszakban különösen nagy igény mutatkozott.

Elemzésünkből kiderült, hogy a szimbolikus családpolitikai döntések tökéletes összhangban voltak a posztkommunista tradicionalizmus ideológiájával, mert konzisztensen megfogalmazták a férfi és nő házasságán alapuló (heteroszexuális és nukleáris) család védelmét. A családvédelem céljára sarkalatos törvényt hozott a Fidesz, és a hagyományos családot igyekezett retorikai szinten és egyes intézkedéseivel is támogatni. Ugyanakkor a második és harmadik Orbán-kormány diszkurzív harcot vívott a nemek közötti egyenlőséggel és az általa „gender-ideológiának" nevezett jelenséggel szemben is, amely a kormány szerint aláássa a hagyományos családi értékeket.

Vizsgálódásunk során azt találtuk ugyanakkor, hogy a szimbolikus szinttől az állami újraelosztást is megvalósító, az emberek mindennapi életét befolyásoló konkrét szakpolitikai döntések felé haladva látványosan csökkent a Fidesz családpolitikájának ideológiai konzisztenciája, és jelentek meg más ideológiai elemek is (ld. a 2. táblázatot). Ezek közül kiemelkedik a neoliberális ideológia, amelyben központi szerepet kap a foglalkoztatás növelése akár a kisgyermekes anyák esetében is. Az adócsökkentés és az egykulcsos személyi jövedelemadó is tipikus neoliberális (neokonzervatív) elképzelések, amelyek alapján a készpénzes ellátás helyett az adókedvezményeket preferálja az állam. A cél úgymond az, hogy minél kevesebb pénzt vegyen el az állam a polgáraitól, hogy azok szabadon rendelkezhessenek a megtermelt javaikkal.[54] Jellemző neoliberális döntés az univerzális ellátások befagyasztása is. Elemzésünk egyik fontos tanulsága azonban, hogy a neoliberalizmus csak a szegény családok irányában nyilvánult meg, míg a gazdagabbaknak a posztkommunista tradicionalizmus etatista, bőkezű, gondoskodó állama jut részéül.

A szociáldemokrata, a nők és férfiak egyenlőségét zászlajára tűző, és osztályszempontból is egyenlősítő ideológia alig jelenik meg a Fidesz családpolitikájában. A ritka kivételek közé tartozik a családvédelmi törvény szegény családok védelmét is megfogalmazó passzusa és a bölcsődefejlesztés programja, amelynek a gyakorlati megvalósulása még várat magára.

[53] Csillag és Szelényi (2015: 36)
[54] Ld. pl. Hayek (1991).

2. táblázat. Az ideológiák megjelenése az orbáni családpolitikában

	Poszt-kommunista tradicionalizmus	(Neo)-liberalizmus	Szociál-demokrácia
SZIMBOLIKUS SZINT			
Alaptörvény	++		
Gender-harc	++		
KONKRÉT SZINT			
Családvédelmi törvény	++	+	+
Családi adókedvezmény		+	
GYES visszaállítása	+		
GYES, családi pótlék befagyasztása		+	
GYED extra	+	+	
Bölcsődék			+
CSOK	+		

Mint azt a 3. táblázatban láthatjuk, a családpolitikában dupla hasítást alkalmazott a Fidesz, és ez a felosztás tökéletesen illeszkedik a posztkommunista tradicionalizmus ideológiájához. A gender, azaz társadalmi nem mentén megkülönböztette a férfi és a nő házasságán és a tradicionális nemi szerepeken alapuló hagyományos családokat, azokon belül is kiemelten a többgyermekeseket egyfelől, és a nem hagyományos (például egyszülős, nem heteroszexuális, nem a hagyományos nemi szerepek szerint élő) családokat másfelől. Társadalmi vagy osztályhelyzet szerint a „dolgozó", „felelős" családokat választotta el a „dologtalan" és ezért „felelőtlen" családoktól.

3. táblázat. A posztkommunista tradicionalizmus két dimenziójának megjelenése az orbáni családpolitikában

		GENDER	
		Hagyományos család	Nem hagyományos család
OSZTÁLY	„Dolgozó"	++	+
	„Dologtalan"	—	—

Elemzésünkből kiderült, hogy az éles-hangú, támadó kampányok ellenére a tradicionalista ideológia gender-dimenzióját nem ültette át konzisztensen az Orbán-kormány a konkrét családpolitikai intézkedéseibe. Egyedül a CSOK esetében valósult meg a nem-házasok diszkriminációja, és ott is csupán a fiatal párok esetén. Példának okáért egy háromgyerekes, leszbikus kapcsolatban (netán bejegyzett élettársi kapcsolatban) élő anya, aki megfelel az egyéb (korábbi munkavállalással kapcsolatos) szempontoknak, ugyanúgy jogosult a 10+10 millió forintos támogatásra, mint a heteroszexuális házasságban élő családok.

Az osztályhelyzet terén azonban a Fidesz nem ismer tréfát: az olyan ellátások, amelyek a „dologtalan" szülőkhöz is eljutnak, 2010 óta elsorvadtak, míg a „keményen dolgozó", stabil munkaerő-piaci helyzetű családok soha nem látott forrásokhoz jutottak az utóbbi hét évben. A családi adókedvezmény és a CSOK esetében ráadásul felső korlát nélkül támogatja az orbáni családpolitika a leggazdagabbakat. A CSOK esetében például azok a szülők is jogosultak 10+10 millió forintos támogatásra, akiknek akár több ingatlanjuk is van. Az adókedvezmény esetén pedig például egy öt gyermekes, milliós keresetű szülő (tipikusan a családapa) ötször 33 ezer, azaz 165 ezer forinthoz jut hozzá havonta a családi adókedvezményen keresztül, miközben a családi pótlékra is jogosult marad.

Mindeközben a CSOK 10+10 milliós támogatásából, csakúgy, mint a családi adókedvezményből definíció-szerűen kimaradnak a munkanélküli, feketemunkára kényszerülő vagy közmunkán lévő szülők, még akkor is, ha sok gyermeket nevelnek. A szegényebb családokat mintha kifejezetten büntetni akarná az Orbán-kormány a költségvetés számára minimális terhet jelentő segélyek folyamatos csökkentésével és kivezetésével. Például a szegény háztartások számára életmentő, ún. lakásfenntartási támogatás normatív, azaz kötelezően nyújtandó formáját megszüntette 2015-ben a Fidesz, így azoknál a családoknál, akik nehezen fizetik a rezsit, a korábbiaknál nagyobb eséllyel kapcsolják ki a közműveket. A tarthatatlan lakáskörülmények között élő családok lakásfelújításra, bővítésre nem kaphatnak pár millió forintot, pedig egy ilyen összeg az ő esetükben radikális pozitív változást hozhatna. A szociális alapon működő lakáspolitika teljes hiánya miatt nő a lakásszegénységben élők és a hajléktalan családok és egyének száma.[55] Elemzésem alátámasztja Szelényi korábbi megállapítását, miszerint a posztkommunista országok egyenlőtlenségi dimenziói közül (beleértve az etnicitást és a gendert is) az „osztály mindent visz".[56]

Úgy tűnik, hogy Orbán Viktor jól kalkulál, amikor a gender-ügyet kevésbé, az osztálydimenziót viszont teljes következetességgel érvényesíti család- és szociálpolitikájában. A magyar társadalom ugyanis a jelek szerint érzékenyebben reagál a magánéletbe beavatkozó hatalomra, mint az osztály- vagy etnikai alapú kirekesztésre. Lehet, hogy Kádár-kori berögződésről van szó, hiszen a kádári kiegyezés fontos része volt, hogy a politika (a korábbiakhoz képest) kivonul a családok életéből. Egy másik értelmezésben azonban azt mondhatjuk, hogy a hagyományos család túl kemény védelme a konkrét szakpolitikákban sértené a közép- és felsőbb osztályok érdekeit. A szegények kirekesztése az ellátásokból nem csak veszélytelenebb, de azzal a politikai hozadékkal is szolgál, hogy a leszakadófélben lévő alsó-középosztály pozícióját a „keményen dolgozók" és a „dologtalanok" közötti hasítás szimbolikusan megerősíti. Ha ehhez hozzávesszük a romák (a többséghez képest) magas munkanélküliségi arányát és nagyobb mértékű szegénységét, akkor a megkülönböztetés mögött implicit etnikai dimenziót is sejthetünk.

Hivatkozott irodalom

6/2016 (III.24) EMMI rendelet a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről szóló 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet módosításáról.

Aczél Zsófia, Dorota Szelewa & Szikra Dorottya (2014), "The changing language of social policy in Hungary and Poland." In. Béland, Daniel and Klaus Petersen (eds.) *Analysing Social Policy Concepts and Language.* Comparative and Transnational Perspectives. Policy Press, Bristol. 35-57.

Ádám Zoltán & András Bozóki (2016), „State and Faith: Right-wing Populism and Nationalized Religion in Hungary." *Intersections: East-European Journal of Society and Politics.* 2016;2 (1):98-122.

Béland, Daniel (2009), "Gender, Ideational Analysis and Social Policy." *Social Politics,* 16 (4): 558–81.

Blaskó Zsuzsa (2011), Három évig a gyermek mellett – de nem mindenáron. A közvélemény a kisgyermekes anyák munkába állásáról. In. Pongrácz (szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai.* 2011/1. KSH NKI. 113-126.

[55] Ld. pl. Misetics (2017).

[56] „Class (...) steals the show." Szelényi (2013: 128)

Bohle, Dorothee & Greskovits, Béla (2012), *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca: Cornell University Press.

Csillag Tamás & Szelényi Iván. (2015), „Drifting from liberal democracy. Neoconservativ ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe." *Intersections* EEJSP 1(1) 18-48.

Darvas Ágnes & Szikra Dorottya (2017), Családi ellátások és szolgáltatások. In. Ferge Zsuzsa (szerk.) *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990-2015*. Osiris, Budapest. 215-253.

Dupcsik Csaba & Tóth Olga. 2008. "Feminizmus helyett familizmus." In. *Demográfia,* 2008,

Farkas Zsombor & Ferge Zsuzsa (2014**), A Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia: Kormányzati vállalások, követésük, teljesítésük. In: Darvas Ágnes, Ferge Zsuzsa (szerk.) *Civil jelentés a gyerekesélyekről, 2012-2013*. Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület, 19-44.

Ferge Zsuzsa (1997), „The Changed Welfare Paradigm. The Individualization of the Social." *Social Policy and Administration,* 1: 20-44.

Ferge Zsuzsa (2017), *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990-2015*. Osiris, Budapest.

Gábos András & Tóth István György (2000), A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai. *Századvég,* 2000, 4. sz., 77–114.

Gauthier, Anne Helene (1996), *The State and the Family: A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries*. Oxford UK: Claredon Press.

Greskovits Béla (2015), „The Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe." In. *Global Policy,* Vol. 6. June 2015. 28-37.

Gyarmati Andrea (2008), „A népesedéspolitikai, szociálpolitikai és gyermekvédelmi értékek, célok, eszközök változása a magyar családtámogatási rendszerben a rendszerváltástól napjainkig." In. *Demográfia,* 51. évf. 4. 376–405.

Hagemann, Konrad Jarausch & Cristina Allemann-Ghionda eds. (2011), *Child Care and Primary Education in Post-War Europe*. New York - Oxford: Berghahn Books.

Hayek, Friedrich A. (1991), *Út a szolgaságboz*. Budapest: KJK

Heller, Mária, Dénes Némedi and Ágnes Rényi (1988). *Népesedési viták Magyarországon, 1960-1986*. Unpublished manuscript. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf632.pdf

Inglot, Tomasz, Cristina Rat and Dorottya Szikra (2012), „Reforming Post-Communist Welfare States: Family Policy in Poland, Hungary and Romania since 2000" *Problems of Post-Communism,* 59:(6) 27-49.

Kapitány Balázs (2011), A pronatalista népesedéspolitikák támogatottsága, a családtámogatások ismertsége. In. Pongrácz (szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. 1. KSH NKI. 149-156.

Korkut, Umut & Hande, Eslen-Ziya, (2011),"The Impact of Conservative Discourse in Family Policies: Population Politics and Gender Rights in Poland and Turkey," *Social Politics,* Vol. 18. No. 3. 387-418.

Korkut, Umut, Bucken-Knapp, Gregg, Cox, Robert Henry, Mahendran, Kesi (Eds.) (2015), *Discursive Governance in Politics, Policies and the Public Sphere*. London: Palgrave Macmillan

Kornai, János (2015), "Hungary's U-Turn" In. *Capitalism and Society* 10:(2) 1-24.

Kováts, E. & M. Pőim eds. (2015), *Gender as Symbolic Glue. The position and role of conservative and far right parties in the anti-gender mobilizations in Europe*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung

Körösényi András szerk. (2015), *A magyar politikai rendszer - negyedszázad után*. Budapest: Osiris.

Krasztev Péter & Jon Van Til, J. eds. (2015), *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy*. Budapest – New York: CEU Press

Leira, Arnlaug (2006), Parenthood change and policy reform in Scandinavia, 1970s-2000s. In. L. Ellingsæter, & A. Leira eds. *Politicising Parenthood in Scandinavia,* Bristol: Policy Press, 27-51.

Magyar Bálint (2013), *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro

Magyar Országgyűlés (2007), Legyen Jobb a Gyermekeknek. Országgyűlési Határozat.

Melegh, Attila (2006), *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism and Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: CEU Press

Michel, Sonya & Rianne Mahon (2002), *Child Care Policy at the Crossroads. Gender and Welfare State Restructuring*. London: Routledge.

Misetics Bálint (2017), „Lakáspolitika és hajléktalanság" In. Ferge Zsuzsa szerk. *Társadalom- és szociálpolitika Magyarország, 1990-2015*. Budapest: Osiris, 338-359.

Morgan, Kimberly J. (2006), *Working Mothers and the Welfare State: Religion and the Politics of Work-Family Policy in Western Europe and the United States*. Stanford CA: Stanford University Press.

Morgan, Kimberly J. (2013), "Path Shifting of the Welfare State: Electoral Competition and the Expansion of Work-Family Policies in Western Europe. In. World Politics. Vol. 65. Issue 1. 73-115.

MTA Gyermekszegénység Elleni Programiroda (2007), „Legyen jobb a gyermekeknek!" Nemzeti Stratégia. Budapest.

Mudde, Cas (2016), *On Extremism and Democracy in Europe*. London: Routledge

Mudde, Cas (2017), *The Populist Radical Right: A Reader*. London: Routledge

Müller, Jan Werner (2016) *Was ist Populismus?* Berlin: Suhrkamp

Neményi Mária (2011), A családi formák pluralizmusa (talált tárgy 1989-ből). In: Aczél et. al. szerk. *A társas szociológus: tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 78-96.

Nemzetgazdasági Minisztérium (2012), *Az Új Baby Boom. A középosztály gyermekvállalási forradalma*. Budapest

Pedersen, Susan, (1993), *Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State, Britain and France, 1914-1945.* Cambridge: Cambridge University Press.

Pongrácz Tiborné szerk. (2011), *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai.* 2011/1. KSH NKI

Saxonberg, Steven (2014), *Gendering Family Policies in Central and Eastern Europe: A Historical-Institutional Analysis.* New York: Palgrave/Macmillan.

Scharle Ágota & Szikra Dorottya (2015), „Recent Changes Moving Hungary Away from the European Social Model" In: Daniel Vaughan-Whitehead (ed.) *The European Social Model in Crisis: Is Europe Losing its Soul?* Cheltenham: Edward Elgar – ILO, 229-261.

Somlai Péter (2013), *Család 2.0.: Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig.* Budapest: Napvilág.

Szelényi, Iván (2013), *Poverty and Social Structure in Transitional Societies: The First Decade of Post-Communism.* Plovdiv

Szelényi, Iván (2015), "Weber's Theory of Domination and Post-Communist Capitalisms." *Theory and Society,* 1-24

Szikra Dorottya (2010), „Családtámogatási rendszerek Európában történeti perspektívában" In: Simonyi Ágnes szerk. *Családpolitikák változóban.* Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, 9-19.

Szikra Dorottya (2011), „Tradition Matters: Child Care and Primary School Education in Modern Hungary" In: Karen Hagemann , Konrad H Jarauscha, Cristina Allemann-Ghiond (szerk.) *Children, Families, and States.: Time Policies of Childcare, Preschool, and Primary Education in Europe.* New York - Oxford: Berghahn Books, 364-384.

Szikra Dorottya (2014), „Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014." *Journal of European Social Policy* 24:(5), 486-500.

Takács Judit (2012), „Termékenységi korlátok a 21. század eleji Magyarországon" *Demográfia* 55 (2-3): 147-171, 2012.

Tausz Katalin & Lakner Zoltán (2016), „From a Welfare to a Workfare State: Hungary". In: Schubert, Klaus, Villota, Paloma de, Kuhlmann, Johanna (szerk.) *Challenges to European Welfare Systems.* Zurich: Axel Springer, 325-350.

Tóth Gábor Attila ed. (2012), *Constitution for a Disunited Nation. On Hungary's 2011 Fundamental Law.* Budapest – New York: Central European University Press

Fodor Éva

Az illiberális demokrácia, a CEU és a béka

Miközben felfelé haladtam a mozgólépcsőn 2017 nyarán, egy napsütéses júliusi napon, az egyik metróállomáson Budapest központjában, negyvennyolc reklámplakáthelyet számoltam meg a falon. E 48 plakáthely közül 47-re ugyanazt a posztert helyezték ki, mint a kormány által fizetett „közérdekű információt", Soros György arcképét, a következő szöveggel: *„Ne hagyjuk, hogy Soros nevessen a végén".*

Ugyanezen plakát további húsz, hatalmas darabja díszítette magát az állomást is, és több ezer másikkal szórták meg az utcákat és tereket országszerte. Ne zavarjon senkit, hogy a hirdetés, amiben a milliárdos filantróp menekültekkel kapcsolatos véleménye ellen tiltakoznak, Soros álláspontjának teljesen hamis értelmezésén alapul. Ne zavarjon senkit a hirdetések zsidóellenes, antiszemita felhangja, és az sem, hogy a plakátokon tényként tálalt, a kormány menekültügyi politikájának támogatottságát 99 százalékosnak mutató állítás alapjául szolgáló adatok hemzsegnek a társadalomtudósok által jól ismert minden lehetséges hibától és torzítástól.[1] Elég, ha csak megfigyeljük, milyen módon kommunikálja üzenetét a kormány: politikai befolyása révén nyomott áron vásárol hatalmas mennyiségű hirdetési felületet, és ezzel központilag irányított támadással zárja ki az alternatív hangokat, miközben mindent elnyom az erőszakos vizualitással. Ez túlságosan is jól jellemzi a magát „illiberális demokráciának" valló magyarországi rezsim tevékenységét.

Az „illiberális demokrácia" mint kifejezés talán jóindulatúnak hangozhat, de szerintem ez egy politikai és fogalmi kényszer, amivel azt a radikális különbséget igyekeznek kifejezni, ami a rezsimet – ahogy most kinéz és működtetik – megkülönbözteti az Európai Unió és Észak-Amerika más országaitól. Nyilvánvaló, mint Ivan Krastev állítja, hogy a tekintélyelvűség, a xenofóbia és az illiberalizmus gyökerei megtalálhatók többek között a liberális demokráciák kudarcában, és ennél fogva szorosan összefüggnek.[2] Nyilvánvaló, mint Jeffrey C. Isaac állította, hogy komolyan kell vegyük és elemezzük a koncepciót, ahelyett, hogy figyelmen kívül hagynánk.[3] Nyilvánvaló, amint Szelényi és Csillag állítják, hogy még az

[1] A kormány által kezdeményezett 2016 őszi népszavazáson, amely a menekültek befogadásáról szólt, csak a választásra jogosultak kisebbsége vett részt, így a népszavazás érvénytelen lett.

[2] Krastev (2017)

[3] Isaac (2017)

illiberalizmusban is megtalálhatóak a demokrácia maradványai, például a választási rendszer egyes elemei, és némi civil szabadság.[4]

Az „illiberális demokrácia" egyedi karakterei ugyanakkor egyre élesebben megmutatkoznak. Egy ilyen rezsim egyik rendszerszintű jellegzetessége, hogy az uralom nem állandósult állapot, hanem mind gyakorlata, mind értékei, mind pedig ideológiája mozgó célpont. A hatalomgyakorlás és legitimáció szempontjából alapvető ez a mindig változó jelleg. Talán jobb is, ha az „illiberális demokráciákat" egyfajta folyamatként, áramlatként vizsgáljuk, mint egyfajta fokozatos, néha hezitáló, gyakran ellentmondásos lépések sorozatát, ahol az egyes trendek (mint például a demokratikus értékektől, gyakorlattól, illetve intézményektől való távolodás, és az autoriter uralom felé közeledés) jobban, mások kevésbé beazonosíthatók.

Nyilvánvaló, hogy egyetlen rezsimről sem lehet azt mondani, hogy nem változik, de ezeknek az uralmaknak az alapvető jellegzetessége a megkérdőjelezhetetlen alapértékek és gyakorlatok hiánya. Miközben megengedik, hogy lassan, de mélyen megváltozzon a társadalmi élet minden egyes szegmense, a népesség körében emiatt kialakuló zavarodottságra, frusztrációra, és a sebezhetőség érzésére alapoznak. Ilyen rendszerben bármelyik demokratikus gyakorlat vagy intézmény akár egy éjszaka alatt átformálható vagy lerombolható. És valójában az illiberalizmus fogalma, miközben elveti a liberális értékekhez való ragaszkodást, nem hordozza magán egyetlen rezsim politikai ideológiájának jellegzetességét sem.

Nem liberális. Csakhogy számos módja van nem liberálisnak lenni. Tiszteletben lehet tartani az emberek közötti különbségeket, vagy félelmet lehet kelteni ezek alapján. Lehet irtózni a család és a nemzet kivételével minden közösségi identitástól, de ez nem feltétlenül szükséges összetevője a rendszernek. Egy illiberális rezsim lehet többé-kevésbé korrupt, a nemzeti érdekek vagy egyéb más ügyek mentén, lehet a szegényekkel, elesettekkel szembeni társadalmi szolidaritástól mentes vagy nem mentes is stb. Ennél fogva az orbáni értelemben vett „illiberalizmus" olyan mozgó célpont, ami megengedi, hogy folyamatosan leépüljön a törvényes uralom, a demokratikus szabadságjogok, az ésszerűség és a politikai döntéshozatal, anélkül hogy világosan meghatározná az intézményi gyakorlatok szisztematikusan betartatott bármiféle rendszerét.

Képzeljük el egy pillanatra, hogy egy tetszőleges európai uniós tagállam kormánya – vagy épp az Egyesült Államok – egyetlen éjszaka alatt átver a törvényhozáson egy olyan új törvényt, aminek eredményeképpen bezárják az adott ország fővárosának legjobb egyetemét! Nem tűnik túl életszerűnek, ugye? Magyarországon is példa nélküli lett volna egy ilyen eset, legalábbis 2017 tavaszáig. De az év áprilisában éppen ez történt, amikor egy frissen elfogadott törvényjavaslat miatt

[4] Csillag & Szelényi (2015)

a megszűnés réme kezdte fenyegetni a budapesti Közép-Európai Egyetemet. Azt, az 1991-ben alapított amerikai–magyar egyetemet, amelyet ma már nemcsak a régióban, de azon túl is kiemelkedő intézményként tartanak számon. A történtekről nagy terjedelemben számolt be a nemzetközi sajtó és az egyetem honlapja.

Az egyetem karai, tanszékei, jelenlegi és volt diákjai, munkatársai hevesen tiltakoztak az új törvény ellen. Megpróbálták elmagyarázni, hogy az egyetem jogilag és gazdaságilag teljesen jogszerűen működik, egyeztetéseket, tárgyalásokat kezdeményeztek, magyarázatot kértek. Az egész világ kiállt mellettük, sokan elítélték az új törvényt, illetve elfogadásának rendkívüli módját. Az Európai Bizottság a törvény felfüggesztésére szólította fel a kormányt, és kötelességszegési eljárást indított Magyarország ellen.

Mindhiába. A kormány semmilyen formában nem volt hajlandó egyeztetni vagy tárgyalni az egyetem képviselőivel, az Európai Bizottság aggodalmait pedig lerázta magáról, amint a miniszterelnök elhagyta Brüsszelt. A kormánytisztviselők egyeztetés helyett újabb és újabb hazugságokat és vádakat terjesztettek az egyetemről az általuk irányított sajtón keresztül. Az államfő – a tisztségében a kormánypártok által a közelmúltban megerősített, maga is Fidesz-tag Áder János – mindenféle jogi vagy politikai fenntartás nélkül napokon belül aláírta a törvényt, és tette mindezt annak ellenére, hogy 80 ezer tüntető meglehetősen hangosan követelte az ellenkezőjét.

Én is a CEU fakultásának, a megtámadott egyetem apparátusának tagja vagyok. Ennél fogva, miközben egyetértek azzal, hogy az „illiberális demokráciát" a Jeffrey C. Isaac professzor által felvetett három aspektusból[5] is vizsgálni kell, szeretném ezeket kiegészíteni egy negyedik szemponttal: azzal a tapasztalattal, amit az ilyen rendszerben élés és az ellene való tiltakozás hoz. Ez az a tapasztalat, ami arra késztetett, hogy felhívjam a figyelmet a rezsim mindig változó természetére, hogy ezek a változások milyen hasznosak a hatalom megtartása, és a külső és belső – legalábbis látszólagos – legitimáció fenntartása érdekében.

Egyrészt a „jó harc" megvívása – hogy tovább működhessen egy egyetem, ami az otthonom, nem beszélve a kollégák megélhetéséről – kimerítő. Ugyanakkor szívmelengető, amikor látjuk, hogy milyen széles körű nemzetközi és hazai támogatást kap az intézmény: Nobel-díjasoktól kezdve a sarki zöldségesig nagyon sokan kiálltak mellette. Mélyebben azonban a CEU elleni támadások legfőbb tapasztalata a sebezhetőség és a frusztráció. Nagyon sebezhetőnek érezzük magunkat, mert az események megmutatták, hogy egy olyan politikai rezsimben élünk, amelyre alig van befolyásunk, legyünk akár tiltakozó civilek, az Európai Unió vagy az USA támogatásáért lobbizó politikusok, vagy a bizonyítékokon alapuló logikus érvelést gyakorló kutatók. Ebben a rendszerben bármikor elfogadhatnak

[5] Isaac, id. mű

egy új törvényt figyelmeztetés, egyeztetés vagy ésszerű érvek nélkül, lóhalálában, figyelmen kívül hagyva az érintettek panaszait, vagy az adott területet jól ismerők tiltakozását.

A frusztráció átható: amint reagáltunk a kormány egyik hamis állítására, máris újabbat húztak ki a kalapból, és lobogtatták. Amint azt hittük, hogy kifejtettük az álláspontunkat, újra ugyanazokat az ügyeket hozták fel, mintha semmit sem mondtunk volna. A sajtónak csak egy maroknyi része tette lehetővé, hogy a nyilvánosság előtt is kifejtsük a véleményünket; a többiek egyszerűen csak a kormány érveit ismételgették, vagy kizárólag a kormány képviselőinek adtak teret. A kormány egyetlen hivatalos megkeresésünkre sem reagált. Egy alkalommal megkérdeztem a hajthatatlanul vonalas kormányszóvivőt, hogy mi értelme van az USA-ban is működtetni egy egyetemet, amint azt az új törvény előírja – miközben akkreditációnk és nemzetközi elismertségünk is makulátlan –, és ami ezzel csak magyarországi tevékenységünktől vonna el erőforrásokat? Miért kötelezne minket erre az új jogszabály? A kormányszóvivő válasza önmagáért beszélt: „Van értelme, mert ez a törvény." Más szóval, a kormány kivételes eljárásban átver egy önkényes törvénymódosítást a parlamenten, majd mindenkitől elvárja a törvény betartását, azzal a tautologikus érveléssel, hogy tartsák tiszteletben a törvényeket. Nincs ennél csalárdabb, cinikusabb és frusztrálóbb dolog.

Ezt a folyamatos frusztrációt és sebezhetőséget a rezsim hozza létre és tartja fenn, mert az emberek sokkal inkább hajlamosak feladni ügyüket, ha megélhetésüket érzik veszélyben – ahogy számos kolléga, akiket büntetéssel fenyegettek a CEU melletti kiállásukért, vagy néhány diákunk, akiket megszólítottak, mert részt vettek a tiltakozások megszervezésben és *„I stand with CEU / A CEU-val vagyok"* feliratú kitűzőt viseltek. A frusztráció gyakran vezet beletörődéshez, a saját közvetlen közösségünkbe való visszavonuláshoz és a közéletből való kivonuláshoz.

A CEU-val kapcsolatos és a hozzá hasonló politikai élmények messze nem egyediek, és messze nem zárultak még le. Idővel újabbak, mások jönnek, ahogy maga a rezsim jellege is változik. Lassan, fokozatosan, lépésről lépésre. Alkalmanként egy fél lépést vissza, hogy megnyugtassák a kedélyeket, aztán újra tovább, előre.

Emlékeznek a béka és a forró víz példázatára? Ha nem ismerjük fel, hogy az „illiberális demokráciák" alapvetően más rendszerek, és komolyan veszélyeztetik a számunkra kedves értékeket, soha nem ugrunk ki a lábosból, ahol a víz csak egyre forróbb és forróbb lesz.

Hivatkozott irodalom

Csillag, Tamás & Iván Szelényi (2015), „Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/ Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe" *Intersections: East European Journal of Society and Politics*. Vol. 1. No. 1. 1-31.

Isaac, Jeffrey C. (2017), „Is There Illiberal Democracy? A Problem with No Semantic Solution" *Public Seminar*, Special Publication, July, 1-13. „

Krastev, Ivan (2017), *After Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press

Szilágyi Györgyi – Györbíró András

Determinált demokratizálódás? A rendszerváltást követő romániai társadalomfejlődés sajátosságai és belső törésvonalai

Románia 2007-es csatlakozása az Európai Unióhoz (déli szomszédjával, Bulgáriával egyetemben) nem csak az ország történetében volt egy 28 éves fejlődési ciklus lezárása, de legalábbis mérföldköve, hanem a jelek szerint az Európai Unió számára is beláthatatlanul hosszú időre zárta be a kapukat Kelet felől.[1] Románia bekerülésével taggá vált a szovjetizált Kelet-Európa egyik legszokatlanabb mintázatot követő országa, hiszen amellett, hogy Magyarországhoz hasonlóan a geo- és reálpolitikai tabukat igazán komolyan sosem döntögették (többpártrendszer, szovjet befolyási övezetbe tartozás, alapvető hidegháborús logikát tükröző diplomáciai narratívák), azért a Dej, majd a Ceauşescu által vezetett Románia igen sok tekintetben különutasnak számított.

A romániai rendszerváltást követően (mely a korszak egyik legvéresebbje volt) a román társadalom számos olyan változáson ment keresztül, melyek nem csak lényeges eltérést jelentenek számos társadalmi kérdésben a kiinduló állapotokhoz képest, de egyes tendenciák azt sugallják, hogy Románia képes lehet arra, hogy regionális mértékben viszonylag sikeres legyen úgy a makromutatóit, mint a politikai-diplomáciai súlyát tekintve.[2] Ugyanakkor a magyar közvélemény a romániai viszonyokat alapvetően a helyi magyar kisebbség prizmáján keresztül interpretálja, ráadásul Ungváry Krisztián történész szerint a magyar társadalom jelentős részének a román államszervezettel kapcsolatos álláspontján jelentős mértékben ma is a trianoni békeszerződéshez kapcsolódó érzelmi túlfűtöttsége határozza meg.[3]

Az Eurostat adatai szerint Románia az egyéni fogyasztás tekintetében, a történelemben először, a 2016. évben utolérte Magyarországot.[4] Annak a lehetőségnek, hogy a nagyon sokáig igen jelentős életszínvonalbeli különbség belátható mérté-

[1] Horvátország későbbi csatlakozására speciális esetként tekintünk, hiszen a csúszás okai alapvetően az ország igazságszolgáltatásával és háborús bűnöseinek felderítésével való elégedetlenséget tükrözték (Rodin, 2012), miközben az ország számos mutató terén már 2008-ban lehagyta Romániát és Bulgáriát.

[2] A cikk születésének idején vált biztossá, hogy a 2016-ban megválasztott új amerikai elnök, Donald Trump a térség országai közül először a román államfővel, Klaus Iohannisszal találkozik kétoldalú megbeszélések keretében.

[3] Ungváry (2015)

[4] Gasic (2017)

kűre fog csökkeni, és esetleg megtörténik egy hasonló adatsor leközlése, voltak előjelei az utóbbi években. Ráadásul vélhetően pont emiatt a sajátosan árnyalt Románia-kép miatt, ami a magyar társadalom nagy részében él, Tölgyessy Péter úgy fogalmazott, hogy ennél (mármint Magyarország gazdasági előnyének eltűnése Romániához képest) fájdalmasabb fejleményt a magyar társadalom jelentős része el sem tud képzelni.[5]

Tanulmányunkban bemutatjuk, hogy milyen nyomokat hagyott a román társadalomban az elmúlt huszonnyolc év, érintve a magyar kisebbség helyzetét is. Rávilágítunk azokra a társadalmi és regionális törésvonalakra, melyek rendszeresen visszaigazolódnak, legyen szó akár választásokról, népszavazásokról vagy egyéb közéleti-társadalmi eseményekről. Bizonyos helyeken, érintőlegesen, utalni fogunk arra is, hogy ezek közül néhány tényező miként hasonlítható össze magyarországi folyamatokkal, remélve, hogy ezáltal jobban megragadhatóvá válnak mindezen változások.

A következőkben a romániai történelmi hagyaték és az ebből fakadó, máig ható következmények alábbi aspektusait elemezzük:

1. a politikai elit és a lakosság közötti távolságot;
2. a nemzeti ideológia és az ortodox egyház privilégiumainak átörökítését;
3. az informális gazdaságot mint a tömeges anyagi túlélés zálogát.

A politikai elit és a lakosság közötti távolság

Nicolae Ceaușescu egyszerű cipészből vált Románia megalomán diktátorává. A különféle viselt dolgai közismertek, ezek taglalásától eltekintünk, csupán uralmának néhány olyan aspektusát idézzük fel, melyek megítélésünk szerint a román társadalomban máig élő tradíciók, informális intézmények vagy éppen egyes kérdésekben a társadalmi status quo-k előfutáraiként értelmezhetőek.

Az, hogy a kommunista diktatúrák a szovjetizált Közép-Kelet-Európában hatalmuk politikai megerősítését (és ezáltal túlélésükhöz szükséges folyamatos bizalmat) nagyrészt közvetlenül Moszkvából kapták[6], vélhetően sok országban eredményezte azt, hogy a politikai elit figyelmét jobban lekötötték a szovjet hatalmi folyamatok, mint a hazai állapotok alakulása. Azonban Ceaușescu esetében meglehetősen szélsőségessé vált ez a folyamat: az 1980-as évek elejétől számos, akkoriban a környezetében élő tanú szerint gyakorlatilag nem rendelkezett információkkal a lakosság állapotáról, a fontosabb társadalmi kérdésekről, és beosztottjai is rendszeresen félretájékoztatták a kiszámíthatatlan reakcióktól tartva, ami egy totális szakadást eredményezett az uralmi kör és a lakosság között.[7] Tismăneanu szerint a lakosság gyakorlatilag bármilyen probléma esetén csupán az informális segítségnyújtásban és a közösségi támogatásban bízhatott, azonban meglehetősen esetleges volt, hogy a kommunista titkosrendőrség és a pártaktivisták hálózatában hol és mennyi empátiával találkozhatott, miközben a közigazgatás gyakorlatilag szétesett az utolsó évtizedre, a döntéshozó kör, Ceaușescu és a miniszterei többsége a belső viszonyok ismerete nélkül, azokra tekintet nélkül „kormányzott".[8]

Ez a távolság a lakosság és a politikai elit között Vlasceanu szerint[9] a kommunista időszak legmarkánsabb politikai hagyatékának tekinthető, amelyik nem csak az állampolgári kezdeményezéseket, valamint a hatalmon lévőkkel szembeni kritikák megjelenését és társadalmi megerősödését gátolja, hanem az állampolgárok tömegében a közéletből való kivonulás ösztönét erősíti, miközben a hatalmon lévő elitben az elszámoltathatatlanság látszatát kelti, valamint megszünteti igényüket a társadalmi legitimáció folyamatos megújítására.

Ehhez természetesen illeszkedik a román választási rendszer, amely nemcsak a központi kormányzat, hanem az igen erős hatáskörrel bíró önkormányzati döntéshozó testület kapcsán is hangsúlyosabban a listás módszert alkalmazza, vagyis a legitimáció biztosítása sok esetben fontosabb a pártközpontokban, mint a választók körében.

Ez a fajta eltávolodás az elmúlt négy-öt év során minden eddigieknél erősebben jelent meg a román társadalomban, ahol egyáltalán nem volt jellemző a tömegtüntetés és – néhány nagyon szűk csoportot leszámítva – a társadalmi ellenállás.[10] A román korrupcióellenes ügyészség, a DNA (Directia Nationala Anticoruptie) tevékenységéről sokat elmond, hogy – igen sok külföldi állam és intézmény elismerése mellett – az 1989 utáni Románia legnépszerűbb, stabilan elismert és támogatott intézménye lett.[11] Amikor a politikai pártok bármiféle visszarendeződésre törekszenek – akár a korrupcióellenes ügyészség hatáskörének szűkítésére, akár arra, hogy egyes korrupciós bűncselekmények esetén csökkent-

[5] Tölgyessy (2016)

[6] Alátámasztandó az állítást, érdemes felidézni, hogy a Rákosi-diktatúra végét Rákosi Mátyás kvázi moszkvai utasításra történő „visszahívása", és a más stílusú Nagy Imre hatalomba helyezése jelentette, s vélhetően Nagy Imre se lett volna 1956 ikonikus alakja, és a tüntetők attitűdje is teljesen más lett volna a moszkvai döntés eredményeképpen kinevezett első Nagy-kormány munkája és stílusa nélkül.

[7] Tismaneanu (2009)

[8] Természetesen az állam de facto szétesése kevéssé meglepő, tudva azt, hogy a romániai politikai cél az 1980-as években végig a teljes külső adósságállomány visszafizetésére és az ország anyagi szuverenitásának visszaszerzése volt, ami nem csak a (civil) államapparátus jelentős leépítésében, hanem a hírhedt, széleskörű nyomorban, a fogyasztási javak általános hiányában öltött testet. Szerzők egyik szubjektív közös élménye az az 1980-as évek végi időszak, amikor kivétel nélkül minden délután hosszú órákra felfüggesztették az áram- és vízszolgáltatást.

[9] Lazar Vlasceanu (2001), a Román Szociológiai Társaság volt elnöke.

[10] Természetesen egy igen sok hallottal járó fegyveres forradalom emléke generációkon át kitart, nem csoda, hogy sokan óvatosabban állnak ehhez a kérdéshez a közelmúlt emlékei miatt.

[11] Bratu et al. (2017)

ség a büntetések mértékét és feltételeit – a román társadalom élesen reagál. Ezt mutatták 2016 végén és 2017 elején az egész országban végigsöprő, több héten át tartó tüntetések is, amelyre több nemzedék emlékezete szerint nem volt példa. Nem nehéz ebbe belelátni – főleg a transzparenseket és a tüntetések hangadóit olvasva – azt, hogy a társadalom széles rétegeinek megítélése szerint a DNA munkája eredményeként a politikai elit végre számot ad bűneiről, korruptságáról. Mindeddig támadhatatlannak hitt, a politikával erősen összefonódott anyagi érdekeltségek váltak bűnvádi eljárások tárgyává. A tüntetések üzenete egyértelműen az volt, hogy a folyamatnak folytatódnia kell.

Egy másik aspektusa a politikai elit és az állampolgárok közötti, gyakran áthidalhatatlan távolságnak az – amint nemrég kiderült a román Állami Számvevőszék egyik jelentése kapcsán – hogy országszerte több mint 130 olyan választókerületi irodát tartanak fent szenátorok és képviselők, amelyek de facto nem működnek. Nincs nyitva tartás, ügyfélfogadás, gyakorlatilag diszfunkcionálisak. Az igazán döbbenetes azonban nem az volt, hogy az ügy a sajtó érdeklődésének homlokterébe került, hanem hogy világossá vált: ezek nagy része több cikluson át hasonló módon üzemelt. Ennek ellenére egyetlen panasz sem érkezett ezzel kapcsolatban, sőt, e személyeket újraválasztották.[12] Ezáltal kirajzolódott egy olyan kép, amelyben a regionális politikai elit és a vele gyakorlatilag párhuzamos dimenzióban létező választói kör sajátos modus vivendit alakítottak ki egymással. Ennek lényege, hogy az elit kevéssé kommunikál az állampolgárokkal, akik viszont ezt semmilyen fórumon nem teszik kifogás tárgyává.[13]

Ebbe a tendenciába illeszkedik az is, hogy a közvélemény-kutatások alapján biztos vesztesként induló Klaus Iohannis német származású elnökjelölt megnyerte a közvetlen elnökválasztást a regnáló miniszterelnök, Victor Ponta ellenében. De csak azután nyílt erre esélye, hogy Ponta kormánya látványosan hátráltatta a külföldön élő, több millió főt számláló román közösségek szavazási lehetőségeit. A tömegmédiában vezető hírré vált a több száz méteres sorok látványa. A külképviseleteken zajló botrányokban a választók a régi elit arroganciáját és cinizmusát azonosították. Mindez az utólagos felmérések szerint igen sokakban változtatta az elnökválasztást egy establishment kontra anti-establishment versengéssé. Végezetül a folyamat betetőzését jelentette egy új, deklaráltan elitellenes politikai erő, az USR megjelenése, mely az utóbbi évek társadalmi indulatainak politikai képviseletté való becsatornázásaként is felfogható.

[12] Jellemzően csekély, 40% körüli részvétellel ezekben a dél-romániai választókerületekben.

[13] Vesalon (2016)

A nemzeti ideológia és ortodox egyház privilégiumainak átörökítése

A Ceaușescu-rendszer – annak ellenére, hogy a leglényegesebb kérdésekben alapvetően nem tért el a többi, szovjet befolyás alatt álló, kommunista berendezkedésű országtól – számos kérdésben sajátos társadalmi-politikai konstellációt hozott létre. Amellett, hogy a külpolitikában időnként meglehetősen különutas volt, a belpolitikai szimbólumok terén is eltérő hangsúlyokat alkalmazott. A legtöbb szocialista országra jellemző volt a nemzeti szimbólumok mellőzése és a nacionalista retorika visszafogása vagy egyenesen üldözése, tartva attól, hogy a nemzeti diskurzus újjáéledése magával hozná a szocialista berendezkedés társadalmi kritikáját. Romániában viszont a nacionalizmus végig hangsúlyos eleme volt a politikai kommunikációnak (többen a nacionál-kommunizmus terminológiával írják le a rendszert). Ez viszonylag gyakran, ha nem is mindig explicit módon, a nemzeti kisebbségek, főleg a magyarok, de más, kisebb létszámú etnikumok elleni hangulatkeltésnek is az eszközeként szolgált. Egyes intézkedések, például a Kárpátokon kívüli románok nagy számban való Erdélybe telepítése vagy a Magyarországon is tüntetéseket kiváltó falurombolás kapcsán teljesen nyíltan vállalták e döntések vélt etnikai hozadékát.[14] A rendszer propagandája társadalmi célnak tekintette az etnikai homogenizálást.[15]

A másik viszonylag szokatlan eleme a Ceaușescu-rendszernek az volt, hogy az ortodox (görögkeleti) egyház – habár nem nyíltan – mindvégig privilegizált helyzetben volt, és informális befolyása is folyamatosan jelentős maradt a politikai élet legfelsőbb szintjein.[16] Ellentétben a szocialista országok többségével, ahol az egyházaknak – a történelmi egyházakat is beleértve – mindvégig a rendszer által kiemelt kockázatként kezelt intézmény szerepe jutott, Romániában Ceaușescu és társai sosem vonták meg a román ortodox egyháztól azt a jogot, hogy a nemzetépítés egyik legfontosabb intézménye legyen. Megőrizte társadalmi presztízsét, befolyását, iskolarendszerét, és képviselői számára a legmagasabb társadalmi pályák is végig nyitva álltak.[17]

Mindkét, számos kontextusban egymást erősítő elem messzemenőkig átöröklődött a demokratikus román közéletre is. A pártok szintjén legalábbis minden-

[14] Verdery (1993)

[15] Rendkívül izgalmas olvasmány Romsics Ignác *Trianon és a politikai gondolkodás* c. tanulmánya. Végig lehet benne követni, hogy a magyarokkal szembeni intézkedésekre milyen nehézkesen reagált a kádári vezetés. Egészen 1975-ig nem hozta szóba a kérdést, mert a korban a nemzetiségi dimenzió előtérbe helyezése ugyanúgy nem volt reálpolitikai opció, mint a szövetséges szocialista Románia bírálata. Ugyanakkor a magyar társadalmi elégedetlenség ezzel kapcsolatban fokozatosan határozottabb lépésekre sarkalta az MSZMP-t, amelyek azonban legtöbbször sikertelen nyilatkozatokban és csúcstalálkozókban öltöttek testet (Romsics, 2010).

[16] Stan & Turcescu (2012)

[17] Stan & Turcescu (2012)

képpen. Dacára annak, hogy a társadalom jelentős csoportjai nem azonosulnak ezzel a paradigmával, ez egészen a közelmúltig gyakorlatilag hatás nélkül maradt a pártpolitikai paletta tekintetében[18]. A román pártrendszer, habár elnevezésében és a nemzetközi politikai szövetségekbe való integráltsága tekintetében a klasszikus európai pluralitást tükrözi, valójában éppen a fenti két kérdésben – az ország nemzeti és etnikai karakterének és az ortodox egyház társadalmi szerepének kérdésében – nem mutat lényegi különbségeket. Legyen szó akár a szociáldemokrata, akár a nemzeti liberális pártról, és az egyéb, viszonylag gyakran nevet váltó formációkról, e kérdésekben nézetkülönbségekről alig beszélhetünk. Legfeljebb a hangsúlyokban és a politikai diskurzusban való reprezentációjukban térnek el egymástól.[19]

Az informális gazdaság mint a tömeges anyagi túlélés záloga

A formális gazdaság a legtöbb szocialista országban képtelen volt arra, hogy biztosítsa az alapvető társadalmi funkcióit, ezért nem meglepő, hogy kisebb-nagyobb mértékben mindegyik országban létrejött a szürke- és feketegazdaság. Ez biztosította a javakkal való ellátottságot, amelyre az államilag szabályozott – és Kornai János által hiánygazdálkodás kapcsán leírt – anomáliákkal küzdő formális gazdaság és elosztás képtelen volt.[20]

Miközben Magyarországon az informális gazdaság a fokozatos liberalizációs reformok révén nagymértékben integrálódni és legalizálódni tudott a gazdasági folyamatokon belül – lehetővé téve egy bizonyos mértékű vagyongyarapodást szélesebb társadalmi rétegek számára – addig Romániában gyakorlatilag a rendszer bukásáig nem történt lényeges engedmény, amely megváltoztatta volna a rendszer merev korlátait. Ebből értelemszerűen következett, hogy Romániában a gazdasági tevékenységek igen jelentős része az illegalitás szférájába kényszerült, és csak kiterjedtsége volt az, ami a stabilitását, és a benne részt vevő milliók védettségét garantálta.[21]

A már korábban említett távolság és a kommunikáció hiánya a politikai elit és a társadalom szélesebb rétegei között pedig lényegében mindkét felet megerősítette abban, hogy a status quo fenntartása saját szempontjából is definiálható érdekeket szolgál. Az állampolgárok számára az a tény, hogy a hatalom szemet

[18] A kivételt az USR nevű establishment kritikus, bázisdemokratikus elveken szerveződő, tulajdonképpen generációs pártnak tekinthető formáció jelentett, amikor a 2016. évii választáson politikai előzmények nélkül mintegy 15%-ot ért el.

[19] Parvu (2015)

[20] Kornai (2008)

[21] Heller (1998)

hunyt, bátorítólag hatott, miközben az államgépezet minden bizonnyal a szociális feszültségek levezetésének lehetőségét látta ebben a folyamatban. Jelentősebb vádak csak akkor fogalmazódtak meg a „feketéző" személyekkel szemben, amikor azok valamiféle politikailag kényelmetlen tettet is végrehajtottak, például külföldiekkel érintkeztek, szökést terveztek vagy esetleg valutát tartottak maguknál.

Az effajta kompromisszumos félrenézés a mai román társadalomnak is sajátja, még akkor is, ha a dolog természetéből fakadóan az ehhez kapcsolódó folyamatok nagyon nehezen mérhetőek. Mindenesetre jól jelképezi ezt a *modus vivendit* az a folyamat, ahogy a külföldön dolgozó, mintegy négymillió román állampolgár által hazautalt pénzösszegek sorsa alakul. Egybehangzó becslések szerint a pénzösszegek csaknem háromnegyede nem banki vagy egyéb pénzintézeti átutalás révén, hanem készpénzben – sok esetben a számos ingajáratot üzemeltető busztársaságok félhivatalos pénzszállítási szolgálata keretében – érkezik az országba, így értelemszerűen az összegek nagy része semmilyen adózás alá nem esik.

Hasonlóképpen jelzésértékű, hogy a román társadalom alig rezonál olyan jelentős fiskális változásokra, amelyek néha igen hektikus adó- és járulékemelésekkel járnak. Ezzel ellentétben az egész társadalom ellenállását kivívta, amikor a pénzügyi hatóság a borravalót kívánta szabályozni 2015-ben. Ez ugyanis egy igen személyes, már-már intim szolgáltató–ügyfél viszonyba nyúlt volna bele, ami egyértelműen a magánszférába és az „árnyékban lévő" pénzügyekbe való beleszólásnak minősült a társadalom megítélése szerint. Nem csoda, hogy ezt a rendelkezést rövid időn belül vissza is vonták. Tehát miközben az egyébként sokkal jelentősebb mértékű, ám bürokratikus keretek közötti változásokat a román társadalom visszafogottan szemléli, a hétköznapi élet és a magánélet szűk körébe tartozó pénzügyi és egyéb jogi változásokra igen érzékeny.

Összegzés

Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy a teljesség igénye nélkül bemutassunk néhány jellemző vonást a kortárs román társadalom működésében. Ezek jól azonosíthatóan a szocialista időszakból származnak, és példaként szolgálnak arra, hogy a hatalommal, a közösségekkel és társadalmi döntéshozatallal kapcsolatos attitűdök nem csupán továbbélnek a társadalomban, hanem nemzedékek között is átöröklődnek. A fiatalabb korosztályok mindeddig alig adták jelét annak, hogy radikálisan szakítanának e társadalmi reflexekkel.[22]

[22] Ez még akkor is így van, ha Klaus Iohannis elnök megválasztásakor – akinek a fő üzenete részben e reflexek elleni fellépés és egy új társadalmi normarendszer kialakítása volt – a fiatal választók felülreprezentáltak voltak. Ez ugyanis csak egy helyzetre adott reakció volt, és semmiképp sem értelmezhető nemzedéki alapon szervezett proaktív társadalmi cselekvésként.

Miközben mind a szocialista időszak során, mind pedig az átmenet idején adottak voltak legszélesebb értelemben vett geopolitikai, konjunkturális keretek, amelyek igen hasonló pályára kényszerítették a közép-kelet-európai országokat, bizonyos mértékben felszínre kerültek az egyes társadalmak értékrendjét és történelmi fejlődését tükröző eltérések is. Bízunk benne, hogy a román példa hasznos lehet mindazoknak, akik a magyar társadalom tehertételeivel szeretnék összehasonlítani akár a romániai román, akár a romániai magyar közösség helyzetét, hiszen úgy véljük, minden társadalom önvizsgálatában hasznos a külső összehasonlító mintázatok felmutatása. Ezáltal könnyebben azonosítható, hogy mi tekinthető rendszer- és kontextus-specifikus elemeknek, és mely elemek származnak az adott társadalom sajátos helyzetéből, történelmi fejlődéséből.

A szocialista korszakot lezáró demokratizálódási folyamatok révén létrejövő társadalmi és gazdasági rendszertanulmányok számos kiváló szellemi munkát ihlettek; a magyar szerzők közül Szelényi Iván és Kornai János munkássága feltétlenül kiemelendő. Megítélésünk szerint ez a tudósnemzedék messzemenően teljesítette azt a kitűzött célt, hogy a folyamatok társadalmi és gazdasági hátterét szisztematikusan feltárja, és koherens narratívába foglalja. A következő nemzedékekre hárul a későbbi társadalmi diagnózisok felállítása, nem feledve azt, amit a fenti szerzők munkássága – és reményeink szerint jelen cikkünk is – bizonyít, miszerint viszonylag csekély mértékű társadalmi különbségek hosszabb távon meglehetősen nagy diszkrepanciákat okozhatnak az egyes társadalmak fejlődési pályáiban. E hatásmechanizmusok alaposabb megértése hozzájárulhat ahhoz, hogy tisztább képet kapjunk a társadalmi normák, viszonyrendszerek, informális struktúrák rendszereken átívelő túléléséről és adaptációs képességéről.

Hivatkozott irodalom

Bratu, Roxana, Dimitri A. Sotiropoulos, & Maya Stoyanova (2017). „Through the Lens of Social Constructionism: The Development of Innovative Anti-Corruption Policies and Practices in Bulgaria, Greece and Romania, 2000–2015" *The Slavonic and East European Review,* 95(1), 117-150.

Gasic, M. (2017). *First estimates for 2016.Consumption per capita varied by more than one to two across EU Member States.* Eurostat Press Office

Heller, W. (1998). „The non-agricultural economy in post-socialist rural Romania: The insights and perceptions of national, regional and local institutions" *GeoJournal,* 46 (3), 199-205.

Kornai, János (2008). „The System Paradigm" In *From Socialism to Capitalism: Eight Essays.* Budapest – New York: Central European University Press, 183-208.

Pârvu, C. (2015). „Syndrome or Symptom: Populism and Democratic Malaise in Post-Communist Romania" In M. Kopeček &P. Wciślik eds. *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe After 1989.* Budapest – New York: CEU Press, 259-274.

Rodin, S. (2012). „The European Union and the Western Balkans: Does the Lisbon Treaty Matter?" In F. Bindi & I. Angelescu eds. *The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World.* 153-171.

Romsics, Ignác (2010), „Trianon és a politikai gondolkodás" *Limes,* 4. 7-16.

Stan, L., & Turcescu, L. (2012), „The Romanian Orthodox Church: From Nation-Building Actor to State Partner" *Kirchliche Zeitgeschichte,* 25(2), 401-417.

Tismaneanu, Vladimir (2009), „ The Revolutions of 1989: Causes, Meanings, Consequences" *Contemporary European History,* 18(3), 271-288

Tölgyessy Péter interjúja az Inforádió „Aréna" c. műsorában. http://inforadio.hu/arena/2016/05/02/arena-tolgyessy_peter/

Ungváry Krisztián történész előadása Trianon témakörében. Ökopolisz Akadémia, 2015 https://www.youtube.com/watch?v=HyjMLDUSERk,

Verdery, Katherine (1993), „Nationalism and National Sentiment in Post-Socialist Romania" *Slavic Review,* 52(2), 179-203.

Vlasceanu, Lazar (2001). *Politica si dezvoltara. Romania incotro?* Bucharest: Edutira Trei

FÜZÉR KATALIN

Társadalmi tőkék Szelényi Iván trilógiájában: értelmiségiek és vállalkozók a szocializmusban és a posztszocialista kapitalizmusban

Szelényi Iván életműve gerincének azt a trilógiát tartja,[1] amelyben az értelmiség és a vállalkozók társadalmi helyzetét, érvényesülési stratégiáit és befolyását elemzi szerzőtársaival a szocialista és a posztszocialista időszakokban. A szocializmus értelmiségéről[2] és a szocialista vállalkozókról[3] szóló munkák után a rendszerváltó értelmiség,[4] illetve a neopartimoniális,[5] majd a neoprebendiális[6] vállalkozók ideáltípusait rajzolják meg Szelényi és szerzőtársai, változatos makroszociológiai elméleti eszköztárat felhasználva elemzéseikben. Tanulmányunk egy középszintű szociológiaelméleti keretben értelmezi újra Szelényi életművét, majd a makroszociológiai síkra visszatérve, néhány kérdést fogalmaz meg az értelmiség és a vállalkozók kortárs helyzetével kapcsolatban.

Társadalmi tőkék: Bourdieu tőkeelméletének kiterjesztése és a tőkekonverziós stratégiák magyarázó erejének növelése

Az értelmiségi és vállalkozói ideáltípusok rekonstrukcióját a trilógia harmadik elemétől, a *Making Capitalism Without Capitalists* című munkától[7] kezdődően Szelényi által expliciten is felvállalt tőkeelméletre, Pierre Bourdieu kulturális, gazdasági és társadalmi tőkékre és a tőkefajták konvertálhatóságának elméletére alapozzuk.[8] Bourdieu tőkeelméletét korábbi munkáink[9] alapján a társadalmi tőke

[1] Szelényi (2002, 2016a)

[2] A szocializmus értelmiségéről a trilógia első darabja, *Az értelmiség útja az osztályhatalomba* című munka szól. Konrád & Szelényi (1978, 1979, 1989)

[3] A szocialista vállalkozókról a trilógia második darabja, az angolul *Socialist Entrepreneurs*, magyarul *Harmadik út?*címen megjelent munka szól. Szelényi et al. (1988, 1992)

[4] A rendszerváltó értelmiséggel a trilógia harmadik darabja, az angolul *Making Capitalism without Capitalists* címmel megjelent munka foglalkozik. Eyal, Szelényi & Townsley (1998)

[5] A neopatrimoniális vállalkozókról a trilógia utószavának tekintett (Szelényi 2002, 2016a) *Hogyan legyünk milliárdosok?* című munkában esik szó. Kolosi & Szelényi (2010)

[6] A neoprebendiális vállalkozókkal a trilógia mondanivalóját a 2010 utáni időszakra érvényesítő munkák foglalkoznak. Csillag & Szelényi (2015); Szelényi (2016b)

[7] Eyal, Szelényi & Townsley (1998)

[8] Bourdieu (1984, 1986)

[9] Füzér 2015.

vonatkozásában terjesztjük ki: a mellett érvelünk, hogy a megkötő, összekötő és összekapcsoló társadalmi tőkefajták megkülönböztetésével a tőkekonverziós stratégiák megragadásának újszerű mezzoszintű elméleti eszköze írható körül, amely ráadásul arra is alkalmas, hogy Szelényi rendszereken átívelő trilógiájának mondanivalóját egységes elméleti keretbe foglalva értelmezze.

A társadalmi tőke három típusának bevezetésére tett javaslat[10] lehetővé tette a társadalmi tőke koncepciója mögött meghúzódó szociológiaelméletekhez történő visszakapcsolódást és egy komplex, robosztus elméleti kidolgozását annak a problémának, hogy miként kapcsolódnak össze a bizalom, a társadalmi normák és a kapcsolathálózatok dimenziói a társadalmi tőke három típusában, a megkötő *(bonding)*, az összekötő *(bridging)* és az összekapcsoló *(linking)* társadalmi tőkében (Füzér 2015, 2016).

Első megközelítésben megkötő társadalmi tőkén a szoros bizalmon alapuló, olyan kapcsolathálózatokban rejlő erőforrásokat értjük, mint például a család vagy a baráti kapcsolatok; összekötő társadalmi tőkén, a lazább bizalmi viszonyt igénylő, például munkatársi kapcsolatok lehetséges hasznait (vagy kárait), a civil társadalmi szerveződések erejét; míg összekapcsoló társadalmi tőkén az intézményesített kapcsolatokat, például a választott képviselők és az állampolgárok viszonyaiban megtestesülő lehetőségeket értjük.

Ahogy azt korábbi írásaimban kifejtettem (Füzér 2015, 2016) a megkötő és az összekötő társadalmi tőke megkülönböztetésére az interperszonális bizalom mentén van lehetőség: a megkötő társadalmi tőkét a partikuláris, bizonyos társadalmi csoportok (család, bizonyos etnikai vagy vallási közösségek) határainál lezáruló, szűk bizalmi rádiusz jellemzi, a hozzá kapcsolódó, erős csoportkohéziót adó (bonding) együttműködési normákkal. Ezzel szemben az összekötő társadalmi tőke az általánosított interperszonális bizalmon alapul, tágra nyíló rádiusza átível (bridging) a társadalmi csoportok határain, és együttműködési normái révén kialakít(hat)ja a spontán társadalmi szerveződések széles körét, valamint egyfajta „társadalmi kenőolajként" a csoportokon belüli és azok közötti együttműködést. Az összekapcsoló társadalmi tőke az interperszonális viszonyoktól elemelkedve a modern társadalmak egyre komplexebb intézményi szférájának működésében mutatkozik meg, az intézményesített bizalomra és az intézményeket működtető, megjelenítő képviselőkbe vetett intézményesített interperszonális bizalomra épülve, e két bizalmi mechanizmuson keresztül mintegy bekötve (linking) az állampolgárokat a közintézmények, illetve a laikus felhasználókat az absztrakt (esetenként teljesen deperszonalizált) rendszerek működésébe.

[10] Woolcook (2001: 13-14); Field (2003: 42-43); Halpern (2005: 26-31)

A társadalmi tőke három típusának spontán, illetve intézményesített megnyilvánulási formáiban változatos módon kapcsolódnak össze a bizalmi mintázatok és az együttműködési normák a társadalmi szereplők interakciói során.

1. táblázat. A társadalmi tőke három típusának összefüggése a bizalom formáival és forrásaival

	megkötő *(bonding)* társadalmi tőke	**összekötő *(bridging)* társadalmi tőke**	**összekapcsoló *(linking)* társadalmi tőke**
bizalom formái	partikuláris interperszonális bizalom	általánosított interperszonális bizalom	intézményi bizalom és intézményesített interperszonális bizalom
bizalom forrásai	- kötődő nevelés (ősbizalom) - indirekt szocializáció (család, kortárs csoportok, média) - közösségi normák - rendies társasági életbeli szocializáció	- kulturális szokások - direkt szocializáció (iskola, munkahely) - csoportélmények - kooperatív készségek formális oktatása - csoportmunka	- direkt szocializáció (iskolai oktatás és rejtett tanterv, munkahely szocializáló hatása) - intézmények, technikai rendszerek működőképességének megtapasztalása - politikai szocializáció
együttműködés normái, a megbízhatóság forrásai	- altruizmus - szülői odaadás - gyermeki ragaszkodás - párkapcsolati hűség - baráti hűség, lojalitás - családi, rokoni, vallási, etnikai közösségi lojalitás - reciprocitás - rendi becsület	- tisztesség - becsületesség - kiszámíthatóság (konvenciókkal kapcsolatos normakövetés) - jó hírnév - jóindulat - elismerés - reciprocitás	- (jog)szabálykövetés - kompetencia (befolyással bírók és nem bírók körében is) - szaktudás - fiduciárius felelősség - presztízs - tekintélytisztelet - hagyománytisztelet - hivatásrendi konvenciók - méltányosság
személyiségjegyek	- önbizalom - megküzdési képesség - magabiztosság - kötődés, elköteleződés - internalizált rendies életvitelmód	- szavahihetőség - igazmondás - tolerancia - udvariasság - türelem - együttműködő készség - spontán társas készség - morális autonómia	- integritás - hitelesség - szubjektív kompetencia

Forrás: Füzér 2015: 11-12.

2. táblázat. A társadalmi tőke három típusának megnyilvánulási formái

	megkötő (bonding) társadalmi tőke	összekötő (bridging) társadalmi tőke	összekapcsoló (linking) társadalmi tőke
a társadalmi tőke megnyilvánulási formája alapvetően előnyös társadalmi hatással	- párkapcsolat - barátság - család, rokonság - családi vállalkozások - etnikai közösségek bizonyos csoportjai - vallási közösségek bizonyos csoportjai - rendies társadalmi csoportok	- szomszédság - társasházi lakóközösség - iskolai osztályközösség, osztálytalálkozók - szülői munkaközösség - csapatsport, csoportos edzés - team/brigád alapú munkahely - csapatépítő tréning - társasági élet - önkéntes munka - szívesség (viszonzása), kaláka - civil szervezetek, mozgalmak - vallási szervezetek - politikai szervezetek - vállalkozások - együttműködő cégek hálózatai - hitel	- közbiztonság - állampolgári jogok és kötelezettségek - képviseleti demokrácia - tüntetés, petíció - lobbi - szakszervezetek - konzultáció - közszolgáltatások - fejlesztési projektek - adózás - hierarchikus, bürokratikus szervezetek (pl. kormányzati szervek, állami vállalat, iskola, egyetem, kórház, hadsereg, egyház) - e-megoldások
a társadalmi tőke megnyilvánulási formája előnytelen társadalmi hatással	- családon belüli erőszak - gyermekek szexuális bántalmazása - szexuális erőszak (ismerős elkövetővel) - etnikai vagy vallási konfliktusok	- iskolai zaklatás - munkahelyi zaklatás - cyber zaklatás - rossz szomszédság - uzsora (szegénynegyedben) - intolerancia - előítélet - totalitárius besúgás - kartell - bűnszövetkezet - polgárháború	- korrupció - nepotizmus - patrónus-kliensi kapcsolatok - diszkrimináció - ügyvédi, orvosi, gyónási titoktartási kötelezettség megszegése - nomenklatúra - az állampolgár megbízhatóságának totalitárius igénye
a társadalmi tőke hiánya, vagy erodálódása	- egyszülős családok - időskori izoláció - totalitárius atomizálódás - szorongás - önbizalomhiány - agresszió	- familizmus - munkanélküliséghez kapcsolódó izoláció - szórakoztatóipar izoláló hatása (tévézés, számítógépes játékok) - a cégműködtetés jogszabályainak sűrű változásai - körbetartozások - defenzív vezetés - gyanakvás, rosszindulat	- adóelkerülés - védelmi és biztonsági piac bővülése - rendszerellenes protest - parokiális politikai kultúra terjedése - Politikmüdigkeit (elfordulás a politikai intézményektől)
a társadalmi tőke fejlesztése, vagy gyarapodása	- szülői képességfejlesztés biztos kezdet programokban - kapcsolatápoló IKT: Skype, közösségi oldalak, chat-applikációk	- gyalogosbarát utcák - kötelező közösségi szolgálat - szomszédsági kapcsolatok erősödése (pl. community coaching keretében)	- állampolgári ismeretek - kötelező közösségi szolgálat - részvételi módszerek a fejlesztéspolitikában (pl. Community Led Local Development)

Forrás: Füzér 2015: 13-14.

Elemzési keretünk alkalmas arra, hogy a Szelényi és szerzőtársai által elemzett kollektív társadalmi aktorok, az értelmiségiek és a vállalkozók tőkefehalmozási és tőkekonverziós stratégiáit értelmezzük a strukturális kényszerek és lehetőségek változó viszonyai közepette.

Az értelmiségiek tőkekészletei és tőkekonverziós stratégiái a szocialista és a posztszocialista időszakban

Az *Értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvben[11] és a szintén közösen írt *Az új lakótelepek szociológiai problémái* című kutatási beszámolóban[12] Szelényi Iván és szerzőtársa, Konrád György azt állítják, hogy az 1960-as években és az 1970-es évek első felében az értelmiség sikeresen konvertálta kulturális tőkéjét összekapcsoló társadalmi tőkévé, amikor a racionális redisztribúció ideológiája mentén befolyást szereztek a korszakot uraló szocialista bürokrácia, ezen belül főként a technokrácia köreiben. Megszerzett összekapcsoló társadalmi tőkéjét az értelmiség gazdasági tőkévé is konvertálta: a relatíve magas értelmiségi fizetés mellett lakótelepi lakás kiutaláshoz is hozzájutott ebben a korszakban.

Ennek az összekapcsoló társadalmi tőke-gyarapításon alapuló befolyásnak és gazdasági előnyszerzésnek a tükörképe volt az a folyamat, amelynek során az 1970-es évek második felében és az 1980-as években marginalizálódott az értelmiség: nemcsak eltávolodott a befolyásos szereplőktől, hanem szembe is helyezkedett velük, amit a civil társadalom politikai nyelvezete jól érzékeltetett. Bekövetkezett egy ideológiai polarizáció is, amely széttagolta az ellenzéki értelmiségi szerveződéseket. Az ellenzéki értelmiség egy része immáron nem a hazai terepen, hanem a globálissá váló világban befolyással bírókkal kereste a kapcsolatot, és átvette a körükben időközben dominánssá vált neoliberális ideológiát.

A rendszerváltáskor befolyáshoz jutott értelmiség ezt a neoliberális ideológiát érvényesítette, ahogy azt Szelényi és szerzőtársai a *Making Capitalism without Capitalists* című munkájukban[13] állítják: a privatizáció, a piacosítás, a jogállamiság és a demokrácia vezérlőelvei mentén vezényelték le az átalakulás politikai és gazdasági vonatkozásait. Az értelmiség azonban a rendszerváltás időszakában összekötő társadalmi tőke építése révén inkább csak a politikai befolyást szerezte meg, a gazdasági tőke gyarapításában, így pl. a privatizációban kevés értelmiségi vett részt, és vállalkozóvá is az értelmiségnek csak egy szűk csoportja vált.[14]

[11] Konrád & Szelényi (1979)
[12] Szelényi & Konrád (1969)
[13] Eyal, Szelényi & Townsley (1998)
[14] Kolosi & Szelényi (2010)

3. táblázat. Az értelmiség tőkéi és konverziós stratégiái az 1960-as évektől az 2010-es évekig

	kulturális tőke	megkötő társadalmi tőke	összekötő társadalmi tőke	összekapcsoló társadalmi tőke	gazdasági tőke
Kádár-korszak szocialista értelmisége, 1960-as évek, 1970-es évek eleje	szak- és transzkontextuális tudás a racionális redisztribúcióhoz kapcsolódóan		kollegiális kapcsolatok a szaktudásra alapító intézmények keretei között	kádári technokrácia szövetségese, befolyás kiépülése, szaktudás intézményeinek kiépülése, szaktudás presztízse	anyagi előnyök, lakásjavak privilégizált csoportja
Kádár-korszak ellenzéki értelmisége, 1970-es évek második felétől 1980-as évek végéig	ideológiai polarizáció, illetve az értelmiség mint civil társadalom	baráti körök mentén kialakuló ellenzéki szerveződések	ideológiai alapú ellenzéki szerveződések, szamizdat, második nyilvánosság	kádári technokráciával kötött szövetség felbomlása, marginalizáció, ellenzéki összefogás hiánya	marginalizáció, ellehetetlenülés nélkül: állásvesztés esetén kvázi redisztibutív transzferek
rendszerváltó értelmiség, 1990-es évek	szak- és transzkontextuális tudás a neoliberalizmushoz kapcsolódóan (piacgazdaság, jogállam, demokrácia)		értelmiségi hátterű politikai pártok	ellenzéki összefogás a tárgyalásos rendszerváltás során; értelmiségi pártok, értelmiségi politikusok kormányon és ellenzékben	
értelmiség a 2000-es évek óta	szaktudás előtérbe kerülése, transzkontextuális tudás leértékelődése		szakmai társaságok, kamarák	marginalizálódás (politika, vállalatok, projektek), visszaszorulás a tudomány és (felső) oktatás redisztibutív intézményeibe	forráskivonás a redisztributív intézményekből

A 2000-es évek óta az értelmiség marginalizálódása tapasztalható: sem a politikában, sem az üzleti életben nem rendelkeznek komolyabb befolyással, az egzisztenciájuk alapját jelentő kulturális, oktatási és tudományos szférából pedig jelentős redisztributív forráskivonás figyelhető meg, ami az értelmiség gazdasági tőkéjének gyengülését hozta magával.

A vállalkozók tőkekészletei és tőkekonverziós stratégiái a szocialista és a posztszocialista időszakban

Az értelmiség esetében kiemelkedően fontos összekötő társadalmi tőkével szemben az 1960-as évektől kezdődően a szocialista vállalkozók a megkötő társadalmi tőkét mobilizálva hozták létre családi mezőgazdasági vállalkozásaikat, és működtették a háztáji gazdaságot. A rendszerváltással azonban nem a szocialista vállalkozók, hanem a privatizációban résztvevő külföldi működő tőke, illetve ezzel párhuzamosan az összekötő és összekapcsoló társadalmi tőke konverzió révén a privatizációban részt vevő hazai szereplők kerültek előtérbe. Őket hívják Szelényi és szerzőtársai neopatrimoniális vállalkozóknak.[15] Jellemző rájuk, hogy a piacosítás ideológiája által nyújtott biztosíték garantálta tulajdonszerzésüket és támogatta üzleti tevékenységüket.

Az összekapcsoló társadalmi tőke felhalmozásának és befektetésének legújabb példáját a neoprebendiális vállalkozók csoportja jelenti a 2010 utáni magyar gazdaságban.[16] A neopatrimoniális vállalkozókkal szemben rájuk az jellemző, hogy mivel a tulajdonjogi viszonyok elbizonytalanítása révén kerültek előnybe, a bizonytalanság saját tulajdonosi pozícióikat és üzleti tevékenységüket is áthatja.

Kitekintés: értelmiségiek és vállalkozók a redisztribúció és a piac erőterében

Fenti elemzésünk eredményeit visszahelyezve a Szelényi Iván életművében központi szerepet játszó makroszociológiai színterek egyikére, feltehetjük a kérdést: annak fényében, hogy a redisztribúció a szocializmus után jelentősen visszaszorult,[17]

[15] Csillag & Szelényi (2015)
[16] Csillag & Szelényi (2015)
[17] Az egykori szovjet blokk európai területein a rendszerváltó társadalmaknak három típusa különíthető el abból a szempontból, mennyire szorult vissza a redisztribúció a piachoz képest: legerőteljesebben a balti országok esetében releváns az ún. neoliberális rezsimekben, kevésbé a visegrádi országok jellemzésére alkalmas ún. beágyazott neoliberalizmusban, és legkevésbé a szlovén ún. neokorporativizmusban (Bohle & Greskovits 2012). A másik póluson Kína helyezkedik el, ahol a neoliberalizmus piacosításának rendszerváltó hatása a legkevésbé érvényesült, és Oroszországban is csak módjával (Kolosi & Szelényi 2010: 289).

4. táblázat. A vállalkozók tőkéi és konverziós stratégiái az 1970-es évektől a 2010-es évekig

	kulturális tőke	megkötő TT	összekötő TT	összekapcsoló TT	gazdasági tőke
szocialista vállalkozók, 1970-es, 1980-as évek	vállalkozói ismeretek a családi hagyományok révén	családi kohézióból adódó megkötő TT befektetés: háztáji és mezőgazdasági családi vállalkozás	piaci, üzleti kapcsolatok		a szocialista mezőgazdaságban szerzett munkajövedelem kiegészítése a háztájiból és/vagy családi vállalkozásból szerzett tőkejövedelemmel
egykori szocialista vállalkozók az 1990-es években	vállalkozói ismeretek a családi hagyományokból és a szocialista vállalkozóként szertett tapasztalatok alapján, nem adekvát a neoliberális piacosítás első évtizedében		piaci, üzleti kapcsolatok ellehetetlenülése		a szocialista mezőgazdasági üzemek összeomlásával a munkajövedelmek kiesése, a tőkejövedelmek eltűnése
neopartimoniális posztszocialista vállalkozók, 1990-es, 2000-es évek	szaktudás, főként mérnöki, menedzseri		cégalapítás összekötő társadalmi tőke befektetésével (barátok, évfolyamtársak, kollégák)	külföldi tulajdonoshoz fűződő kapcsolat révén tulajdonszerzés (menedzseri állomással); volt szocialista vállalat privatizálása állami hitellel; 2004 után: a vállalkozások számára elérhető fejlesztési források lehívása, felhasználása projektekben	jó piaci teljesítmény, illetve hatékony fejlesztési forrás lehívás esetén tőkejövedelmek
neoprebendiális posztszocialista vállalkozók, 2010-es évek		megkötő társadalmi tőke konverzió: állami koncesszióban lévő vállalkozási lehetőség megragadása családi vállalkozásban		kormányzati támogatással megszerzett és törvényileg védett vállalkozási jogosultság (pl. trafik); kormányzati támogatással megszerzett vagyontárgyak, vállalkozások	állami megrendelések; hatékony fejlesztési forrás lehívás esetén tőkejövedelmek

a piac térnyerésének folyamata azonban korántsem tűnik egyirányú utcának,[18] milyen stratégiák állnak nyitva az értelmiségi és a vállalkozói csoportok számára a posztszocialista kapitalizmus kortárs világában?

Az értelmiség két útja rajzolódik ki: a racionális redisztribúció ideológiáját a piacelvű neoliberalizmusra lecserélő értelmiségi csoportok hazai marginalizációja az erős állami kompetenciákat visszaépítő 2010 utáni időszakban sem ideológiai szempontból, sem a strukturális kényszerek tekintetében nem tűnik elkerülhetőnek. A piaci dimenzióba való közvetlen becsatlakozásuk pedig viszonylag szűk mezsgyén, kreatív osztályként a kulturális iparban tud megvalósulni, ott viszont a globális gazdaság kontextusában. Az újra megerősödő állami redisztribúció, főként annak projektesített, európaizált változata[19] azonban közvetlen kihívást jelent az értelmiségiek államból teljesen ki nem ábrándult csoportjai számára. Kérdés, hogy köreikben kollektív stratégiává válik-e az összekapcsoló társadalmi tőke felhalmozása és konverziója a projektosztály,[20] a *policy* osztály, avagy a politikai osztály pozícióira.

A vállalkozók estében, paradox módon, nem a piac, hanem az újra erősödő redisztribúció ígér előnyöket manapság. Az egykoron a megkötő társadalmi tőke konverziójára építő szocialista mezőgazdasági családi vállalkozások a szocialista redisztribúció átalakulását és a piacosítást ugyan nem élték túl, azonban az európai csatlakozási folyamat és az uniós tagság mezőgazdaság- és vidékfejlesztési keretrendszere új lendületet adott a mezőgazdasági családi vállalkozásoknak. Ezen strukturális lehetőségek mellett azonban olyan kényszerek is hatnak, amelyek nem a családi gazdaságoknak, hanem a nagyüzemi mezőgazdaságnak kedveznek.[21]

A piac megrendülését hozó 2008-as gazdasági válságot követően a 2010-es évek vállalkozók széles körét helyzetbe hozó hazai politikája a redisztribúció megerősödése mellett ment végbe, kikezdve a vállalkozók piaci iránti elköteleződését.

Mindezek a fejlemények előrevetítik Szelényi Iván újabb trilógiájának alapproblémáit.

Hivatkozott irodalom

Bohle, Dorothee & Béla Greskovits (2012), *Capitalist Diversity on Europe's Periphery.* London: Cornell University Press.

Bourdieu, Pierre (1984), *Distinction: A Social Critique of the judgement of taste.* Cambridge: Harvard University Press.

[18] Csillag & Szelényi (2015)
[19] Gerő & Kovách, 2015.
[20] Kovách (2007), Kovách & Kucerova (2006, 2009)
[21] Kovách (2016)

Bourdieu, Pierre (1986), „The forms of capital". In J. Richardson (Ed.) *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood: 241-258. Magyarul. Pierre Bourdieu, 1998. Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel György & Szántó Zoltán (szerk.), *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula.

Csillag, Tamás & Iván Szelényi (2015), „Drifting from liberal democracy: Traditionalist/ neoconservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe" *Intersections. East European Journal of Society and Politics*. Vol. 1, no. 1. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/28>. Letöltve 2017.10.15.

Eyal, Gil, Iván Szelényi & Eleanor Townsley (1998), *Making capitalism without capitalists. The Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso.

Field, John (2003), *Social Capital*. London: Routledge.

Füzér, Katalin (2015), „A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete" *Századvég*, 2015 (4): 5-16.

Füzér, Katalin (2016), Social theory of trust and thesociologicaltheory of socialcapital. *Belvedere Meridionale*, 28 (1): 132–139.

Gerő Márton & Kovách Imre (2015), Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *socio.hu*, 2015 (3): 17-43.

Halpern, David (2005), *Social Capital*. Cambridge: Polity Press.

Kolosi Tamás & Szelényi Iván (2010), *Hogyan legyünk milliárdosok? – avagy a neoliberális etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme*. Budapest: Corvina

Konrád György & Szelényi Iván (1978), *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Bern-Párizs: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Konrád György & Iván Szelényi (1979), *The intellectuals on the road to class power. A sociological study of the role of the intelligentsia in socialism*. Brighton: Harvester Press.

Konrád György & Szelényi Iván (1989), *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.

Kovách Imre (2007), A fejlesztéspolitika projektesítése és a projektosztály. *Szociológiai Szemle*, 2007 (3-4): 214-222.

Kovách, Imre & Eva Kucerova (2006), „The project classin Central Europe: The Czech and Hungarian cases." *Sociologica Ruralis*, 2006 46: 3-21.

Kovách, Imre & Eva Kucerova (2009), „The Socialcontext of projectproliferation – The rise of the project class" *Journal of Environmental Policy and Planning*, 2009 11 (3): 203-220.

Kovách Imre (2016), *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Szelényi Iván, Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint, Bill Martin (1988), *Socialist Entrepreneurs. Embourgeiosement in rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.

Szelényi Iván (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint, Bill Martin közreműködésével), (1992), *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Szelényi Iván & Konrád György (1969), Az új lakótelepek szociológiai problémái. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Szelényi, Iván (2002), „An Outline of the Social History of Socialismor an Auto-critique of an Auto-critique." *Research in Social Stratification*. 2002 Vol. 19: 36-65.

Szelényi, Iván (2016a), „*Socialist Entrepreneurs* Revisited: An Introduction to the Chinese Edition of Socialist Entrepreneurs", in Ivan Szelenyi: *Socialist Entrepreneurs*. In Chinese. Beijing: Academy of Social Sciences.

Szelényi Iván (2016b), „A »második *Bildungsbürgertum*-projekt« virágzása és hanyatlása" in Morcsányi Géza & Tóth István György (szerk.) *A magyar polgár*. Budapest: Magvető: 37-46.

Woolcock, Michael (2001), „The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes" *Isuma: Canadian Journal of Policy Research*, 2 (1): 1–17.

Róbert Péter

Társadalmi tőke, humántőke, befektetés a jövő generációba

Bourdieu kulturális tőke-elméletét kevesen vitatják a hazai szociológiában. Példa egy kritikus megközelítésre Szelényi Iván tanulmánya,[1] ahol Bourdieu elméletét[2] egyrészt összeköti, illetve kiegészíti Gouldner kulturális-tőke elméletével[3] (amelyet szintén bírál), másrészt a kulturális tőke fogalma mellett használja az emberi tőke fogalmát is. Szelényi ebben a tanulmányban alapvetően osztályelmélettel foglalkozik, a tőkék szerepét az újosztály nézőpontjából vizsgálja, és a hatalom (uralom) forrásaként tekint a tőkeformákra, eljutva egy általánosabb szimbolikus tőke-, szimbolikus uralom-fogalomhoz.

A jelen írás esetében, kiindulásképpen, két különbséget szükséges kiemelni. Először, a tőkeformák itt nem úgy jelennek meg, mint bizonyos (osztály)pozíciókhoz tartozó jellemzők, (vagy hiányok: tőkéktől való megfosztottság adott pozícióban). A tőkék szerepe engem annyiban érdekel, hogy mennyiben segítik (illetve hiányuk mennyiben gátolja) azt, hogy valaki eljusson adott (magasabb) társadalmi pozícióba, valamilyen szempontból másokhoz képest privilegizált helyzetbe. Másodszor, alapvetően kétféle tőkeforma ilyen szerepéről lesz szó. Az egyik a humántőke, annak felhalmozása, más szóhasználattal az iskolai befektetés. A másik a társadalmi tőke, de annak egy konkrét megnyilvánulási formája, amikor a humántőke sikeresebb felhalmozását segíti.

Szeretném még előrebocsátani, hogy ebben az írásban nem csak szociológiai szakirodalomra építek. Sajnálatosan egyet kell értenem Szelényi Iván egy másik újabb keletű gondolatmenetével, ahol a szociológia hármas válságáról esik szó,[4] és Szelényi a szociológia állapotát két másik társadalomtudomány (közgazdaságtan, politológia) kontextusában vizsgálja. A humán (emberi) tőke elmélete esetében értelemszerűen adódnak közgazdasági hivatkozási pontok – de én bizonyára ezeknek is szociológiai olvasatát adom majd. A társadalmi tőke esetében pedig, ahol a családi háttér és az iskolai eredményesség kapcsolata lesz a kérdés, nem a legkézenfekvőbb, Bourdieu-höz köthető irodalmat használom, hanem a hazai

[1] Szelényi (1990)
[2] Bourdieu (1983)
[3] Gouldner (1979)
[4] Szelényi (2016)

szociológiában talán kevésbé méltányolt James Coleman-nek és követőinek a munkáira támaszkodom.

Humántőke: befektetés és megtérülés

Bár ez a tanulmány alapvetően az iskolában megszerezhető ismereteket és kompetenciákat állítja a középpontba, a humántőke felhalmozása nem korlátozódik az iskolai tudás megszerzésére. Miközben egyfelől valóban a formális képzésben megszerezhető tudásról van szó, másfelől viszont a humántőke magában foglalja a munkaerőpiacon szerzett tapasztalatokat, mint a munkavállalás során elsajátított szakma-specifikus ismeretek vagy cég-specifikus ismeretek (*tacit* tudás).[5] Ennek megfelelően, amikor a felhalmozás időbeliségéről van szó, akkor egyrészt a formális képzésben eltöltött, másrészt egy adott foglalkozásban illetve adott munkahelyen eltöltött, harmadrészt általában a munkaerőpiacon eltöltött időtartamról lehet beszélni.

Az elmélet szerint egy általánosabb szinten az emberbe való szélesen értelmezett befektetésről van szó. Schultz erre vonatkozóan[6] öt területet különböztet meg: az egészség, amely befolyásolja az emberek élettartamát, életerejét; a formálisan szervezett iskolai képzés; a szakképzés a munka során; a (nem munkahelyi) felnőttoktatás; és a migráció, amelynek során az emberek igazodnak a változó foglalkozási lehetőségekhez.

E szélesebb értelmezés ellenére más hivatkozott szerzők – mint Becker vagy Mincer – elemzései a későbbiekben elsősorban az iskolai befektetésekre és megtérülésekre irányultak. A továbbiakban én is ebben a szűkebb értelemben foglalkozom a témával.

Egy klasszikus kérdésfeltevés szerint a társadalmi egyenlőtlenségekre vonatkozó szociológiai kutatások tárgya, hogy: „ki mit kap és miért?"[7] Ennek a kérdésnek lehet analógiája, hogy „ki mennyit keres és miért?" – egy specifikusabb közgazdasági megközelítésben.[8] A humántőke-elméletek szerint pedig a munkaerőpiacon elérhető keresetek a tőkebefektetés mértékétől függnek; értve ez alatt most elsődlegesen az iskolarendszerben való továbbtanulást.

A közgazdasági modellekben a képzettségen túlmenően fontos szerep jut az életkornak, tehát hogy valaki életpályája, életciklusa mely szakaszában tart. Azt feltételezik, hogy a keresetek növekednek az évek számával, de egy bizonyos

[5] Fontos közgazdasági irodalmak a témában: Mincer (1958, 1974), Schultz (1961, 1983), Becker (1962, 1964).

[6] Schultz (1961)

[7] Lenski (1966)

[8] Polachek & Siebert (1993)

életkor után már csökkenő mértékű a növekedés, sőt visszafordulás is lehetséges. Az ilyen fordított U görbét idéző kor–kereseti profilok annál magasabb szinten realizálódnak, minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége.[9] A humántőkeelmélet képviselői azért beszélnek a képzettségbe való befektetésről, mert valamely jövőbeli haszon (pl. magas kereset) érdekében áldozza fel valaki a jelenlegi keresetét (amikor továbbtanul ahelyett, hogy munkába állna), illetve vállal költségeket (pl. a tanulással járó kiadások). Az ilyen beruházás fiatalabb korban gyakoribb, mint idősebb korban, amikor a befektetés esetleg már nagyobb (anyagi) áldozatvállalással járna. A befektetések életciklus szerinti optimalizálásának másik oka, hogy az időskori befektetéseket követően már kevesebb idő marad a megtérülésre.[10] A humántőke befektetések életciklus szerinti profilja tehát hasonlóan alakul, mint a kor–kereseti görbék.

A humán tőkébe való befektetés a munkaerőpiacon történő megtérülést feltételez. Ennek kapcsán érdemes elgondolkodni mind a tőke, mind a munkaerőpiac működéséről. Szelényi Iván egy aszimmetriára hívja fel a figyelmet, amely a tőkejavak és a készségjavak között jelentkezik.[11] Szerinte a tőkejavak (mint például a pénztőke) birtoklásából járadék származik, s ez nem függ a piaci feltételektől. Más a helyzet a készségjavakkal, mint az emberi tőke, ahol a megtérülésnek feltételei vannak. Szelényi szerint szükséges „különbséget tenni a képzett munkáért kapott fizetés és az emberitőke-befektetés után szerzett járadék között". A közgazdasági modellekben ez a különbségtétel ott jelenik meg, hogy bérről, illetve bérprémiumról van szó, ez utóbbi minősül a befektetés megtérülésének. Ennél fontosabb feltétel Szelényi szerint – s ez az aszimmetria lényege – hogy az „emberitőke-befektetések csak akkor járadékforrások, ha a készségek szűkösen vannak jelen a piacon".[12] Szelényi további gondolatmenete az emberi tőke elméletével kapcsolatban már az osztályelmélethez, a hatalom, az uralom, a kizsákmányolás kérdéseihez kapcsolódik. Számomra mindebből itt az a lényeges, hogy a befektetés, a tanulás, a tudás, a kompetencia megszerzése *bizonyos feltételek* mellett eredményez megtérülést (járadékot, bérprémiumot) a munkaerőpiacon. Ez lehet valóban a szűkösségből adódó érték, de más is – ezt próbálom áttekinteni a következőkben.

A munkaerőpiac egy „aréna, ahol a munkások munkaerejüket bérre, státusra és egyéb foglalkozási jutalmakra cserélik".[13] Olyan intézményi struktúráról van szó, amely szabályozza a munkavállalók és az állások együttes eloszlását, egymáshoz rendelődését, vagyis a munkaerő mobilitását és mindazon juttatások eloszlását

[9] Mincer (1974: 66) 4.1 ábra

[10] Ben-Porath (1967)

[11] Szelényi (1990) tanulmányában az emberi tőke kifejezést használja, illetve a vonatkozó befektetéshez nála nem „megtérülés" hanem „járadék" kapcsolódik.

[12] Szelényi, id. mű 127.

[13] Kalleberg & Sorensen (1979: 351)

is, amelyekben a dolgozók részesülnek. Ebben az értelemben a munkaerőpiac egy „összeillesztő piac" *(matching market)*, ahol különböző erőforrásokkal, tulajdonságokkal és érdekekkel rendelkező dolgozók, valamint különböző elvárásokkal, ismérvekkel és érdekekkel rendelkező állások, munkáltatók vannak jelen, s ahol ezek sajátos intézményi algoritmusok révén találnak egymásra.[14] Ez a folyamat ráadásul nem is egységes, tekintve, hogy a munkaerőpiac szegmentált, s a különböző szegmensekben eltérő módon valósul meg az egymáshoz rendelődés, illetve eltérő lehet a befektetések és megtérülések viszonya is. Továbbá ez a szegmentált intézményi szerkezet nem is állandó, hanem folyamatos átalakulásban van. Az átalakulás egyik motorja a munkaerő demográfiai cserélődése, pl. az újonnan a munkaerőpiacra lépők (a pályakezdők) képzettebbek, mint az onnan végleg távozók (nyugdíjba vonulók); vagy a két csoport nemek szerinti összetétele eltérő. Végül, a munkaerőpiac intézményi szerkezete, mint az ágazati vagy szektor szerinti összetétel, a vállalatméret, az állások száma, az alkalmazási viszonyok jogi szabályozása is változik.

A munkaerőpiac esetében meghatározó a keresleti és a kínálati oldal elkülönítése. A humántőke-elméletek elsősorban a kínálati oldalra koncentrálnak. Az elmélet értelmében azért törekszik valaki a humán erőforrások (iskolázottság, foglalkozás-specifikus ismeretek, tapasztalatok) felhalmozására, mert arra számít, hogy ezek a befektetések majd a munkaerőpiacon megtérülnek, a tőke magasabb foglalkozási pozícióra, jobb alkalmazási- és munkafeltételekre, de mindenekelőtt magasabb bérre váltható át. A szorosan vett humántőke-elmélet ennek megfelelően a kereseti különbségek mögött elsősorban kínálati tényezőket, a munkavállalók eltérő mértékű képzettségét és tapasztalatait tételezi.

Ugyanakkor – többek között Szelényi nyomán – a munkaerőpiac keresleti oldalát tekintve azt is számításba kell venni, hogy a megtérülés meghatározott feltételek mellett valósul meg, és a különböző állásokban a munkaadónak különböznek a munkavállalók képzettségével és a tapasztalataival kapcsolatos igényei, elvárásai. Valójában tehát arról van szó, hogy minél jobban illeszkedik egy adott munkavállaló tudása, felhalmozott tapasztalata az adott foglalkozásban az adott munkaadó által megkívánt tudáshoz és tapasztalathoz, annál valószínűbb lesz a humán tőké befektetés megtérülése. De a valóság lehet ennél még összetettebb is. Az összehasonlító előnyök *(comparative advantages)* tétele alapján egy olyan mechanizmus révén rendelődnek a személyek az állásokhoz, ahol az illeszkedés, a fentebb említett *matching*, akkor lesz optimális, ha minden munkavállaló olyan foglalkozásban dolgozik, amelyben relatíve jobban teljesít más munkavállalóhoz képest. Ebben az esetben a megszerzett képességek (humántőke) és az állás által megkívánt képességek formális illeszkedése ugyan nem feltétlen áll fenn, viszont

[14] Coleman (1991)

a dolgozó relatíve mégis a legjobb helyzetben van, humán tőkéje a legjobban hasznosul.[15]

A humántőkebefektetés megtérülését vizsgáló empirikus kutatások statisztikai modellje, a korábban már hivatkozott Mincer nevéhez fűződő *Mincer-egyenlet* esetében a modell függő változója a bér logaritmusa, s a magyarázó változók között szerepel az iskolai végzettség, a kor, esetleg valamilyen más mérés a munkatapasztalatra vonatkozóan, jelezve, hogy mind a keresetek alakulása, mind a humántőke felhalmozása időfüggő. Ezt a modellt, éppen a keresleti és kínálati tényezők miatt bővítették ki a későbbiekben úgy, hogy a megszerzett iskolázottság mellett szerepeljen benne az adott állás által megkövetelt képzettség is, figyelembe véve, hogy az illeszkedés nem feltétlen tökéletes: mind a túlképzettség, mind az alulképzettség lehetősége fennáll. Az ilyen elemzésekre vonatkozó áttekintésében Hartog úgy foglalja össze az eredményeket, hogy a foglalkozás által megkívánt végzettség magasabb megtérüléseket mutat, mint a tényleges iskolázottság; a túlképzettség hatása pozitív, de kisebb mértékű a megtérülés, mint a megkívánt végzettség esetében; míg az alulképzettség hatása negatív.[16]

A munkavállaló megszerzett iskolázottsága és a betöltött állás által megkövetelt képzettség közti lehetséges feszültség tehát a munkaerőpiac keresleti oldalára hívja fel a figyelmet. Kínálati nézőpontból illeszkedési problémát az okozhat, ha a képzés bővülése nagyobb mértékű, mint amilyen mértékben a munkaerőpiacon igény mutatkozik a kvalifikált munkaerő alkalmazására. Például ha a posztindusztriális szolgáltató társadalmakban növekvő számban jelennek meg olyan állások a munkaerőpiacon, amelyek nem igényelnek magas végzettséget, vagy ha a munkaadók fokozódó mértékben keresik azokat a munkavállalókat, akiknél egy közepes szintű, általánosabb jellegű kvalifikációra ráépíthető a foglalkozás-specifikus, munka mellett megszerezhető tudás. Ez csökkentheti a humántőke befektetések megtérülésére vonatkozó várakozásokat. Az empirikus közgazdasági kutatások többsége azonban nem igazolja ezeket a félelmeket, jelentős mértékű képzési expanzió mellett sem; inkább szociológiai kutatások esetében fogalmazódnak meg aggodalmak.[17]

Az álláshely–munkaerő párosítás problémájának további vizsgálatához Thurow munkája kínál még támpontot.[18] Az általa alkalmazott „állás verseny" *(job competition)* modellben a munkavállalók egy olyan sorban *(job queue)* állnak, amelyet a munkáltató alakít ki, annak alapján, hogy számára mekkora (továbbképzési) költséget jelent egy adott munkavállaló alkalmazása. A vállalati munkaerőpiac

[15] Sattinger (1975)
[16] Hartog (2000) tanulmányának címében szereplő ORU ország arra a munkaerőpiacra utal, ahol egyaránt jelen van a felül-, a megfelelően és az alulképzettség *(over-, required, undereducation)*.
[17] Két tanulmánykötetre érdemes utalni: Hadjar & Becker (2009), Bernardi & Ballarino (2006).
[18] Thurow (1975)

ebben a megközelítésben tehát nem csak munkapiac, hanem képzési piac is, ahol a munkaadó szakma- és állás-specifikus továbbképzési költségekkel is számol. A humántőke-befektetések itt is számítanak, s a magasabban iskolázott munkavállalók pozíciója a sorban állók között kedvezőbb, mivel iskolai végzettségük egyben (további) képezhetőségük mutatója is. Bár a munkavállalók alapvetően saját személyes jellemzőik (pl. képzettségük) alapján versenyeznek az állásokért, mégis alapvetően az adott munkahely és az adott állás speciális képzési igénye (vagyis a keresleti oldal) a meghatározó, szemben Thurow másik, „bérverseny" *(wage competition)* modelljével, ahol egy kínálati tényezőről van szó, nevezetesen hogy melyik munkavállaló hajlandó alacsonyabb keresetért elvégezni ugyanazt a munkát.

A személyek és pozíciók illeszkedésében szerepe van strukturális és intézményi tényezőknek is, amelyek befolyásolják az állásokhoz való hozzájutás körülményeit. Ebben a vonatkozásban különböztethetők meg a *zárt és nyílt pozíciók*.[19] Zárt pozíciókat jelentenek azok az állások, amelyek csak akkor érhetők el, ha megüresednek, vagyis betöltőik eltávoznak onnan. Nyílt pozíciókat jelentenek azok az állások, amelyek bármikor betölthetők, mert betöltőik lecserélhetőek. Ha a munkaerőpiacon az utóbbi állások a jellemzőek, akkor az álláshoz jutás körülményeit inkább a munkaadók tudják befolyásolni, amennyiben bármikor felkínálhatnak egy állást egy számukra alkalmasabb, kevesebb költséget jelentő (például kisebb továbbképzési költséggel járó, alacsonyabb bért elfogadó) munkavállalónak, függetlenül attól, hogy az állás be van töltve. Ha viszont a zárt pozíciót képviselő állások a jellemzőek, akkor inkább a munkavállalók tudják befolyásolni az álláshoz jutás lehetőségeit azzal, hogy mozognak-e saját akaratukból a munkaerőpiacon és szabaddá tesznek-e ennek révén állásokat. Ez utóbbi helyzetben kevésbé beszélhetünk állás- és még kevésbé bérversenyről, hanem inkább „üresedési verseny" *(vacancy competition)* áll fenn.[20]

A humántőke-befektetések megtérülésére jobbak a lehetőségek egy olyan munkaerőpiacon, ahol a nyílt pozíciók rendszere dominál, ahol a munkaadóknak lehetőségük van „jutalmazni" azokat, akik több tudást és ismeretet halmoztak fel. Ez kevésbé lehetséges a zárt pozíciók rendszerében, ahol kevesebb felhalmozott tudással és tapasztalattal is „birtokon belül" lehet maradni, mivel az ilyen

[19] Sorensen & Kalleberg (1981), Sorensen (1983)

[20] A zárt és nyílt pozíciók fogalmai ismerősek lehetnek a duális munkaerőpiacra vonatkozó közgazdasági leírások tükrében, ahol a munkaerőpiacnak elsődleges és másodlagos (primer és szekunder) szegmenseit különböztetik meg. Ezek – a magasabb bérek, jobb munkakörülmények, kedvezőbb előrejutási lehetőségek mellett – abban is eltérnek egymástól, hogy a primer szegmensben az állás biztonsága nagyobb, a munkavállaló kevésbé kiszolgáltatott a munkaadónak, mint a szekunder szegmensben. Az itt használt fogalmak szociológiai relevanciája túlmutat a duális munkaerőpiac leírásokon, amennyiben az álláshoz jutás különbségére helyezik a hangsúlyt, beillesztve így a folyamatot a státusmegszerzésre vonatkozó szociológiai gondolatmenetbe.

rendszert általában a pozíciók meghatározott és nem növelhető száma („nincs státus"), illetve a pozíciók és a személyek határozatlan időre történő egymáshoz rendelése (az állásokat betöltők „be vannak betonozva") jellemzi.[21]

Az eddigiekben a humántőke-elmélet érvényesülésének két lényeges korlátjára hívtuk fel a figyelmet. Egyfelől az elmélet alapvetően egy munkaerő-kínálati logikát tükröz, miközben a munkaerőpiacon a keresleti elemek talán hangsúlyosabbak. Másfelől a munkaerőpiac keresleti és kínálati szempontjai kevésbé érvényesülhetnek a zárt pozíciók strukturális és intézményi viszonyai között. A továbbiakban tárgyalt harmadik tényező a képzési rendszer és a munkaerőpiac intézményi viszonyára vonatkozik, ahol az ún. *kvalifikációs* és *szervezeti* mobilitási terek típusai között lehet különbséget tenni. Az előbbi esetében az iskolarendszerű képzésben a szakképzésre helyeződik a hangsúly: az iskola olyan ismereteket próbál átadni, amelyek közvetlenül alkalmazhatók és hasznosíthatók a munkavállalás során. A humántőke elemei közül ebben az esetben a munkahely- és foglalkozás-specifikus ismeretek későbbi felhalmozása kevésbé jelentős. A második típus esetében az iskolarendszerű képzés elsősorban általános tudást közvetít, s a képzési rendszerben kapott alapokra építve szerzi meg a munkavállaló azokat a specifikus ismereteket, amelyekre az adott munkahelyen és az adott állásban szükség van. Ebben az esetben az iskolai végzettség, valamint a különböző szintű munkahelyi, szakma- és állás-specifikus ismeretek későbbi felhalmozása egyaránt jelentős részét képezi a humán tőkének. Miközben az első típus esetében az iskolarendszer az általa kínált és a munkaerőpiacon keresett tudás- és ismeretanyag között alapvető összhangot feltételez, a második típus esetében jobban számol e kereslet és kínálat illeszkedésének problémáival.[22]

A humántőke-befektetés megtérülésével kapcsolatban a kvalifikációs mobilitási tér valószínűleg több kockázatot jelent, mivel az iskolarendszer specifikusabb képzést nyújt, amely azután vagy nagyon jól hasznosítható, tehát magas megtérülési rátára, jó állásra és keresetre lehet számítani, vagy a munkaerőpiac nagyon kevéssé tart majd igényt az adott tudására. A szervezeti mobilitási tér esetében jobban érvényesül az a mechanizmus, ahol az iskolarendszerű humántőke elsősorban jelzésértékű a munkaadó számára, és a dolgozó további specifikus képzésének lehetőségeit és költségeit mutatja.

[21] Anélkül, hogy a részletekbe mennénk, jelezzük, hogy az egész problémakörnek fontos eleme a belső munkaerőpiac néven ismert jelenség is. A munkaerőpiac primer szegmensében általában inkább feltételezhető egy belső munkacrőpiac, amely lehetővé teszi a munkahelyen belüli előrelépést, ez pedig üresedést teremthet az „állás-létra" alján. A belső munkaerőpiac léte és működése emellett összefügg a munkahely szervezeti nagyságával is: kisebb méretű szervezetekben kevésbé működhet belső munkaerőpiac.

[22] Maurice & Sellier (1979) e tipizálás kidolgozásakor Németországot tekintették az első és Franciaországot a második eset jellegzetes képviselőjének.

Az ezzel kapcsolatos közgazdasági modell kidolgozása elsősorban Spence nevéhez kapcsolódik. Az elmélet szerint piaci jelzésekről van szó, amelyekkel piaci szereplők szándékosan vagy véletlenül más piaci szereplők elképzeléseit befolyásolják úgy, hogy feléjük információt közvetítenek. Ez a fogalmazás persze szinte minden piaci megnyilvánulásra (reklám, márkahasználat, árképzés) is vonatkozhat, amikor valamilyen értékesítési tevékenységről van szó. Esetünkben a munkavállaló árulja saját magát, s a munkaadó, mint potenciális vevő, értékeli a jelzéseket. Például egy semmiféle korábbi munkatapasztalattal nem rendelkező pályakezdő alkalmazása nyilván kockázatos befektetés a munkaadó számára, hiszen nagyon kevés információ alapján kellene döntenie. Ezért döntése során megpróbál „a kompetencia feltételes valószínűségéről" azoknak a jelzéseknek és információknak az alapján tájékozódni, amelyeket a munkát kereső ad magáról. A munkaadó számára egyértelműen hozzárendelés típusú jelzés az állást kereső neme, etnikai hovatartozása, külső jellemzői. A munkavállaló iskolai végzettsége viszont egyfelől teljesítmény típusú jelzés, humántőke-befektetéseinek mértékéről informálja a munkaadót, de másfelől a munkaadó ehhez az információhoz is „hozzárendeli" korábbi tapasztalatait arról, hogy az ilyen végzettségű álláskeresők menyire váltak be konkrét tudásuk, illetve további képezhetőségük szempontjából.[23]

Ennek a modellnek az esetében is felmerülnek költségek, mind a munkavállaló, mind a munkaadó részéről, amelyek kifejeződhetnek akár pénzben, akár időben. Az előbbi csoport esetében egyfelől a továbbtanulás korábban már tárgyalt költségei „elszámolhatók" itt is, másfelől az információközlésnek lehetnek költségei az álláskeresés folyamatában. A munkaadóknak viszont az információk beszerzéséhez, szelektálásához, megbízhatóságuk esetleges ellenőrzéséhez kapcsolódó költségekkel kell számolniuk. A folyamat mindenképpen a nem tökéletes informáltság közegében játszódik le, amennyiben az állást kereső sem tudja pontosan, milyen munkát, milyen körülmények között, milyen feltételekkel kell majd végeznie, s a munkaadó sem tudja, mennyire lesz felkészült, megbízható, lojális, stb. a leendő alkalmazott. Ez a bizonytalanság természetesen különbözik a munkaerőpiac egyes szegmenseiben, ágazatonként vagy szakmánként. Végeredményben a piaci jelzések folyamata kommunikációs jelleget ölt, ciklusai vannak, egy tanulási folyamat megy végbe, a jelzéseket adó módosítja jelzéseit különböző vélt elvárásoknak megfelelően, a jelzéseket vevő pedig módosítja azok értékelését. Mindez addig

[23] Spence (1973) különbséget tesz a piaci jelzések két típusa között, jelzésnek *(signals)* tekintve a teljesítményalapúakat, amelyeket valaki képes befolyásolni, s „mutatónak" *(indices)* nevezve azokat a személyes tulajdonságokat, amelyeket valaki nem képes befolyásolni. Ugyanakkor kétségtelenül mindkét típus közvetít információt, a jelzések szándékolt, a mutatók akaratlan módon. Miközben az elméleti modell megpróbál a jelzésekre koncentrálni, a valóságban tudjuk, hogy a munkaerőpiacon gyakorta jelen lévő diszkrimináció éppen a nem befolyásolható mutatókon alapszik. A különböző mutatókkal jellemezhető személyek vagy csoportok esetében az azonos jelzések is eltérő értelmet nyerhetnek. Lásd még Spence (1981).

tart, amíg eljutnak egy egyensúlyi állapothoz *(signaling equilibrium)*, amelynek eredményeképpen a munkát kereső vagy megkapja, vagy nem kapja meg az állást, illetve – ha a modell közgazdasági jellegéből következően annak függő változója a kereset – a munkaadó vagy megfelelő, vagy nem megfelelő bért ajánl fel számára.

Társadalmi tőke: befektetés a humán tőkébe

Ez a tanulmány a társadalmi tőke nagyon széles fogalmát egyetlen szempontból, a humán tőkével való összefüggésben vizsgálja, amihez kiindulási pontként Coleman tanulmánya szolgál.[24] Coleman megközelítésének fontos vonása, hogy egyesít egy szociológiai és egy közgazdaságtani nézőpontot, figyelembe véve, hogy az emberek cselekedeteit befolyásolják a társadalmi normák és szabályok, valamint a cselekvők önérdeke. Egy további lényeges jellemző, hogy a társadalmi tőkét ***közjószágnak*** tekinti, szemben más megközelítésekkel, ahol a különböző tőkeformákat csak a tőkék birtokosai hozzák létre és egyedül ők azok, akik a tőkéket a maguk javára hasznosítják. A társadalmi tőke azonban kölcsönös kapcsolatokban és viszonylatokban jelenik meg, ezért nem kizárólag egyéni erőforrás, mi több, a potenciális társadalmi tőke egy jelentős része soha nem realizálódik, ha az emberek nem használják fel kapcsolataikat.

Coleman tanulmánya a társadalmi tőke szerepét az iskolai képzés, vagyis a humántőke felhalmozása kontextusában vizsgálja. Gazdasági tőkéről, emberi tőkéről és társadalmi tőkéről beszél, amelyek befolyásolják a gyerekek iskolai teljesítményét.[25] A gazdasági tőke, a szülői család pénzügyi helyzete megszabja, hogy mennyire tudják gyermekük tanulmányait anyagilag támogatni, ehhez milyen körülményeket, speciális tárgyi feltételeket tudnak biztosítani. Az emberi tőke a szülők formális iskolai végzettségét, a társadalmi tőke pedig – ebben az esetben – azt a családi klímát jelenti, amely a szülő és a gyerek kapcsolatára vonatkozik, a viszonyt a tanuláshoz és az iskolai előmenetelhez. A társadalmi tőkének tehát vannak kulturális összetevői, továbbá olyan értékszempontjai is, amely szerint a tudás, az iskolai eredményesség lényeges a szülők számára. Coleman hangsúlyozza, hogy a szülők iskolázottsága (ami nála a humántőke, a Bourdieu-féle megközelítésben a kulturális tőke indikátora lenne), összefügg a társadalmi tőkével, de ha a szülő és a gyerek közti viszonyban az iskolai tanulmányok fontossága és sikere nem kap elegendő hangsúlyt, akkor a szülő magas képzettsége nem hasznosul a

[24] Coleman (1988)

[25] Az angolszász irodalomban ez bevett terminológiai hármas, a kulturális tőke fogalmát kevésbé használják. A gazdasági tőke az emberek bankszámláiban, az emberi tőke a fejükben van, a társadalmi tőke pedig kapcsolataik struktúrájában rejlik (Portes, 1998).

gyerek számára. Ugyanakkor a társadalmi tőke ott is sikerrel működhet, ahol a szülők formális humántőkéje egyébként nem olyan magas.[26]

Coleman, amikor a szülő és a gyerek az iskoláztatás szempontjából lényeges kapcsolatáról beszél, pontosan meghatározza a családi hátteret, ahol szerinte a társadalmi tőke szintje magas. Lényeges szempont a család teljessége – a csonka családban nevelkedő gyerek társadalmi tőkéje kevesebb. De nemcsak az egyszülős család tekinthető „hiányosnak", hanem az is, ahol mindkét szülő dolgozik, s emiatt kevesebb idő és energia marad arra, hogy a gyerek iskolai előmenetelével foglalkozzanak. Ez a gondolat nem idegen a közgazdasági szakirodalom számára sem. A szülők (magas) iskolai végzettsége vezet oda, hogy befektetnek gyermekükbe. A gyermekkel töltött időt „otthoni befektetésnek" kell tekinteni; tipikusan ilyen befektetés az, amikor a kisgyermekes nők pénzkereső munka helyett otthon maradnak.[27] Az „otthoni befektetés" közgazdasági koncepciója a családra mint gazdasági egységre tekint, ahol otthoni és piaci termelés zajlik, munkamegosztás folyik, a családtagok a családi munkamegosztás keretében különböző mértékben rendelik hozzá időráfordításaikat otthoni és otthonon kívüli munkájukhoz, többek között a gyerekbe való befektetéshez.[28]

A szülők „jelenléte" mellett Coleman szerint a testvérek száma is lényeges. A magas testvérszám csökkenti a társadalmi tőkét, hiszen nagyobb gyerekszám mellett csökken az egy gyerekre jutó szülői figyelem és törődés.[29]

Jelentős mennyiségű empirikus kutatás hivatkozható, amely a társadalmi tőke hatását vizsgálja az iskolai esélyegyenlőtlenségekre, Coleman megközelítését követve, s tovább finomítva a magyarázó változók méréseit. Egy tanulmánykötet[30] írásai sorra veszik azokat a hatásokat, amelyeket a szülők „involválódása" a gyerek iskolai előmenetelébe, illetve a családszerkezet gyakorol az iskolai teljesítményre. A szülői törődés olyan elemei mutatkoztak jelentősnek, mint az elvárások a gyerek tanulmányaival kapcsolatban, a szülő és a gyerek közti beszélgetés gyakorisága az

26 Coleman egyik jellemző példája az ázsiai bevándorló család az amerikai közoktatási rendszerben, ahol minden tankönyvből kettőt vesznek, az egyiket a tanulónak, a másikat az anyának, aki a gyerekkel együtt tanul.

27 Mincer (1974), 140-141.

28 Polachek (1981), Mincer & Polachek (1974). Ugyanakkor az a szülő, aki otthon van és nincs állása, feltehetőleg kevesebb társadalmi kapcsolattal rendelkezik, egy zártabb társadalmi közegben mozog, az ő kisebb mértékű társadalmi kötődései csökkentik az információs képességeket is, miáltal összességében a család társadalmi, kapcsolati tőkéje kisebb lesz.

29 Az iskolai esélyegyenlőtlenségekre, a társadalmi mobilitásra vonatkozó empirikus kutatások rendre figyelembe veszik a testvérek számát a családban, de ezt a változót inkább a gazdasági tőke indikátorának tekintik, amennyiben az egy főre jutó családi jövedelem mértékét befolyásolja.

30 A Schneider és Coleman (1993) által szerkesztett kötet a National Educational Longitudinal Study (NELS) adatbázisán készített elemzéseket tartalmaz. A kutatást a National Center for Educational Statistics (NCES) végezte, mintegy 26 ezer 8. évfolyamos tanulót, szüleiket, tanáraikat kérdezték meg, az első adatfelvétel 1988-ban volt, amelyet 1990-ben és 1992-ben követtek újabbak, amikor a tanulók már 10. illetve 12. évfolyamosok voltak.

iskoláról és a tanulásról, a házi feladat ellenőrzése, a különórákra járatás, illetve hogy mennyi időt tölt otthon a gyerek az iskola után, egyedül, szülői felügyelet nélkül. Lényegesek voltak még olyan tényezők is, hogy a szülők milyen gyakran léptek kapcsolatba az iskolával tanulmányi vagy más ügyekben, vagy mennyire vettek részt az iskolai életben, az iskolai szülői szerveztek munkájában. Tekintettel arra, hogy a gyerekek szocializációjában a kortárscsoport szerepe (is) meghatározóvá vált,[31] fontosnak mutatkozott az is, hogy a szülők mennyire ismerik a gyerek barátainak szüleit. A kutatási eredmények szerint a szülők iskolai végzettsége, illetve a faji hovatartozás befolyásolta az ilyenfajta indikátorokkal mért társadalmi tőke mennyiségét és hatékonyságát, de a kapcsolatok nem voltak lineárisak, nem mondható, hogy a legmagasabb státusú fehér családokban törődtek volna leginkább a gyerek iskolai előmenetelével.

Ugyanezen adatok egy későbbi, s talán alaposabb feldolgozása viszont azt mutatta, hogy a szülők figyelme a gyerek tanulmányaira, kapcsolatuk az iskolával kevésbé volt hatásos az alacsonyabb társadalmi helyzetű, etnikai kisebbséghez tartozó vagy egyszülős családok esetében.[32] McNeal ezt azzal magyarázza, hogy a rosszabb státusú családokban, még ha ambicionálják is a gyerekkel való foglalkozást, nem tudnak elég hatékonyak lenni – ellenőrzik például, hogy a gyerek elkészítse a házi feladatot, de arra már nem tudnak figyelni, hogy az ne legyen hibás. Másrészt lehetséges, hogy ezeket a szülőket az iskola, a tanárok is másképp kezelik, amikor kapcsolatba lépnek velük. Mindkét magyarázat esetében nagyon könnyen asszociálhatunk Bourdieu kulturális reprodukció elméletére is.

Természetszerűleg jelentős figyelem irányult az anyák munkavállalására, hiszen – mint szó volt róla – az állást nem vállaló anya úgy tekinthető, mint aki „befektet gyermeke humán tőkéjébe". A már említett amerikai NELS-adatokon,[33] az anya munkavállalása (teljes állásban dolgozik, részfoglalkozású, nincs állása) összefüggött azzal a társadalmi tőke mérésére használt információval, hogy a gyerek mennyi időt tölt otthon iskola után egyedül, s ez rontotta az iskolai eredményességet. Az anya munkavállalásának más változókat is figyelembe vevő nettó hatása viszont azt mutatta, hogy a gyerek iskolai teljesítménye akkor volt a legjobb, ha az anya részfoglalkozású volt.[34]

Összességében a társadalmi tőke szerepére vonatkozó szociológiai kutatások igazolták, hogy a szülő és a gyerek közti kapcsolat, illetve a szülő és az iskola közti kapcsolat hatással vannak a gyerek iskolai előmenetelére. Hasonló jellegű pszichológiai kutatások is alátámasztják ezeket az eredményeket.[35] Egyes kutatási

31 Vö. Coleman (1961)

32 McNeal (1999)

33 Schneider & Coleman (1993)

34 Muller (1995)

35 Például Fan & Chen (2001), Hill & Taylor (2004), Green et al. (2007).

eredmények azt is sejteni engedik, hogy a társadalmi tőke hatását érdemes külön vizsgálni az iskolai teljesítményre (kognitív aspektus) és a továbbtanulásra (viselkedési aspektus), jóllehet az iskolai eredmények maguk is hatással vannak a továbbtanulási döntésekre. Nem egyértelmű viszont, hogy a társadalmi tőke a jobb vagy a rosszabb társadalmi helyzetű családok esetén hatékony. Lehetne mondani, hogy mint minden tőkeformából, kedvezőbb társadalmi helyzet esetén a társadalmi tőkéből is több áll rendelkezésre, tehát végső soron itt is az előnyök halmozódásáról van szó.[36] Egy másik megközelítésben viszont, ahol a családi háttér magas státusú, a gyerek megfelelő bensővé tett kulturális tőkével rendelkezik, ott esetleg kevesebb van szükség arra, hogy a szülő részt vegyen a tanulás folyamatában, szorosabb kapcsolata legyen az iskolával.

Összegzés

Ez a tanulmány közgazdasági és szociológiai szakirodalmak segítségével vizsgálta a humántőke és a társadalmi tőke bizonyos jellemzőit. A közgazdasági irodalmak segítettek abban, hogy bemutassak olyan strukturális, intézményi feltételeket, amelyek erősítik vagy gyengítik az iskolai befektetések megtérülését, azt a járadékszerzést, amiről Szelényi tanulmánya[37] tesz említést. A szociológiai szakirodalom, jelesül Coleman és követői, segítettek abban, hogy az iskolai befektetések esetében mutatkozó (halmozódó) egyenlőtlenségeket a társadalmi tőke szempontjából közelítsem meg.

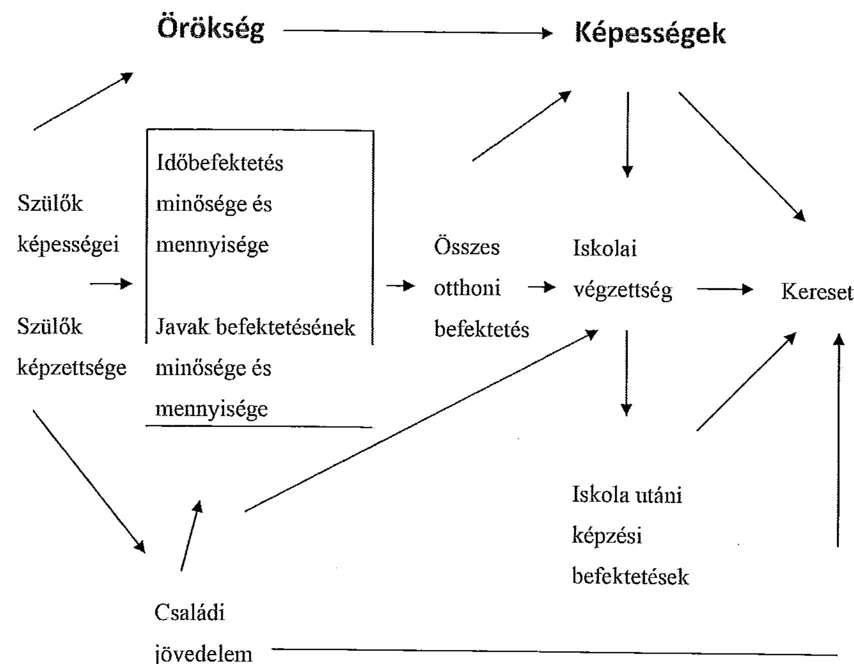
A tanulmányt egy olyan modellel szeretném lezárni, amelyet a közgazdasági szakirodalomban találtam, s amely a következő generációba, a gyermekekbe való befektetésre vonatkozik (1. ábra). A modell „szól" egyrészt az egyenlőtlenségek intergenerációs átörökítéséről (szociológia), másrészt a családoknak a gyermekek „minőségére" irányuló, haszonmaximalizáló viselkedéséről (közgazdaságtan). A modell alapvetően egy mikroszintű, individuális folyamatot mutat be, de nyilvánvalóan fontosak a makroszintű, társadalmi folyamatok is. Ezek adják a keretét a családok szintjén megvalósuló befektetéseknek, legyen szó családpolitikáról, a gyermekes családok támogatásáról, vagy oktatáspolitikáról, az oktatási rendszer szabályozásáról és működtetéséről, utóbbi területen mondjuk az „általános" és a „szakképzés" viszonyáról az iskolai intézményrendszerben vagy a tanmenetekben. A jövő generációba való befektetés valójában a társadalmi szinten dől el, itt érdemes a szakirodalmat lefordítani a politikaformálás, a döntéshozatal kérdéseire *(policy relevance)*.

[36] Vö. az előnyök halmozódására vonatkoztatott „Mathew effect":„the rich get richer and the poor get poorer". Merton (1968).

[37] Szelényi (1990 [1987]).

1. ábra. „Otthoni befektetések" a gyermekbe

Forrás: Haveman & Wolfe 1995: 1833; Leibowitz 1974: 113 nyomán

Hivatkozott irodalom

Becker, Gary S. (1962), „Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis." *The Journal of Political Economy*, 70 (5), 9–49.

Becker, Gary S. (1964), *Human Capital.* New York: NBER / Columbia University Press

Ben-Porath, Yoram, (1967), „The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings." *The Journal of Political Economy*, 75 (4), 352–365.

Bernardi, Fabrizio & Gabriele Ballarino eds. (2016), *Education, Occupation and Social Origin. A Comparative Analysis of the Transmission of Socio-Economic Inequalities.* Cheltenham: Edward Elgar

Coleman, James S., (1961), *The Adolescent Society.* Glencoe: The Free Press

Coleman, James S. (1988), „Social Capital in the Creation of Human Capital." *American Journal of Sociology*, 94, 95-121.

Coleman, James S. (1992), „Matching Processes in the Labor Market." *Acta Sociologica*, 34 (1), 3–12.

Fan, Xitao & Michael Chen (2001), „Parental involvement and students' academic achievement: a meta-analysis." *Educational Psychology Review,* 13 (1), 1-22.

Gouldner, Alvin (1978), *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class.*

Green, Christa L., Joan Walker, Kathleen Hoover-Dempsey, Kathleen, Howard Sandler (2007), „Parents' motivations for involvement in children's education: an empirical test of a theoretical model of parental involvement." *Journal of Educational Psychology,* 99 (3), 532-544.

Hadjar, Andreas & Rolf Becker eds. (2009), *Expected and Unexpected Consequences of the Educational Expansion in Europe and the US.* Bern, Stuttgart, Wien: Haupt Verlag.

Hartog, Joop (2000), „On Returns to Education: Wandering along the Hills of ORU Land." in *Education and Training in a Knowledge-Based Economy.* Editors: Hans Heijke & Joan Muysken. London: Macmillan, 3-45.

Haveman, Robert H. & Barbara L. Wolfe (1995), „The Determinants of Children's Attainments: A Review of Methods and Findings." *Journal of Economic Literatrure,* 33 (4), 1829-1878.

Hill, Nancy E. & Lorraine C. Taylor (2004), „Parental school involvement and children's academic achievement: Pragmatics and issues." *Current Directions in Psychological Science,* 13 (4), 161-164.

Kalleberg, Arne L. & Aage B. Sorensen (1979), „The Sociology of Labor Markets." *Annual Review of Sociology,* 5, 351–379.

Leibowitz, Arleen (1974), „Home Investments in Children." *The Journal of Political Economy,* 82 (2), 111-131.

Lenski, Gergard E. (1966), *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification.* New York: McGraw-Hill

McNeal, Ralph B. Jr. (1999), „Parental Involvement as Social Capital: Differential Effectiveness on Science Achievement, Truancy, and Dropping Out." *Social Forces,* 78 (1), 117-144

Merton, Robert K. (1968), „The Matthew Effect in Science" *Science,* 159 (3810), 56–63.

Mincer, Jacob (1955), „Investment in Human Capital and Personal Income Distribution." *The Journal of Political Economy,* 66 (4), 281–302.

Mincer, Jacob (1974), *Schooling, Experience and Earnings.* New York: NBER / Columbia University Press

Mincer, Jacob & Solomon W. Polachek (1974), „Family Investments in Human Capital: Earnings of Women." *The Journal of Political Economy,* 82 (2) 76-108.

Muller, Chandra (1995), „Maternal Employment, Parental Involvement, and Mathematics Achievement Among Adolescents." *Journal of Marriage and Family,* 57 (1), 85-100.

Polachek, Solomon W. (1981), „Occupational Self-Selection: A Human Capital Approach to Sex Differences in Occupational Structure." *The Review of Economics and Statistics,* 63 (1), 60-69.

Polachek, Solomon W. & Stanley W. Siebert (1993), *The Economics of Earnings.* Cambridge: Cambridge University Press

Portes, Alejandro (1998), „Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology." *Annual Review of Sociology,* 24, 1-24

Sattinger, Michael (1975), „Comparative Advantage and the Distributions of Earning and Abilities." *Econometrica,* 43 (3), 455–468.

Schultz, Theodore W. (1961), „Investment in Human Capital." *The Amercian Economic Review,* 51 (1), 1–17.

Schneider, Barbara & James S. Coleman, James S. eds. (1993), *Parent, Their Children, and Schools.* Boulder: Westview Press

Schultz, Theodore W. (1983), *Beruházás az emberi tőkébe.* Budapest: KJK.

Sorensen, Aage. B. & Arne L. Kalleberg (1981), „An Outline of a Theory of the Matching of Persons to Jobs." in *Sociological Perspectives on Labor Markets.* Edited by Ivar E. Berg. New York: Academic Press, 49-74.

Sorensen, Aage B. (1983), „Processes of Allocation to Open and Closed Positions in Social Structure" *Zeitschrift für Soziologie,* 12 (3), 203-224

Spence, Michael (1973), „Job Market Signaling." *The Quarterly Journal of Economics.* 87 (3), 355-574.

Spence, Michael (1981), *Market Signaling: Informational Transfer in Hiring and Related Screening Processes.* Cambridge: Harvard University Press

Szelényi Iván (1990), „Túl a kulturális tőkén: a szimbolikus uralom elmélete felé." (Bill Martinnal közösen.) *Új osztály, állam, politika.* Budapest: Európa, 99–135.

Szelényi Iván (2016), „A szociológia hármas válsága." *Socio.hu,* 1. 118–126.

A kötet szerzői

Bozóki András
Politológus, egyetemi tanár a budapesti Közép-európai Egyetemen (CEU). Szakmai érdeklődési területei: politikai rendszerek, demokratizálódás és hibrid rezsimek Kelet-Közép-Európában, politikai ideológiák változása és az értelmiség szerepe. Utóbbi művei: *Anarchism in Hungary: Theory, History, Legacies.* (társszerző, Boulder, CO: Social Science Monographs, 2006), „Hungary since 1989" In Sabrina P. Ramet ed. *Central and Southeast European Politics since 1989.* (társszerző, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, átdolgozott kiadás, 2018), *Virtuális demokrácia.* (Budapest: Gondolat, 2012). Szakmai díjai: Erdei-díj, Bibó-díj.

Böröcz József
Szociológus, egyetemi tanár a Rutgers University-n (New Jersey, USA), az MTA doktora. Szakmai érdeklődési területei: a globális rendszer átalakulása és az egyenlőtlenségek, az államszocializmusok történeti-összehasonlító szociológiája, és az Európai Unió, mint a kritikai elemzés tárgya. Utóbbi művei: *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig* (Budapest: L'Harmattan, 2017), *El último europeo: Imperialismo, xenofóbia y la derecha radical en la Unión Europea* (társszerkesztő, Madrid: La oveja roja, 2014), *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis* (Oxford, UK: Routledge, 2010, magyar változata Pozsony: Kalligram, 2018).

Dupcsik Csaba
Szociológus, történész, egyetemi docens a Károli Gáspár Református Egyetemen és főmunkatárs az MTA TK Szociológiai Intézetében. Kutatási területei: a romák helyzete, elmélettörténet, társadalomtörténet, valamint család- és genderszociológia. Fontosabb művei: *A reflexivitás problémája a tudományos ismeretek szociológiájában.* (Budapest: Osiris. 2001), *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században.* (Budapest: Teleki László Alapítvány. 2005), *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.* (Budapest: Osiris. 2009. második, átdolgozott kiadás, MTA TK, 2017).

Fodor Éva
Szociológus, és erről Szelényi Iván tehet, több szinten is. A CEU docense. Kutatási területe a nemek közötti egyenlőtlenség a munkaerőpiacon – ezért is Szelényi Ivánt okolja, mert eredetileg antiszemitizmussal szeretett volna foglalkozni, de erről hamar lebeszélték (szerencsére). Első könyvét – *Working Difference: Women's Working Lives in Hungary and Austria* – a Duke University Press adta ki 2003-ban, a másodikat, melyben Szelényi Iván már nem segített annyit, még mindig nem fejezte be. Publikált cikkeket is nemi egyenlőtlenségről, munkaerőpiacról, legutóbb a *Social Forces, Social Problems, Work and Occupations* című kiadványokban, gyakran Szelényi Iván egy másik tanítványával társszerzőként.

Füzér Katalin
Szociológus, egyetemi docens a Pécsi Tudományegyetemen. Kutatási területei: a társadalmi tőke szociológiája és a fejlesztéspolitika szociológiája. Utóbbi munkái: „Social Capital, Social Exclusion and Rehabilitation Policy in the Hungarian Urban Context" In: Joseph Lewandowski & Gregory Streich (eds.) *Urban Social Capital: Civil Society and Urban Life.* (Farnham: Ashgate, 2012: 31-75), „A bizalom társadalom-elmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete" *Századvég* (2015, 78 (4): 5-16), „A projektesített város: részvételi városfejlesztés az ezredfordulós Pécsett" Pécs: Publikon, 2017.

Gagyi Ágnes
Antropológus, a Göteborgi Egyetem kutatója. Szakmai érdeklődési területe a közép-kelet-európai társadalmi mozgalmak, a régió hosszú távú világgazdasági és geopolitikai betagozódásának kontextusában. Legutóbbi művei: „Az antipopulizmus, mint a rendszerváltás szimbolikus eleme" (*Fordulat*, 2014. 21), „Coloniality of Power in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics" *Journal of World-Systems Research* (2016. Vol. 22. No. 2.).

Győrbíró András
Közgazdász, szociológus, egyetemi adjunktus a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetemen. Kutatási területei: oktatáspolitika, gazdaságszociológia és politikai szociológia. Utóbbi művei: „An Almost Bright Future Perspective of Young Graduates in Romania" In: Csaba, Fogarasi & Hunya (eds.), *European Integration: First Experience and Future Challenges.* (Oradea: Partium Press, 2011), „Tehetséggondozás és társadalmi kohézió" (társszerző, *Pedagógia Online,* 2012/2), „Az erdélyi magyar felsőoktatás teljesítményének potenciális hatása a régió gazdasági fejlődésére a munkerő-képzés perspektívájából" (*Erdélyi Múzeum Füzetek,* 2014/4).

Hegedüs József
Közgazdász, szociológus, a Városkutatás Kft igazgatója, a Corvinus Egyetem vendégtanára. Kutatási területei: a kelet-európai társadalmak lakásrendszere, és az átmenetben lévő országok önkormányzati, finanszírozási rendszerei. Fontosabb művei: „Housing Classes and Housing Policy: Some Changes in the Budapest Housing Market" (társszerző), *International Journal of Urban and Regional Research,* (Vol. 7. No. 4. 1983), „Self-help Housing in Hungary" In: M. Kosta (ed.) *Beyond Self-Help Housing* (München: Profil, 1992), „The Transformation of the Social Housing Sector in Eastern Europe: A Conceptual Framework." In: Hegedüs, Lux & Teller (eds.) *Social Housing in Transition Countries.* (New York: Routledge, 2013).

Juhász Pál
Szociológus, tudományos munkatárs a budapesti Corvinus Egyetemen. Szakmai érdeklődési területei: agrárszociológia, település-szociológia. Fontosabb munkái: „Osamu (ed.), *The Structure of the Rural Economy of Post-communist Countries*" (Sapporo: Hokkaido University Press, 2001), *Emberek és intézmények: két zsákutca az agráriumban.* Budapest: Új Mandátum, 2006), *A piacgazdaság intézményei és kultúrája.* (Budapest: Jelenkutató Alapítvány, 2011).

Kovács Teréz
Szociológus, egyetemi tanár a Pécsi Tudományegyetemen. A demográfia és szociológia doktori iskola vezetője. Szakmai érdeklődési területei: a határon túl élő magyarok identitása és a vidéki társadalmak átalakulása. Fontosabb művei: *Vidékfejlesztési politika* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus, 2003 és újra kiadva 2012), *Gazdaportrék* (Budapest: Agroinform, 2008), *Paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása* (Budapest: L'Harmattan, 2010).

Ladányi János
Szociológus, egyetemi tanár, az MTA doktora. Kutatási területei: a társadalmi egyenlőtlenségek, a településszociológia, a szegénység és etnicitás,. Fontosabb könyvei: *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe* (társszerző, New York: Columbia University Press, 2006), *Lakóhelyi szegregáció Budapesten* (Budapest: Új Mandátum, 2008), *Leselejtezettek: A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének változásai Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában* (Budapest: L'Harmattan, 2012).

Melegh Attila
Szociológus, demográfus, tudományos főmunkatárs a KSH Népességtudományi Intézetében, egyetemi docens a Corvinus Egyetemen. Kutatási területei: nemzetközi migráció, a népesedési diskurzusok összehasonlítása és a globális társadalmi változás. Utóbbi művei: *On the East-West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe.* (Budapest – New York: CEU Press, 2006), „Globalizáció és migráció Magyarországon" *Educatio* 2011/2), „The Perception of Global Hierarchies: South-Eastern European Patterns in Comparative Perspectives" (társszerző, *Chinese Journal of Sociology*, Vol. 2. No. 4.).

Róbert Péter
Szociológus, egyetemi tanár a győri Széchenyi Egyetemen és programvezető kutató a TÁRKI-ban. Kutatási területei a társadalmi egyenlőtlenségek, a rétegződés és mobilitás, az iskolai egyenlőtlenségek, az iskola és a munkaerőpiac közti összefüggések, a társadalmi egyenlőtlenségek percepciója és a társadalmi viszonyokkal való elégedettség. Fontosabb művei: *Származás és mobilitás.* (Budapest: Társadalomtudományi Intézet, 1987), *Társadalmi mobilitás a tények és vélemények tükrében.* (Budapest: Századvég, 2001), „Social Origin, School Choice, and Student Performance" *Educational Research and Evaluation* (2010. Vol. 16. No. 2.)

Szalai Erzsébet
Szociológus, egyetemi tanár, az MTA doktora. Szakmai érdeklődési területei: a globális és magyarországi újkapitalizmus társadalmi-gazdasági és kulturális viszonyai történeti perspektívában, valamint a gazdasági elit és az értelmiség helyzete és stratégiái. Fontosabb művei: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* (Budapest: Aula, 2001), *Socialism: An Analysis of its Past and Future* (Budapest – New York: CEU Press, 2005), *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság* (Budapest: Kalligram, 2014). Szakmai díjai: Akadémiai díj, Polányi-díj, Bibó-díj, Lukács-díj.

Szikra Dorottya
Szociálpolitikus, egyetemi docens; tudományos főmunkatárs az MTA TK Szociológiai Intézetében. Kutatási területei: a magyar és a kelet-európai jóléti rendszerek fejlődése, a családtámogatások és a nyugdíjrendszer reformjai. Utóbbi művei: Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014", *Journal of European Social Policy* (24:(5) 2014), „Family Policies and Social Inequalities in Central and Eastern Europe. A Comparative Analysis of Hungary, Poland and Romania between 2005 and 2015." (társszerző) In: Eydal & Rostgaard (eds.) *Handbook of Child and Family Policy.* (Cheltenham: Edward Elgar, 2018).

Szilágyi Györgyi
Szociológus, egyetemi tanár a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetemen. Szakmai érdeklődési területei: oktatásszociológia, vallásszociológia. Fontosabb művei: *Vallás és társadalom a klasszikus szociológiában* (Cluj-Napoca: Napoca Star, 2003), *Érték és iskola* (Budapest: Arisztotelész Kiadó, 2007), *Bihar megye gazdasági-társadalmi fejlődése: Eredmények és távlatok* (társszerző, Kolozsvár: Scientia, 2007).

A magyar szociológia utóbbi ötven évének egyik meghatározó és nemzetközileg legismertebb alakja Szelényi Iván. Ahhoz a szociológus-nemzedékhez tartozik, amelyet a társadalmi tények feltárásán és a belőlük levont összefüggések keresésén túl az elméletalkotás igénye vezet. Nem ragad le a szigorú empirikus megközelítésnél, hanem arra törekszik, hogy állításait legalább középszintű elméleti keretben fogalmazza meg. Mindezt innovatív és provokatív módon. A közhiedelemmel ellentétben a tények ugyanis nem beszélnek önmagukért, azokat kontextusba helyezve kell értelmezni, majd – ha lehet – a kontextusból kiemelve a szociológiai elméletalkotás részévé tenni.

Legfontosabb műveiben Szelényi mindig képes volt olyan meghökkentő kérdéseket vagy erős állításokat megfogalmazni, amelyekkel megkérdőjelezte a szakmai konszenzust. A Szelényi-recepció hullámzása egyrészt folyamatosan fenntartotta a szerző munkássága iránti érdeklődést, másrészt a szerzőben is megerősítette az alkatától amúgy sem idegen ironikus viszonyt mind művei befogadásával, mind pedig az átfogó társadalom-magyarázatok érvényességével kapcsolatban. Nincs még egy szerző a hazai szociológia történetében, aki több önkritikus reflexiót írt volna saját korábbi munkásságával kapcsolatban, mint ő. Ezek az írások azonban minden esetben az adott téma továbbgondolását, a korábbi állítások új kontextusba helyezését, és így a tudományos diskurzus folytatását hozták magukkal.

E kötet szerzői Szelényi életművének kérdésfeltevéseihez kapcsolódnak, azokat értelmezik, kritizálják és gondolják tovább.

ISBN 978-963-414-396-3

2990 Ft

webshop.harmattan.hu

tk L'Harmattan

Bozóki András és F... (szerk.) LÉPTÉK és IRÓNIA

LÉPTÉK és IRÓNIA

Szociológiai kalandozások

szerkesztette:

Bozóki András és Füzér Katalin

tk L'Harmattan